

ATATÜRK DÖNEMİNDE TARIMA DAYALI HAYVANCILIK POLİTİKASI VE MACAR UZMAN OSZKÁR WELLMANN'IN RAPORLARI*

Melek ÇOLAK **

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde savaşların getirdiği olumsuz koşullardan etkilenen ve ekonomik hayatın önemli bir bölümünü oluşturan tarım ve hayvancılığa Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında büyük önem verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, bu konuda bir tarım ülkesi olan ve tarıma dayalı bir hayvancılık politikasının geliştirilmesinde önemli bir yol kat eden Macaristan'dan ve Macar uzmanlardan yararlanmışır. Özellikle tarım ve hayvancılık alanında Atatürk döneminde birçok Macar uzman Türkiye'ye gelmiştir. Bu uzmanlardan biri hem ülkesinde hem de uluslararası düzeyde tanınmış bir bilim adamı olan Veteriner Dr. Oszkár Wellmann'dır. Ziraat Vekâleti, bu alanda gelişme planlarını Wellmann'ın raporlarına göre hazırlamıştır. Bu çalışmanın amacı Wellmann'ın Ziraat Vekâleti'ne sunduğu raporlar esas alınarak, Macar Milli Arşivi (Magyar Országos Levéltár: MOL) ile Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) belgeleri ve diğer kaynaklar kullanılarak onun Türkiye'deki tarıma dayalı hayvancılık politikasına yeni, gerçekçi, uygulanabilir ilkeler getirdiği şeklinde açıklanabilecek muhtemel bulguları, dönemin Türk-Macar ilişkileri çerçevesinde ele alarak değerlendirmektir. Ayrıca çalışmada Wellmann'ın iki inceleme gezisi sırasında çektiği fotoğraflardan örnekler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Hayvancılık, Oszkár Wellmann, Macaristan, Tarım, Türkiye.

AGRICULTURE-BASED ANIMAL HUSBANDRY IN ATATURK ERA AND HUNGARIAN EXPERT OSZKÁR WELLMANN'S REPORT

ABSTRACT

In the establishment years of the Republic of Turkey, great importance was given to agriculture and animal husbandry, which were influenced by the negative conditions brought about by the wars in the last periods of the Ottoman Empire and which constituted an important part of economic life. In this regard, Turkish Republic capitalized on the knowledge and experiences of Hungarian experts and Hungary, which had made a great progress in the fields of agriculture and agriculture-based animal husbandry. In Ataturk era, many Hungarian experts, particularly in the fields of agriculture and animal husbandry, were invited to Turkey. One of these experts is the internationally and nationally renowned scholar Veterinarian Dr. Oszkár Wellmann (1876-1943). The Ministry of Agriculture prepared their development plants on the basis of Wellmann's reports. The purpose of the current study is to evaluate the possible findings that can be explained as his having brought new, realistic and applicable principles to agriculture-based animal husbandry in Turkey within the context of the Turkish-Hungarian relations of the period by using the reports submitted to the Ministry of Agriculture by Wellmann, documents from the Hungarian National Archive (Magyar Országos Levéltár: MOL) and Ministry Republic Archive. Moreover, samples of the photographs taken during his investigations are presented.

Keywords: Atatürk, Animal Husbandry, Oszkár Wellmann, Hungary, Agriculture, Turkey.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 20.03.2019; Yayına Kabul Tarihi: 20.05.2019

* Bu çalışma, Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Türkiye'de Hayvancılık Politikası ve Bir Macar Uzman Oszkár Wellmann adıyla 2017 yılında neşredilen kitabın gözden geçirilmesiyle elde edilen yeni bulgu ve belgelerle hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, MUĞLA, ORCID: 0000-0001-6037-1039, E-posta: tunam10@gmail.com.

Giriş

Tarih boyunca Türk devletlerinin sosyo-ekonomik yaşamında önemli bir rol oynayan hayvancılık (Başagaç Gül 2004: 227; Temel 2010: 202), XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bilimsel bir düzeyde ele alınmamıştır (Başagaç Gül 2004: 229; Atçılık Raporu 1938: 10). Bu alandaki eksiklik, XIX. yüzyıl boyunca askeri ve sivil veteriner hekimliği hizmetlerinin örgütlendirilmesi ve yasal düzenlemelerin başlatılması ile giderilmeye çalışılmıştır (Başagaç Gül 2004: 229). Bunlara rağmen hayvancılık XIX. yüzyıldan itibaren salgın hastalıklar, mera, çayır ve yaylaların tarla haline getirilmesi, savaşlar, erken kesim, vergilerin yüksekliği gibi nedenlerden dolayı gerilemeye başlamıştır. Son dönemlerde hayvancılığı ıslah etmek ve geliştirmek için alınan önlemler, savaş koşullarının getirdiği olumsuzluklar nedeniyle başarılı olamamıştır (Başagaç Gül 2004: 202-204). Bu konuda Cumhuriyet dönemine devredilen mirasın, hiç de iç açıcı bir manzara sergilemediği görülmektedir.

1. Atatürk Döneminde Tarıma Dayalı Hayvancılık Politikası

Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sonucunda büyük ölçüde insan gücü ve ekonomik değerlerini kaybeden Türk milleti zor koşullar içinde bulunduğu, Atatürk önderliğinde kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra, sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan kalkınma seferberliği başlatılmıştır (Temel 2010: 201). Yeni devletin Osmanlı İmparatorluğu'nun en geri kalmış ve yoksul bölgelerinden biri olan Anadolu üzerinde kurulması ve nüfusunun %80'inin tarım kesiminden olması, Atatürk ve arkadaşlarının önderliğinde başlatılan kalkınma hamleleri içerisinde tarım ve hayvancılığa özel bir önem verilmesini gerekli kılmıştır. Bu yüzden seferberliğin başlatıldığı sektörlerden biri hayvancılık olmuştur (Temel 2010: 201; Başagaç Gül 2004: 227). Memleketin ekonomisinde geleceği belirlemede önemli bir etken olması (Atçılık Raporu 1938: 10; Welmann 1933: 112), hayvanlardan alınan verginin devlet gelirleri arasında önemli bir yer tutması, Türkiye'de hayvan yetiştiriciliğinin önemini arttırıyordu (Szöllösy 1991: 76). İzmir İktisat Kongresi'nde çiftçi grubunun "Ziraatte Hayvânat Meselesi" başlığı ile sunduğu ve hayvancılık hizmetlerine yönelik idari yapılanmayı da içeren tüm esasları oy birliği ile kabul edildi (Başagaç Gül 2007: 59). Bu esaslar Cumhuriyet döneminde izlenecek olan sosyo-ekonomik gelişmede hayvancılık sektörünün yükleneceği fonksiyonlara temel oluşturmuş ve Kongre sonrasında yönetime gelen V. İcrâ Vekilleri Heyeti'nin 5 Eylül 1923 tarihli hükümet programında hayvancılık konusuna ilk kez ve Misâk-ı İktisâdi esasları çerçevesinde yer verilmiştir (Başagaç Gül 2004: 233). "Beş Senelik Umûr-i Baytâriyye Programı", 1924-1925 döneminden itibaren uygulamaya konulmuştur (Başagaç Gül 2007: 59; Başagaç Gül 2004: 233). Bundan sonra Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından tarımsal sorunlara çözüm aramak amacıyla, 5 Ocak 1931'de toplanan I. Türkiye Ziraat Kongresi'nin gündemindeki konulardan biri hayvancılık olmuştur (Çetin 1993: 214-216). Çünkü ekonomide yaşanan krizlerden ve müdahalelerden tarım gibi en fazla etkilenen hayvancılık sektörü idi (Cenan vd. 2011: 36). Ziraat Kongresi'nde bu yüzden tarımla beraber hayvancılık da tartışıldı (Çetin 1993: 223). I. Ziraat Kongresine ait İhtisas Raporları'nda tarımın durumu, hayvancılığın durumunu tespit ve ıslahı yollarını tayin etmek üzere, kongrenin hayırlı sonuçlar vereceği ifade edildi (Encümen Raporu 1931: 1804-1805). Böylece bu dönemde, savaşlar döneminden devralınan ve savaşın sonu da %80'i tarım ve hayvancılıkla geçinen Türk halkının ekonomik hayatına çok kötü etkiler yapan hayvan hastalıklarına karşı, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin uğraş verdiği göz önüne alınırsa (Erk 1963: 233-234), izlenen hayvancılık politikasının temel esaslarını bulaşıcı hayvan hastalıkları ile mücadele, hayvan ıslahı, çoğaltılması ve geliştirilmesi oluşturduğu ortaya çıkmaktadır (Temel 2010: 201).

2. Macaristan'da Hayvancılık ve Türkiye-Macaristan İlişkileri

Macaristan'da tarım politikasının önemli bir kolunu meydana getiren hayvancılık (Nagy 1936: 324) gelişmiş bir durumda idi. Devlet denetimine alınmış ve modern yöntemlerle hayvan yetiştirilmeye başlanmıştı. Veteriner gözetimindeki büyükbaş hayvan ve at üretim çiftlikleri bütün ülkeye hizmet vermekte idi (Doğru 1991: 178-179). Bu açılardan gelişmiş bir durum arz eden ve bir tarım ülkesi olan Macaristan'da (Doğru 1991: 171) kıraç arazi sahası 1870'ten beri önemli bir derecede azalmıştı (Nagy 1936: 321). 1914 yılında I. Dünya Savaşı başladığı zaman Macar hayvan yetiştiriciliği o zamana kadarki gelişiminin doruk noktasında bulunuyordu (Ernő 1961: 295).

I. Dünya Savaşı'ndan sonra 1920'de dikte ettirilen Trianon Antlaşması ile nüfusunun ve topraklarının önemli bir bölümünü kaybeden Macaristan, barışı izleyen devrede ekonomik sorunlarla karşılaştı (Çolak 2004: 415). Bu durum, kendisinden koparılan arazisinde bulunan hayvanlarının elden gitmesi sonucunu ortaya çıkardı (Nagy 1936: 328). Macaristan Trianon Antlaşması'nın kötü sonuçlarını gidermek için çalışmaya başladı. Macar Hükümetleri komşu ülkelerin elinde kalan topraklarını ve soydaşlarını kurtarma uğraşısı yanında, ekonomik kalkınmaya da özen gösterdi (Çolak 2004: 415).

Hemen hemen aynı dönemde, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra kötü bir ekonomik tablo çizmesine rağmen Türkiye Cumhuriyeti ile onun her adamını hayranlık ve ilgi ile izleyen Macaristan arasında geçmişten gelen tarihi ve kültürel bağlara dayalı bir işbirliği ortamı hazırlandı. Bunun bir sonucu olarak, siyasi ve kültürel ilişkilerin yanı sıra, ekonomik ilişkilerde kurulunca, iki ülke arasında tarım ve hayvancılığa dayalı ilişkileri geliştirmek için adımlar atıldı (Çolak 2004: 415-420). Gerek Macar Başbakanı István Bethlen'in 1930 yılındaki Ankara ziyaretinde (Dagobert 1937: 180), gerekse Bethlen'den sonra başbakanlık yapan Gyula Gömbös'ün 1933 yılındaki ziyaretinde (Çolak 2009: 45) bu ilişkiler pekiştirildi. Türkiye hayvancılık alanında ıslah çalışmaları için Macaristan'dan hayvan alımından başka, Macar uzmanlardan yararlanma yoluna gitti (Dagobert 1937: 194-196; Kerekesházy 2000: 205).

Atatürk'ün Türkiye ve Macaristan arasındaki ilişkileri uyumlu bir dostluk temeline oturtması ve siyasi, kültürel, ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesine özen göstermesi çerçevesinde karşılıklı işbirliği ile çok sayıda Macar uzman Türkiye'ye geldi. Bu uzmanlar fırtınalı bir modernizasyonun tanığı olarak, Adana, Konya, Bursa, İzmir, Uşak, Edirne, Antalya, Diyarbakır, İstanbul, Ankara gibi şehirler başta olmak üzere Türkiye'nin yeniden yapılanmasına katkıda bulundular (Çolak 2012: 21). Péter Móricz, "A mai Törökország" adlı 1929 yılında Turán dergisinde yayımlanan makalesinde sadece Ankara'da 600 Macarın çalıştığını (Móricz 1929: 20) bildirmektedir. Gyula Gömbös'ün Ankara'yı ziyareti sırasında József Kerekesházy'nin deyimıyla, "hakiki küçük bir Macar kolonisinin" onu karşılaması, bunu doğrulamaktadır (Kerekesházy 2000: 205). Mikusch von Dagobert de Cumhuriyetin kuruluş yıllarında 700-800'ü şeker sanayiinde olmak üzere Türkiye'de yaşayan Macarların sayısını 4-5 binle ifade etmektedir (Dagobert 1937: 196). Böylece Türkiye'ye gelen pek çok Macar uzmanın içinde (Çolak 2012: 21) tarım ve hayvancılık alanında çalışan uzmanlarda yer almıştır.

Hayvancılık alanında Türkiye'ye gelen Macar uzmanlardan biri ise (Köztelek 1943.05.9:412), uluslararası alanda seçkin bir bilim adamı olan Prof. Dr. Oszkár Wellmann'dır (1876-1943) (Góz 1989: 628). (Bkz. Ek.1)

Sığır yetiştiriciliği alanındaki çalışmalarıyla tanınan (Horn 1977: 337), soy kütüğü sisteminin kurulması, soy kütüğü ve sergilemeye ilişkin değerlendirmeler konusunda önemli rol oynayan Oszkár Wellmann (Bodo 1993: 463) Tahy (MOL, K 178, 278/1932, 783

/A/ kig 1932) ve Başbakan İsmet İnönü'nün arkadaşı olan Csiky'nin de etkisiyle (Szöllösy 1991: 79) Türkiye'de hayvancılığın geliştirilip düzenlenmesi ve ana ilkelerinin belirlenmesi için (Köztelek 1943.05.9: 412; Állatorvosi Lapok 1943.05.15: 57; Móricz 1933:11; Karasszon 1977: 85; MTA, Kéziratul 1936: 59; Wellmann 1933: 111) ilk inceleme gezisini gerçekleştirmek üzere Türkiye'ye geldi (Szöllösy 1991: 79).

3. Macar Uzman Oszkár Wellmann ve Raporları

3.1. Oszkár Wellmann'ın İlk İnceleme Gezisi ve Raporu

Wellmann'ın ilk inceleme gezisi 1932 yılının Haziran ayı sonunda gerçekleşti (Szöllösy 1991: 79). Yedi haftalık bu süre zarfında Türkiye'de mevcut devlete ait hara ve aygır depolarını ziyaret etti. Mevcut yetiştirme materyalini ayrıntılı olarak inceledi. Mevcut hayvanları ayrı ayrı not etti. Her kurumda inceleme yaptıktan sonra görüşlerini rapor etti (Birinci Rapor 1932 Senesi, Prof. Dr. Wellmann tarafından Ziraat Vekâleti'ne Verilen Raporlar 1938: 3). 1932 yılına ait bu ilk raporunu Ziraat Vekili Muhlis Bey'e sundu (Birinci Rapor 1932 Senesi, Prof. Dr. Wellmann tarafından Ziraat Vekâleti'ne Verilen Raporlar 1938: 46). 1932 yılına ait rapordan anlaşıldığına göre Wellmann at, sığır ve koyun gibi en önemli üç hayvan cinsine ilişkin en önemli deneyimlerini ve sonuçlarını belirttiği genel bir bölümden sonra diğer bölümlerinde Bursa-Karacabey Devlet Üretim Çiftliklerinin (Bkz. Ek. 2) at, koyun, sığır bakılan bölümleri; Eskişehir-Çifteler harasını ve damızlık tayları; oradaki büyükbaş hayvan ve koyun yetiştiriciliği; Konya Vilayeti, Sultansuyu harasındaki damızlık hayvanlar, Malatya-Akçadağ Çiftliği'nin damızlıklarıyla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme yaptı. Ayrıca Sivas, Adana-Mercimek, Konya, Tekirdağ-İnanlı, Edirne, Kırklareli Çiftlikleri ve buradaki aygırlarla ilgili genel ve ayrıntılı rapor hazırladı (Szöllösy 1991: 79; Birinci Rapor 1932 Senesi: 46).

Wellmann raporunun "Umumi Kısımında" belirttiği üzere gezisi sırasında Türkiye ekonomisinde "hayvancılığın çok önemli bir yer tuttuğunu" gözlemledi (Birinci Rapor 1932 Senesi: 3). Hayvancılığın geliştirilmesi için şu önerilerde bulundu: (Birinci Rapor 1932 Senesi: 3)

"Gariptir ki Türkiye'de orta ve yüksek arazi sahipleri entansif bir yetiştirme yapmıyorlar. Bu itibarla devlet, memleket hayvancılığına gerekli olan damızlıkları sağlamak zorundadır. Fakat iyi damızlıklar sağlamak, yalnız başına yetiştirmedeki başarıyı sağlayamayacağından mera ve çayıruları ıslah etmek, hayvan gıdası ekim işlerini yükseltmek ve geniş halk kitleleri arasında ziraat kültürünü genelleştirmek zorunluluğu vardır."

Wellmann Türkiye'de hayvancılığın ekonomideki önemini vurguladığı "Szarvasmarhatenyésztés és tejgazdaság" (Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği ve Sütçülük) adlı köşe yazısındaki makalesinde de Türkiye'de hayvan yetiştiriciliği konusunda aynı noktaya dikkat çekmektedir (Wellmann 1932.12.24: 875).

Raporunda "yerli ırka" vurgu yapan Wellmann bu konuda şöyle demektedir (Wellmann 1932.12.24: 874).

"Türkiye, kendi çevre koşullarına uymuş, kanaatkâr ve kıymetli hayvan ırklarına sahiptir. Memleket zooteknisinin yükseltilmesi bu iptidai ırklara dayanmalı ve bu ırkları muntazam seleksiyonlar ve bakım koşullarını düzelterek ıslah etmelidir. Bu amacın gerçekleşmesi için ecnebi ırk getirmek söz konusu olursa, getirilecek ırkı iyi seçmelidir. Yabancı ırklarla, plansız melezlemeler yapmaktan iyi sonuç alınmasına imkân yoktur. Yerli hayvanların yabancı ırklarla ıslahı, atçılıkta sığır yetiştirmesine nazaran daha başarılıdır. Buna da sebep çevrenin sığırlara nazaran atlar üzerine daha az etkili olmasıdır. Türkiye sığırları da bu iddianın doğruluğunu onaylamaktadır."

Türkiye hayvanları gerek dışarıdan getirilen ecnebi ırklarla ve gerekse yerli ırklar kendileri aralarında ıslaha (melezlemelere) maruz kaldığından çok karışıktırlar.”

Wellmann'ın ilk raporunda “umumi kısımdan” sonra atçılığa ait bölüm geniş yer tutmaktadır (Birinci Rapor 1932: 4-10; 16-22; 25-46)

O'na göre “iyi bir binici olan Türk halkının elindeki atların hepsi küçük cüsseli idi. Şehirlerde arabalar atların yerini alsada da atçılığın önemini inkâr etmek mümkün değildi. Mevcut olan at toplamı genellikle küçük, dirençli ve kanaatkâr şark atlarıyla, diğer ırklardan ve örneğin Uzun yayla ırkından oluşmakta idi.” (Birinci Rapor 1932: 4)

1931 yılına kadar olan at yetiştiriciliğinin temel yönlerini ortaya koymanın mümkün olmadığı ve İktisat Vekilliği, Milli Savunma Bakanlığı ile Binicilik Federasyonunun farklı yollar izlediği Türkiye’de (Szöllösy 1991: 76) devlet haraları arasında Trakya’da Tekirdağ’da İnanlı, Anadolu’da Çifteler, Çukurova, Arga, Sivas haraları ile onun dışında Edirne, Babaeski, İstanbul, Bursa ve Konya ili haralarını denetlediğini ifade Wellmann, devlet haralarını genellikle iyi kaliteli iken, vilayetlere ait olanların ezici kısmını yetiştirmeye elverişsiz buldu (Wellmann 1932.12.24: 875). Wellmann gittiği yerlerde At Şubesi’nin puan cetvellerini çıkardı. Burada hayvanın adı veya numarası, doğduğu tarih ve aldığı derece yazılarak karşısına düşünceler yazıldı (Birinci Rapor 1932: 25-34). Sultansuyu harasının, Akçadağ Uzunyayla, Mercimek, Konya, İnanlı, Edirne, Kırklareli aygır depolarının tasnifi de aynı şekilde raporda yer aldı (Birinci Rapor 1932: 36-45). İlk raporunda atçılığın geliştirilmesi için önerilerde bulundu (Birinci Rapor 1932: 5-10). Atların yetiştirme ve beslenme şekilleriyle ilgilendi. Kısarak ve taylara verilecek gıda ve miktarlarını raporunda ayrıntılı olarak açıkladı (Birinci Rapor 1932: 8-9).

Wellmann ilk gezisindeki gözlemleri ve edindiği bilgilere göre, “yetiştirme mıntıklararı” tespit ederek, bunları, raporunda ilişik olarak sunduğu haritada gösterdi. Wellmann’a göre yetiştirme mıntıklarının birincisi “yerli atı mıntıkası”, ikincisi ise “Nonius atı mıntıkası” idi (Birinci Rapor 1932: 6).

Yerli ırkları ön plana çıkararak ve bunların seleksiyonu ile çevre koşullarının düzeltilmesiyle Türk hayvancılığını geliştirmeyi öneren Wellmann böylece Türk at mevcudunun düzenlenmesi için Macaristan’da kabul görmüş olan klasik yöntemi önerdi (Szöllösy 1991: 79-80). Wellmann bu nedenle yerli atlara önce safkan veya yarımkan Arap aygırlarla asalet vermeyi, sonra Macar Nonius ırkı ile cüsse arttırmayı ve iskelet kuvvetlendirmeyi önerdi (Birinci Rapor 1932: 5; Szöllösy 1991: 93). Nonius cinsi dışında İngiliz safkan aygırların kullanılmasını; tay sayısının uygun İngiliz safkan atlarıyla saflaştırmanın henüz üretim seviyesine olmaması, diğer yandan Türkiye’de at yetiştiriciliğinde bu dönemde kullanılan İngiliz safkan aygırların uygun olmaması nedeniyle önermedi (Szöllösy 1991: 81).

Wellmann sığır yetiştiriciliğinde beslenme koşulları ve yerli ırkların verim kabiliyetinden daha çok yararlanılması üzerinde durdu (Szöllösy 1991: 94). Türkiye’de sığır yetiştiriciliğini yükseltmek için her ırkı saf olarak yetiştirmek gerekiyordu. Bu nedenle yetiştirme mıntıklarında, yalnız tespit edilen ırklara ait boğaların bulunmasına izin verilmeliydi. Bu önlemlerle belli mıntıklarda belirli ve homojen tiplerin yetiştirilmesi sağlanmış olacaktı. Bakım koşullarını ıslah etmekle de cüsse büyüyecek ve verim kabiliyeti çoğalacaktı. Çevre koşullarının cüsseye olan etkisi, sığırlarda atlardakine oranla daha büyüktü (Birinci Rapor 1932: 10).

Wellmann, Türkiye’de yerli cinsler arasında süt üretimi bakımından karasığırı en önemli cins olarak nitelendirdi (Szöllösy 1991: 83; Birinci Rapor 1932: 10). Türkiye sığırlarında ziraat entansifleştikçe et ve süt verimi amaç edinilmeliydi. Özellikle yerli kara

ırkta sütçülük kabiliyeti gayet bariz olarak görülüyordu (Birinci Rapor 1932: 10). Karacabey’de yetiştirilen, ırkında gizlenen rezervleri iyi gösteren karasığırın, köylülerinkinden daha iri cüsseli olduklarını tecrübe ettiğinden seleksiyon ve bakım koşullarının düzeltilmesinin öneminin büyük olduğunu gördü. Anadolu’nun karasığır ırkında vücut bulan hayvan yetiştirme kültürünün her koşulda sürdürülmesini önerdi (Szöllösy 1991: 85).

Wellmann ilk raporunda “Türkiye’de çeşitli yetiştirme şubeleri arasında etinin özel önemi ve yetiştirilen yerli ırkların yapağısının halı imalatında hammaddeyi teşkil etmesi nedeniyle en önemli olarak” nitelendirdiği koyun yetiştiriciliğine değinmiştir (Birinci Rapor 1932: 14-15;24,35). Wellmann’ın raporunda belirttiği üzere “Türkiye kendi çevre koşullarına mükemmel şekilde uyum sağlamış, Karaman, Kıvırcık, Dağlıç ve Kara Yaka gibi koyun ırklarına sahiptir. Yabancı ırklardan tarak yapağısı merinos mevcuttur. Karacabey Harası merinos yetiştirmesine uygundur. Buradaki merinos koyunları Türkiye’nin iklimine iyice uyum sağlamışlardır. Fakat harada meraları ıslah etmek ve hayvanları kene gibi parazitlerden korumak kesinlikle gereklidir.” (Birinci Rapor 1932: 14-15)

Wellmann merinoslar konusunda, “Törökország állattenyésztése” adlı makalesinde açıkladığı üzere “Türkler taraklı yapağı ihtiyaçlarını kendileri imal etmek ve taraklı ipliğin İngiltere’den ithalatını sona erdirmeyi istediklerine ve koyun türleri arasında kıvırcık koyunu melezleme için en uygun merinos olduğuna göre, Macar taraklı koyunların mükemmel bir şekilde beklentilere cevap vermesi nedeniyle daha önce Türkiye’ye ihraç edilen aşağı yukarı 2700 Macar taraklı merinosunu¹ örnek göstererek”, Macaristan’ın ihracat imkânlarına vurgu yapmaktadır (Wellmann 1932.12.24: 116). Koyundan başka keçi yetiştiriciliği konusunda raporunda sadece Çifteler’de bulunan “numune ağılına” değinerek Ankara keçisi ağılındaki hayvanlar arasında çok güzel kalitede olan hayvanların olduğunu ve tiftiklerinin de halkın elinde bulunan hayvanlarınkinden daha iyi olduğunu belirterek beğenisini dile getirmektedir (Birinci Rapor 1932: 35). Ayrıca “Törökország állattenyésztése” adlı makalesinde keçi yetiştiriciliğinden söz ederek tekrar özgün cins “Ankara keçisini” ve özelliklerini açıklamaktadır (Wellmann 1932.12.24: 115). Raporunda kümes hayvanı yetiştiriciliği konusunda bilgi vermemesine rağmen (Birinci Rapor 1932: 1-46) birinci gezisinin sonunda Macaristan’da yazdığı anlaşılan “Törökország állattenyésztése és annak hazai vonatkozasai” (Wellmann 1932.12.24: 874) ve “Törökország állattenyésztése” adlı makalesinde Türkiye’de kümes hayvanı yetiştiriciliğinden söz etmektedir (Wellmann 1932.12.24: 115).

3.2. Oszkár Wellmann’ın İkinci İnceleme Gezisi ve Raporu

İlk gezisi vesilesiyle bilgisi nedeniyle yetkili çevrelerin dikkatini çeken (MOL, K 178, 278/1932, 1376/A.kig 1932: 51-52), girişimleri ile Ankara Ziraat Fakültesi ve Veteriner Fakültesi Zootečni Kürsüsü’ne alınması planlanan Alman asistanın davetini, kürsüye Macar bir profesör alınmasının Macaristan bakımından, Macar iktisadi çıkarları için olağanüstü derecede önemli ve öncelikli olduğundan, Türkiye’de kaldığı sırada kişisel ağırlığıyla yetkilileri etkilemeyi başararak engelleyen Wellmann’ın (MOL, K178, 278/1932, 53.984/4.1938: 50; 1376/A kig 1932: 52) hayvancılığın ıslahı için uluslararası düzeyde tanınmış uzmanlar tarafından düzenlenen esaslı bir program dâhilinde gerçekleşmesi ülke yararına uygun görüldüğünden, 1933 yılı içinde bir inceleme gezisi yapmak üzere Türkiye’ye daveti Ziraat Vekillüğince kararlaştırıldı (BCA 30.08.01.02, 38.56.8, Dosya: 243-144, 2.7.1933).

¹ Macaristan’ın tarak yapağısı merinosları.

Wellmann'ın ikinci inceleme gezisi böylelikle 1933 yılında gerçekleşti (Szöllösy 1991: 87). 1933 yılına ait olan ve Ziraat Vekili Muhlis Bey'e yazılan raporun başında, Wellmann, bu daveti "Türkiye Hükümetinin şerefli daveti" şeklinde nitelendirmektedir (İkinci Rapor 1933: 47). Wellmann bu inceleme gezisi sırasında İstanbul, Bursa, Erzurum, Kars, (Bkz. Ek.3) Karaköse, Uzunyayla (Sivas) ve Ankara'ya gitti (Szöllösy 1991: 94). Önceki yıl ziyaret etmiş olduğu işletmeleri tekrar ziyaret edip yaptığı önerilerin etkilerini inceledi. Daha önce gezmediği aygır depolarını ziyaret etti. Onları teker teker inceledi (Szöllösy 1991: 94). Wellmann ikinci raporunda bir önceki yıl yaptığı önerilerin yerine getirilmesinden duyduğu memnuniyeti ifade etti (İkinci Rapor 1933: 47): Wellmann bu raporunda ayrıca gezdiği yerlerdeki "depoları" anlatmakta, "Şarkî Anadolu'da Sığırçılığa" değinmektedir (İkinci Rapor 1933: 48-52). Raporundan anlaşıldığı üzere, Wellmann, öncelikle geniş yer verdiği Karacabey Harasını ziyaret etti. Yarımkan Arap Şubesi'nin istenildiği şekilde gelişmekte olduğunu memnuniyetle gördü. Onun önerdiği tedbirler ve beslemede yapılan değişiklikler olumlu bir etki yapmıştı.

Wellmann ayrıca harada damızlığa ayrılacak kısraqları muayeneye tabi tuttuklarını bildirmektedir. İstanbul ve Erzurum'da da aygırların muayenesi yapıldı. Wellmann Kars aygır deposunda hayvanlara yapılan muamele ve bakımı çok kötü olarak değerlendirmektedir. O, "entansif bir at yetiştirmesi için, bütün koşulların var olduğu Doğu bölgesinde böyle kötü aygırların, bu önemli bölgenin at mevcudunu tahrip etmelerini üzüntüyle karşıladı." (İkinci Rapor 1933: 47-48) Wellmann buradaki damızlıkların büyük kısmını ırk özellikleri taşımayan melez üretimler olarak değerlendirdi (Szöllösy 1991: 88). Karaköse aygır deposunda durum daha kötü idi. Hayvanların bakımı inanılmayacak derecede kötü, tırnaklar ihmal edilmiş ve biri hariç olmak üzere diğerlerinin hepsi damızlığa elverişli değildi. Sivas-Uzunyayla aygır deposunda Macaristan'dan yeni getirilen 20 Nonius aygırı (İkinci Rapor 1933: 49), Ankara aygır deposunda da sekiz aygır muayene edildi (İkinci Rapor 1933: 49). O, hara ve depolardaki damızlıkları genel olarak şöyle değerlendirmektedir (İkinci Rapor 1933: 49):

"... damızlık materyaline ait nesilnamelerde bu sene büyük bir ilerleme görülmektedir. Tarafımdan verilen direktifler dâhilinde ve kartütek yöntemi ile tutulan nesilnamelere en yeni yol izlenmiş, her konuda ve her türlü ihtiyaca cevap verecek şekilde düzenlenmiştir. Nurettin ve Csiky Beyler bu konuda çok şayanı takdirdirler."

Wellmann ikinci gezisinde sığır yetiştiriciliği konusunda da raporunda bilgiler vermiştir (İkinci Rapor 1933: 47-48; 50).

İkinci gezisinde Doğu Anadolu'da Kars, Göle (Bkz. Ek 4), Çıldır ve bu bölgede bulunan birçok köydeki sığırların tümünü gözden geçiren Wellmann bu bölgedeki sığır yetiştiriciliği konusunda şu açıklamayı yapmıştır (İkinci Rapor 1933: 50):

"Kırmızı tondaki Göle ve koyu kırmızı tondaki Çıldır sığırları (Bkz. Ek 5) üç yönlü verim kabiliyetlerine sahip, kıymetli ırklardır. Bu ırkın gelişmesi ve saf halde yetiştirilen boğalar, Anadolu'nun kırmızı sığırını ıslaha çok elverişlidir. Bu mıntıkanın yaylalarındaki mera ve çayırlar mükemmel kalitededirler. Ve sığırçılık için uygun koşulları sağlamaktadırlar. Bu mükemmel mera ve çayırlardan hakkı ile yararlanılamaması cidden üzücüdür."

Wellmann ikinci raporunda sadece küçükbaş hayvancılık alanında koyunculığa kısaca değinmiştir. Karacabey'e gittiği zaman haranın koyunları Uludağ yaylalarında bulunduğu için inceleyemeyen Wellmann, harada çağdaş bir yapağıcılık laboratuvarının kurulmuş olmasını memnuniyetle karşılamıştır. Merinosların kırkım ağırlıklarının bir önceki seneye göre daha az olduğunu gözlemlemiş, bunun sebebini "yapağının daha az

yağlıt içermesinde başka bir deyişle randımanın yükselmesinde” aramıştır.” (İkinci Rapor 1933: 48).

Wellmann gözlem ve tecrübelerine göre “hükümet tarafından idare edilen aygır depoları vilayet depolarına nazaran atçılık üzerinde daha elverişli bir etki yaptığından ve Avrupa’daki devlet depolarından daha yararlı oldukları sabit olduğundan vilayet aygır depolarının hükümet tarafından üstlenilmesini” önerdi. Çünkü tecrübelerine dayanarak Türkiye’de hemen hemen yalnız devlet tarafından idare edilen, başka deyişle Ziraat Vekâleti’ne ait olan kurumların başarılı olduklarını görmüştü. (İkinci Rapor 1933: 51).

Hayvan yetiştirilmesinde başarının sadece damızlıklara bağlı olmadığını, genç hayvanların bakım ve yetiştirilme tarzının başarı üzerinde büyük bir etkisinin olduğunu vurgulayan Wellmann, bu nedenden dolayı, numune için tay yetiştirme istasyonlarının kurulmasını önermektedir (İkinci Rapor 1933: 51-52).

Wellmann’ın sığır yetiştiriciliği konusundaki önerileri ise şunlardır (İkinci Rapor 1933: 52):

“Çok kıymetli olan kırmızı Anadolu sığırını çöküşten korumak için şimdilik Hükümetin en az bir inekhane ve bir boğa bakım istasyonu kurması gereklidir. İnekhaneyi 100 ineklik bir kadro ile Sivas civarındaki Hafik çayırında kurmalıdır. Önce söylediğim gibi bu inekhanenin kurulması büyük bir öneme sahip olacaktır. Bu suretle Göle(Bkz.Ek 6) ve Çıldır sığırlarını saf yetiştirmek ve kıymetli boğalar elde etmek mümkün olacaktır. Hayvan yetiştirme düzeyinin nispeten yüksek bulunduğu mntıklalarda nesil nameler tesisine başlamak, memleket hayvancılığının çıkarı yararınadır. Bu amaç için Uzunyayla’da damızlığa elverişli kısırakları kaydetmek, Göle ve Çıldır mntıklarında da saf yetiştirmeye uygun olan inekleri seçmek ve sığircılık için örnek köyler vücuda getirmek icap eder.”

Wellmann’ın bu raporundan hayvan yetiştiriciliği alanında bilimsel metotların ne derece takip ve teşvik edildiğini anlamak mümkündür. Buna ek olarak, Wellmann aynı zamanında hayvan hastalıkları üzerinde de durmaktadır (İkinci Rapor 1933: 51).

4. Raporların Değerlendirilmesi

Wellmann Türkiye’de bulunduğu sırada Türk hayvancılığının gelişmesi için yol gösterici ilkeleri tespit etti (Battha 1943.5.10: 147). Ziraat Vekâleti, hayvancılığı geliştirme planını Wellmann’ın önerilerine dayanarak hazırladı (Szöllösy 1991: 94). Onun tarafından yapılan çalışma planını hayvancılık politikasının temeli olarak kabul etti (Battha 1943.5.10: 147; Horn 1977: 338). Planın esası, devlet üretme çiftliklerinin çalışmasına uygun yapılmasıyla plan dönemi sonuna doğru tüm ülkeyi iyi kalitede hayvanlarla donatabilmektir. Plan, 1933 yılında Büyük Millet Meclisi’ne sunuldu. Gerçekleşmesini ekonomik krizin neden olduğu para sıkıntısı geri plana attı. Meclis, 1933 yılında uygulamada hayvancılığı geliştirmek için ayrılan parayı bütçeden çıkardı. Maddi sıkıntı 1934 yılında da gelişmeyi yavaşlattı. Ancak Wellmann’ın önerilerine dayanarak ülkeyi üretim alanlarına ayırma planları bu sürede hazırlandı. Fakat gerçekleşmesi için birkaç yıl sonra gelebildi.

Örnek mandıralarda da durum aynıydı. 1933 yılında Çifteler ve Çukurova’daki iki yeni aygır deposu kuruldu. Yine Wellmann’ın önerilerine dayanarak Uzunyayla’da halkın elinde bulunan kısra ve taylar seçere defterine kaydedilerek, ülkenin çeşitli bölgelerinde tay yetiştirme istasyonları kuruldu (Szöllösy 1991: 94). Tayların sınıflandırılmaları ve at yetiştirilen alanlarda kooperatif kurulması organize edildi. 1938 yılında 1359 tane sahipli at seçere defterine kaydedildi. Aynı yıl Uzunyayla’da Pınarbaşı Köyünde, Eskişehir’de Hasırcı Çiftliği’nde ve Trakya’da Köprücü köyünde olmak üzere üç hara açıldı (Szöllösy

1991: 89). Ziraat Vekâleti Neşriyatı olan Atçılık Raporunda at yetiştiriciliğinde izlenecek yollarda Wellmann raporlarının izleri rahatlıkla görülebilir (Atçılık Raporu: 1-5; "Türkiye Atçılığı Hakkında...": 4).

Gábor Szóllósy'ye göre sığır yetiştiriciliğinde Wellmann'ın önerdiği yetiştirme mntıkları az-çok değişikliklerle süregelmiştir (Szóllósy 1991: 94). Onun önerileri, istisnasız yerli ırklarda mevcut olan potansiyel üretim yeteneğinin ortaya çıkmasına yardımcı olmaya sevk etmiştir. Türkiye koşullarında hayvan besleme ile ilgili önerisi, devrim niteliğinde yenilikler olarak görülmüştür. Zira Anadolu'da sadece bireysel besleme değil, kışlık ağıllarda "kesif" besleme bile yaygın bir uygulama değildi (Szóllósy 1991: 89). Szóllósy'ye göre Wellmann'ın önerileri realist, yöresel koşulları göz önünde tutan, uzman faaliyetlerinin yararlı olduğunu görüp, Türkiye'nin hayvancılığının gelişmesine katkısı olan önerilerdir (Szóllósy 1991: 94).

Sonuç

Atatürk döneminde tarıma dayalı hayvancılık politikası izlenmiş, bu konuda Macaristan'da tarıma dayalı hayvancılığın gelişmiş olması nedeniyle, Macaristan'dan ve Macar uzmanlardan yararlanılmıştır.

Bu uzmanlardan biri hem ülkesinde hem de uluslararası düzeyde tanınmış bir bilim adamı olan veteriner Dr. Oszkár Wellmann'dır. Wellmann, Türk Hükümeti'nin iki kez daveti üzerine 1932 ve 1933 yılının yaz aylarında Türkiye'ye gerek inceleme gezilerinde bulunmuş ve Türkiye'nin hayvancılık politikası ile ilgili Ziraat Vekâleti'ne iki rapor sunmuştur. Raporlarında büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın geliştirilmesi için bakım, beslenme, barınma ve ıslah çalışmaları konusunda önerilerde bulunmuştur. Bunun için devletin müdahalesini zorunlu görmüştür. Var olan koşulları ve Anadolu'nun kıt kaynaklarını göz önünde bulundurarak oldukça gerçekçi, uygulanabilir bir çerçeve öngörmüştür.

Wellmann, ıslah çalışmalarında atçılığın geliştirilmesi için aygır depolarının sayısının artırılması, tay istasyonlarının kurulması, melezleme için Macaristan'dan getirilen ve Türkiye koşullarına çok iyi uyum sağlayan Nonius cinsi atları önermiştir. Sığırcılıkta Anadolu'nun kendi kadim sığır cinsi olan karasığıra dikkat çekmesi önemlidir. Bu, dışarıdan farklı cinsler ithal etmektense, Anadolu'nun kendi var olan kaynaklarını kullanması ve geliştirmesi anlamına gelmektedir. Melezleme için ise Macar boz sığırını uygun görmüş; merinos cinsinin geliştirilmesi için Macar taraklı merinosunu önermiştir. Sığırcılıkta hayvan yetiştirme mntıkları önermiştir. Böylelikle yetiştirilecek bölgenin iklim ve bitki örtüsüne veya yetiştirilecek hayvanın ihtiyaçlarına cevap verebilecek bölgeler oluşturularak verim arttırılacaktı.

Bu konuda Macar uzmanlar Wellmann'ın bu önerisinin az-çok değişikliklerle daha sonraki dönemlerde de geçerli olduğunu vurgulamaktadırlar. Wellmann'ın hayvan yetiştiriciliği konusunda sunduğu raporlar, Atatürk döneminde Türkiye'nin tarıma dayalı hayvancılık politikasının uygulanmasında temel teşkil etmiştir. Türkiye ile Macaristan arasında ekonomik ilişkiler de aynı doğrultuda gelişme göstermiştir. Wellmann'ın raporları hayvancılık alanında Türkiye'nin öz kaynakları ile kalkınmasını esas aldığından, hayvancılık alanında gelecekte izlenecek stratejilerde belirleyici rol oynamış ve bu anlamda bir tür model teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

- BAŞAĞAÇ GÜL, R. Tamay (2004). "Türkiye'de İki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 15: 227-255.
- BAŞAĞAÇ GÜL, R. Tamay (2007). "Türkiye'de Tarım Bakanlığı Bünyesinde Kamu Veteriner Hekimliği Örgütlenmesinin Dünü-Bugünü". *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*. LXXVIII/2: 58-61.
- BATTHA, Pál (1943.5.10). "Wellmann Oszkár dr +". *Magyar Állattenyésztés*. 10.szám: 146-148.
- BODO, Imre (1993). "Emlékbeszéd Wellmann Oszkár Halálának (1876-1943) 50. Évfordulójára". *Állattenyésztés és Takarmányozás*. 42. Kötet, 5-6: 462-464.
- CENAN, Nuri - İ. Safa GÜRCAN (2011). "Türkiye Çiftlik Hayvan Sayılarının İleriye Yönelik Projeksiyonu: Arıma Modellemesi". *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*. LXXXII/1: 35-42.
- ÇETİN, Türkan (1993). "1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Sonrası Türkiye'nin Tarım Politikasında Arayışlar: Birinci Türkiye Ziraat Kongresi". *Türkiye'de Kooperatifçilik ve 80. Yılında Tarıf Sempozyumu* (16 Kasım 1993): 213-226.
- ÇOLAK, Melek (2004). "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Yıllarında Türk-Macar Ekonomik İlişkileri". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XX/59: 413-428.
- ÇOLAK, Melek (2009). "Atatürk ve Macar Başbakanı Gyula Gömbös". *Erdem*. 55: 33-55.
- ÇOLAK, Melek (2012). *Aksakallı Havabakan Antal Bey Türk Meteorolojisinin Kuruluşu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DOĞRU, Halime (1991). "Macarlar ve Macaristan'a Dair Bir Layiha". *Anadolu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*. III/1: 171-195.
- "Dr. Wellmann Oszkár" (1943.05.15). *Állatorvosi Lapok*. LXVI. Évfolyam. 10.szám: 55-57.
- ERK, Nihal (1963). "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Memleketimizdeki Durumu". *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*. X/3-4: 221-236.
- ERNŐ, Éber (1961). *A Magyar Állattenyésztés Fejlődése Két Világháború Közt*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyv Kiadó.
- GÓZ, Gabriella V. (1989). "Wellmann Oszkár" (életrajzok). Szerk. Für Lajos, Pinter János, *Magyar Agrártörténeti Életrajzok*. Budapest: 626-629.
- HORN, Artúr (1977). "Emlékezés Wellmann Oszkár Professzorra, Születésének 100. Évfordulóján". *Magyar Állatorvosok Lapja*. 32. Évfolyam, 5.szám.: 336-338.
- KARASSZON, Dénes (1977). "Wellmann Oszkár (1876-1943), Emlékezete". *Állategészségügyi és takarmányozási közlemények*:84-86.
- KEREKESHÁZY, József (2000). *Atatürk, Az Igazi Kémal, egy Köztársaság Születese*. Budapest: Terebess Kiadó.
- MÓRÍCZ, Péter (1929). "A Mai Törökország". *Turán*. XII. Évfolyam: 16-21.

- MÓRICZ, Péter (1933). "Gázi Musztafa Kemál és a Török Köztársaság Alkotásai". *Turán*. I-IV, XVI. Évfolyam: 7-15.
- NAGY, Ivan Edgar (1936). "Macaristan'ın Agrikültür Politikası". *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, Kongre Yayını Belgeler*. Takım: 3. Ankara: 317-362.
- SZÖLLÖSY, Gábor (1991). "Wellmann Oszkár Szakértői Tevékenysége Törökországban 1932-1933-ban". *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1990-1991*. Főszerkesztő: Szakács Sándor, Budapest: 75-94.
- Taganajánlások 1936-ban* (1936). Magyar Tudományos Akadémia. Kéziratul, Budapest.
- TEMEL, Mehmet (2010). "Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (İLKE)*. 24. Muğla: 201-234.
- VON DAGOBERG, Mikusch (1937). *Kamál Atatürk, Gazi Musztafa Kemál Fél Évszázad Törökország Történelméből*. Budapest.
- WELLMANN Oszkár (1932.09.24). "Törökország Állattenyésztése és Annak Hazai Vonatkozásai". *Köztelek*. 42-ik Évfolyam, 103-104. szám: 874-875.
- WELLMANN, Oszkár (1933.04.15). "Törökország állattenyésztése (4 képpel)". *Állatorvosi Lapok*. 8.szám: 111-116.
- WELLMANN Oszkár (1943.05.09). *Köztelek*. 19.szám. 53-ik Évfolyam: 412-413.

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu: 30.18.01.02, 30.18.01.01.

Magyar Országos Levéltár (MOL): Macar Milli Arşivi, Budapeşte/MACARİSTAN

Földművelésügyi Minisztérium, Elnöki iratok (Ziraat Bakanlığı, Başkanlık Evrakları): K 178 1932. év 278, alapszám, fol. 33-36.

Raporlar

Atçılık Raporu (1938). T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı. İstanbul: Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası: 3-24.

Birinci Rapor 1932 Senesi Prof. Dr. Wellmann tarafından Ziraat Vekâleti'ne Verilen Raporlar (1938). İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası: 3-46.

Encümen Raporu, İhtisas Raporları 1931 Birinci Ziraat Kongresi (1938). Milli Ankara: İktisat ve Tasarruf Cemiyeti: 1804-1805.

İkinci Rapor 1933 Senesi, Prof Dr. Wellmann Tarafından Ziraat Vekâleti'ne Verilen Rapor. (1938). İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası: 47-52.

Ekler

Oszkár Wellmann
(Oszkár Wellmann Aile Arşivi)

Karacabey Harası
(Oszkár Wellmann Aile Arşivi)

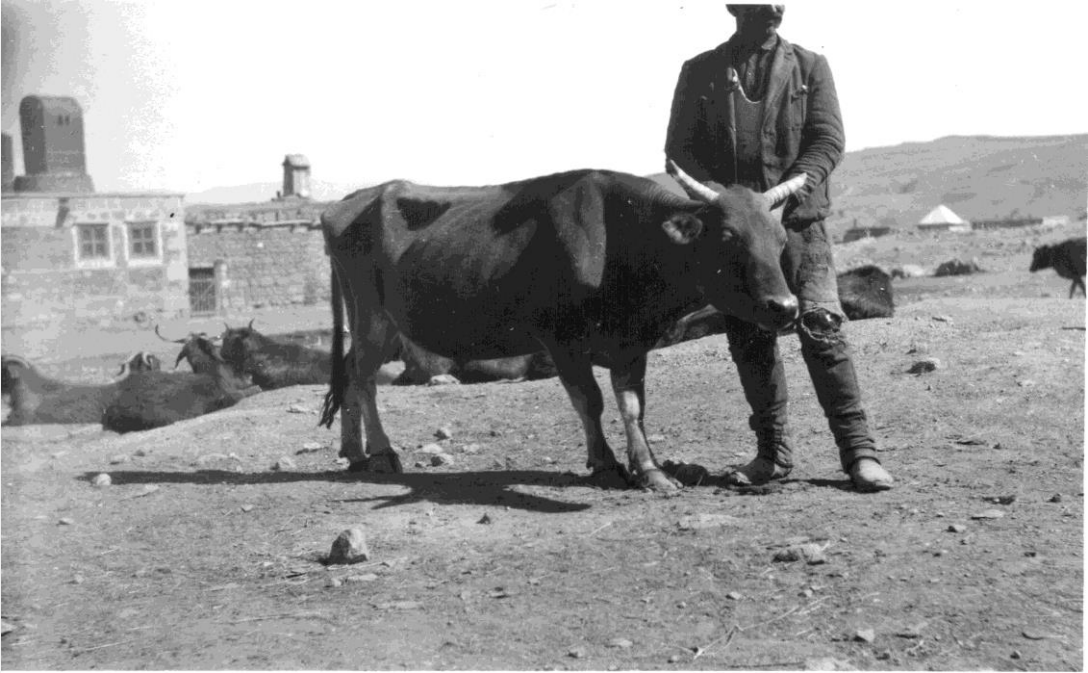
Peynir Fabrikası Tesisleri Büyük Zavod Boğatepe – Kars (25.08.1933)

Fotoğraf: Oszkár Wellmann, (Oszkár Wellmann Aile Arşivi)

Göle Yakınları (25.08.1933)

Fotoğraf: Oszkár Wellmann, (Oszkár Wellmann Aile Arşivi)

Çıldır Boğası, Merendiz (26.08.1933)

Fotoğraf: Oszkár Wellmann, (Oszkár Wellmann Aile Arşivi)

Boynuzundaki Halkalarla Bir Göle Öküzü, Erzurum (22.08.1933)

Fotoğraf: Oszkár Wellmann, (Oszkár Wellmann Aile Arşivi)

KIRIM HANLIĞINDA SARAY PROTOKOLÜ

Mehmet ARPACI*
A. Melek ÖZYETGİN**

ÖZET

Kırım Hanlığına ait yarlık (ferman) ve hatlar (mektup), devletin siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısına dair önemli bilgiler içermektedir. Bu belgeler diplomatik yazışmalar olmaları nedeniyle, özellikle hanlığın uluslararası ilişkilerini aydınlatan birinci elden kaynak değeri taşımışlardır. Yazışmalardan anlaşıldığı üzere Kırım Hanlığının devlet yapısı temelde Cengiz yasalarına dayanmakla birlikte, Osmanlı etkisinin de görüldüğü özel bir konumdadır. İşte bu iki farklı devlet yapısından da izler bulunduran usul ve merasimlerin tamamı Kırım Hanlığı saray protokolünü oluşturmaktadır. Kırım Hanlığı dönemine ait diplomatik yazışmalar özellikle Kırım sarayında yabancı elçilere karşı uygulanan merasimleri, yabancı devletlerden yıllık olarak alınan vergi ve hediyelerin teslimindeki işlemleri, barış müzakereleri ile şartname imzalama geleneğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koyar. Aynı zamanda esir ve köle ticaretinde ile ilgili uluslararası uygulamalar da yazışmalarda mevcuttur. Kırım Hanlığının eski devlet geleneğine ait uygulamaları tespit etmede yararlanılacak en önemli kaynaklar şüphesiz yabancı devletlere gönderilen yarlık ve mektuplardır. Zernov neşriyatı 378 adet belge ile bu yazışmaların en hacimlisini oluşturur. Çalışmada bu belgelerin tamamı orijinal metne dayanarak filolojik ve tarihsel perspektif içinde ele alınarak incelenmiştir. Bu noktada Kırım saray protokolü ile ilgili uygulamaların ortaya konulmasının yanında, bunlarla ilgili kullanılan terimlerin kökenleri hakkında da bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Diplomatik Yazışmalar, Yarlık, Kırım Hanlığı Saray Teşkilatı, Kırım Diplomasi Geleneği.

PALACE PROTOCOL IN THE CRIMEAN KHANATE

ABSTRACT

The edicts and letters belonging to the Crimean Khanate contain important information about the political, socio-cultural and economic structure of the state. Since these documents are diplomatic correspondences, they have a source value of the first-hand, illuminating especially the international relations of the Khanate. As it is understood from the correspondences, the state structure of the Crimean Khanate is based on the Genghis laws, but it is also in a special position where the Ottoman influence is observed. All the procedures and ceremonies that contain traces from these two different state structures constitute the palace protocol of the Crimean Khanate. The diplomatic correspondences of the Crimean Khanate period particularly reveal the ceremonies against foreign ambassadors in the Crimean palace, procedures during the delivery of taxes and gifts received from foreign states annually, and the tradition of signing peace negotiations and specifications. At the same time, international practices related to captive and slave trade also exist in this correspondences. Undoubtedly, the most important sources to be used in determining the practices of the ancient state tradition of the Crimean Khanate are the edicts and letters sent to foreign states. The publication of Zernov forms the most volume of these correspondences with 378 documents. In this study, all of these documents have been examined in the philological and historical perspective based on the original text. At this point, in addition to introducing the practices related to the Crimean palace protocol, it gives information about the origins of the terms used.

Keywords: Crimean Khanate, Diplomatic Correspondences, Yarlık, the Palace Organization of The Crimean Khanate, Crimean Diplomacy Tradition.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi:06.05.2019; Yayına Kabul Tarihi: 01.06.2019

* Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, İSTANBUL;

ORCID: 0000-0002-4476-7233, E-posta: arpacimehmet@yandex.com

** Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, İSTANBUL;

ORCID: 0000-0002-0547-1069, E-posta: ozyetgin@gmail.com

Giriş

Kırım Hanlığı 15. yüzyıldan 18. yüzyılın sonlarına kadar Karadeniz'in kuzey coğrafyasına hükmetmiş Tatar hanlığıdır. Kırım bölgesi, Altın Orda hâkimiyeti zamanında han tarafından atanan valiler (tudun) tarafından yönetilen bir vilayet niteliğinde olup bu devletin zayıflamasıyla birlikte bağımsızlığını ilan eden (1441) Kırım Hanlığının eline geçmiştir. Mengli Gırey Han döneminde, Kırım-Moskova ittifakı neticesinde Altın Orda Devleti yıkılmış (1502) ve Kırım Hanlığı yıkılan devletin siyasi ve diplomatik gücünü devralma çabası içine girmiştir. Kırım Hanlığı Altın Orda'dan teslim aldığı siyasi mirası korumuş ve nüfuzunu doğudaki Kafkasya'dan batıda Osmanlı idaresindeki Boğdan'a, güneyde Kırım'ın Karadeniz kıyılarından kuzeyde Rusya'nın içlerine kadar taşımıştır.

1475 yılı itibarıyla Kefe'nin Osmanlılar tarafından fethi, Kırım Hanlığı için önemli siyasi sonuçlar doğurmuştur. Buna göre Mengli Gırey'in Sultan II. Mehmed'e gönderdiği mektubun içerik ve üslubundan hareketle hanlığın Osmanlı himayesine kabul edildiği kesin bir şekilde anlaşılmaktadır (İnalçık 2017: 66). Kırım Hanlığının kaderini belirleyen bu önemli hadise ile hanlık, dış politikada bağımsız olmak suretiyle özel bir statüde kalmış ve Osmanlı'nın desteğiyle varlığını 18. yüzyılın sonlarına kadar sürdürebilmiştir. Mengli Gırey Han döneminden itibaren Osmanlı'nın Kırım üzerindeki hâkimiyeti, Cengiz devlet yasalarına göre yönetilen bu hanlığın devlet teşkilatında önemli tesirlere yol açmıştır. Bu tesirin özellikle I. Sahib Gırey Han (1532-1551) döneminde had safhaya ulaştığı görülmektedir. I. Sahib Gırey Han'ın merkezî otoritesini arttırmak için Osmanlı saray teşkilatına göre yeni bir düzen kurmak istemesi, Kırım'ın idaresinde büyük nüfuzla sahip olan soylu Kırım beyleri ve mirzaları ile çatışmaya girilmesine neden olmuştur. Neticede han bu otorite mücadelesini, eski devlet geleneğini koruyan Kırım asilzadelerine karşı kaybedecektir (İnalçık 2017: 86-88). Kırım Hanlığında Osmanlı saray teşkilatının önemli etkilerine rağmen, idarede geleneksel Altın Orda mirasına ait devlet geleneğine ait uygulamalar önemli miktarda korunmuştur. İdari sistemde veliaht konumundaki *kalgaylık* ve *nureddinlik* makamlarının kurulması ve Kırım'ın feodal aristokratları olan Karaçi beylerinin hanlık yönetimindeki nüfuzunun korunması eski devlet geleneğine işaretir (Kurat 1972: 217). Buna göre hanlık sarayının genel işleyişinde (divan yapısı ve saray memurları) Osmanlı devlet teşkilatını, devletin esas gücünü aldığı kabile aristokrasisi ve feodalite sisteminde ise Altın Orda devlet geleneğini devam ettirmiştir (Fisher 2009: 38). 1767 yılında Fransız konsolosu olarak Kırım'a giden Baron de Tott'un Kırım'ın devlet teşkilatıyla ilgili verdiği bilgiler, hanlıkta eski Tatar devlet yapısının büyük miktarda korunduğunu göstermektedir. Fransız elçi, bu dönemde dahi aristokrat Kırım mirzalarının hanlığın devlet teşkilatının temel yapı taşını oluşturduğuna ve feodalitenin devletteki önemine işaret etmiştir (Tott 2004: 133-134). Görüldüğü gibi hanlık özellikle 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı'nın yoğun siyasi tesiri altına kalmış olmasına rağmen, 1783 yılında Rusya tarafından ilhak edilmesine kadarki süreçte bir yandan eski devlet geleneğini korumayı sürdürmüştür.

Çalışmanın Konusu ve Korpus

Kırım Hanlığı yıkıldığı döneme kadar sınır komşuları Rus Çarlığı ve Lehistan-Litvanya Krallığı ile yoğun diplomatik münasebetlerde bulunmuştur. Bu münasebetlerin temel ilkesi, hanlığın Altın Orda'dan teslim aldığı siyasi gücü sürdürmek ve bölge siyasetinde söz sahibi olmaktır. Bu noktada hanlığın Osmanlı tabiiyetine rağmen dış siyasette, özellikle Rusya ile diplomatik temaslarda bağımsız hareket etmeye çalıştığı görülmektedir.

Hanlık, Rus Çarlığı ve Lehistan-Litvanya Krallığına karşı siyasi güç ve nüfuzunu kullanmak için Altın Orda döneminden kalma, kökeni Cengiz töresi ve devlet yasalarına

dayanan birtakım usulleri korumaya çalışmıştır. Kırım Hanlığına ait eski devlet geleneğine ait merasim ve usulleri belirlemede yararlanılan en önemli belgeler, hanlığın Rusya, Lehistan-Litvanya Krallığı ve İsveç Krallığı gibi devletlere gönderdiği diplomatik yazışmalardır. Günümüze kadar ulaşan bu belge külliyatı Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan 378 yarlık (ferman) ve hattan (mektup) oluşmaktadır. Bu neşriyat V. V. Velyaminov Zernov tarafından, H. Feyizhanov'un arşivden belgeleri deftere çekmek ve bunların matbaada dizilmesi, basılması ve tashihi aşamalarındaki üstün gayretleri ve büyük yardımlarıyla orijinal metinlerine sadık kalınarak Arap harfleriyle dizdirilmiş ve *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (Materiali Dlya İstorii Krimskogo Hanstva)* adıyla 1864'te St. Petersburg'da basılmıştır. Zernov neşriyatı, dönemin siyasi ve sosyo-ekonomik tarihini aydınlatmada birinci elden kaynak teşkil etmektedir. Aynı zamanda bu belgeler, elde az örneği bulunan Tarihî Kırım Türkçesi ile yazılmaları dolayısıyla Türk dili tarihi için de son derece önemli belgelerdir. Neşriyat Türkiye'de A. Melek Özyetgin ve İlyas Kemaloğlu tarafından giriş, tıpkıbasım ve belge diziniyle birlikte 2009 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır (bk. Zernov 2009). Sonrasında neşriyat Faysal Okan Atasoy tarafından Latin harflerine aktarılmış metin ve dizin olmak üzere 2017'de Türk Dil Kurumunca basılmıştır (bk. Zernov 2017). Çalışma, Zernov neşriyatındaki yarlık ve hatlarla sınırlandırılmış ve incelemede yalnızca orijinal metinlerden yararlanılmıştır. Bu nedenle, 2009 yılında basılan tıpkıbasım neşriyatı temel alınmıştır. Çalışmada atıfta bulunulan yarlıklarda, önce Zernov neşriyatındaki orijinal belge numarası, sonrasında ise belgenin satır numarası belirtilmiştir. Satır numaraları her sayfada tekrar edilmemiş, belgenin sonuna kadar sürekli sayılarak verilmiştir.

Kırım yarlık ve hatları, hanlık döneminde yabancı devletlere karşı uygulanan birçok eski devlet teamülünü içermektedir. Esasında Türk-Moğol saray geleneği olan ve son hâlini Altın Orda döneminde alan bu uygulamaların tamamı *yarlık*¹ ve *hatlarda*², *yosun*³ (يوسون, یوسن) (KHYH 1/20, 8/23, 27/29, 41/32), *âdet*⁴ (عادت) (KHYH 5/54, 25/21), *kânun*⁵ (قانون) (KHYH 169/24), *âyin*⁶ (آیین) (KHYH 54/50) ve *kâide*⁷ (قاعده) (KHYH 314/13) olarak adlandırılmıştır. Bu terimlerin tamamı, yazışmalarda birbirlerinin yerine kullanılmakla beraber temelde eski Cengiz töresine işaret etmektedir. Kırım yarlık ve hatlarındaki usullerin başında yabancı elçi merasimleri, devletlerarası yazışma geleneğini teşkil eden diplomatika kültürü, ayni ve nakdi olarak alınan yıllık haraç ve hediyelerin teslim süreci gelmektedir. Kırım Hanlığında bu uygulamaların tamamına büyük önem verilmiş ve devlet diplomatikasında, *eski töre ve eski âdetçe* (ایسکی توره و اسکی عادتچه) (KHYH 261/253), *âdet-i kadime* "eski âdet" (عادت قدیمه) (KHYH 250/67), *burungı âdetçe* "eski âdete göre" (بورونگی عادتچه) (KHYH 28/86, 56/17), *kânun-ı kadîm* (قانون قدیم) (KHYH 29/56, 55/26, 341/29), *âyîn-i kadime-i Çingizî* (آیین قدیمه چنگیزی) (KHYH 133/9) gibi kalıp ifadelerle teamüllerin eskiden beri yapılageldiği belirtilmiştir. Yabancı devletlere karşı tatbik edilen bu uygulamaların kökeninde hanlığın örfi geleneğe bağlılığı yanında ekonomik kaygılar bulunmaktadır. Hanlığın yıkılışına kadar Kırım'da yarı feodal rejimin ilkel hâli yaşanmış ve ziraat yalnızca kıyı bölgelerde gelişmiştir. Bu durum ise Kırım Hanlığının genel ekonomik

¹ < *yarlıq* "ferman" < ET. yar + lıq? (ED 966b *yarlıq* "üst rütbeden alt rütbeye verilen emir"; TMEN IV: 1849 *yarlıq* "hükümdar fermanı, buyruk, kararname").

² < *hatt* "mektup, yazı" < Ar. *hatt* (Steingass 1884: 329b *hatt* "çizgi, çizik; elyazısı").

³ < *yosun* "kaide, kural" < Moğ. *yosun* (Lessing 435b *josu(n)* (*yosun*) "genel kabul görmüş kurallar, âdet, alışkanlık, görgü kuralları"; TMEN I: 408 *yosun* "âdet, kural, alışkanlık, miras kalan uygulama").

⁴ < *âdet* < Ar. *âdet* (KT 29a *âdet* "alışılmış şey, ülfet, her vakit yapılan").

⁵ < *kânun* < Ar. *kânûn* < Yun. *kanon*. (KT 589a *kânûn* "kaide; usul, nizam, resim, ayin").

⁶ < *âyîn* < Far. *âyîn* (KT 86a *âyîn* "resim, âdet, kanun, usul").

⁷ < *kâ'ide* < Ar. *kâ'ide* (KT 572b *kâ'ide* "usul, nizam yol").

düzenini dışa bağımlı kılmıştır. Hanlık bu nedenle temel gelirlerini, geçimini uzun süre idame ettirecek olan savaş ganimetleri, buna bağlı gelişen esir ticareti ile yabancı devletlerden alınan yıllık vergilere bağlamıştır (Novoselyskiy 2011: 426-427).

Çalışmada 89 adet yarlık ve hattan yararlanılmıştır. Bu belgeler 12 farklı Kırım hanı ile 11 farklı sultan katında kaleme alınmıştır. Sultanlara ait belgeler, kalgaylık ve nureddinlik makamında bulunanlar ile idarecilik vazifesi bulunmayan hanzade ve han kardeşleri tarafından yazılmıştır. Aynı zamanda çalışmada Rus çarı I. Aleksey (Fedoroviç)'in (KHYH 227) Kırım Hanlığına gönderdiği bir hattan da yararlanılmıştır.

Kırım Hanlığına ait diplomatik yazışmalar, yabancı devletlerle olan ilişkilerin dönemsel olarak incelenmesine de ışık tutmaktadır. Neşriyatta Rusya ile olan diplomatik ilişkilerin en yoğun olarak gözlemlendiği ilk dönem *Canıbek Gérey Han* dönemidir. Canıbek Gérey Han dönemine ait belgeler, özellikle *III. Mehmed Han*'dan (1623-1628) sonra hanın ikinci kez tahta çıktığı döneme (1628-1635) aittir. Bu dönemde, Ruslarla barış şartı gereği alınan yıllık hazine ve tıyışlar ile Rus elçilerin hangi koşullarda İstanbul'a elçi gönderebileceği hakkında ayrıntılı bilgi sahibi oluyoruz. Aynı zamanda eksik ve geç gelen hazine sebebi zaman zaman Ruslarla ilişkilerin bozulup savaş dönemine girildiği de anlaşılıyor. *İnayet Gérey Han*'ın iki yıllık saltanat döneminde (1635-1637) ise yıllık hazinenin kusursuz teslim edilmesi şartıyla barışın yenilendiği görülüyor.

Bahadır Gérey Han dönemi (1637-1641) ise Azak'ın Don Kazakları tarafından işgali nedeniyle Rusya ile ilişkilerin gergin olduğu zamana denk gelmiştir. Bu nedenle Kırım'da ikamet eden Rus elçilerinin zaman zaman rehin olarak tutulduğu bilinmektedir. Yine bu dönemde, yıllık alınan haraç ve hediyelerin Ruslar tarafından aksatılıp eksik gönderilmesine tedbir olarak Rus elçileri zorunlu olarak *kabala* denilen senetler üzerinden borçlandırılmıştır. *IV. Mehmed Gérey Han* (1641-1644; 1654-1666) ile *III. İslam Gérey Han* (1644-1654) dönemleri ise Kırım'ın Rus Çarlığı üzerinde siyasi ve diplomatik üstünlüğünü kaybetmeye başladığı dönemdir. Bu zaman zarfı içinde hanlık için prestij ve siyasi güç unsuru kabul edilen kalabalık Tatar elçi sayılarının azaltılması gündeme gelmiştir. Bunun dışında çarlığın baskısı üzerine yazışma üslubu yeniden gözden geçirilmiş ve çara hitap kısmındaki kalıp ifadeler yumuşatılmıştır. *IV. Mehmed Gérey Han* (1642) döneminde, protokolde bu zamana kadar çar ile eşit sayılan kalgay sultanların konumunun çardan alt mertebede olduğu kabul edilmiştir. *III. İslam Gérey Han* dönemi (1647) itibarıyla han ve sultanlar dışındaki kişilerin çara doğrudan mektup yazıp atlı heyeti gönderilmesi yasaklanmasına rağmen, bu âdet 1670 yılında *Adil Gérey Han* döneminde yeniden uygulanmaya çalışılmıştır.

Murad Gérey Han (1678-1683) dönemine ait yarlık ve hatlar ise yabancı elçilerin Hansaray'da ne şekilde ağırlanıp huzura alındığına dair ayrıntılı bilgilere sahip yazışmalardır. Aynı zamanda bu dönem yazışmaları, Osmanlı'nın Ruslarla yapmış olduğu ilk barış antlaşması olan Bahçesaray Antlaşması'nın (1681) imzalanma sürecinde hanlığın izlemiş olduğu arabulucu politikayı da göstermektedir. Bu dönemden sonra, hana ait diplomatik yazışmalarda Rus ve Kazaklarla yapılacak esir iadesi ve değiş-tokuşu meselesi, iki devlet ilişkilerini uzun süre meşgul etmiştir.

Zernov neşriyatındaki yarlık ve hatlar 16. yüzyılın başlarından, 18. yüzyılın ortalarına kadarki süreci kapsamaktadır. Bununla birlikte belgeler ağırlıklı olarak 17. yüzyılda kaleme alınmış diplomatik yazışmalardır. Kırım Hanlığında mevcut siyasi ve sosyal ilişkiler, saray teşkilatına ait farklı uygulamaları da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle hanlığa ait birtakım merasim ve usullerin de zamanla değişiklik gösterdiğini söylemek gerekir. Kuşkusuz çalışmada tespit edilen uygulamalar da Kırım saray protokolünün tamamını vermeyecektir. Kırım sarayına ait merasim ve usuller mevcut

belgeler ışığında değerlendirilmiş olduğundan, buradaki devlet teamülleri 16-18. yüzyıllara ait uygulamaları içermektedir.

1. Elçilik Merasimleri ve Protokol

Kırım Hanlığı, diplomatik münasebetlerde elçilik protokolü ile ilgili eski merasim ve usullere büyük önem vermiştir. Bu nedenle yabancı devletlere gönderilen Tatar elçi heyetlerinin eski âdetlere göre layığıyla ağırlanması yarlık ve hatlarda çokça zikredilmiştir. Bunun yanı sıra Kırım-Rusya arasındaki diplomasiyi uzun süre meşgul eden konulardan biri de Kırım'dan Moskova'ya gönderilen Tatar elçi ve atlı heyetindeki kişi sayıları olmuştur. Eski Kırım töresine göre Rusya'ya gönderilen bu heyetlerin kişi sayıları çok kalabalık olurdu. Bu durumun, elçilerin her birine yapılan masraflar neticesinde çarlık hazinesine büyük külfet getirdiği anlaşılıyor. Yarlık ve hatlardan anlaşıldığı üzere, Tatar ulu elçi heyetinin sayısı 60-70 kişiyi, atlı heyetinin sayısı ise 40-50 kişiyi bulurdu (KHYH 118/47-48). Çarlığın Kırım'a olan talepleri neticesinde III. İslam Gérey Han döneminde yazılan 1647 tarihli mektupta, bu dönemden sonra elçi heyetinin 3 ulu elçi yanına alınan 12 hizmetkâr ile birlikte 15 kişiyi, atlı heyetinin ise 3 atlı yanına 3 hizmetkâr olmak üzere 6 kişiyi geçmeyeceği bildirilmiştir (KHYH 112/66). Ancak bu dönemde karşılaştırılan elçi sayılarına sadık kalınmayıp hanlık tarafından eski âdetlerin yaşatılmaya çalışıldığı görülmektedir. 1648 yılında yazılan III. İslam Gérey Han yarlığında Moskova'ya gönderilen atlı heyetinin 25 kişiden, ulu elçi heyetinin ise 35 kişiden oluşacağı, bundan az sayıda heyetinin yollanmasının mümkün olamayacağı çarlığa bildirilmiştir (KHYH 118/48-49). Buna göre hanlığın, kalabalık elçi heyetlerini bir nevi siyasi ve diplomatik itibar olarak gördüğü anlaşılıyor.

Kırım Hanlığının bölgedeki en önemli siyasi vazifelerinden biri de, himayesi altında olduğu Osmanlı İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasındaki diplomatik ilişkileri yürütmek olmuştur. Yazışmalar, geleneğe göre Kırım Hanlığının haberi olmadan Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında doğrudan bir diplomatik temasın uygun bulunmadığını göstermektedir. Eski merasim ve usule göre Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden bir talebi olduğunda Rusya'dan Kırım'a gönderilen bir *tlmaçın* (tercüman) (تلماچ) durumu hana arz ettiği ve uygun görüldüğü takdirde bu Rus tercümanın Tatar bir elçi eşliğinde İstanbul'a gönderildiği bilinmektedir (KHYH 32/23-31). Bu husus 1629 tarihli Canıbek Gérey Han yarlığında çara hatırlatılıp doğrudan İstanbul'a elçi gönderilmemesi istenmiştir (KHYH 13/77-95). Bu gelenek genel olarak 17. yüzyıla kadar sürmüş, böylelikle hanlık bölgedeki siyasi güç ve nüfuzunu bu döneme kadar nispeten koruyabilmiştir.

Kırım yarlık ve hatlarında, saray protokolünü teşkil eden eski âdetlerin en başında yabancı elçilere uygulanan teamüller gelmektedir. Bu usullerin, hanın ikamet ettiği Hansaray başta olmak üzere, veliaht konumundaki *kalgay*⁸ ve *nureddin*⁹ sultanlara ait saraylarda da tatbik edildiği görülmektedir. Yazışmalarda elçilerin ağırlanıp han huzuruna alınması ve hana hususi olarak sunulan ulu hazinenin teslimi ile ilgili bilgilerin büyük bir kısmı, Rus elçi ve atlı heyetleriyle olan münasebetlerle ilgilidir.

1.1. Yabancı Elçilerin Ağırlanması ve Alınan Hediyeler

Kırım'da elçilik merasimlerinde en hareketli dönemler yıllık hazinenin kabulü aşamasında yaşanırdı. Buna göre, karşılaştırılan teslimat tarihi yaklaştığında çarlık tarafından Kırım'a bir Rus atlısı gönderilir ve bu kişiyle birlikte hazinenin sınır bölgesine

⁸ < *kalğay/kağaj/kağajga/kağajka/kağajgay* <Moğ. *hağalg-a(n)/haalga* "büyük kapı" (Lessing 1960: 906 *xagalga-a(n)/xaalga* "büyük kapı, kapı").

⁹ < *nüre'd-din* "kalgay sultan veliahdı" < Ar. *nüre'd-din* "dinin ışığı" < *nür* (KT 933b <Ar. *nür* "aydınlık, ışık") + *el* + *din* (KT 259b <Ar. *din* "din").

getirilmek üzere yola çıktığı haberi verilirdi (KHYH 17/197-198). Bu haberin gelmesi üzerine ise Kırım tarafından Moskova'ya *yel çapkunu*¹⁰ (acele atlı) (یل چاپقونی) diye adlandırılan haberci ile hazinenin karşılamak için bir Tatar heyetinin gönderildiği bilgisi verilirdi (KHYH 258/15-17). Hazinenin sorunsuzca Kırım'a ulaştırılmasından sonra, eski âdete göre Rus elçi heyeti içinde vazifesi biten *kuşçu*¹¹ (av kuşlarının bakıcısı) (قوشچی), *arabaçı*¹² (hazine arabacısı) (عرباچی) ve *yol ağalar[ı]*¹³ (یول اغالی) bekletilmeden Moskova'ya gönderilirdi (KHYH 157/20-21). Rus elçiler ise han huzuruna, saraydaki arz odası bölümü olan ve *körünüş*¹⁴ (کورنوش) (KHYH 62/12, 135/7, 234/24) ya da *körünüş* (کورنش) (KHYH 149/9, 156/10, 260/17) olarak zikredilen bölüme alınırdı. Han huzuruna alınan bu kişiler Rus *uluğ elçi*¹⁵ (elçi başı) (اولوغ الچی) ile *yazuvçı*¹⁶ (kâtip) (يازوچی) olurdu (KHYH 12/11-12, 16/10-13). Yazışmalarda Rus elçi heyetindeki baş yazıcılar daha çok *diyak*¹⁷ (دیاق) olarak geçmektedir (KHYH 44/11, 60/24, 136/12).

Kırım'a getirilen hazinenin hana sunulmasından önce Kırım saray protokolüne göre birtakım usullerin yerine getirildiği görülmektedir. Buna göre *körünüş* (*körünüş*) denilen arz odasının önüne gelen Rus elçileri hana saygı ve hürmetini göstermek amacıyla ilk olarak kalpaklarını çıkarıp Kırım mirzalarına teslim eder, sonra hanın huzuruna çıkarlardı (KHYH 121/9-12). Huzura alınan elçilerle sohbet edilir ve barış nişanesi olarak elçilerin her birine *kaftan*¹⁸ (کفتان) giydirilirdi (KHYH 87/12-15). Devamında hanlık tarafından büyük rağbet gören av kuşları elçiler tarafından hana teslim edilirdi. Bunlar *şonkar*¹⁹ ile *karçıga*²⁰ kuşlarıydı. Bu kuşların Rus elçi heyeti tarafından temin edilememesi durumunda ise her bir kuş için 1000 altın tahsil edilirdi. Av kuşlarının önünden ya da ardından Tanrı nimetini ifade etmek için sunulan *etmek*²¹ (ایتمک) gelirdi. Ekmeğin hemen ardından sandık ile *araki*²² *horilka*²³ (Ukrayna votkası) (اراقی خورلفه) hana takdim edilirdi. Bunlardan

¹⁰ < *yel çapkunu* (<*yel çap-KUn+I*) <Kırım Tat. *yel/yel* "rüzgar" <OT. *yél* (CC I: 37a/18 *yél* "rüzgâr, yel") <ET. *yél* (ED 916b *yé:l* "yel, rüzgar"; MK 60/46 *yél/yél/yel* "yel, rüzgar") + *çap-kun-ı* (*çapğun*) << *çapkun* (*çapğun*) "atlı haberci, ulak" <ET. *çap-* (DTC 139a *çap-* "hafifçe vur-"; MK 265/233 *çap-* "(ata) hafifçe vur-") + *-KUn* "fiilden isim yapım eki" + *I* "3. teklik kişi iyelik eki". *Yel çapkunu* yapısı, Kırım Hanlığı devlet teşkilatında acil haber alınması gereken durumlarda yabancı devletlere gönderilen acele ulaklar için kullanılan bir terim anlamı kazanmıştır.

¹¹ < *kuşçu* (<*kuş+çI*) <<ET. *kuşçı* "avcı" (ED 671a *kuşçı* "avcı").

¹² < *araba+çı* < Ar. *rubā* "dört" (Steingass 1884: 397b *rubā* "dört") + T. + *çI* "isimden isim yapım eki".

¹³ < *yol ağaları* (<*yol ağa+IAr+I*) < Kırım Tat. *yol* <<ET. *yöl* (ED 917a *yo:l* "yol; süre, müddet"; MK 39/25 *yöl/yöl* "yol, yolculuk, sefer") + <OT. *ağa* "erkek kardeş" (CC II: 65b/16b *ağa* "erkek kardeş") <OMoğ. *ağa* (TMEN I: 22 *ağa* "temel manada büyük kardeş") + *IAr* "çokluk eki" + *I* "3. teklik şahıs iyelik eki".

¹⁴ < *körünüş/körünüş* (<*kör-(X)n-(X)s*) <<ET. *kör-* "gör-" (ED 737a *kör-* "gör-") + (X)n "dönüştürme çatısı" + (I)s "fiilden isim yapım eki".

¹⁵ < *uluğ* (*ulu*) *elçi* (*elçi*) "elçibaşı" <*uluğ* <OT. *uluğ/ulu* (KTS 292 *uluğ* "ulu, büyük, yüce"; CC I: 34b/16 *ulu* "büyük, ulu") <ET. *uluğ* (ED 136b *uluğ* "büyük, yüce"; MK 37/24 *uluğ* "yüce, ulu, büyük") + *elçi* <OT. *elçi* (CC I: 17a/10) <ET. *elçi* (ED 129a *elçi* "elçi"; TMEN II: 656 *elçi*) <él + çI.

¹⁶ < *yazuvçı* (<*yaz-Uv+çI*) "yazıcı, kâtip" <<ET. *yaz-ig-çI*; <*yaz-* "yaz-" (ED 984a *yaz-* "yaz-")- Ig "fiilden isim yapım eki" + çI.

¹⁷ < *diyak* "elçi sekreteri; baş yazıcı"; <Rus. *d'yak* (дыяк) (Melnychuk vd. 1985: 153a).

¹⁸ < *kaftan* < Far. *haftān* (Steingass 1998: 468a *haftān* "zırhın altına giyilen bir yepek") <ET. *kaftān* < *kâp + tōn (ED 582a *kafta:n* "üstlük giyecek; cüppe").

¹⁹ < *şonkar* <Moğ. *şonghur*; Lessing 1960: 756a *şonghur* (*şonghur*), 712b *şinghur* (*şinghur*) "doğan, aksungur".

²⁰ < *karçıga* <Moğ. *harcaga* (Lessing 1960: 936a *harcag-a* "doğan"; *harcagacı* "avcı").

²¹ < *etmek* "ekmek" <OT. *etmek* "ekmek" (CC I: 44b/24) <ET. *etmek* "ekmek" (ED 60a; DTC 188b).

²² < *araki* <Ar. *arak* (Steingass 1884: 688a *arak* "damıtılmış içki").

²³ < *horilka* <Ukr. *horilka* (*zopilka*) "votka" (bk. Rus. *gorilka* (горелка) "yakıcı, meşale"). *Horilka*, Slavca bir kelime olup Ukrayna bölgesine ait bir votka türünü ifade etmektedir. Ukraynacada bulunan ve "yan-" anlamındaki *hority* (*zopimu*) fiilinden türemiştir. *Horilka* kelimesinin zamanla "yanan su" manasında içkiye ad olması muhtemel *gorila(ya) voda*'dan kalıplaşarak oluştuğu hakkında yaygın bir görüş mevcuttur (Melnychuk vd. 1982: 566b).

sonra ise hana hususi olarak gelen *hazine*²⁴ (خزينة) içindeki kürk, kumaş ve diğer eşyalar hanın *uluğ körünüşinde* (اولوغ كورنوش) “yüce huzurunda” teker teker çıkarılıp gösterilir ve hanın nazarına sunulurdu (KHYH 261/67-70, 126-127; 262/48-51). *Körünüşte* toplanan, *ulu ağa*²⁵ (اولو اغا) ve diğer vezirler ile ileri gelen Kırım bey ve mirzalarının yer aldığı bu divana *elçi divânı*²⁶ (الچی دیوانی) denilmiştir (KHYH 124/67-70). Hanın huzurundan çıkılmasından sonra, hanlıkta üst kademe makamları işgal eden hazinedar başı ile saray yazıcılarının, Rus elçi heyetinin konağına uğrayarak elçilerden fazladan kürk talep ettikleri de olurdu (KHYH 18/29-30).

Kırım Hanlığında, Akmesic'te bulunan kalgay sarayında da yabancı elçilerin benzer merasimlerle huzura alındıkları görülmektedir. Bu merasimler çoğunlukla, Rusya'dan kalgay sarayına gelecek yıllık hazine ve *tiyiş*²⁷ (تییش/تییش) dönemlerinde gerçekleşirdi. Çarlık, kalgaya yıllık hazinenin yola çıktığını bildirmek için hususi olarak elçi gönderirdi. Kalgay sultanlar bu heyeti huzurlarına (körünüş) alırlar (KHYH 56/46) ve elçilere eski âdet gereğince *soyurğal*²⁸ (سیورغال) diye zikredilen çeşitli ihsanlarda bulunurlardı (KHYH 44/10-12). Devamında hazinenin karşılanması için bir Tatar heyeti, huzura alınan Rus elçilerle birlikte sınır bölgesine gönderilir ve bunu bildirmek için başka bir *çapkun*²⁹ *elçi* (atlı haberci) (چاپقون ایلچی) Moskova'ya doğru yola çıkardı (KHYH 44/14-15). Hazineyi Kırım'a getiren Rus elçi heyetinin Hansaray'da işinin bitmesi üzerine, hazinenin kalgay huzuruna çıkarılması için Rus heyetinin kalgay sarayına gittiği görülmektedir (KHYH 103/7-9).

1.2. Yabancı Elçilerin İkameti

İki ülke arasındaki ilişkilerin iyi olduğu zamanlarda, Kırım'da misafir edilecek yabancı elçi heyetinin ihtiyaçlarının karşılanması için bu kişilere han tarafından *yevmî nafaka*³⁰ (یومی نفقه) (KHYH 15/210) veya *künlik ulufe*³¹ (کونلیک علوفه) (KHYH 21/179-180)

²⁴ < *hazîne* “hazine; yıllık haraç ve hediyeler” <Ar. *hazîne* (Steingass 1884: 323b *hazîne* “hazine”).

²⁵ < *ulu ağa* “hanın baş veziri, ulu ağa, eşik ağası”. bk. *uluğ elçi* ile *ağa*.

²⁶ < *elçi dīvānı* (T. *elçi Far. dīvān+T. I*) < *elçi/ elçi* <OT. *elçi* (CC I: 17a/10) <ET. *elçi* (ED 129a *é:l + çl* “elçi”; TMEN I: 656 *elçi*) + *dīvān* <Far. *dīvān* (Steingass 1998: 555a *dīvān* “saray maiyeti; devlette danışma kurulu, meclis”) + I “3. teklik kişi iyelik eki”.

²⁷ < *tiyiş* “tiyiş; Kırım saray personeline yıllık ödenen aynı ve nakdî ödemeler” < ET. *tış* “diş” (ED 557 *tı:ş* “diş”). Kelimenin kökeni hakkında Türkologlar tarafından çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Es-Seb'us-Seyyâr'da Türkçe *tış dikış* “filana dikilecek” manasından kalıplaştığı görüşü mevcuttur. Smirnov, bu görüşü reddedip *tiyiş* kelimesinin kökenini Altın Orda döneminde Ruslardan alınan vergiyi ifade eden *çıkış* kelimesinde arar. Es-Seb'us-Seyyâr'ın Rusya çevirisini yapan Kazanbek ise kelimenin Rusça *tsiçi* (bin) kelimesinden Kırım Tatarcasına geçerek kalıplaştığını bildirir (Smirnov 2016: 270). Samoyloviç 1917 yılında yazdığı “Kırım Tatar Yarlıklarında “Tiyiş” (Tiş) ve Diğer Terimler” adlı yazısında *tış* kelimesinin Rusçada *daça* (дача) kelimesinin karşılığı olduğunu ifade eder (Samoyloviç 2011: 278). Acar, Veselovskiy'nin “Diplomatik Belgelerde Geçen Türkçe Tatarca Tış (Diş) Kelimesi Hakkında” adlı yazısındaki görüşüne ithafen, kelimenin aslen “balık (mors) dişi” anlamındaki “diş” sözcüğüne dayandığı ve zamanla Kırım Hanlığı tarafından Moskova'dan alınan tüm aynı ve nakdi haraçları ifade ettiği görüşüne katılır (Acar 2018: 40-43). (Ayrıca bk. Zernov 2017 I: 78-79).

²⁸ < *soyurğal* “ihsan, bağış” <OT. *soyurğal* “ihsan, bağış” (CC II: 72/15-16) <OMoğ. *soyurğal* “ihsan” (TMEN I: 228 *soyurğal* “lütuf, ihsan”) <ET. *tsoyurkâ-* “bağışla-” -l. <Çin. *tz'ü* “bağışlayıcı” + urqa- (ED 556a *tsoyurkâ-* “birine acı-, bağışlayıcı ol- <Çin. *tz'ü* “bağışlayıcı”). Kelime Türk dilinde ilk olarak Eski Uygurca döneminde *tsoyurka-* fiilinden türetilmiştir. Clauson, kelimenin Çince “bağışlayıcı” anlamındaki *tz'ü* kelimesine dayandığını bildirir (ED 556a). 13. yüzyıl itibarıyla Moğolcada *soyurğal* olarak kullanılan kelime, bu dönemden itibaren terim anlamı kazanarak devlete hizmeti geçmiş çeşitli kademelerdeki kişilere han tarafından verilen ihsan ile bunu bildiren belgeye ad olmuştur. *Soyurğal*, Moğol İmparatorluğunun ardılları olan Altın Orda, İlhanlı gibi devletlerde yaygınlaştı ve belirli kişilere bahşedilen iktâ (tımar) toprağı anlamında kullanılmıştır. Aynı zamanda bu terim, kişinin devlete karşı olan çeşitli yükümlülüklerinden muaf tutulması anlamına gelmiştir (Ölmez 2009: 388-389).

²⁹ Bk. *yel çapkunı*.

³⁰ < *yevmî nafaka* <Ar. *yevmî* (Steingass 1884: 1242b *yevmî* “günlük”) + <Ar. *nafaka* (Steingass 1884: *nafaqa-t* “masraf, maliyet, ödeme”).

olarak zikredilen günlük harçlık verilirdi. Rus elçi heyetindeki en üst rütbeli kişiler olan *elçi* (elçi başı) (ایلچی), *baş tılmaç*³² (baş tercüman) (باش تیلماچ) ile *baş yazıç[ı]*³³ (başkâtip) (باش یازیچی) ve diğer *iki tılmaçın* (ایکی تیلماچ) yıllık hazine gelene kadar Kırım'da günlük ulufeleri verilmek suretiyle *elçilik evlerde*³⁴ (elçi konakları) (ایلچی لیک ایۆلار) ağırlandıkları bilinmektedir (KHYH 219/86-90). Aynı zamanda Rus elçilerin bu elçi konaklarının bakımları için Tatar mirzalardan, borç senedi üzerinden para almalarına da izin verilirdi. Ancak bu borcun, Moskova'ya gidecek bir sonraki Tatar elçisine teslim edilmesi istenirdi (KHYH 84/41-42). Kırım'da ikametleri esnasında Rus elçilerinden herhangi birinin ölmesi durumunda ise ölüm nedeninin araştırılıp karara bağlanması için imam ve müezzinlerin görevlendirildiği bilinmektedir (KHYH 18/44-45).

Kırım yarlık ve hatlarında, 17. yüzyılın ortalarından itibaren farklı bir uygulama dikkat çeker. Diplomatik yazışmalarda ilk defa Bahadır Gérey Han (1637-1641) döneminde görülen bu uygulamaya göre Rus elçilere eksik gelen hazine ve tiyş miktarınca *kabalalar* (قباله) (borç senedi) imzalatılmıştır. Buna göre eksik kürk ve eşyaların altın üzerinden miktarı hesaplanmış ve Rus Çarlığı elçilere kabala imzalatılmak suretiyle borçlandırılmıştır. Bununla ilgili ilk örnek, Bahadır Gérey Han tarafından Rus elçisi İvan Fostav'a eksik gelen kürk miktarınca 1900 altın için imzalatılan borç senedir (KHYH 48/22-23). Kabalanın hukuken geçerli olabilmesi için hanlık, borçluların her biri için bir kefil bulurdu. Bu kişiler çoğu zaman, hanın en yakın kişisi ve baş veziri olan *ulu ağa* olurdu (KHYH 48/25). İmzalanan kabalalar sonrası hanlık, eksik hediyelerin bir listesini çıkarıp bu listeyi mühürler ve defter, atlı bir haberci ile Moskova'ya gönderilirdi (KHYH 48/49). Gönderilen atının istenilen cevapla dönmesi için çarlığa 60 gün süre verilir ve bu süre zarfında Kırım'daki Rus elçiler rehin tutulurdu (KHYH 48/88). Çarlıktan olumlu bir cevap alınamadığı dönemlerde ise iki devlet arasındaki ilişkiler eksik gelen hazine ve hediyeler sebebiyle çoğu zaman gerilirdi. Bu gibi durumlarda, çözüm bulunana kadar borçlu Rus elçisinin kefil olan *ulu ağanın* mevcut borcu alacaklı olan kişilere ödediği görülmektedir (KHYH 28/38-32).

Savaş döneminde ise Kırım'da bulunan yabancı elçiler rehin vaziyette bulunur, ateşkes ya da barış müzakereleri başlamadan hiçbir koşulda bu heyetin ülkesine dönmesine izin verilmezdi. İki devlet arasındaki durumun daha da kötüye gitmesiyle elçiler hapse dahi atılırdı (KHYH 5/86-87). Bu zamanlarda Kırım tarafından elçi ya da atlı heyeti gönderilmez, iki devlet arasındaki irtibat sadece yabancı *tılmaçlar* (tercüman) tarafından sağlanırdı (KHYH 361/30-31).

1.3. Diğer Hanedan Üyelerine Ait Elçi Heyetleri

Devlet geleneğine göre, kalgaylık ve nureddinlik makamlarında bulunmayan hanzade sultanların dahi yabancı devletlere hususi elçi gönderme hakları mevcuttu (KHYH 57). Bunun dışında Altın Orda Devleti'nde olduğu gibi Kırım Hanlığında da hanedanın kadın üyeleri, çara doğrudan mektup yazıp hususi elçi gönderirlerdi. Yazışmalar, kalgay sultan validesinin Moskova'ya mektup yazıp hususi elçisiyle gönderdiği ve bu elçiye

³¹ < *künlik* 'ulüfe (<T. *kün*+*lik* + Ar. 'ulüfe). *Kün* <ET. *kün* (ED 725a *kün* "güneş; gün") + *llk* + <Ar. 'ulüfe (Steingass 1884: 723a < 'ulüfe "yiyecek; ödeme, maaş").

³² < *baş tılmaç* "baş tercüman" <ET. *baş* (ED 375a *baş* "kafa, baş") + *tılmaç* (ED 500a *tılmaç* "tercüman"; TMEN II: 1010 *tılmāçi* (*tılmaçi*, *tılmaç*) "tercüman").

³³ < *baş yazıç* "baş kâtip" <*baş* <ET. (ED 375a *baş* "kafa, baş") + *yazıç* "yazıcı, kâtip" <ET. *yaz-ıg-ç*; <*yaz-* "yaz-" (ED 984a *yaz-* "yaz-") - *Ig* (ø<-g/ğ) "fiilden isim yapım eki" + çl.

³⁴ < *elçilik evler* (<*elçi*+*llk ev*+*lAr*). <*Elçi* <OT. *elçi* (CC I: 17a/10) <ET. *elçi* (ED 129a *elçi* + çl "elçi"; TMEN I: 656 *elçi*) + *llk* "isimden isim yapım eki" + *ew* <OT. *ev* (CC I: *ev* 39b/27 "ev") / *öv* (CC II: 62a/4 *öv* "ev") <ET. *ev* (ED 3b *e.v* "ikamet yeri") + *lAr* "çokluk eki".

hürmeten Ruslar tarafından *ton*³⁵ (کُورک) (طون) giydirildiği hakkında bilgi vermektedir (KHYH 56/29-30). 1635-1637 yılları arasında yazıldığı anlaşılan bir mektup ise İnalet Gérey Han'ın kız kardeşi Hatice Devran Sultan tarafından kaleme alınmış ve doğrudan Çar I. Mihail'e hitap olunmuştur³⁶. Mektupta han tarafından iki devlet ilişkilerini geliştirmek için Moskova'ya elçi heyeti gönderildiği ve bunun üzerine barıştan cayılmayarak dostluğun pekiştirileceği bahis konusu edilmiştir (KHYH 309). Buna göre 17. yüzyılın ilk yarısında hanlıkta, hanın kız kardeşlerinin Rus çarına doğrudan mektup yazıp hususi atlı gönderecek kadar nüfuz ve yetki sahibi oldukları anlaşılıyor. Kırım Hanlığındaki bu usule benzer olarak 14. yüzyıla ait Altın Orda Devleti yazışmalarında, hanbıke unvanı bulunan han validesinin Rus metropolitlerine verdiği ayrıcalıkları içeren yarlıkların bulunduğu bilinmektedir (Özyetgin vd. 2017: 71-78). Ancak çarlığın siyasi gücü eline almaya başlamasıyla Kırım Hanlığında bu tür uygulamalardan vazgeçilmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. 1641 tarihli Kalgay İslam Gérey Sultan mektubunda bu geleneğin devam ettirilmesi için çarlığa büyük baskı yapılmıştır (KHYH 56/29-33).

Hanlığın eski devlet teamüllerini koruyarak Rusya üzerinde siyasi baskı kurma çabası 17. yüzyıl ortalarına doğru sonuçsuz kalmaya başlamıştır. Buna göre III. İslam Gérey Han döneminde, Rusların ısrarı neticesinde 1647 yılı itibarıyla Kırım'dan *han, kalgay ve nureddin sultanlar* dışında herhangi bir kişinin çara doğrudan mektup yazıp atlı göndermesi yasaklanmıştır (KHYH 112/64). Ancak Kırım'da sonraki hanlar tarafından bu karara yeterince riayet edilmediği görülüyor. 1667 yılında Adil Gérey Han'ın tahta çıkması üzerine, *ulu ağanın* eski âdeti canlandırmak üzere çara doğrudan mektup yazıp gönderdiği anlaşılmaktadır (KHYH 204).

2. Diplomasi ile İlgili Merasim ve Usuller

Kırım Hanlığında yabancı devletlere karşı tatbik edilen usullerin bir kısmının ise yapılan barış müzakereleri ile şart-name imzalanması esnasında gerçekleştirildiği görülmektedir. Yarlık ve hatlar, mevcut siyasi durumuna göre diplomaside zaman zaman barış yollarının da arandığını göstermektedir. Bu noktada Kırım Hanlığının, ateşkes sonrasında veya yeni hanın tahta geçmesiyle birlikte belirli merasim ve usuller çerçevesinde yabancı devletlerle barış müzakerelerinde bulunduğu anlaşılıyor. Barış şartlarında uzlaşılması sonucunda ise barışın resmileşmesi için yabancı devletler tarafından uygulanması gereken birtakım teamüller mevcuttu. Genel mahiyette barış antlaşmalarının Kırım tarafından onaylanması için yabancı elçilerin han huzuruna çıkıp mühürlü yarlık ve altın payza almaları gerektiğini söylemek gerekir. Bundan sonra protokol sırasına göre kalgay ve nureddin sultanların da yabancı elçileri huzura alıp hanın kabul ettiği barış şartlarını tasdik ettikleri malumdur. Bu merasim ve usuller sonrasında Kırım tarafından barış dönemine girilmiş olunurdu. Yarlık ve hatlarda hanın mühürle payzasını taşıyan ve barış şartlarının bulunduğu belgeler, *şart-nâme-i hümayun* (شرط نامه) (KHYH 105/43) ya da *ahd-name-i hümayun* (عهد نامه همايون) (KHYH 8/28) olarak zikredilmiştir.

2.1. Barış Görüşmeleri ve Şartlar

Kırım Hanlığının yabancı devletlerle imzaladığı barış antlaşmalarının tamamının yalnızca hükümdarların döneminde geçerli olduğu görülmektedir. Bu nedenle hanlık teamüllerine göre, han değişikliğinde barışın yenilenmesi için Rusya ve Lehistan'dan yeni elçi heyetlerinin gelmesi beklenirdi. Yarlık ve hatlarda han değişikliği sırasında Kırım'da

³⁵ < *ton* "kürk, üst giyim" <OT. *ton* "üst giyim, kaftan" (CC II: 60a/7) <ET. *tön* "giysi" (ED 512b *tön* "giysi, elbise"; DTC 574b "elbise, giysi").

³⁶ Bu mektup, Zernov neşriyatında Gérey hanedanına mensup hanımlar (sultan) tarafından kaleme alınmış tek belgedir (KHYH 309).

bulunan Rus elçilerin rehin olarak tutulduğu anlaşılmaktadır (KHYH 160/6-8). Cülus sonrası han, divanı toplayıp eski hana gelen son mektubu okuyarak mevcut durumdan haberdar olur (KHYH 160/10) ve çarın barış niyetinde olup olmadığını anlamak için çarlığa bir atlı gönderirdi. Rusya'dan cevap gelene kadar Bahçesaray'daki Rus elçilerinin gönderilmesine izin verilmezdi (KHYH 160/48). Tahta yeni geçen hana barış için yeni elçiler gönderildiğinde ise bu elçiler huzura alınır ve elçilerin getirdiği *bölek selam*³⁷ (hanın hediyeleri) (بولك سلام) kabul edilirdi (KHYH 36/32-34). Ardından han, memleketin durumunu ve barış şartlarını değerlendirmek için devletin ileri gelen bey ve mirzalarını, saray ağalarını ve kapı kullarını *körünüş sarayı*³⁸ (كورنش سرايى) denilen divana çağırırdı (KHYH 36/29-30). Barış yapılması hükmüne varıldığında han ve ileri gelen kişiler, yabancı elçiler önünde Kuran'a el basarak yemin ederlerdi. Bundan sonra eski âdet üzerine, elçilere han tarafından *altun paysalu*³⁹ *ahd-name-i hümâyun* (altın payzalı yüce şartname) (التون بايصلو عهد نامه همايون) teslim edilirdi (KHYH 8/19-28).

Tahta yeni oturan hanlar bazen yabancı elçi ya da atlı heyetlerinin gelmesini beklemeden doğrudan kendileri heyet gönderir ve Tatar elçilerle yollanan mektupta, barışın devamı için yıllık hazine (vergi ve haraçlar) tesliminin devamı istenirdi (KHYH 10/20-34). Bu gelenek, henüz göreve gelen kalgay (KHYH 11/21-25) ve nureddin sultanlar tarafından da yerine getirilirdi (KHYH 16/10-13). Kalgay sultanın vefatı üzerine yerine geçen yeni sultan da barış üzerinde olduğunu bildirmek için çarlığa bir elçi heyeti gönderirdi (KHYH 18/56-61). Yabancı devletlerdeki hükümdar değişikliğinde barışın devam ettirilmek istendiği devlete elçi heyeti gönderilir ve yeni kral ya da çarın tanındığı resmî olarak bildirilirdi (KHYH 2/5-6).

Barış müzakerelerinin Moskova'da yapılması hâlinde ise Kırım Hanlığının farklı bir politika izlediği görülmektedir. Bu gibi durumlarda görüşme yapılması için sarayda üst mertebede bulunan hanın yakın kişileri Kırım'dan Moskova'ya gönderilirdi. Müzakereler son bulduğunda kararlaştırılan şartname hükmünce, malumat Moskova'daki Tatar bir elçi tarafından han ve sultana bildirilirdi. Kırım cephesinin hükümleri kabul etmesiyle, Kırım'da bulunan Rus elçi heyeti önünde Kur'an'a el basılarak şartname onaylanırdı (KHYH 112/79-98). Sonrasında Moskova'dan gelen barış hükümlerinin örneğine göre han, kalgay ve nureddin sultanlardan her biri tarafından yeni şartnameler yazılıp mühürlenirdi. Ancak yalnızca hanın yazdırdığı şartnameye altın payza takılırdı (KHYH 112/94-101). Han ve sultanların mühürleyerek onayladığı şartnameler gelinceye kadar hanlığın baş temsilcisi Moskova'da kalırdı (KHYH 112/99-109). Altın payzalı şartnamenin çarlığa ulaşması üzerine de barış yürürlüğe girerdi. Belgelerden, hanlığın Moskova'da barış müzakerelerini yürütmek için gönderdiği han vekiline büyük yetkiler verildiği anlaşılmaktadır. Adil Gérey Han döneminde (1670) Ruslarla yapılan barış müzakerelerinin Moskova'da yapıldığı görülüyor. Rusya'ya barış görüşmeleri için gönderilen Tatar elçi heyetinden Şah Temür Atalık'ın, kararlaştırılan antlaşma hükümlerinin Kırım tarafından kabul edilip han mührü taşıyan şartname gelene kadar Moskova'da bir nevi teminat olarak kalacağı kararlaştırılmıştır (KHYH 219/155-156). Bunun üzerine Moskova'dan Kırım'a gelen Rus *sipâh[i]*⁴⁰ (atlı haberci) (سپاهی) ve heyeti han huzuruna alınmış, şartların makul

³⁷ < *bölek selâm* "hana sunulan dostluk hediyesi" (T. *bölek* "hediye" + Ar. *selâm* "selam") < *bölek* <ET. *béle-g* (ED 338b *béleg* "sarılmış bir şey; hediye") <*béle-* <OT. *béle-* (CC II: 81b/5b *béle-* "bebeği kundağa sar-, bebeği bele-") <ET. *béle-* (ED 332b *béle-* "(bebek) kundakla-, sar-") "kundağa sar-, -g "fiilden isim yapım eki" + Ar. *selâm*.

³⁸ < *körünüş sarayı* "sarayın selamlık kısmı; arz odası" < T. *kör-(X)n-(X)ş* "görünüş" + <Far. *serây* (Steingass 1998: *serây* "ev, saray, büyük yapı, kralın ikamet yeri"). +I "3. teklik kişi iyelik eki".

³⁹ < *paysa* <Moğ. *payza* <Çin. *paiz* bk. (TMEN I: 116 Moğ. *payza* <Çin. *paiz* "otorite nişanesi olan, hanın yazısını bulduğu levha").

⁴⁰ < *sipâhî* (<Far. *sipâh* + *î* (Steingass 1998: 651 *sipâhî* "askerî, orduya ait; atlı, sipahi") <*sipâh* (Steingass 1998: 651a *sipâh* "asker, milis; askerler, atlı asker") + *î* "nispet eki").

görülmesi ile barış şartnamesi onaylanarak bu heyete altın payza teslim edilmiştir (KHYH 224/16-56). Yine teamül gereği Rus elçilerin 3 ay içinde han huzuruna çıkıp altın payza almaları gerektiği, aksi takdirde barışın hanlık tarafından geçersiz kılındığı anlaşılmaktadır (KHYH 220/21-23).

Yarlık ve hatlar, barış görüşmelerinin iki devletin sınır bölgesinde de yapıldığını göstermektedir. Adil Gérey Han döneminde (1668) Lehistan-Kırım barış müzakerelerinde sınır bölgesine gönderilen kalgay sultan heyetinin (Kırım bey ve ağalarıyla), kralın baş hetmanı (askerî müşavir) liderliğindeki Lehistan temsilcilerinden oluşan bir heyetle görüştüğü malumdur. Yapılan barışta yıllık hazinelerin Tatarlara teslimine güvence için iki Leh boyar rehin olarak Kırım heyetine bırakılmıştır. Karşılıklı şartnameler imzalanınca Tatar heyetinden bir kişi (ağa), hazine ve hediyeleri alıp kalan müzakereyi yürütmek için Leh heyeti yanında kalmıştır. Sonrasında Bahçesaray'a gelen barış şartnamesi han tarafından da onaylanıp Lehistan'a geri gönderilmiştir (KHYH 205/17-38). Kalgay sultanın müzakerenin devamı için Lehlerin yanında bırakılan Tatar temsilcisine yazdığı mektuptan, bu vekile barış şartlarının belirlenmesi için tüm yetkilerin verildiği anlaşılıyor (KHYH 207). Hanlık aynı dönemde bir yandan Ruslarla da barış görüşmelerinde bulunmuş ve bu müzakerelerin mevcut Tatar-Rus sınırı olan Don Nehri kıyısında olmasına kanaat getirilmiştir (KHYH 209). Buna göre Don Nehri'nde bir araya gelen iki heyet barış için anlaşmış, böylelikle sınırdaki Rus temsilcilerinden oluşturulan elçi heyeti han huzuruna altın payza almak için yollanmıştır (KHYH 209/19-21). Yine eski usul gereğince payzanın Rus elçilere teslimiyle bu elçi heyetinin yanına bir Tatar atlısı verilmiş ve heyetler Moskova'ya gönderilmiştir (KHYH 209/21). Murad Gérey Han döneminde (1682) mevcut sınır bölgesi Pereboloçna'da Ruslarla yapılan müzakerelerde yazılan şartname suretinin, Kırım'ı temsilen başta *ulu ağa* (baş vezir) olmak üzere elçi başı mirzanın da buyruğuyla mühürlendiği bilinmektedir. Ayrıca Tatar elçi heyetindeki okuma yazma bilmeyen diğer mirzalar adına da mühür basıldığı anlaşılmaktadır (KHYH 267/110-122).

Kırım Hanlığında, yabancı devletlerle uzun bir barışın tahakkuk ettirilebilmesi için gelenek hâlini almış birtakım şartlar mevcuttu. Bu dönemlerde hanlık hayati gördüğü bu meselelerden taviz vermemeye çalışırdı. Bunların en başında hanlığın kurulduğu dönemden itibaren almakta olduğu yıllık hazinenin eksiksizce verilmesi gelmiştir. Hazinenin içinde han ve diğer sultanların haremde bulunan kişilerle ileri gelen devlet adamlarına kürk ve para olarak sipariş edilen *tiyişler* (تيش/تييش) de yer almaktadır (KHYH 4/37, 105/54).

Hanlığın çoğu zaman, yıllık hazineyi Tatar-Rus sınırında teslim almadan barış antlaşması imzalamaya yanaşmadığı görülmektedir. Bu gibi durumlarda ilk olarak sınır bölgesinde hazinenin teslimatı yapılır, sonrasında iki heyet arasında barış müzakereleri gerçekleştirildi. Devamında her iki heyet de Kırım'a gelerek han huzuruna çıkarılır ve han tarafından mühürlenmiş şart-name ile antlaşma yapılırdı (KHYH 12/117-122, 13/51-52). Kırım'da hana sunulan hazinedeki kürk veya diğer eşyalar eksik ya da değersiz çıktığında ise han, derhal Moskova'ya bir *çapkun*⁴¹ (ulak) (چاپقون) gönderir ve meseleyi tetkik ettirirdi (KHYH 15/42-45). Aynı uygulama kalgay sultana gelen hazine ve sultanın saray halkına teslim edilen tiyişlerde eksik ve hata olması durumunda da gerçekleştirilmiştir. Buna göre kalgay sultan, Moskova'ya bir atlı heyeti gönderir ve eksikliklerin giderilmesi için çarlığa 60 gün müddet verilirdi (KHYH 42/11-19). Bu tarz karışıklıkları önlemek için saray halkına sipariş edilen kürk ve para miktarlarının yazıldığı tiyiş defterlerinin hazinede tutulup listenin diğer bir örneğinin de Rus elçi heyetine teslim edildiği malumdur (KHYH 24/21-25).

---

⁴¹ Bk. *yel çapgunu*.

Kırım Hanlığı tarafından önem verilen bir diğer husus da, Rus himayesinde bulunan Kazaklar tarafından öldürülen Tatar elçi ve devlet adamları için yapılan tazminat ödemeleridir. Hanlık Murad Gérey Han (1678-1683) döneminde, yıllık hazinenin tesliminden önce bu tazminatın ödenmesini şart koşmuştur. Kırım devlet geleneğine göre, Kazaklar tarafından katledilen Sadi Ağa elçi heyetinin her biri için İslami şeriata uygun olarak 1000 altın *kan bahası*⁴² (قان بهاسی) (kan tazminatı) alınmak istendiği çarlığa bildirilmiştir (KHYH 250/60-63).

Devletlerin şartlarda hüküm kılması hâlinde han tarafından *altun nişanlı şart-name*⁴³ (altın nişanlı şartname) (التون نشانلو شرط نامه) yazılır ve Tatar elçi heyetiyle birlikte Lehistan veya Rusya'ya yollanırdı. Müzakerelerin Kırım Hansaray'da yapıldığı zamanlarda ise Tatar elçi heyeti, bu süre zarfında Kırım'da misafir edilen yabancı elçilerle birlikte yola çıkarılırdı (KHYH 1/35-37, 4/54-57).

2.2. Şartname İmzalama ve Barış Döneminde Diplomatik Süreç

Kırım diplomatik yazışmaları Rus Çarlığı ile imzalanan barış antlaşmaları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre barış şartlarının sıralandığı han yarlığı, hanın huzurunda Rus elçisine baştan sonra okutulduktan sonra Rus elçi heyetindeki tercümanlar vasıtasıyla Rusçaya çevrilirdi. Devamında Rus elçi heyeti ve Tatar atlı heyeti Moskova'ya gönderilirdi (KHYH 21/149-151). Eski devlet geleneğine göre hanın imzaladığı barış antlaşmasının, kalgay ve nureddin sultanlar tarafından da tanınması gerekirdi (KHYH 8/40-41). Antlaşmayı kabulünden sonra barış şartları, han kardeşleri sultanlar, tüm Kırım askeri, Kırım ve Nogay halkı, Kırım bey ve mirzaları tarafından da onaylanmış sayılırdı (KHYH 12/94-99, 15/131-136). Buna göre bu kişilerin tamamından hanın sorumluluğu olduğu anlaşılmaktadır.

Şartnamenin imzalanması ile Kırım tarafından yabancı devletlere birtakım güvenceler verilirdi. Buna göre barış zamanında askerlerin handan izinsiz, kaçak olarak yağmaya girişmesi hâlinde, Kırım'a getirilen Rus veya Kazak esirlerin fidyesiz olarak iadesi hususunda garanti verilmiştir (KHYH 4/45-47, 5/16-17, 23/43-45). Aynı şekilde, Kırım topraklarına alım-satım işleri için gelen yabancı *bazargânların*⁴⁴ (تۇرگان) malları Tatar askerler tarafından yağma edildiğinde sorumluların cezalandırılıp zararın tazmin edilmesi kararlaştırılırdı (KHYH 1/44-46). Yine barış gereğince Kırım'a veya Kırım üzerinden başka bir ülkeye gidecek Rus tüccar ve elçilerden *tamga*⁴⁵ (گۈمۈرۈك) vergisinin alınmayacağı anlaşma şartlarında belirtilirdi⁴⁶ (KHYH 14/45-46, 33/58-60). Barış şartları dışına çıkan Tatar komutan, mirza ve askerlerin yağma yapması durumunda, barışa sadık kalındığını göstermek için bu kişilerin mallarına el konur (KHYH 79/4) ve cezaları Rus elçileri önünde verilirdi (KHYH 76/21-26). Aynı zamanda şartname gereğince Kırım'a getirilen Rus ve Kazak esirlerin çarlık tarafına fidyesiz olarak iadesi sağlanırdı (KHYH 80/17-18).

⁴² Kırım Tat. *kan bahası* (*kan baha+sı*). <ET. *kân* (ED 629b ka:n "kan") + *Far. bihâ* "değer" (Steingass 1998: 209a *bi-ha* (*bihâ*) "ücret, değer") +sl "3 teklik kişi iyelik eki".

⁴³ Kırım Tat. *altun nişanlı şart-nâme* (*altun nişân+lu şart-nâme*). <ET. *altun* "altın" + *Far. nişân* (KT 930a <*Far. nişân* "tuğra-yı hümayûn, ferman ve beratlarla çekilen işaret") + *lu* "isimden isim yapım eki" + *Ar. şart* (Steingass 1884: 537a *şart* "koşul; anlaşma koşulları; anlaşma belgesi; yükümlülük") + *Far. nâme* (KT 911a <*Far. nâme* "iki şahıs beyninde teati olunan mektup, bitik, risale").

⁴⁴ Kırım Tat. *bazargân* (*bâzar +gân*) <*Far. bâzargân* (Steingass 1998: 145a *bâzargân* "satıcı, tüccar").

⁴⁵ Kırım Tat. *tamga* "gümrük vergisi" <OT. *tamğa/tamğa* (KTS 260 *tamğa* "damga, mühür"; CC I: 81a/23 *tamğa* "damga") <ET. *tamğa* (ED 504b *tamğa* "damga"; DTC 530a *tamğa* "mühür, damga").

⁴⁶ III. İslam Gérey Han (1644-1654) döneminden itibaren elçi ve tüccarlardan alınan geçiş parası *tamganın*, Osmanlı tesiriyle *gümrük* (گۈمۈرۈك) terimiyle de adlandırıldığı görülmektedir (KHYH 104/49, 219/110, 111).

Yapılan barış üzerine hanın baş veziri olan *ulu ağanın* (ولو اغا) çara doğrudan mektup yazıp barış ve iki devlet arasındaki ilişkileri geliştirmek için var gücüyle çalışacağını bildirmesi de teamül gereğidir. *Ulu ağalar*, mektuplarında saray halkına verilegelen kürk ve esvapların (tiyiş) yıldan yıla teslimini de hatırlatırlardı (KHYH 34/30-51). Bunun yanında ulu ağaların çardan kendileri için hediyeye olarak *yarlıkaş*⁴⁷ *tiyiş* (ihсан edilen hediyeler) (يارلقاش تيش) talep ettikleri hatta Kâbe masrafı gibi hususi taleplerde dahi bulunduğu olurdu (KHYH 29-44). Barış imzalanması durumunda, kalgay sultanın baş veziri olan *eşik ağasının*⁴⁸ (ايشك اغاسى) da çara doğrudan mektup yazma hakkının bulunduğu görülüyor (KHYH 39).

Barış dönemine girildiğinde ise yabancı elçilerin Kırım'da rahat bir şekilde ikameti sağlanır ve haberleşmeyi sağlayan bu elçiler iki aydan fazla tutulmadan kendi ülkelerine uğurlanırlardı (KHYH 1/30-31). Kırım hanı bu dönemlerde, ülkesine uğurlanan yabancı elçi heyetleriyle birlikte hükümdara *yeñil bölek*⁴⁹ (mütevazı hediyeler) (يئكيل بولك) teslim ederek iyi niyetini gösterirdi (KHYH 5/105). Canıbek Gérey Han'ın 1631 yılına ait yarlığında, Moskova'ya gönderilen Tatar elçi heyeti ile birlikte Çar I. Mihail'e *ay balta*⁵⁰ (آى بالته) ve *sadak*⁵¹ (okluk) (صداق) hediyeye edildiği bildirilmiştir (KHYH 18/131).

Barış zamanında Moskova'da bulunan Tatar elçi heyetinden bir atının her yılın baharında elçilerden haber getirmek amacıyla Kırım'a yollandığı anlaşılıyor (KHYH 91/13-15). Yine eski usul gereğince Rusya'ya gidip gelen Tatar atlılarına Rus sınır kalelerinde ihtiyaçlarını görecekt *ulav*⁵² (اولاو) ya da *ulak* (اولاق) olarak zikredilen atlar temin edilir (KHYH 108/43-44) ve bu kişilere yol için azık verilir (KHYH 113/18-22). Moskova'da kaldıkları süre zarfında ise Tatar *çapkunlar* (atlı ulak) (چاپقون) çardan iki kere *yarlıkaş* (ihsan, hediyeye) (يارلقاش) alırlardı. Dönüşleri esnasında, Rus *multıkçılar*⁵³ (silahlı muhafızlar) (ملطقى لار) atlı heyetinin güvenliği için sınır bölgesine kadar refakat ederlerdi (KHYH 113/27-28).

Yapılan ittifak neticesinde hanlık gerekli durumlarda Kırım Tatar askerini, müttefik olan devlete flori (Venedik altın dukası) üzerinden paralı asker olarak vermeyi uygun görürdü (KHYH 4/57-59). Hatta hanlık, ittifak gereğince düşmanla savaş hâlindeyken müttefikten zaman zaman *beş bin flori sefer harcı* (بش بيك فلورى سفر خرچى) dahi talep ederdi (KHYH 5/92-95, 20/42). Yazışmalardan anlaşıldığına göre paralı asker verme ve savaş yardımı isteme gibi uygulamalar yalnızca 16-17. yüzyıllarda müttefik olan Lehistan ile yapılmıştır.

Devletlerarası ilişkilerle hanlık tarafından gelenek hâline gelmiş uygulamalardan biri de diplomatik yazışmalardaki klişe üsluptur. Kalgay sultan, saray teşkilatında hanın veliahdı konumunda olsa da protokolda Rus çarı ile aynı mertebede sayılırdı. Buna göre kalgay sultanların çara yazdıkları mektuplarda, mektubun yazılış amacının (kontekst)

⁴⁷ < *yarlıkaş* (*yarlık+A-ş*) "ihsan, hediyeye" <ET. yarlıg (ED 966b *yarlıg* "üst rütbeden alt rütbeye verilen emir") + A "isimden fiil yapım eki" + ş "fiilden isim yapım eki".

⁴⁸ < *eşik ağası* (*eşik ağa+sı*) < *eşik* <OT. *eşik* "kapı" (CC I: 8b/13 *eşik* "kapı") <ET. *eşik* "eşik" (ED 260a *eşik* "eşik") + <OMoğ. *ağa* (TMEN I: 22 *ağa* "temel manada büyük kardeş") + T. sl "3. teklik kişi iyelik eki".

⁴⁹ < *yeñil bölek* "mütevazı hediyeye" < *yeñil* <OT. *yeñül/yeñül* (CC I: 31a/28 *yeñül* "hafif, alçak, mütevazı"; CC I: 35a/16, *yeñül* "hafif, yeğni") <ET. *yeñil* (ED 950b *yeñil* "hafif, kolay") <*yeñil* "hafifle-" (ED 944a *yeñil* "hafifle-") - "fiilden isim yapım eki" + *bölek* (bk. *bölek selâm*).

⁵⁰ Kırım Tat. *ay balta* < *ay* <ET. *ây* "ay" (ED 265a *ay* "ay") + *balta* <ET. *baltü/baltö* ; (ED 333b *baltu*: (*balto*: "balta"; DTC 81a *baltu*) < Moğ. *balta* (TMEN I: 78 *balta*)

⁵¹ < *şadak* <Moğ. *şagadağ* (Kowalewskiy II: 1294 *şagadağ* "ok kılıfı, okluk").

⁵² < *ulav* (*ulağ*) "posta atı" <OT. *ulağ* (KTS 292 *ulağ* "posta ulağı") <ET. *uläg* (ED 136a *ulağ* "taşımada ve sürmede kullanılan at; kiralık ya da posta atı").

⁵³ < *multıkçılar* (*multık+çl+lAr*) <*multık* <?. bk. *multık* "silah" *Kaz. Tat.* (Öner 2015: 339), *Başkr.* (Özşahin 2017: 415), *Kzk.* (Koç vd. 2003: 391) ve *Kırg.* (Yudahin 2011: 565) + *çl* "isimden isim yapım eki"+*lAr* "çokluk eki".

başladığı *narratio et dispositio* kısmından önce “*ilâm-ı yarlık-ı şerîf ve buyurdum*” (yüce ferman ile beyan olunur ve buyurdum ki) (اعلام يرليغ شريف و بيوردوم) ifadeleri bulunurdu. Bu üslup geleneğinin 17. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiği görülmektedir. Ancak Rus Çarlığının kazandığı siyasi güç ve nüfuz sonucunda, hanlık bu üsluptan feragat etmek zorunda kalmıştır. IV. Mehmed Gérey Han döneminde yazılan 1642 tarihli Kalgay Fetih Gérey Sultan mektubuna göre, Çar I. Mihail’in baskısıyla bu kalıp ifadelerin kalgay ve nureddin sultanlar tarafından yazılmasına son verilmiş ve protokolde bu sultanların çardan alt mertebede bulunduğu kabul edilmiştir (KHYH 63/10-14). Aynı tarihli Nureddin Gazi Gérey Sultan mektubunda bu üslup *ilâm-ı yarlık-ı şerîf-i sultânî oldur ki* (sultana ait yüce fermandaki beyan şudur ki) (اعلام يرليغ شريف سلتانى اولدر كي) olarak değiştirilmiştir (KHYH 64/10). 1643 yılında aynı ifadenin han tarafından yazılan mektuplardan da çıkarıldığı görülüyor (KHYH 84/19). 1630 yılında Rus çarı I. Mihail’in talebi üzerine ise çar ve atalarının adı barış şartnamesinde altın yıldızla kaleme alınmıştır (KHYH 15/84-75).

3. Esir Teslimi ile İlgili Usuller

Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı arasındaki diplomatik merasim ve usullerin biri de esir teslimi ile ilgili uygulamalardır. İncelenen yarlık ve hatlarda esirlerin teslimi esnada göze çarpan birtakım uygulamalar mevcuttur. Bu belgeler esirlerin iadesi ile değişimi meselesinin, iki devlet arasındaki diplomasiyi bazı dönemlerde uzun süre meşgul ettiğini göstermektedir. Buna göre esir teslimi ve bununla ilgili usullerin Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı arasındaki diplomatik ilişkilerin önemli bir kısmını oluşturduğu söylenebilir. Özellikle başarılı sonuçlanan yağma ve muharebeler neticesinde orduda ileri gelen kişiler, esirleri kendi aralarında bölüştürüp Kırım’a getirirlerdi. Bu nedenle Rus ve Kazak esirler, devlet hazinesi dışında esir sahibi Tatar bey ve mirzaları için de önemli bir gelir kaynağı sayılırdı. Esirlerin iadesi, fidye veya değiş-tokuş (trampa) usulü ile yapılmaktaydı.

3.1. Esir İadesinin Yapıldığı Yerler

Kırım yarlık ve hatlarından anlaşıldığı üzere Kırım Hanlığı ile Rusya arasındaki esir teslimatı yapılan yerler mevcut siyasi ilişkiye göre değişiklik göstermiştir. Genelde iki devlet arasında barışın yapılması sonrası, sınırda yapılacak hazine teslimat gününde Rus ve Kazak esirlerin iadesi de yapılırdı. Yalnızca esir iadesi için bir araya gelindiğinde de teslimat, aynı şekilde iki devletin mevcut sınırında gerçekleşirdi (KHYH 52/58-64). Bunun yanında her iki devlet payitahtına gelen elçi heyetleri arasında fidye ya da değiş-tokuş (trampa) usulü iadenin yapıldığı da bilinmektedir (KHYH 121/36-37, 227/4-10).

Kırım Hanlığı ile Rusya Çarlığı arasındaki esir teslimat bölgesi, uzun bir süre Rus-Tatar sınır kalelerinden olan Valuki (KHYH 213/53-54) olmuştur. Ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru Rusların bozkır bölgelerine müstahkem kaleler inşa ederek güneye doğru genişlemeleri neticesinde teslimat yerinde de değişiklikler yapılmıştır. Buna göre 1671’de, artık iç bölge olan Valuki yerine Buzuk (Manıç) (KHYH 229/21), 1681 itibarıyla ise Pereboloçna (KHYH 252/36-37) bölgeleri hazine ve esir teslimat yerleri olmuştur.

3.2. Fidye ile İade

Diplomatik yazışmalardaki bilgilere göre, savaş sonrası yapılan ateşkes üzerine barış şartlarını görüşmek için bir araya gelen Tatar ve Rus heyetlerinin her iki devletin elinde bulunan asker ve sivil esirlerin iadesi hakkında uzlaşmaya çalıştıkları görülmektedir. Genel teamülde Kırım tarafı, eldeki esirlerin Rusya’daki değer ve itibarına göre, esirlerin her biri için *culuv*⁵⁴ (جلو) “fidye” parası belirlerdi. Esir teslimi için

⁵⁴ < *culuv* <OT. *yuluv* “fidye” (CC II: 74a/4; KTS 329) <ET. *yuluğ* “alım satım; fidye” (ED 925b; DTC 278b; MK 113/102).

kararlaştırılan bölgeye gidecek olan Tatar heyeti, 10 gün teslimat yerinde bekler ve Rusya tarafından herhangi bir temsilcinin gelmemesi hâlinde Kırım'a geri dönerdi (KHYH 232/48-49). Fidyeye karşılığı iade için sınıra götürülen Kazak esirlerin kaçması durumunda ise gerekli olan fidye çarlıktan istenirdi (KHYH 158/16-18).

Kırım'da bulunan esir boyarlar ve Rus elçiler zaman zaman, Rus ve Kazak esirlerin fidye parasının ödenmesi konusunda çarlığa kefil olurdu. Bunun sonucunda esirlerin bir kısmı Rus ve Tatar atlı heyeti yanında Moskova'ya gönderilirdi. Bu gibi durumlarda fidyenin para veya takas karşılığı teslim edildiği görülmektedir. 1662 yılı sonu ya da 1663 yılı başında yazıldığı anlaşılan Sefer Gazi Ağa (IV. Mehmed Gërey Han'ın ulu ağası) mektubunda esir Rus boyar ile elçilerin fidye kefaletini almaları karşılığında, iade için 20 Kazak esirin Rusya'ya götürüldüğü belirtilmiştir (KHYH 196/35-36). Fidyeler ödendiğinde Kırım'da kalan diğer değerli Rus boyarların fidye ya da Tatar tutsaklar karşılığında serbest bırakılabileceği çarlığa bildirilmiştir (KHYH 196/39-42). Ruslar tarafından fidyelerin ödenmemesi veya ödeme esnasında çeşitli hilelerin yapılması hâlinde ise Kırım'daki esir teslimi durdurulurdu (KHYH 196/42-49). 1670 tarihinde Rus çarı I. Aleksey tarafından yazılan mektupta, şartname gereğince elçi Mustafa Ağa'nın 83 esir ile Moskova'ya geldiği ifade edilmiştir. Yapılan görüşme neticesinde Rus esirlerin bir kısmı Tatar esirlerle takas edilmiş, bir kısmı ise kişi başı 10 som⁵⁵ (altın) (صوم) üzerinden kabala⁵⁶ (borç senedi) kesilerek azat edilmiştir. Mektupta aynı zamanda Tatar elçisinin, kabalaları gönülsüz olarak kabul ettiği (KHYH 227/4-10) ve kabala verilmeyen esirlerin serbest bırakılmadan Kırım'a geri döndüğü bildirilmiştir (KHYH 227/11).

Kırım'da esir olarak tutulan Rus esirler barış gereğince zaman zaman fidyeyesiz olarak Rus elçi başına teslim edilirdi. Hanlık tarafından azat olunan bu kişilerin Kırım'da tarhan⁵⁷ (تارخان) olarak adlandırıldığı görülmektedir (KHYH 24/139-140). Fidyeyesiz olarak teslim edilen bu esirler, Rus elçilerle birlikte doğrudan Moskova'ya gönderilirdi (KHYH 62/49-51).

3.3. Değiş-Tokuş (Trampa) Usulü

Kırım yarlık ve hatlarında, esirlerin değiş-tokuş (trampa) usulüyle iadesine de rastlanır. Her iki tarafın çok miktarda savaş esirine sahip olması durumunda, esir tesliminde bu usulün uygulandığı anlaşılmaktadır. Murad Gërey Han'ın (1678-1683) Barabaş Hetmanı Popoviç'e yazdığı tarihsiz bir yarlıkta, esirlerin fidye gözetilmeksizin takas usulüyle yapılmasına kanaat getirilmiştir. Buna göre İslam Kermen adlı kalenin

⁵⁵ < som <ET. sūn (ED 832b su:n<Çin. tsun "inç, onda bir uzunluğunda Çin ayağı"; DTC 514a sun <Çin. tsun' "3 cm civarında bir uzunluk ölçüsü birimi"; MK 504/404 sun altun "altın karşılığı kâğıt para").

⁵⁶ < kabala <Ar. kabāle "borç senedi" (KT kabala <Ar. kabāle 562a "iltizam temessükü"; LN 303a <Ar. kabāle "iltizam temessükü").

⁵⁷ < tarhan <ET. tarhān (tarhān?) (ED 539b tarxa:n (?darxa:n) "eski döneme ait bir unvan"; DTC 538a tarqan (tarqan) "unvan"; EUTS 226 tarqan "vekil, vezir"; TMEN II: 879 tarhān "başlangıçta soyluluk unvanı; sonra ise genel vergiden muafiyet"). Kelime Eski Türkçede Köktürkçe ve Uygurcada "yüksek sınıfa ait bir unvan" olarak kullanılmıştır (ED 539b). Tarhān/tarhān kelimesi sonrasında Orta Moğolcaya da geçmiştir. Orta Moğolcada darhan biçimiyle "vergiden muaf kişileri" ifade etmiştir (TMEN II: 879). Moğolların eski dönem (11-13. yüzyıllar) sosyal teşkilatında ise darhanlar, efendisine karşı yükümlülüklerinden kurtulan azat edilmiş köleler için kullanılan bir terimdir. Bu terim zamanla yüksek soylu toprak sahiplerinin himayesine girerek itibar kazanan ve zamanla vergi ve çeşitli cezalardan muaf tutulan kişiler için kullanılmıştır (Vladimirtsov 1995: 175). Orta Moğolcadaki bu anlamın Orta Türkçeye geçtiği görülmektedir. Buna göre Altın Orda devlet teşkilatında tarhān, ağır vergi yükümlülüklerinden azat olan kişileri ifade etmekteydi (Yakubovskiy 2000: 60-61). Bu terim aynı sistem çerçevesinde Kırım Hanlığına da geçmiştir. 1453 tarihli Hacı Gërey Han yarlığında, Hakim Yahya adlı kişinin tarhan kılındığı, böylelikle bu kişinin devlete karşı olan çeşitli yükümlülüklerden kurtulduğu bildirilmiştir (Özyetgin 1996: 113-114). Zernov neşriyatındaki Kırım diplomatik yazışmalarında geçen tarhān terimi ise Orta Moğolcadaki "azat kişi" anlamına yakın olarak, esirlikten azat edilen serbest kişileri ifade etmiştir.

karşısındaki adalarda yapılması kararlaştırılan esir tesliminde güçlü Tatar'a karşı güçlü Kazak, zayıf ve güçsüz Tatar'a zayıf Kazak esir gelecek şekilde değiş-tokuşun yapılacağı bildirilmiştir. Esir teslimatının fidye karşılığı yapılması durumunda ise hanlık, ücretin altın üzerinden ödenmesi gerektiğini belirtmiştir (KHYH 372/12-23).

Sonuç

Kırım Hanlığı döneminden kalma diplomatik yazışmalarda, dönemin siyasi ve diplomatik hadiselerinin yanı sıra Kırım sarayının işleyişiyle ilgili ayrıntılı bilgiler olduğu görülmektedir. Tüm bu uygulamalar, Altın Orda Devletinin Rus ve Lehlerden siyasi olarak üstün bulunduğu dönemlere işaret etmektedir. Bu nedenle Kırım Hanlığı, neredeyse her yazışmada eski devlet törelerine ve bu kanunların gerektirdiği uygulamalara sadık kalınmasını yabancı devletlere bildirmiştir.

Belgelerde elçilik merasimleri ile ilgili bilgilerin neredeyse tamamı Rus elçi ve atlı heyetlerine karşı uygulanan eski devlet geleneklerini göstermektedir. Bunun yanında yazışmaların satır aralarında Kırım'dan Rusya'ya gönderilen Tatar elçi ve atlı heyetlerine gösterilen hürmet ve ihsanların eski âdetlerden olduğu anlaşılıyor. Kırım Hanlığı, 16. yüzyılın hemen başında yıkılan Altın Orda devlet mirasına sahip çıkarak eski devlet uygulamalarına sadık kalmış ve bu devletin bölgedeki siyasi güç ve nüfuzunu devam ettirmeye çalışmıştır.

Kırım Hanlığının, saray protokolüne bu derece önem vermesinin başlıca nedeni Altın Orda döneminde olduğu gibi bölge siyasetinde söz sahibi olma, mevcut itibarını koruma ve hanlık için en önemli gelir kaynağı olan vergileri idame ettirme çabasıdır. Nitekim barış döneminde yıllık hazine ve tıyışların eksiksiz teslimi, kalabalık elçi sayıları ile Rusya'ya heyet yollanması, bu heyetlere gösterilen hürmet ve yapılan ihsanlar gibi konular Kırım'ın siyasi itibarı için önemli meseleler olmuştur. Yine iki taraf heyetinin sınır bölgesi yahut Rusya'da barışa karar kılmasına rağmen, Rus elçi heyetinin han huzuruna çıkıp altın payza almadan bu barışın resmîyet kazanmaması gibi kanunlar hep bu siyasi üstünlük kurma çabasına işaretler. Yazışmalarda Kırım sarayındaki elçilik merasimlerinin yabancı elçilere kaftan hediye etme gibi Osmanlı saray gelenekleri dışında, büyük ölçüde Altın Orda Devleti döneminden kalma uygulamaların devamı olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Kırım saray teşkilatında 16. yüzyıl itibarıyla Osmanlı makamları tesis edilmekle birlikte, saray protokolündeki uygulamalarda eski Cengiz yasalarına sadık kalındığı görülmektedir.

Sanayi ve üretim bakımından az gelişmiş olan hanlık ekonomisi, yıkılışına kadar dışa bağımlı kalmıştır. Bu nedenle eski devlet geleneğince devam ettirilen yıllık hazine ve haraç alımı, elçi ve diğer saray personeline teslim edilen kürk ve paralardan oluşan hediyeler (tıyış), tüccar ve elçiler tarafından idare edilen esir ticareti hanlığın genel manada iktisadi yapısını belirlemiştir. Savaş döneminde ise hanlık gelirlerinin önemli bir bölümünün, kendi sosyo-ekonomik yapısı gereğince Rusya ve Lehistan bölgelerinden elde edilen ganimet ve esirlere dayalı olduğu malumdur. Bu noktada, savaş esirlerinden alınan fidyelerin dahi eski devlet nizamına göre tatbik edilmiştir.

Kırım Hanlığı, 17. yüzyılın ortalarından itibaren güç dengesinin Rusya lehinde değişmeye başladığını fark etmiş ve buna çare olarak da temelinde siyasi ve diplomatik üstünlüğe delalet eden bu eski devlet töresini korumaya çalışmıştır. Ancak, Kırım'ın tüm diplomatik baskılarına rağmen Rusya'nın 17. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirmeye başladığı güneye doğru yayılma politikasından vazgeçmediği görülmektedir. Hatta devlet teamüllerine aykırı olmasına rağmen bu dönemden itibaren hanlık, yazışmalarda çara hitap olunurken Kırım diplomatikasına ait ve siyasi anlamda çardan üstünlüğü bildiren bazı kalıp ifadelerden dahi feragat etmiştir. Neticede Kırım Hanlığının, eski devlet töresine

ait ve uluslararası siyasette kendisini üstte tutacak merasim ve usullere sahip çıktığı görülmektedir. Bu usullerin Rusya başta olmak üzere yabancı devletler tarafından tanınıp uygulanması noktasında ise 17. yüzyılın sonuna kadar nispeten başarılı olduğu söylenebilir.

Çalışmada İncelenen Yarlık ve Hatlar

İncelenen yarlık ve hatlar, aşağıda Zernov neşriyatındaki orijinal belge numarasına göre, yazar ve tarihleriyle birlikte sıralanmıştır:

No. 1. I. Mehmed Gérey Han'dan (bin Mengli Gérey Han) Lehistan beylerine ve ileri gelenlerine verilen şartname (9 Zilkade 926) (21 Ekim 1520)

No. 2. I. Devlet Gérey Han'dan (bin Mengli Gérey Han) Üsküp Haznedarı ve Koral Beylerine (24 Zilkade 981) (17 Mart 1574)

No. 4. II. Gazi Gérey Han'dan (bin Devlet Gérey Han) Leh Kralı III. Zygmunt'a (Cemaziyelevvel, 1000) (Şubat 1592)

No. 5. II. Gazi Gérey Han'dan (bin Devlet Gérey Han) Leh Kralı III. Zygmunt'a (Cemaziyelevvel, 1000) (Şubat-Mart, 1592)

No. 8. III. Mehmed Gérey Han'dan Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (28 Zilkade 1033) (11 Eylül 1624)

No. 10. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilkade ayının sonlarında, 1037) (Temmuz/Ağustos 1628)

No. 11. Devlet Gérey Sultan'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce ayının başında, 1037) (Ağustos 1628)

No. 12. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Cemaziyelevvel'in başında, 1038) (Aralık 1628)

No. 13. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce ayının ortalarında, 1038) (Temmuz/Ağustos 1629)

No. 14. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Şaban ayının sonunda, 1039) (Mart/Nisan 1630)

No. 15. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Ramazan ayının başlarında, 1039) (Nisan/Mayıs 1630)

No. 16. Devlet Gérey Sultan'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce, 1039) (Temmuz/Ağustos 1630)

No. 17. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Rebiyülevvel ayının başlarında, 1040) (Ekim 1630)

No. 18. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Cemaziyelevvel ayının sonunda, 1041) (Kasım/Aralık 1631)

No. 20. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Leh Kralı IV. Vladislav'a (Rebiyülevvel ayının ortalarında, 1042) (Eylül 1632)

No. 21. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Cemaziyelevvel ayının başında, 1042) (Kasım/Aralık 1632)

No. 23. Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Recep ayının başında, 1043) (Ocak 1634)

- No. 24.** Canıbek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilkade ayının ortalarında, 1043) (Nisan/Mayıs 1634)
- No. 25.** Cambek Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Lehistan Kralı IV. Vladislav'a (Cemaziyelevvel ayının ortalarında, 1044) (Ekim/Kasım 1634)
- No. 27.** İnayet Gérey Han'dan (bin Gazi Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilkade ayının sonunda, 1044) (Nisan/Mayıs 1635)
- No. 28.** Hisam Gérey Sultan'dan (bin Gazi Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce ayının sonunda, 1044) (Mayıs/Haziran 1635)
- No. 29.** Ali Beg'den (İnayet Gérey Han'ın veziri) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Rebiyühahir ayının ortalarında, 1045) (Eylül/Ekim 1635)
- No. 32.** Hisam Gérey Sultan'dan (bin Gazi Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (24 Safer 1046) (28 Temmuz 1636)
- No. 33.** İnayet Gérey Han'dan (bin Gazi Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Rebiyülevvel ayının sonunda, 1046) (Ağustos/Eylül 1636)
- No. 34.** Can Timür Beg'den (Bahadır Gérey Han'ın Veziri) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Safer ayının ortalarında, 1047) (Haziran/Temmuz 1637)
- No. 36.** I. Bahadır Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilkade ayının sonunda, 1047) (Mart/Nisan 1638)
- No. 39.** Sefer Gazi'den (İslam Gérey Sultan'ın Eşik Ağası) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce ayının başında, 1047) (Nisan/Mayıs 1638)
- No. 41.** I. Bahadır Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (1048) (1638/1639)
- No. 42.** İslam Gérey Sultan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Cemaziyelevvel ayının başlarında, 1049) (Eylül/Ekim 1639)
- No. 44.** Muhammed Şah'dan (I. Bahadır Gérey Han'ın veziri) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Şaban, 1049) (Kasım/Aralık 1639)
- No. 48.** I. Bahadır Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Muharrem ayının sonunda, 1050) (Nisan/Mayıs 1640)
- No. 52.** Can Timür Bey'den (I. Bahadır Gérey Han'ın yakın kişisi) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Muharrem, 1050) (Nisan/Mayıs 1640)
- No. 54.** Kırım Gérey Sultan'dan (bin Selamet Gérey Han) Leh Kralı IV. Vladislav'a (Rebiyühahir ayının sonlarında, 1050) (Temmuz/Ağustos 1640)
- No. 55.** İslam Gérey Sultan'dan (bin Selamet Gérey Han) Leh Kralı IV. Vladislav'a (Cemaziyelevvel ayının başlarında, 1050) (Ağustos/Eylül 1640)
- No. 56.** İslam Gérey Sultan'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilkade ayının başında, 1050) (Şubat/Mart 1641)
- No. 57.** Bahit Gérey Sultan'dan (I. Bahadır Gérey Han'ın oğlu) Leh Kralı IV. Vladislav'a (1050) (1640/1641)
- No. 60.** Can Timür Bey'den (IV. Mehmed Gérey Han'ın yakın kişisi) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'in dumnasına (baş danışman) (Rebiyülevvel ayının ortalarında, 1052) (Mayıs/Haziran 1642)

- No. 62.** IV. Mehmed Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Recep, 1052) (Eylül/Ekim 1642)
- No. 63.** Fetih Gèrey Sultan'dan (bin Devlet Gèrey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'ine (15 Recep 1052) (9 Ekim 1642)
- No. 64.** Gazi Gèrey Sultan'dan (bin Mübarek Gèrey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Recep, 1052) (Eylül/Ekim 1642)
- No. 76.** Muhammed Şah Bey'den (IV. Mehmed Gèrey Han'ın yakın kişisi) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Rebiyühahir, 1053) (Haziran/ Temmuz 1643)
- No. 79.** IV. Mehmed Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (5 Şaban 1053) (19 Ekim 1643)
- No. 80.** Gazi Gèrey Sultan'dan (bin Mübarek Gèrey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Şaban, 1053) (Ekim/Kasım 1643)
- No. 84.** Muhammed Şah Bey'den (IV. Mehmed Gèrey Han'ın yakın kişisi) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (28 Şaban 1053) (11 Kasım 1643)
- No. 87.** Fetih Gèrey Sultan'dan (bin Devlet Gèrey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilhicce ayının sonlarında, 1053) (Şubat/Mart 1644)
- No. 91.** Fetih Gèrey Sultan'dan (bin Devlet Gèrey Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Rebiyülevvel ayının ortalarında, 1054) (Mayıs/Haziran 1644)
- No. 103.** İslam Aga'dan (Kırım Gèrey Sultan'ın Eşik ağası) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Tarihsiz)
- No. 104.** III. İslam Gèrey Han (bin Selamet Gèrey Han) ile Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (I. Aleksey) arasındaki bir şartname (1056) (1646/1647)
- No. 105.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (1056) (1646/1647)
- No. 108.** Muhammed Şah Bey'den (III. İslam Gèrey Han'ın yakın kişisi) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (15 Rebiyülevvel 1056) (1 Mayıs 1646)
- No. 112.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Şaban ayının ortalarında, 1057) (Eylül 1647)
- No. 113.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (20 Şaban 1057) (20 Eylül 1647)
- No. 118.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Recep ayının başında, 1058) (Temmuz/Ağustos 1648)
- No. 121.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Recep, 1059) (Temmuz 1649)
- No. 124.** Kırım Gèrey Sultan'dan (bin Selamet Gèrey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (1059) (1649/1650)
- No. 133.** III. İslam Gèrey Han'dan (bin Selamet Gèrey Han) İsveç Kraliçesi Kansilyar'a (Kristina?) (Şaban, 1060) (Temmuz/Ağustos 1650)
- No. 135.** Gazi Gèrey Sultan'dan (bin Mübarek Gèrey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (1060) (1650)

- No. 136.** Gazi Gérey Sultan'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Rebiyülevvel, 1061) (Şubat/Mart 1651)
- No. 149.** III. İslam Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey), (20 Rebiyülahir 1063) (20 Mart 1653)
- No. 156.** III. İslam Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (1064) (1653/1654)
- No. 157.** Gazi Gérey Sultan'dan (bin Mübarek Gérey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Cemaziyelevvel, 1064) (Mart/Nisan 1654)
- No. 158.** Adil Gérey Sultan'dan (bin Mübarek Gérey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Tarihsiz)
- No. 160.** IV. Mehmed Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (16 Zilhicce 1064), (28 Ekim 1654)
- No. 169.** Gazi Gérey Sultan'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Şaban, 1065) (Haziran/ Temmuz 1655)
- No. 196.** Sefer Gazi Aga'dan (IV. Mehmed Gérey'in veziri) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'in Vezirine (I. Aleksey) (Cemaziyelevvel, 1073) (Aralık 1662 / Ocak 1663)
- No. 204.** İslam Aga'dan (Adil Gérey Han'ın veziri ve yakın kişisi) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Muharrem 1078) (Haziran/ Temmuz 1667)
- No. 205.** Adil Gérey Han'dan (bin Devlet Gérey Sultan) Lehistan Kralı II. Yan Kazimir'e (Recep, 1078) (Aralık/Ocak 1667/1668)
- No. 207.** Adil Gérey Han'dan (bin Devlet Gérey Sultan) Tatar elçi Dedeş Aga'ya (Tarihsiz) (İçerikten, 1666-1671 arası)
- No. 209.** Adil Gérey Han'dan (bin Devlet Gérey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Şaban, 1078) (Ocak/Şubat 1668)
- No. 213.** Adil Gérey Han'dan (bin Devlet Gérey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Cemaziyelevvel, 1079) (Ekim/Kasım 1668)
- No. 219.** Sefer Aga, Şah Timür Atalık'tan (Adil Gérey Han'ın elçileri) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Rus takvimine göre 27 April 178) (İçerikten, 1666-1671)
- No. 220.** Adil Gérey Han'dan (bin Devlet Gérey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (15 Muharrem 1081) (4 Haziran 1670)
- No. 224.** Adil Gérey Han'dan (bin Devlet Gérey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Temmuz, 1081) (Temmuz 1670)
- No. 227.** Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'ten (I. Aleksey) Adil Gérey Han'a (17 Şaban 1081) (30 Aralık 1670)
- No. 229.** Adil Gérey Han'dan (bin Devlet Gérey Sultan) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (28 Şevval 1081) (10 Mart 1671)
- No. 232.** Bahadır Aga'dan (Adil Gérey Han'ın Veziri) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'in yakın kişisi ve vekili Afanasi Lavrenkeviç'e (I. Aleksey) (Mart ayının başında, 1081) (Mart 1671)
- No. 234.** I. Selim Gérey Han'dan (bin Bahadır Gérey Han) Rus çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (Safer, 1083) (Mayıs/Haziran 1672)

- No. 250.** Ahmed Aga'dan (Murad Gérey Han'ın Başveziri) Rus Çarı (III.) Fedor Alekseyeviç'in vekiline (Rebiyülevvel, 1091) (Nisan 1680)
- No. 252.** Murad Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e (III. Fedor) (13 Yanvar 1091) (3 Ocak 1681)
- No. 258.** Murad Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e (III. Fedor) (26 Ramazan 1092) (9 Ekim 1681) (20)
- No. 260.** Saadet Gérey Sultan'dan (bin Kırım Gérey Sultan) Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e (III. Fedor) (26 Ramazan 1092) (9 Ekim 1681)
- No. 261.** Murad Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e (III. Fedor) (Rebiyülevvel ayının içinde, 1093) (Mart/Nisan 1682)
- No. 262.** Tohtamış Gérey Sultan'dan (bin Safa Gérey Sultan) Rus Çarı Fedor Alekseyeviç'e (III. Fedor) (8 Rebiyühahir 1093) (16 Nisan 1682)
- No. 267.** Veli Şah Bek'den (Murad Gérey Han'ın veziri) Rus Çarı V. İvan Alekseyeviç ve I. Petro Alekseyeviç'e (Rus takvimine göre 2 Oktabr 7191)
- No. 309.** Hatice Devran Sultan'dan (İnayet Gérey Han'ın kız kardeşi) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç (Tarihsiz) (İçerikten, 1635-1637 arası)
- No. 314.** Sefer Gazi Aga'dan (İslam Gérey Sultan'ın Eşik Ağası) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç (Tarihsiz) (İçerikten, 1637-1641 arası)
- No. 341.** III. İslam Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Leh Kralı IV. Vladislav'a (Tarihsiz) (İçerikten, 1644-1654 arası)
- No. 361.** IV. Mehmed Gérey Han'dan (bin Selamet Gérey Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e (I. Aleksey) (28 Zilhicce, yıl kaydı yok) (İçerikten, 1654-1666 arası)
- No. 372.** Murad Gérey Han'dan (bin Mübarek Gérey Sultan) Barabaş Hetmanı Popoviç'e (Tarihsiz) (İçerikten, 1678-1683 arası).

Kısaltmalar

Başkr. Başkurtça; Çin. Çince; CC: Codex Cumanicus (bk. ARGUNŞAH vd. 2015); DTC Drevnetyurkskiy Slovar' (bk. NADELYAYEV vd. 1969); ED An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (bk. CLAUSON 1972); EUTS Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (bk. CAFEROĞLU 2011); h. Hicri Takvim; Kaz. Tat. Kazan Tatarcası; KHYH Kırım Hanlığı Yarlık ve Hatları (bk. ZERNOV 2009); Kırg. Kırgızca; KTS.: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (bk. TOPARLI vd. 2007); KT. Kamus-ı Türki (bk. SAMİ 2015); Kzk. Kazakça; LN Lügât-ı Nâcî (bk. NÂCÎ 2009); m. Milâdi Takvim; Moğ. Moğolca; OMOğ. Orta Moğolca; OT. Orta Türkçe; Rus. Rusça; Ukr. Ukraynaca; T. Türkçe; TMEN Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen (bk. DOERFER 1963-75).

KAYNAKÇA

- ACAR, Serkan (2018). "Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. XV/60: 34-45.
- ARGUNŞAH, Mustafa – Galip GÜNER (2015). *Codex Cumanicus*. Kesit Yayınları: İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford (ED).

- DOERFER, Gerard (1963-75), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden (TMEN).
- FISHER, Alan (2009). *Kırım Tatarları*. (çev. Eşref B. Özbilen). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İNALCIK, Halil (2017). *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KOWALEWSKI, Joseph E. (1844-49). *Mongol'sko-Russko-Frantsuzskiy Slovar' (Dictionnarire Mongol-Russe-Francais) I-III*. Kasan (Kazan): Imprimerie De L'université.
- KURAT, Akdes N. (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- LESSING, Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- MELNYCHUK, O. C. vd. (1982-2012). *Etymolohichnyy Slovnyk Ukrayins'koyi Movy, Tom I-VI*. Kiev: Naukova Dumka.
- NÂCÎ, Muallim (2009). *Lügat-ı Nâcî*. (hızl. Ahmet Kartal). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NADELYAYEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad (DTC).
- NOVOSELYSKIY, A. A. (2011). *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*. (çev. Kemal Ortaylı) (hızl. Erhan Afyoncu - İlyas Kamalov). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2009). "Soyurgal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXXVII: 388-389. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÖNER, Mustafa (2015). *Kazan - Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurum Yayınları.
- ÖZYETGİN, A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZYETGİN, A. Melek - İlyas KEMALOĞLU (2017). *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SAMİ, Şemseddin (2015). *Kamus-ı Türkî*. (hızl. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (KT).
- SAMOYLOVİÇ, A. Nikolayeviç (2011). "Kırım Tatar Yarlıklarında "Tıyış (Tiş)" ve Diğer Terimler". (çev. Serkan Acar). *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXVI/1: 277-278.
- STEINGASS, Francis (1884). *The Student's Arabic-English Dictionary*. London.
- STEINGASS, Francis (1998). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Typopress.
- TOPARLI, Recep vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (KTS).
- TOTT, Baron de (2004). *Türkler*. (çev. M. Reşat Uzmen). Ankara: Elips Kitap.
- VLADIMIRTSOV, Boris Y. (1995). *Moğolların İctimaî Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi*. (çev. Abdülkadir İnan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- YAKUBOVSKIY, Aleksandr Y. (2000). *Altın Ordu ve Çöküşü*. (çev. Hasan Eren). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YUDAHIN, Konstantin K. (2011). *Kırgız Sözlüğü*. (çev. Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZERNOV, V. V. Velyaminov (2009). *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar*. (hızl. A. Melek Özyetgin – İlyas Kamalov). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları (KHYH).
- ZERNOV, V. V. Velyaminov (2017). *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar) (1. Cilt Metin, 2. Cilt Dizin)*. (hızl. Faysal Okan Atasoy). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DOĞU AKDENİZ'DE EMPERYAL GİRİŞİMLER VE TÜRKİYE

Selçuk DUMAN*

ÖZET

Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının birleşiminde yer alan Doğu Akdeniz; Tunus-Sicilya hattının doğusu olarak kabul edilir ve Cebeli Tarık Boğazı yolu ile Atlantik Okyanusuna ve diğer kıtalara ulaşma imkanı verirken, Süveyş Kanalı yolu ile Kızıl Deniz'den Hint Okyanusu'na nüfuz etme imkanını beraberinde getirmektedir. Ayrıca Türk Boğazları üzerinden Karadeniz'e ulaşma imkanı da veren Doğu Akdeniz; küresel güç olmak isteyen devletlerin vazgeçilmez hedefleri arasındadır. Bu nedenle tarihin her döneminde dünyada etkili olan küresel güçler bu bölgeyi kontrol etmek için birbirleri ile bitmeyen bir mücadele içerisinde olmuşlardır. Günümüzde ise Doğu Akdeniz; enerji rezervleri üzerinden tartışılmaya başlanmıştır. Bugün belirlenen rezerv miktarı, 10-15 trilyon metreküp doğalgaz, 2-3 milyar varil petrol olarak ön görülmektedir. Diğer bir ön görüde, dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin yaklaşık %40'ı Doğu Akdeniz'de bulunmaktadır. Bu nedenle başta Yunanistan-Güney Kıbrıs Rum Yönetimi olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, İtalya, İngiltere, Güney Kore, Rusya ve İsrail doğrudan Çin ise dolaylı olarak bölge ile ilgili emperyal girişimler içerisinde bulunmaktadır. Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de en uzun kıyısı olan ülkelerden birisi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devleti'nin garantörü olarak kıta sahanlığı içerisinde bulunan alanlara yönelik yapılan emperyal girişimler konusunda tepkisiz kalması beklenemez. Her şeyden önce bir ulusal güvenlik sorunu olan bu konu ile ilgili gerekli girişimleri yapması gerekmektedir. Bizde bu çalışmamızda; Doğu Akdeniz'e yönelik yapılan emperyal girişimleri, Türkiye'nin ulusal ve uluslararası düzeyde vermiş olduğu tepkileri, risk ve fırsatları değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Doğu Akdeniz, Türkiye, Kıta Sahanlığı, Kıbrıs, Riskler.

IMPERIAL ATTEMPT IN THE EASTERN MEDITERRANEAN AND TURKEY

ABSTRACT

The Eastern Mediterranean is at the junction of Asian, European and African continent; It sits east of Tunisian,-Sicily line, whereby The Strait of Gibraltar provides access to the Atlantic Ocean and other continents and also it is possible to penetrate the Indian Ocean from the Red Sea via the Suez Canal. It also provides access to Black Sea through the Turkish Straits and is indispensable for states wanting to become a global power. For this reason, many a global power have been in a struggle with each other in order to control this region. Today the Eastern Mediterranean began to be dispute with regards to energy reserves. The reserve amount determined today is estimated to contain between 10-15 trillion cubic meters of natural gas and 2-3 billion parrel of oil. In perspective, approximately 40% of the words oil and natural gas reserves are located in the Eastern Mediterranean. Thus, Greece, Southern Cyprus, United States of America, France, Italy, Egypt, Russia and Isreal directly as well as China and Jordan are indirectly involved in imperial initiatives related to the region. One of the longest countries in along the Eastern Mediterranean Coast is Turkey and Turkish Republic of Nothern Cyprus, both of which contain guarantor made for areas within it's continental shelf. Neither are expected to remain unresponsive in imperial ventures, either. First at all, It's necessary to assess the necessary initiatives related to this issue, which is a national security problem. This study presents the imperial initiatives in the Eastern Mediterranean and Turkey's response at the national and international levels, whereupon we will then evaluate what risk and opportunities there are.

Keywords: Eastern Mediterranean, Turkey, Continental Shelf, Cyprus, Risks.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 09.05.2019; Yayına Kabul Tarihi: 20.05.2019

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, GİRESUN, ORCID 0000-0002-4630-9500, E-posta: selcuk.duman58@gmail.com

Giriş

Doğu Akdeniz; Tunus'un Bonn Burnu ile Sicilya Adası'nın Lilibeo Burnu arasından çizilen hattın doğusunda kalan kısmı olarak tanımlanmaktadır (Ercümen 2016). Doğu Akdeniz'e kıyıdaş olan devletler; Türkiye, Suriye, Lübnan, İsrail, Filistin, Mısır, Libya, Yunanistan, İngiltere, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti olup en uzun kıyısı olan ülke Türkiye'dir. Ayrıca Türkiye'nin Kıbrıs üzerinde olan garantörlük haklarından dolayı Kıbrıs ve çevresine de müdahil olma hakkı bulunmaktadır.

Doğu Akdeniz; Anadolu, Mezopotamya ve Mısır üçgeninde yer alan ve verimli hilal (Yaycı 2012: 2) olarak tanımlanan bölgenin adı olup, tarihte ilk medeniyetler olarak bilinen Mezopotamya, Mısır ve Anadolu Medeniyetinin birleşim noktasında bulunmaktadır. NATO'nun "Choke Point" diye adlandırdığı "Düğüm Noktalarından" en hayatileri bu bölgede bulunur (Keser 2018: 97). Mackinder'in Kara Hakimiyet Teorisine Göre; merkez bölgesine kalpgaha giden deniz ticaretinin odak noktası, Mahan'ın Deniz Hakimiyet Teorisine Göre; doğu-batı ticaret yolları arasında bulunan ve Karadeniz ülkelerinin dünyaya açılan kapısı, Douchet'in Hava Hakimiyet Teorisine Göre; merkez bölgesinden güneydoğu kanadına havada müdahale imkanı vermekte, Spykman'ın Kenar Kuşak Teorisine Göre; merkez bölgeyi çevreleyen kenar kuşağın önemli bir kısmını kontrol altında tutmaktadır (Kedikli vd. 2014: 126). Ayrıca Dugin'in "Avrasyacılık", Çin'in "Tek Yol Tek Kuşak" ve Huntington'un "Medeniyetler Çatışması" tezlerinde de bu bölge önemli bir yere sahiptir. Dünya ticaretinin %80'inin denizlerden taşınması ve bunun önemli bir kısmının Akdeniz'den taşındığı gerçeği bölgenin önemini ayrıca ortaya koymaktadır.

Diğer yandan dünya enerji tüketiminin %20'sini tüketen Avrupa (Kaymal 2019) ile dünya da ispatlanmış petrol rezervinin %47'sini, doğal gaz rezervinin %43'ünü barındıran Ortadoğu coğrafyasının arasında ve Akdeniz, Ege Denizi, Karadeniz, Kızıl Deniz ve Atlantik'e açılan kapısı durumundadır (Pamir 2018). Sadece 2013 yılında Süveys Kanalı'ndan 5 milyar varil petrol taşınmış (Ercümen 2016), Türk Boğazlarından 2012 yılında 92.942 gemi geçmiş ve Cebeli Tarık Boğazından yılda 106 bin gemi geçmektedir (Bilgesam 2013: 4). Yani Doğu Akdeniz; deniz ticareti, deniz ulaşım yolları ve enerji güvenliği açısından da önemli bir noktada bulunmaktadır (Gözügüzelli 2018).

Doğu Akdeniz'in bu jeostratejik özelliklerine ek olarak son yıllarda bölgede keşfedilen doğal gaz ve petrol rezervleri nedeniyle önemi birkaç kat daha artmış ve küresel rekabetin odağına yerleşmiştir. Zengin hidrokarbon yataklarının burada bulunması Doğu Akdeniz ile ilgili jeopolitik tartışmaları artırmıştır. Bu tartışmalar sürecinde maalesef Türkiye yalnızlaştırılarak etkisiz hale getirilmek istenmektedir (Polat 2018).

Doğu Akdeniz'deki Enerji Rezervleri

Asya, Avrupa ve Afrika Kıtaları arasında bulunan (Tamçelik vd. 2014: 885) Doğu Akdeniz'de bulunan doğalgaz rezervlerinin dünya doğalgaz rezervlerinin %47'sini oluşturabileceği ileri sürülmektedir (Yılmaz 2018: 2). Doğu Akdeniz'deki bu zengin rezervler; Kıbrıs Adası İle İsrail arasındaki Levant Havzası olarak tanımlanan Afrodit Bölgesi, Mısır ile Kıbrıs Adası arasındaki Nil Deltası olarak tanımlanan bölge, Girit Adası'nın Güney Doğusu yani Girit Adası ile Kıbrıs Adası arasındaki Herodot olarak tanımlanan bölge ve Kıbrıs Adası'nın çevresi olmak üzere dört bölgede toplanmıştır (Bosnahersek.Ba 2018).

Doğu Akdeniz'de doğal gaz ve petrol arama çalışmalarını İsrail, Mısır ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ilk başlatan ülkelerdir. Bugünde İsrail ve Mısır kendine yetecek

miktarı çıkardığı gibi ihracat yapacak noktaya da gelmiştir. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ise uluslararası hukuka aykırı sürdürdüğü çalışmalarını ABD, İtalya, İsrail, Rusya, Fransa ve Güney Kore Menşeli şirketler ile yaptığı anlaşmalarla elde etmeye çalışmaktadır.

Doğu Akdeniz'deki doğal gaz rezervleri ile ilgili en net bilgiyi ABD Jeolojik Araştırmalar Merkezinin 8 Nisan 2010 tarihinde yayımladığı raporlarda görmekteyiz. Bu rapora göre: Nil Deltasında yani Mısır ile Kıbrıs arasındaki bölgede; 1.763 milyar varil Petrol, 223.242 trilyon metre küp ayak küp doğal gaz, 5.974 milyar varil sıvı gaz, Leviathan Sahasında yani İsrail ile Kıbrıs Adası arasındaki bölgede; 1.689 milyar varil petrol, 122.378 trilyon metre küp ayak küp doğalgaz (Bilgesam 2013: 10-11), Herodot Sahasında yani Kıbrıs Adası ile Girit Adası arasındaki bölgede; 1,5 ve 2 trilyon metre küp iki ayrı rezerv tespit edilmiştir. Kıbrıs çevresinde ise 8 milyar varil petrolün varlığı tahmin edilmektedir (Ertürk 2017: 16). İsrail Kaynaklarına göre; İsrail sahalarında 300 milyar metreküp doğal gaz rezervi bulunmaktadır. Ayrıca Oslo Barış Araştırmaları Enstitüsü Lübnan'ın Münhasır Ekonomik Bölgesinde, 708 milyar metreküp doğal gazın varlığını tespit etmiş ve son yapılan araştırmalar sonucunda ise Afrodit Sahasında 198 milyar metreküp doğal gaz olduğu açıklanmıştır.

Doğu Akdeniz'e Kıyıdaş Devletlerin Uluslararası Hukuka Göre İzlemesi Gereken Yollar

Doğu Akdeniz'de bulunan ülkelerinin deniz kullanım sahalarını belirlerken yapması gerekenleri uluslararası sözleşmeler, Uluslararası Adalet Divanı ve alınan mahkeme kararları aslında net olarak ortaya koymuştur. Şöyle ki uluslararası hukuka göre kıyıdaş ülkelerin deniz kullanım sahalarını belirlerken; kıta sahanlığı, bitişik bölge ve münhasır ekonomik bölge şeklinde üç aşamalı bir çalışma yapmaları ve bunu ilan etmenin yanında BM'ye de göndermeleri gerekmektedir. Bu çalışmaları yaparken de ilgili uluslararası sözleşme kuralları, Uluslararası Adalet Divanı kararları ve benzer konularla ilgili alınan kararlara uymak zorundadırlar.

Kıta sahanlığı 28 Eylül 1945 tarihinde ABD Başkanı Truman tarafından dile getirilmiş ve 1958 Cenevre Konferansında kabul edilmiş olan bir çerçeve olup, ana karanın deniz altından 200 mile kadar uzantısını ortaya koyan bir kural olup, eğer bitişik ya da karşı karşıya ülkelerin olması durumunda iki ülkenin karşılıklı ortay hat belirlemesi gereken bir kuraldır (Bilgesam 2013: 12-15). Bu kurala Adalar dahil değildir. Adalar ile ilgili bitişik Adalar ve ters adalar şeklinde bir yaklaşım söz konusudur. Bitişik Adaların ana kara ile birlikte değerlendirilmesi söz konusu iken ters tarafta yani karşı ülkenin kıyısına yakın adalar için bir kullanım alanı ya hiç verilmemekte ya da çok sınırlı bir deniz kullanım alanı verilmektedir. Yani ana kara esas alınmaktadır. Bu konuda 1969 yılında Batı Almanya Danimarka ve Hollanda arsında Uluslararası Adalet Divanı'nda Kuzey Denizi Davası görülmüş ve burada alınan kararda kıta sahanlığının ana karanın uzantısı olduğu tezi kabul edilmiştir. İngiltere ve Fransa'nın İngiltere'nin elinde bulunan Guernsey ve Jersey Takım Adalarının Fransa kıyılarına 20 mil uzaklıkta olması dolayısı ile iki ülke arasında ana kara mı yoksa adalar mı kıta sahanlığında etkili olacak tartışması Uluslararası Adalet Divanına götürülmüş ve 18 Temmuz 1977 tarihinde alınan kararda, Fransa haklı bulunarak ana karanın esas alınması gerektiği konusunda karar alınmıştır (Uçarol 1985: 592-593). Yine Uluslararası Adalet Divanı 2012 yılında Nikaragua ile Kolombiya arasındaki deniz alanı sınırlandırması ile ilgili aldığı kararda; adaların ana kara ile eşit olarak değerlendirilemeyeceğini, ana karanın adaların üstünlüğüne sahip olduğunu ve an karadan uzak olan adaların sınırlı bir paya sahip olması gerektiğine karar vermiştir (Açıkgönül 2018: 68). Bitişik Bölge konusu ise bugün birçok ülke tarafından uygulandığı ve AB gibi kuruluşlarında resmen tanıdığı şekli ile 24 mil olarak tespit edilmiştir. Üçüncü

aşama olan Münhasır Ekonomik Bölge, 1982 yılında yapılan konferansta Deniz Hukuku Sözleşmesi adıyla yayınlanmış olup, bu sözleşmenin 55-85 maddeleri bu konuya ayrılmıştır. Genel olarak karasularının ötesinde ve bu sulara bitişik belirlenen özel hukuki rejime tabi devletler hak ve yetkileri ile diğer devletlerin hak ve serbestliklerinin belirlendiği alan olarak tanımlanabilir (Güler 2018).

1982 Deniz Hukuku Sözleşmesinin 56. Maddesinde; Münhasır Ekonomik Bölge sahibi devletin, deniz yatağı üzerindeki sularda, deniz yataklarında ve bunların toprak altındaki canlı ve cansız doğal kaynaklarının araştırılması, işletilmesi, yönetilmesi, aynı şekilde sudan, akıntılardan ve rüzgârdan enerji elde edilmesi haklarına sahiptir denilmektedir. 57. Maddesinde; ilgili ülkenin karasularının ölçülmeye başlandığı esas hattan itibaren 200 deniz miline kadar olduğu belirtilir. 58. Maddesinde; seyrüsefer, uçuş, denizaltı kablo ve boru döşeme hakkı ile işletme hakkına sahip olduğu belirtilmektedir. 73. Maddede; Münhasır Ekonomik Bölge içerisinde ilgili devletin gemiye çıkılması, denetim yapılması, hukuki şartların oluşması durumunda el konulması ve dava açılması gibi haklara da sahip olduğu düzenlenmektedir. 74. Maddede ise sahilleri bitişik veya karşı karşıya olan devletlerin Münhasır Ekonomik Bölge sınırlandırılmasını hakkaniyet ölçüsünde anlaşma ile yapmaları gerektiği belirtilmektedir (Tamçelik vd. 2014: 884-885). Bu çerçevede ilgili ülkeler ortay hat çizgisi, karşılıklı anlaşma ve hakkaniyet ölçüsünü esas alırlar (Güler 2018). Ayrıca 74. Maddesi Uluslararası Adalet Divanı 38. Maddesine atıf yaparak hakkaniyet ölçüsünü açıklar. 76 ve 77. maddeler ise kıta sahanlığını düzenler (Gülseren 2019). Yine 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesi Adalar meselesini ters tarafta ise yani karşı ülkenin ya da bitişik ülkenin ya da uzak ülkenin sınırlarına yakın ise ya hiç hak tanımıyor ya da çok az hak tanıyor. Yani ana karanın uzantısı gibi değerlendirmiyor. Ancak ana karaya yakın ise ana kara ile birlikte çok az farkla bir değerlendirmeye tabi tutuluyor (Kütükçü vd. 2016: 87). Tüm bu kurallar çerçevesinde belirlenecek Münhasır Ekonomik Bölgenin ilan ve anlaşma şartı bulunmakta olup, 75. Maddede; ilgili ülkenin Münhasır Ekonomik Bölge haritasını yayımlayarak BM Genel Sekreterliği'ne göndermesi gerektiği belirtilir (Yaycı 2012: 1).

Aslında Doğu Akdeniz'deki devletlerin kendi başlarına 200 deniz mili bir Münhasır Ekonomik Bölge ilan etmeleri mümkün değildir. Çünkü kıyıdaş devletlerin aralarındaki deniz mesafesi 400 deniz milinden az olduğu için ilgili kıyıdaş ülkelerin mutlaka bir anlaşmaya vararak ilan etmesi ve bu sonucu da BM'ye göndermesi gerekmektedir. Aksi takdirde 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesine göre Münhasır Ekonomik Bölge uluslararası hukuka uygun olmamaktadır.

Doğu Akdeniz'e Kıyıdaş Ülkeler ve Diğer ülkelerin Girişimleri

İsrail; Doğu Akdeniz'de 1950'ler den itibaren doğal gaz ve petrol keşif faaliyetlerini başlatmıştır. İlk olarak Heletz olarak bilinen bölgede keşifler yapan (Tamçelik vd. 2015: 677) İsrail; 1960'ların sonu ve 1970'lerin başı gibi doğal gaz ve petrol arama faaliyetlerini başlatmıştır (Bilgesam 2013: 7). 1975 yılında Abu Madi Sahasında işletimin başlatılması ile ciddi bir aşamaya gelen İsrail, 1999 yılında NOA Sahasında keşifler yapmış, 2000'lerle birlikte ABD'li Noble Enerji Mari-B sahasını keşfetmiş ve 2004 yılında Mari-B üretime açılmıştır. 2009 yılında Nobel Enerji ve İsrail'in Delek Grup Tamar ve Dalit doğal gaz sahalarını keşfetmiştir (Karagöl vd. 2017). 2010 yılında ise Leviathan Bölgesinde en büyük doğal gaz rezervinin keşfini (Tamçelik vd. 2015: 678) yaparak artık bir doğal gaz ihraç eden ülkeler sınıfına dahil olmuştur. 2009 yılında Mavi Marmara olayı dolayısı ile Türkiye ile kriz yaşayan İsrail Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile yakın ilişkiler kurmaya başlamış (Dede 2012) ve 17 Aralık 2010 tarihinde ortay hat kuralına göre Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile Münhasır Ekonomik Bölge antlaşması imzalamıştır. 12 Temmuz 2011

tarihinde ise Münhasır Ekonomik Bölgesinin haritasını hazırlayarak ilan etmiş ve BM'ye göndermiştir (Bilgesam 2013: 18). Ancak örneğin Leviathan Bölgesinin Lübnan ve Suriye'yi ilgilendirmesi ayrıca Filistin'e ait olan kısım ile ilgili belirsizlik İsrail'in bu Münhasır Ekonomik Bölge haritasını geçersiz kılmaktadır. Çünkü İsrail sadece Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile Münhasır Ekonomik Bölge anlaşması yapmıştır (Yaycı 2012: 27). 2011 yılında Afrodit sahasında 198 milyar metre küp daha doğal gaz keşfeden İsrail (Karagöl 2017) artık bir doğal gaz ihraç eden ülke olarak doğal gazını diğer ülkelere satabilmek için arayış içerisine girmiştir.

Bu konuda üç ayrı güzergâhın söz konusu olduğu bilinmektedir. Bunlardan birincisi; Türkiye üzerinden boru hatları ile Avrupa'ya İsrail doğal gazının ulaştırılması, ikincisi Ürdün ve Mısır'ı doğrudan bağlayacak boru hattı ile İsrail doğal gazının Mısır'a ulaştırılması, üçüncüsü ise Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Girit Yunanistan ve İtalya üzerinden İsrail doğal gazının Avrupa'ya ulaştırılmasıdır.

Bu alternatiflerden Mısır güzergâhı ile ilgili 10 milyar metreküplük bir anlaşma yapılırsa da Mısır'ın da doğal gaz ihraç eden ülkeler arasına katılması dolayısı ile bu gazın tekrar üçüncü ülkelere aktarılması ciddi maliyet ve riskleri içermektedir. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi-Girit-Yunanistan-İtalya üzerinden taşınması konusu bir taraftan yaklaşık 4 kat maliyeti artırmasının yanında Yunanistan'a kadar olan hattın yaklaşık 1300 km (Revizyonanaliz 2017) olması güvenlik risklerini de beraberinde getirmektedir. Türkiye üzerinden doğal gazının taşınması ise oldukça kısa ve çok düşük maliyette ve neredeyse sıfır riskle gerçekleştirilebilecek bir konudur. Hatta bilindiği gibi zaten Türkiye Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattıyla bu taşıma işini yapmaktadır. Bu hatta oraya bağlanarak kolaylıkla yapılabilecektir.

Ancak genel olarak AK Parti hükümetlerinin Filistin sorunu dolayısı ile Filistin'in yanında yer alması ve 2009 yılında Mavi Marmara olayının gerçekleşmesi dolayısı ile iki ülke arasındaki ilişkiler önemli oranda kesilmiştir. Fakat ABD Başkanı Obama'nın 2013 yılında İsrail'i ziyareti sırasında Natenyahu'nun Türkiye'den özür dilemesi, Mavi Marmara olayında ölenlerin ailelerine tazminat ödemeyi kabul etmesi ve Gazze'ye insanı yardımın gönderilmesine sınırlı olsa izin vermesi üzerine iki ülke arasındaki ilişkiler diplomatik ve ticari anlamda yeniden başlamıştır. Hatta İsrail Enerji, Altyapı ve Su Kaynakları Bakanı Yuval Steinitz 2017 yılında Türkiye'yi ziyaret ederek Türkiye Enerji Bakanı Berat Albayrak ile görüşmüş ve iki ülke bakanları yaptıkları basın açıklamasında 2017 yılı sonuna kadar doğal gaz boru hattı ile ilgili anlaşmayı imzalayacaklarını açıklamışlardır (Yenişafak 2017). Ancak başkentin Kudüs'e taşınması tartışmaları, Golon Tepeleri ve Batı Şeria'nın ilhak edilmesi tartışmaları iki ülke arasında ilişkileri yeniden gergin hale getirmiştir.

Güney Kıbrıs Rum Yönetimi; 1979 yılında Mısır ile yapmış olduğu bir anlaşma ile Doğu Akdeniz'deki petrol ve doğal gaz keşif hareketlerini başlatmış ancak Kıbrıs Türklerinin Lideri Denktaş'ın bunu bir savaş nedeni olarak ilan etmesi üzerine bu süreci dondurmıştır (Orhun 2017: 42). 1993 yılında Doğu Akdeniz'deki esas hatlarını BM'ye bildiren Kıbrıs Rum Yönetimi, 21 Mart 2003 tarihinde Münhasır Ekonomik Bölge Haritasını ilan etmiş ve 5 Nisan 2004 tarihinde resmi gazetesinde yayınlamıştır. Bu çerçevede; 12 mil kıta sahanlığı, 24 mil bitişik bölge ve 200 mil Münhasır Ekonomik Bölge haritasını belirlemiştir (Ceyhun 2019). Güney Kıbrıs Rum Yönetimi bu çalışmalara paralel olarak 17 Şubat 2003 tarihinde Mısır ile Münhasır Ekonomik Bölge Anlaşması imzalamış ancak Mursi Mısır'da iktidar olması üzerine Mısır iptal etmiştir. 17 Ocak 2007 tarihinde Lübnan ile Münhasır Bölge Antlaşması imzalamış ancak Türkiye'nin ısrarla karşı çıkması üzerine Lübnan bu anlaşmayı onaylamamıştır. 17 Aralık 2010 tarihinde ise Türkiye'nin Mavi Marmara olayı nedeniyle İsrail ile sorun yaşadığı dönemde İsrail ile Münhasır

Ekonomik Bölge Anlaşması imzalamış ve günümüze kadar da devam etmektedir. Ayrıca Güney Kıbrıs Rum Yönetimi 26 Ocak 2007 tarihinde 13 adet petrol ve doğal gaz arama alanları belirlemiştir (Yaycı 2012: 17-18). Güney Kıbrıs Rum Yönetimi 19 Ekim 2010 tarihinde bu belirlediği yeni haritasını BM'ye göndermiştir (Bilgesam 2013: 19). Ancak Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin belirlediği bu 13 bölgeden 1, 4, 5, 6 ve 7. Bölgeler Türkiye'nin belirlediği ancak ilan etmediği Münhasır Ekonomik Bölgesi ile çatışmaktadır. 1, 2, 3, 8, 9, 12 ve 13. Bölgeler ise Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Münhasır Ekonomik Bölgesi ile çatışmaktadır (Güler 2018). Güney Kıbrıs bu sorunlara rağmen çalışmalarına ara vermeden devam etmekte (Kavaz 2018) ve İsrail'den sonra Mısır'da Sisi'nin yönetime gelmesi ve Türkiye ile Mısır ilişkilerinin bozulması üzerine 31 Ağustos 2016 tarihinde Mısır ile tekrar bir Münhasır Ekonomik Bölge Anlaşması yaparak (Yorgancıoğlu 2018) Yunanistan dışında bölgede bulunan İsrail ve Mısır ile birlikte hareket etme şansı elde etmiştir.

Diğer yandan 2012 yılında 2 ve 3. Parselleri İtalyan ENI, Güney Koreli KOGAS ortaklığına, 9. Parseli Fransız TOTAL, NOVATEC ve Rusya'lı GAZPROM'un yan kuruluşu GPB (Global Resources)'ye, 11. Parsel Fransız TOTAL'e (Gedikli vd. 2015: 409), 12. Parselde Amerikan Noble Enerji Şirketi %70, İsrail ortaklı Delek Avner %30 oranında pay sahibi olmuştur. Daha sonra Nobel Enerji %30 hissesini Shell'in satın aldığı BG gruba satmıştır (Öğütçü 2019).

Ayrıca Amerikan Exxonmobil Şirketine 7. Parselde (Çilingir 2018), İtalyan ENI Şirketi'ne de 6. Parselde doğal gaz ve petrol arama ruhsatı vermiştir (Karbuş 2018). Fransa'ya deniz üssü ve hava üssü kullanım hakkı da veren Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (Yenişafak 2018), Sırbistan ile de Yunanistan'ın da katılacağı bir üçlü mekanizma (Aydınlık 2018) kurarak Türkiye'ye karşı bölgede etkili olmaya çalışmaktadır. Yine Yunanistan, İtalya ve İsrail ile 3 Nisan 2017 tarihinde yaptıkları toplantıda Doğu Akdeniz'den Avrupa'ya doğal gaz taşıyacak olan East-Med Boru Hattı anlaşmasının yılsonuna kadar imzalanmasına karar vermişlerdir (Yorgancıoğlu 2018). Güney Kıbrıs Rum Yönetimi özellikle Afrodit Sahasında belirlenen 100 milyar metreküpün üzerindeki doğal gaz rezervini öne sürerek Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni anlaşmaya da zorlamaktadır (Pamir 2018).

Yunanistan; Doğu Akdeniz ile ilgili kıta, sahanlığı, bitişik bölge ve Münhasır Ekonomik Bölge konusunda Türkiye'ye en yakın olan adaları esasa alarak bir ortay hat belirlemek istemektedir. Uluslararası hukuka ve uluslararası mahkemelerin almış olduğu kararlara aykırı olan bu yaklaşımında; Girit, Kaşot, Kerpe, Rodos ve Meis hattını esas alarak bir ortay hat çizip Münhasır Ekonomik Bölgesini oluşturmak istemektedir (Bilgesam 2013: 18). Bu görüşünü kabul ettirebilmek için bölgesel ve küresel anlamda müttefikler bulma yoluna gitmektedir. Bir taraftan Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, İtalya ve İsrail ile birlikte Avrupa'ya boru hattı projesinde yer alırken diğer taraftan Doğu Akdeniz Gaz Formu başlığı altında İsrail, İtalya, Ürdün, Filistin, Mısır ve Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin katılımı ile bir birlikte hareket etme anlayışı gerçekleştirmek istemektedir (Yeniçağ 2019). Yine Mısır ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile sonuncusunu 10 Ekim 2018 tarihinde Girit'te yaptıkları toplantılarda altı kez toplanarak birlikte hareket etme kararında olduklarını dile getirmişlerdir (Koçak 2018).

Ayrıca 2000 yılında Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile Ortak Savunma Doktrini Anlaşması imzalamış (Yenişafak 2018). 28 Mayıs-12 Haziran 2008 tarihleri arasında Girit Adası açıklarında, 2010 yılında Mora Yarım Adası açıklarında, 2012 yılında Yunanistan'ın Lorissa Şehri yakınlarında ve 2012 yılında yine Girit Adası açıklarında İsrail ile iki ülkenin hava ve deniz kuvvetlerinin katıldığı tatbikatlar yapmıştır (Dede 2012). Yunanistan, 2012

yılında ise İsrail ile Savunma anlaşması yapmıştır (Yıldırım 2016). Yunanistan'ın Doğu Akdeniz'de ilan ettiği harita 6 mil kıta sahanlığı 200 mil Münhasır Ekonomik Bölgedir.

İngiltere; 1959 Zürih ve 1960 Londra Antlaşmaları ile kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nde Dikelya ve Ağratur üslerinin kıyı şeridi ve kara suları ile beraber İngiliz hâkimiyet alanında kalacağını kayda geçirmiş (Suerdem 2010: 8) ve 99 mil karelik bir alana işaret edilmiştir (Etkin 2010: 6). Bu nedenle İngiltere'nin Kıbrıs Rum Yönetimi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile beraber Kıbrıs Adasında hâkimiyet hakkı bulunmaktadır. Bu eksende bölgedeki enerji rezervleri ile de bir şekilde ilgilidir.

Lübnan; Doğu Akdeniz'de 107 mil kıyısı bulunmakta olup (Tamçelik vd. 2014:889-890) 2004 yılından itibaren hidrokarbon tespiti için jeofizik ve jeolojik çalışmalar başlatmıştır (Karagöl vd. 2007: 39). 17 Ağustos 2010 tarihinde petrol ve doğal gaz araştırılmasına yönelik bir kanunu meclisinde kabul etmiş ve kendisine ait olarak düşündüğü deniz kullanım alanı ile ilgili haritayı da belirleyerek 19 Ekim 2010 tarihinde BM'ye bildirmiştir (Yaycı 2012: 28). 2012 yılında Norveçli Spectrum'a arama ruhsatı veren Lübnan'ın doğal gaz rezervi ile ilgili 719 milyar metreküp rezerv tahmini yapılmıştır. 2013 yılında Lübnan Hükümeti yaptığı açıklamada, Lübnan'a ait rezervler de 865 milyar metreküp doğal gaz olduğunu açıklamıştır (Karagöl vd. 2017: 39). Lübnan Münhasır Ekonomik Bölge ilanı ile ilgili sadece Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile 17 Ocak 2007 tarihinde bir anlaşma yapmışsa (Bilgesam 2013: 19) da bu anlaşmayı Türkiye'nin baskısı nedeniyle onaylamamıştır. Lübnan, İsrail'in Leviathan Sahası ile ilgili hak iddialarına da sahiptir. Lübnan kendi Münhasır Ekonomik Bölgesi olarak ilan ettiği sahalarla ilgili Aralık 2017 tarihli bakanlar kurulu kararı ile Fransız TOTAL, İtalyan ENI, Rus NOVATEC'in içinde bulunduğu konsorsiyuma 4 ve 9. Parsellerle ilgili petrol ve doğal gaz arama ruhsatı vermiştir. Ancak İsrail bu kararın ardından 9. Parselle ilgili hata yapıldığını ve provokasyon olduğunu söyleyerek 9. Parselin kendisine ait olduğunu ileri sürdü. Bu gelişme üzerine Fransız TOTAL firması yaptığı açıklamada öncelikle 4. Parselde aramaların yapılacağını 9. Parsele daha sonra geçileceğini duyurmuştur (Karbuz 2018).

Filistin; bağımsız devlet olarak BM tarafından tanınmasa da birçok ülke tarafından tanınmaktadır. Bu nedenle Filistin Yönetimi 1999 yılında British Oil ve Gas Grup'a 25 yıllığına arama ruhsatı vermiştir. Ancak 2000 yılında İsrail Hükümeti yapmış olduğu açıklamada, Filistin Yönetiminin böyle bir lisans vermeye yetkili olmadığını belirtmiştir. Filistin Yönetimi konuyu İsrail Yüksek Mahkemesine götürmüş ve İsrail Yüksek Mahkemesi Filistin Yönetimini haklı bulmuştur. Sonuçta Filistin sahalarında yapılan araştırmalarda 280 milyar metreküp doğal gaz rezervinin varlığı tespit edilmiştir (Karagöl vd. 2017: 31). 23 Ocak 2014 tarihinde ise Rusya Lideri Putin ile Mahmut Abbas Gazze kıyılarında doğal gaz ve petrol aramaları için 1 milyar dolarlık yardım anlaşması yapmışlardır.

Suriye; Doğu Akdeniz'de 95 mil kıyısı bulunmakta olup (Tamçelik vd. 2014: 889-890) 19 Kasım 2003 tarihinde karasularının belirlenmesine ilişkin bir yasaı kendi meclisinde kabul etmiştir. Bu yasa il Suriye; kıta sahanlığı, bitişik bölge ve Münhasır Ekonomik Bölge sahasını belirlemiş ve BM'ye de bildirmiştir (Yaycı 2012: 25). Suriye'nin kararına göre; kıta sahanlığı 12 mil, bitişik bölge 24 mil, Münhasır Ekonomik Bölge 200 mil olarak belirlenmiştir (Bilgesam 2013: 19). 2007 yılında ise doğal gaz ve petrol arama ruhsatı vermiş ancak 2011 yılından itibaren yaşadığı iç savaş nedeniyle bu konuda herhangi bir ilerleme kaydedememiştir. Suriye'nin 2010 yılında tespit edilmiş rezervinin 2,5 milyar varil olduğu ileri sürülmektedir (Ediger vd. 2012: 82).

Mısır; Doğu Akdeniz'de 552 mil kıyı uzunluğunda kıyısı bulunmaktadır (Tamçelik vd. 2014: 888-890) 1956 yılında Egyption General Petroleum Corporation adıyla milli bir

şirket kurmuş ancak yeterli bir ilerleme sağlayamamıştır (Karagöl vd. 2017:19). Deniz kullanım alanıyla ilgili 12 mil kıta sahanlığı ve 200 mil Mühürsür Ekonomik Bölge ilan eden Mısır, ilk olarak 1975 yılında Abu Madi arasında doğal gaz keşfetmiş, 2003 yılında ise Kuzey Doğu Akdeniz’de Nil Deltasında zengin ve işletilebilecek doğal gazın varlığı netleşmiş ve 2011 yılında 15 ve 2012 yılında 15 olmak üzere toplam 30 doğal gaz ve petrol arama ruhsatı vermiştir (Tamçelik vd. 2014: 888). Mısır’ın ilan ettiği deniz kullanım alanında 2013 verilerine göre; 3,5 milyar varil petrol, 1,8 trilyon metreküp doğal gaz rezervinin olduğu tahmin edilmektedir. Mısır’da doğal gaz ve petrol arama ruhsatı alan firmalar ise ENI ve BP dir (Karagöl vd. 2017: 19). Mısır 2003 yılında Güney Kıbrıs Cumhuriyeti ile bir Mühürsür Ekonomik Bölge Anlaşması imzalamış ancak Mursi iktidara gelmesi ile birlikte bu anlaşma iptal edilmiştir. 12 Aralık 2013 tarihinde ise Sisi’nin Mısır’da iktidara gelmesi ile birlikte Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile tekrar Mühürsür Ekonomik Bölge Anlaşması yapmıştır (Orhun 2017: 44-45). Mısır Devlet Başkanı Sisi, 31 Ocak 2018 tarihinde Mısır’ın en zengin doğal gaz rezervine sahip olan Zohr Bölgesini üretime açmıştır. Burada üretim yapan ENI Şirketi CEO’su Descalzi; 12 Şubat 2018 tarihinde Kahire’de yaptığı açıklamada 2018 yılında 50 ila 57 milyon metreküp, 2019 yılında 82 milyon metreküp doğal gaz üretilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca BP Şirketi de 12 Şubat 2018 tarihinde yaptığı açıklamada Atoll Sahasında doğal gaz üretimine çok kısa süre içerisinde başlayacağını duyurmuştur (Karbuş 2018). Mısır Devlet Başkanı Sisi 10 Ekim 2018 tarihinde ise Yunanistan Başbakanı Çıpras ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi Lideri Anastasiadis ile Girit Adasında bir araya gelerek Mühürsür Ekonomik Bölge konusunu görüşmüşlerdir (Polat 2018).

İtalya; Akdeniz’e kıyısı olan bir devlet olarak Doğu Akdeniz’deki girişimleri emperyal niteliklidir. Özellikle ENI Şirketi bu bölgede en faal olan şirketlerdendir. Birçok ülkeden almış olduğu petrol ve doğal gaz arama ruhsatları ile bölgede çalışmalarına devam etmektedir. Güney Kıbrıs Rum Yönetiminden almış olduğu ruhsat ile 6. Parseledeki Kalipso 1 kuyusunda sondaj işlemlerini tamamlayarak 3. Parsele yönelmiş ancak Türk Donanmasının engellemesi ile geri çekilmek zorunda kalmıştır (Pamir 2018). İtalya; diğer yandan 13 Kasım 2018 tarihinde Palermo Kentinde yapılan Libya görüşmelerinde; Mısır, BAE, Suudi Arabistan ile bir görüşme yaparken Türkiye’yi dışlaması da önemli bir ayrıntıdır. Ayrıca İsrail doğal gazının Avrupa’ya taşınması projesi olan East-Med Projesinde yer almış ve Amerika Birleşik Devletleri ile 30 Temmuz 2018 tarihinde Beyaz Saray’da ABD Başkanı ve İtalyan Başbakanı yaptığı görüşmede güvenlik ve istikrar başlığında anlaşmışlar ve ABD, İtalyan temsilcileri 19-20 Kasım 2018 tarihlerinde Washington’da Stratejik Diyalog toplantısı gerçekleştirmişlerdir. Bu toplantıda iki ülke arasında çok yönlü işbirliğini dikkat çekilmiştir (Aydınlık 2018).

Fransa; Akdeniz ülkesi ve emperyal bir devlet olarak Doğu Akdeniz’deki zengin doğal gaz ve petrol rezervleri ilk andan itibaren TOTAL Şirketi aracılığı ile ilgilenmiş ve bölgedeki dengelere göre hareket etmeyi esas almıştır. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Lübnan ile yapmış olduğu anlaşmalarla doğal gaz ve petrol arama ruhsatı almış ve bölgede aktif olarak arama faaliyetlerine başlamıştır. Ayrıca Suriye ile de geçmişten kalan ilişkileri üzerinden etkili olma çabasındadır.

Amerika Birleşik Devletleri; Doğu Akdeniz’de bir taraftan Nobel Enerji ve Exxonmobil Şirketi ile özellikle İsrail ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi üzerinde etkinliğini sürdürürken diğer yandan Rus gazına Avrupa’nın bağımlılığının azaltılmasını stratejik bir hareket olarak görerek İsrail doğal gazının Avrupa’ya mutlaka ulaştırılması gerektiği fikrini savunmaktadır. Bu konuda ABD’nin Enerji Kaynaklarından Sorumlu Dışişleri Bakan Yardımcısı Fannon yapmış olduğu açıklamada İsrail doğal gazının Avrupa’ya ulaştırılması gerektiğine vurgu yapmıştır (Aydınlık 2018). Ayrıca ABD Doğu Akdeniz’in güvenliğini

sağlamak adına İtalya ile Stratejik Diyalog sürecini başlatırken, Güney Kıbrıs Rum Yönetiminden deniz ve hava üssü talebinin dışında Ağustos 2018 tarihinde Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Mark Milley aracılığı ile askeri ayrıcalıklarda istemiştir (Polat 2018). Türkiye'yi ilgilendiren kısım ise yaklaşık 70 yıldır dost ve müttefik olunan ABD'nin son dönemde Türkiye'nin İsrail karşıtı söylemlerinin etkisi ile olsa gerek Emekli Yüzbaşı Wayne P. Hughes Jr ve Emekli Amiral Robert P. Girrier'in yazmış olduğu ve Denizcilik Enstitüsü tarafından 2018 yılında yayımlanan kitapta; Doğu Akdeniz'de Türkiye ve Yunanistan'ın muhtemel karşı karşıya gelmesi durumunda ABD 6. Filosunun müdahalesinin Türkiye aleyhinde planlandığı görülmektedir (Yenişafak 2019).

Rusya; I.Petro'dan itibaren stratejik hedefleri içerisinde Akdeniz'e çıkma amacı olan Rusya Federasyonu, Karadeniz ve Boğazlar üzerinden bu amacına ulaşamadığı için Suriye üzerinden bu amacına ulaşmak için 1956 yılından günümüze Suriye'ye askeri anlamda destek vermiş ve 1971 yılında da Suriye'nin Tartus Limanında askeri üs kurmuş ve 2005 anlaşması ile kullanım süresini uzatmıştır. 2017 yılında ise Tartus Limanı'nı balistik nükleer füze taşıma gücüne sahip büyük çaplı savaş gemilerini alabilecek bir kapasiteye ulaştırmak için çalışma başlatmıştır (Özdemir 2018). Bu girişimlerini kalıcı kılmak için 2006 yılında Suriye'nin Rusya'ya olan 13.4 milyar dolar borcunun %73'ünü silmiştir (Dede 2012). Rusya ayrıca Güney Kıbrıs Rum Yönetiminden Andreas Papandreu Hava Üssünü kullanma izni isterken (Bilgesam 2013: 5) ABD'nin Güney Kıbrıs Rum Bölgesinde askeri üsler elde etmesi ve askeri ayrıcalıklar istemesi konusunda Güney Kıbrıs Rum Yönetimini sert bir dille uyarılmış ve Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Maria Zaharova; ABD ve Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin Rus karşıtı planlarının olduğunu dile getirmiştir (Polat 2018). Rusya Güney Kıbrıs Rum Yönetimine gösterdiği tepkiyi avantaja da çevirerek Şubat 2015 tarihinde Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile Rus savaş gemilerine Akdeniz'de kolaylık sağlayacak 11 anlaşma imzalamış (Şafak 2015: 10) ve Tartus ve Lazkiye'de askeri varlığını artırırken Kıbrıs Adası'nın doğusunu Rus denizaltıları ile doldurmuştur (Kurt 2018). Diğer yandan Gazprom Şirketi aracılığı ile İsrail ile bir anlaşmaya vararak doğal gaz ve petrol arama sürecine dahil olmuştur (Tamçelik vd. 2014: 895). Yani Rusya bir taraftan askeri anlamda bölgede hatırı sayılır bir güce ulaşırken doğal gaz şirketleri ile de Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve İsrail başta olmak üzere doğal gaz arama ruhsatları alarak enerjiye de ortak olmuştur.

Çin; ABD'nin Çin'i çevreleme siyaseti çerçevesinde Asya-Pasifik'e yönelmesine karşılık Çin'de kendi çıkarlarını korumak ve küresel güçlerle rekabet edebilecek seviyeye gelebilmek için Ortadoğu'ya yönelmiştir. Bu çerçevede Doğu Akdeniz ile de yakından ilgilenen Çin, Türkiye, Mısır, Suriye, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Filistin ile iyi ilişkilerini sürdürmektedir (Kemal 2014).

Özellikle Çin ithalatının önemli bir kısmı Yunanistan bandıralı gemilerle taşınırken, 26 Nisan 2011 tarihinde Çin, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile savunma alanında işbirliği anlaşması yapmıştır (Güngör 2019). Ayrıca Çin; Tek Yol Tek Kuşak projesi ile Türkiye, İran, Suriye üzerinden bir etki alanı yaratmaya çalışmakta, Güney Afrika Cumhuriyeti ve Mısır ile de ilişkilerini geliştirmektedir.

AB; 1990'lardan sonra güvenlik ve dış politika stratejileri çerçevesinde Doğu Akdeniz'i gündemine alan AB (Gedikli vd. 2015: 405), 2004 yılında Güney Kıbrıs Rum Yönetimini birliğe Kıbrıs adıyla dahil ederek, Doğu Akdeniz'in bir parçası haline dönüşmüştür. AB askeri çözümlerden ziyade üyesi olan ülkelerin uluslararası hukuka uygun mücadelelerinde yanlarında olmaya ve finansal alt yapı desteği sağlamaya çalışmaktadır. Ayrıca üye ülkelerin deniz kullanım alanlarının korunması için işbirliği geliştirmektedir (Aksu 2019).

Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki Hakları ve Girişimleri

Türkiye; Selçuklu Türk İmparatorluğu Döneminden itibaren ticari amaçlı Kıbrıs üzerinden Doğu Akdeniz ile ilgilenmiştir. Selçuklu Sulatani İzzettin Keykavus'un 1214 tarihli "Mektubu" ve 1216 tarihli "Yeminli Dostluk Namesi" bunun ilk yazılı kaynaklarıdır (Duman 2013: 12-13). Anadolu'da kurulan Türk Beylikleri, Akkoyunlu Türk Devleti, Karakoyunlu Türk Devleti ve Memlûklular döneminde de ticari faaliyetlerin Doğu Akdeniz ile sürdürüldüğünü görmekteyiz. Özellikle Osmanlı Türk İmparatorluğu Barbaros Hayrettin Paşa'nın; "Denizlere Hakim Olan Cihana Hakim Olur" (Yaycı 2012: 3) sözü çerçevesinde 15. yüzyıldan itibaren başlattığı ve 1489 yılında Kıbrıs'ın Karpaz bölgesine kısa süreli asker çıkardığı bilinmektedir. 1517 yılında Memlûklu Devleti'ne son veren Osmanlı Türk İmparatorluğu, Kıbrıs Adasından da vergi almaya başlamıştır. 1571 yılında ise Kıbrıs Adasına hakim olduğu gibi devam eden fetihlerle Akdeniz'in tamamını kontrol edebilecek bir hale gelmiş ve 19. yüzyılın son çeyreğine kadar etkinliğini sürdürmüştür.

Osmanlı Türk İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın başlarından itibaren siyasi, idari, askeri ve ekonomik anlamda güç kaybetmesi dolayısı ile dünyada yükselen küresel güçlerin Akdeniz ile ilgilenmeye başladıkları görülmektedir. 1829 yılında Yunanistan'ın kaybedilmesi ile başlayan geri çekilme, 1830 larda Fas, 1847 yılında Cezayir, 1878 yılında Kıbrıs, 1881 yılında Tunus, 1882 yılında Mısır, 1912 yılında Libya ile devam etmiş ve 1912 On iki Adalar, 1913 Girit, 1914'te Ege Adalarının da kaybedilmesi ile adeta Dünya'ya hakim olan Türk Milleti Anadolu'ya hapsedilmek istenmiştir.

Ancak Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de 569 millik en uzun kıyı şeridinde sahip olması ve 1959 Zürih ve 1960 Londra Antlaşmaları çerçevesinde Kıbrıs Adası üzerinde uluslararası hukuk çerçevesinde garantörlük hakkı bulunması nedeniyle Doğu Akdeniz'in en güçlü aktörüdür. Ayrıca Türkiye'nin uluslararası hukuktan doğan haklarını koruyabilecek çevre ülkelerden kat kat fazla donanma kuvvetine de sahip olduğunu eklemek lazım. 16 Fıkateyn, 8 Korvet, 60 Hücumbot ve 14 Denizaltı (Mevlütöğlü 2019) ile 1 Nisan 2006 tarihinde başlattığı Akdeniz Kalkanı adıyla deniz güvenlik hareketi (Özgen 2019) ve tatbikatlar ile çıkarlarını koruyabileceğini her an göstermektedir. Örneğin 6-12 Kasım 2014 tarihli Mavi Balina- 14 Tatbikatı ki bu tatbikata NATO, ABD, İngiltere ve Pakistan'da katılmıştır (Şafak 2015: 9). Yine 2019 yılında yapılan Mavi Vatan Tatbikatı öne çıkmıştır.

Türkiye deniz kullanım alanları ile ilgili 1958 yılında Cenevre de toplanan konferansa katılmış ve hazırlanan BM Deniz Hukuku Sözleşmesini imzalamıştır. Ancak 1982 yılında hazırlanan BM Deniz Hukuku Sözleşmesini imzalamamıştır (Erdurmaz 2011). Çünkü 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi taraflara şerh koyma hakkı tanımamaktadır (Kaymal 2019).

Türkiye bütün kıyı ülkeler gibi kıta sahanlığı, bitişik bölge ve Münhasır Ekonomik Bölge ile ilgili çalışmalarını önemli oranda tamamlamıştır. 15 Mayıs 1964 tarihli Karasuları Kanunu ile Ege'de 6 mil, Karadeniz ve Akdeniz'de 12 mil olarak belirlemiştir. 20 Mayıs 1982 tarihli Türk Karasuları Kanununa göre; Ege Deniz'inde 6 mil ötesini Bakanlar Kurulu yetki alanı olarak ilan etmiştir. Yani karşılıklı ülkelerin 6 mil ötesinde belirleyeceği ortay hatta Türk Bakanlar Kurulu yetkili kılınmıştır. 29 Mayıs 1982 tarihinde ise Karadeniz ve Akdeniz'de kıta sahanlığı 12 mil olarak, Ege Deniz'inde ise 6 mil olarak belirlenmiş ve ilan edilmiştir (Politikaakademisi 2018). 1986 yılında da Karadeniz için Münhasır Ekonomik Bölge 200 mil olarak ilan edilmiştir. Fakat Akdeniz için bir Münhasır Ekonomik Bölge ilanı yapılmamıştır.

Ancak 2 Mart 2004 tarihinde BM'ye verilen notada Doğu Akdeniz'de kıta sahanlığı sınırı olarak 32 16' 18" Doğu Boylamından geçtiği belirtilmiştir. Yani doğu sınırı

belirlenmiş ancak batı ve güney sınırı belirlenmemiştir. Yine 12 Mart 2013 tarihli nota ile de BM’ye doğu sınırının 32 16’ 18” Doğu Boylamından geçtiği tekrar dile getirilmiştir (Yalım 2018).

Tabii Türkiye yaptığı çalışmalarda özellikle 32 16’ 18” boylamı, 34 00 00 enlemi ile 28 00 00 boylamı arasındaki alanın kendi kıta sahanlığı içerisinde olduğunu dile getirmiş (Gedikli vd. 2015: 415) ve bu doğrultuda 2007 ile 2012 yıllarında TPAO’ya doğal gaz ve petrol araması için ruhsat vermiştir (Tamçelik vd. 2014:897). TPAO’ya verilen ruhsatta 7 bölge A B C D E F G olarak tanımlanmış (Güler 2018), haritasını ilan etmiş (Polat 2019) ve 21 Eylül 2011 tarihinde New York’ta Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile kıta sahanlığı ve Münhasır Ekonomik Bölge ile ilgili bir anlaşma yapmıştır (Bilgesam 2013:27). Bu çerçevede belirlenen Doğu Akdeniz’deki Türkiye’nin Münhasır Bölge Alanı 145 bin kilometrekaredir.

Ancak 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesinde açık bir şekilde ifade edildiği gibi Münhasır Ekonomik Bölge ilanı karşılıklı veya bitişik ülkelerin varlığı dolayısı ile çakışması durumunda ilgili ülkeler Uluslararası Adalet Divanınının 38. Maddesi uyarınca hakkaniyet ölçüsünde konuyu görüşür ve anlaşılır demesine ve Doğu Akdeniz’de ülkeler arasında mesafenin 400 milden az olması dolayısı ile kıyıdaş ülkelerin anlaşma yapmak zorunda olduğu aşikar iken İsrail, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Mısır kendi aralarında yaptıkları anlaşmalarla Münhasır Ekonomik Bölge ilanına ve petrol ve doğal gaz ruhsatı vermeye başlamışlardır. Ayrıca Yunanistan ise yine BM 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesi ve benzer konularda yukarıda ifade ettiğim kararlara rağmen Türkiye’ye en yakın ada üzerinden Münhasır Ekonomik Bölge ilanını ortay hatta göre belirlemek istemektedir.

Elbette Türkiye Doğu Akdeniz’de belirleyici güç olarak (Karagöl 2014) bu oldubittiyi kabul etmediği gibi Mersin İskenderun ve Antalya havzalarında doğal gaz ve petrol aramalarını yoğunlaştırmıştır (Ceyhun 2019). Oruç Reis ve Barbaros Hayrettin Paşa adlı gemileri ile sismik araştırmalara devam ederken Fatih Gemisi ile de doğal gaz ve petrol aramalarını yoğunlaştırmıştır (Milliyet 2018). Ayrıca Türkiye Doğu Akdeniz enerji ulaşım güzergahının Türkiye üzerinden Avrupa’ya ulaşması içinde İsrail ile görüşmelerine devam etmekte (Milliyet 2017) ve ilgili ülkelerde sadece 4.7 milyar dolar (Sandıklı 2016) maliyeti ve güvenli bölge olması nedeniyle Türkiye ile çalışmak istemektedir.

Ancak Türkiye’nin Filistin üzerinden İsrail ile ortaya çıkan sorunları, Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin bir taraftan Türkiye’nin Münhasır Ekonomik Bölge olarak tanımladığı 4, 5, 6, 7 ve 1 nolu sahalarda hak iddia etmesi diğer taraftan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Münhasır Ekonomik Bölgesinde olan 1, 2, 3, 8, 9, 12 ve 13. Parsellerde arama yapma ruhsatı vermesi ki bu ruhsatları Kıbrıs Cumhuriyeti adına verirken 1960 antlaşmalarına göre kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti’nde BM tarafından tescil edilen; siyasi eşitlik eşit egemenlik ve iki kesimlilik ekseninde Kıbrıs’ın tüm kaynaklarından eşit hakkı olması (Pamir 2018) gereken Kıbrıs Türklerini yok sayarak yapması, Türkiye’nin Mısır’da Müslüman Kardeşler iktidarının devrilmesi dolayısı ile Mısır’a yönelik tepkisi nedeniyle Türkiye ve Mısır arasında yaşanan sorunlar, Suriye’de Esat Yönetimine yönelik başlayan ve temelinde Müslüman Kardeşlerin olduğu muhalif yapıya destek vermesi dolayısı ile Suriye Yönetimi ile yaşadığı sorunlar ve Yunanistan’ın uluslararası hukuka aykırı adalar üzerinden ortay hat belirlemek istemesi dolayısı ile Doğu Akdeniz’de çok sorunlu bir süreç yaşamakta olsa da yine de haklarını korumak konusunda ısrarlı duruşunu eksiklerine rağmen göstermektedir.

Türkiye 2004-2010 yılları arasında BM’ye verdiği notalarla Doğu Akdeniz’de kendisi ile anlaşma yapılmadan belirlenen Münhasır Ekonomik Bölge ilanlarını tanımadığını belirtmiştir (Ertürk 2017: 21).

Ayrıca Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile Lübnan ve Mısır arasında yapılan Münhasır Ekonomik Bölge Anlaşmalarına karşı çıkması nedeniyle bu anlaşmalar ilgili ülkeler tarafından onaylanmamış ya da iptal edilmiştir. Türk Dışişleri Bakanlığı 30 Ocak 2007 tarihli bildirisinde; GKRY'nin petrol ve doğal gaz arama girişimleri ile ilgili Türkiye'nin çıkarlarının korunacağına altını çizmiştir (Erdurmaz 2011). Ancak Mısır'da Sisi iktidarı döneminde yeniden anlaşma yapılmıştır. Yine Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile İsrail arasında yapılan Münhasır Ekonomik Bölge anlaşmasına Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti sert bir şekilde eleştirmişlerdir (Ertürk 2011). Türk Dışişleri Bakanlığı da 5 Ağustos 2011 tarihli açıklamasında; Doğu Akdeniz'de kıta sahanlığı ve Münhasır Ekonomik Bölge sınırlandırılmasında ilgili ülkelerin tamamının yer alacağı ve tüm tarafların hak ve çıkarlarının gözetilerek yapılması gerektiğinin altını çizmiş ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti hakları ve Türkiye'nin haklarının varlığına dikkat çekmiştir (Dışişleri Bakanlığı 2019).

Ayrıca Türkiye Güney Kıbrıs Rum Kesimi tarafından ilan edilen 13 bölgeden 4,5,6,7 ve 1. Bölgenin Türk Münhasır Ekonomik Bölgesi içerisinde olmasına rağmen petrol ve doğal gaz arama ruhsatlarının bu bölgeler ile de verilme çalışmalarını protesto etmiş (Gedikli vd. 2015: 411) ve Yunanistan tarafından Türkiye kıyılarına sadece 1.3 km uzaklıkta olan Meis Adası üzerinden ortay hat belirleme çalışmalarının kabul edilemez olduğunu belirtmiştir (Güneş vd. 2019). Türk Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu 6 Şubat 2018 tarihinde Yunanistan Kathimeri Gazetesine verdiği röportajda; Türkiye'nin Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Mısır arasında 2013 yılında yapılan Münhasır Ekonomik Bölge Antlaşmasına itirazını BM'ye ilettiğini ve Doğu Akdeniz ile ilgili sınırın ilgili tüm ülkelerin katılımı ile yapılacak bir anlaşma ile belirlenebileceğini ifade etmiştir (Karbuş 2018). Yine Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin Şubat 2018 tarihinde Doğu Akdeniz ile ilgili doğal gaz ve petrol arama girişimleri dolayısı ile Türkiye Navtex Tatbikatını 10 Mart 2018 tarihine kadar uzattığını açıklarken Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Kudret Özersay yaptığı açıklamada; "Ya birlikte yapacağız, görüşeceğiz, uzlaşacağız, harekete geçeceğiz, ya da her şey duracak ve bizde aynı şeyi yapacağız. Sondaja başlayacağız" demiştir (Yorgancıoğlu 2018). Türkiye'de Şubat 2018 tarihinde Güney Kıbrıs Rum Yönetimi tarafından İtalyan ENI Şirketine 3. Parselde petrol ve doğal gaz arama ruhsatı vermesine karşı çıkmıştır (Ekinci 2018). Türk Cumhurbaşkanı Erdoğan'da 21 Eylül 2018 tarihinde yaptığı açıklamada, Rumların Doğu Akdeniz'de tek taraflı olarak atmış olduğu adımları Türkiye'nin yakından takip ettiğini ve Türk Hava Kuvvetleri, Türk Savaş Gemileri ve diğer Türk Güvenlik Kuvvetlerinin Türkiye'nin haklarını korumaları konusunda tam yetkili kılındıklarını belirtmiştir (Yenişafak 2018). Yine 1 Aralık 2018 tarihinde Costa Salguero'da yaptığı açıklamada; Doğu Akdeniz'de bulunan hidrokarbon kaynaklarının asıl sahiplerinden olan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin haklarının korunacağına altını çizmiştir (Aydınlık 2018). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Kudret Özersay ise Doğu Akdeniz'de artan emperyal girişimler nedeniyle Ekim 2018 tarihinde Doğu Akdeniz'de Hukuk ve Siyaset Sempozyumu'nda yaptığı açıklamada; Türkiye ile Savunma ve İşbirliği Antlaşmasına ihtiyaç duyulduğunun altını çizmiştir (Milliyet 2018). Türkiye'nin kararlılığı 25 Ekim 2018 tarihinde Barbaros Hayrettin Paşa gemisinin Yunan Deniz Kuvvetleri tarafından taciz edilmesi üzerine Türk Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Milli Savunma Bakanı Akar tarafından sert bir şekilde kınanırken, Türk Dışişleri Bakanlığı da Yunanistan'ın Ankara Büyükelçisi Petros Mavroidis'i bakanlığa çağırarak uyarıda bulunmuştur (Yenişafak 2018). Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar, 4 Kasım 2018 tarihinde yaptığı açıklamada da Ege ve Akdeniz'de Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin olmadığı hiçbir proje yaşayamaz demiş ve Mavi Vatan Tatbikatı ile bunun gösterileceğini dile getirmiştir (Milliyet 2018). Gerçekten de üç denizde birden gerçekleştirilen Mavi Vatan tatbikatı dosta güven düşmana korku salmıştır. Ancak Güney Kıbrıs Rum Yönetimi

Türkiye'nin baskısını azaltmak için emperyal devletler ile anlaşmalarına devam etmiştir. Örneğin Amerikan Exxon Mobile Şirketine 10 parselden arama izni vermiş ve Türkiye Dışişleri Bakanlığı bunun üzerine yaptığı açıklamada; Kıbrıs açıklarında yapılan ve KKTC'nin haklarının görmemezlikten gelindiği bu araştırmaların bölgenin istikrarına katkıda bulunmayacağını ve Türkiye'nin kendi ve KKTC'nin kıta sahanlığını korumaya devam edeceğini belirtmiştir (Milliyet 2018). 29 Ocak 2019 tarihinde ise Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Yunanistan, Fransa, İtalya, Malta, İspanya ve Portekiz başbakanlarının katılımı ile bir toplantı yaparken Türkiye bu toplantıya Mavi Vatan Tatbikatı ile cevap vermiştir (Kodan 2019). Ayrıca Türk Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu yaptığı açıklamada; Doğu Akdeniz'deki enerji rezervlerinin Türkiye için stratejik öneme sahip olduğunu ifade etmiştir. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ise Türkiye'ye karşı ittifak oluşturma girişimine Nisan 2019'da Mora Yarım Adası'ndaki Iniohos 2019 Tatbikatıyla devam etti tatbikata; Yunanistan, İsrail ve Birleşik Arap Emirlikleri katıldı ve İtalyan F-35 leri de uçuş yaptı (Yenişafak 2019).

Sonuç

Doğu Akdeniz, Türkiye'nin ulusal güvenliğini doğrudan ilgilendirmektedir. Bu nedenle Türkiye Doğu Akdeniz ile ilgili politikalarını belirlerken, her türlü alternatifi değerlendirmeli ve uluslararası hukukun gereği olan haklarını elde etmek için her ülke ile işbirliği yapabilme imkanlarını kullanmalıdır. Doğu Akdeniz'de Türkiye'yi uluslararası platformda zora sokan iki önemli başlık vardır. Bunlardan birincisi Türkiye-İsrail ilişkilerinin problemlili hale dönüşmesi, ikincisi Türkiye-Mısır ilişkilerinin de yaşanan sorunlardır. Bu konular aslında birbirleri ile de ilgili konulardır. Türkiye Bu konularla ilgili yeni yaklaşımlar sergileyerek uluslararası anlamda yalnızlığından kurtulmalıdır. Şöyle ki Türkiye'nin İsrail ile yaşadığı sorunların temelinde Filistin konusunda İhvan (Hamas) ile paralel bir yaklaşım sergilemesi ve İsrail'e karşı sert bir dil kullanması yatmaktadır. Yine Türkiye'nin Mısır ile olan ilişkilerinin sorunlu hale gelmesinde de Türkiye'nin Mursi (İhvan) iktidarının düşürülmesi karşısında takındığı sert tavrını halen sürdürmesi yatmaktadır. Türkiye iki ülke ile de ilişkilerinin düzelmesi için adım atmak durumundadır. Aksi takdirde Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin çalışmaları neticesinde Doğu Akdeniz'de Türkiye'ye karşı oluşan ve ABD, Fransa ve İtalya gibi devletlerinde katıldığı bir bloğun kemikleşmesine neden olacaktır. Bu Türkiye'nin ulusal güvenliği için ciddi riskler içerdiği gibi uluslararası hukuktan kaynaklanan haklarını elde etmesinin de önünü kesmektedir.

KAYNAKÇA

- “6. Filo Türkiye’ye Saldıracak” (2019.03.29). *Yenişafak Gazetesi*.
- “Ada’ya Acil Deniz Üssü” (2018.08.28). *Yenişafak Gazetesi*.
- “Akdeniz’de Rum Oyunu; Türkiye İzin Vermeyecek” (2018.09.21). *Yenişafak Gazetesi*.
- “Doğu Akdeniz Gazında Türkiye Dışlandı” (2019.01.16). *Yeniçağ Gazetesi*.
- “Doğu Akdeniz’de Hukuk ve Siyaset Sempozyumu” (2018.10.16). *Milliyet Gazetesi*.
- DUMAN, Selçuk (2013). *Kıbrıs’ta Türk Milli Mücadelesi ve 1958 Türkiye Mitingleri*. Ankara: Berikan Yayınları.
- EDİGER, Volkan Ş. vd. (2012). “Levant’ta Büyük Oyun: Doğu Akdeniz’in Enerji Jeopolitiği”. *Uluslararası İlişkiler*. IX/33: 73-92.
- ETKİN, Taner (2010). “Kıbrıs’ta İngiliz Üsleri”. *Kıbrıs Türk Stratejik Araştırmalar Dergisi*. S.3: 6-8.
- GEDİKLİ, Umut - Taşkın DENİZ (2015). “Enerji Kaynakları Mücadelesinde Doğu Akdeniz Havzası ve Deniz Yetki Alanları Uyuşmazlığı”. *Alternatif Politika*. VII/3: 399-424.
- “Hem Sondaj Hem Savaş Gemileri” (2018.09.12). *Yenişafak Gazetesi*.
- “Hulisi Akar’dan Ege ve Akdeniz Mesajı” (2018.11.4). *Milliyet Gazetesi*.
- “İsrail Gazında 2017 Sürprizi” (2017.07.13). *Milliyet Gazetesi*.
- KEDİKLİ, Umut - Önder ÇALAĞAN (2014). “Enerji Alanında Bir Rekabet Sahası Olarak Doğu Akdeniz’in Önemi”. *Uluslararası Güvenlik Kongresi Bildiri Kitabı*. C.1, s.120-138.
- KESER, Ulvi - Gökhan AK (2018). “Kıbrıs Sorunu ve Deniz Hukuku Bağlamında Doğu Akdeniz’de Yapılması Gerekenler”. *Kıbrıs Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*. 1/2: 95-107.
- KODAN, Tevfik (2019.01.18). “Güney Kıbrıs’ta MED 7 Toplanıyor”. *Aydınlık Gazetesi*.
- “Kuzey Denizindeki Kaynakların Yerini Doğu Akdeniz Alacak” (2017.07.12). *Yenişafak Gazetesi*.
- KÜTÜKÇÜ, Mehmet Akif - İslam Safa KAYA (2016). “Uluslararası Deniz Hukuku Kapsamında Doğu Akdeniz’deki Petrol ve Doğalgaz Kaynakları ile Türkiye’nin Hukuki Durumu”. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*. VI/2: 81-96.
- ORHUN, Fatma Çalık (2017). “Doğu Akdeniz Enerji Kaynaklarının Kıbrıs Sorununa Muhtemel Etkileri”. *Vakanüvis Uluslar Arası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2: 36-54.
- “Türkiye için Yeni BBG; Doğu Akdeniz’deki Yunan Unsurları”(2018.10.25). *Yenişafak Gazetesi*.
- “Türkiye KKTC’nin Kıta Sahaneliğinde Arama Yapacak” (2018.11.19). *Milliyet Gazetesi*.
- “Türkiye Petrol ve Doğalgaz Aramada Atağa Geçti” (2018.11.30). *Milliyet Gazetesi*.
- “Türkiye’ye Karşı Karanlık İttifak” (2019.04.17). *Yenişafak Gazetesi*.
- POLAT, Soner (2018.12.12). “ABD Askerini Kıbrıs’a Sokmayın”. *Aydınlık Gazetesi*.
- POLAT, Soner (2019.02.25). “Yunanistan’ın Aklında Ne Var”. *Aydınlık Gazetesi*.
- SUERDEM, Çavlan (2010). “Kıbrıs’ta İngiliz Egemen Üsleri ve Düşündürdükleri”. *Kıbrıs Türk Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 3.

- ŞAFAK, Erdi (2015). “Doğu Akdeniz’de Enerji Bağlamında Güvenlik Sorunu”. *Eko Avrasya*. 30.
- TAMÇELİK, Soyalp - Emre KURT (2014). “Türkiye’nin Münhasır Bölge Algısı ve Yakın Tehdit Alanı; Kıbrıs”. *Uluslar Arası Güvenlik Kongresi Bildiri Kitabı*. (ed. Hasret Çomak). III.
- UÇAROL, Rifat (1985). *Siyasi Tarih*. İstanbul: Der Yayınları.
- YAYCI, Cihat (2012). “Doğu Akdeniz’de Deniz Yetki Alanlarının Paylaşımı Sorunu ve Türkiye”. *Bilge Strateji*. IV/6: s.1-70.
- YILMAZ, Emre (2018). “Doğu Akdeniz’de Enerji Çıkmazı”. *Seta Perspektif*. 188: 1-5.

İnternet Kaynakları

- AÇIKGÖNÜL, Yunus Emre (2019). “Nikaragua/Kolombiya Kararı Işığında Doğu Akdeniz’deki Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılması”. (Erişim Tarihi: 07.03.2019).
https://www.orsam.org.tr//d_hbanaliz/17yunusemre.pdf
- AKSU, Fuat (2019). “Doğu Akdeniz Deniz Yetki Alanları Sorunu ve Türkiye AB İlişkileri”. (Erişim Tarihi: 08.03.2019).
<http://www.turkishgreek.org/yayinlar/makaleler/makaleler-1/item/121-dogu-akdeniz-deniz-yetki-alanlari-sorunu-ve-tuerkiye-ab-iliskileri>
- “Doğu Akdeniz’de Enerji Kaynakları ve Türkiye” (2018.12.4). (Erişim Tarihi: 04.03.2019).
<http://www.bosnahersek.ba/yorum-dogu-akdenizdeki-enerji-kaynaklari-ve-turkiye/>
- “Doğu Akdeniz’de Enerji Oyunu” (2017). (Erişim Tarihi: 03.01.2019).
<http://revizyonanaliz.com/dogu-akdenizde-enerji-oyunu/>
- “Doğu Akdeniz’de Enerji Keşifleri ve Türkiye” (2013). *Bilge Adamlar Kurulu Raporu*. (Erişim Tarihi: 05.02.2019).
http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/3-2-2014011746dogu_akdeniz.pdf
- “Erdoğan; Doğu Akdeniz’de KKTC’nin Haklarının Gasp Edilmesine İzin Vermeyeceğiz”, (Erişim Tarihi: 05.01.2019).
<https://www.aydinlik.com.tr/erdogan-dogu-akdeniz-de-kktc-nin-haklarinin-gaspedilmesine-izin-vermeyecegiz-dunya-aralik-2018-2>
- “Akdeniz’de Dengeler Heran Değişebilir”, (Erişim Tarihi: 03.04.2019).
<https://www.aydinlik.com.tr/akdeniz-de-dengeler-her-an-degisebilir-dunya-aralik-2018>
- CEYHUN, Gökçe Çiçek (2019). “Türkiye Kıbrıs ve İsrail Üçgeninde Doğu Akdeniz’in Güvenlik Sorunları”. (Erişim Tarihi: 07.02.2019).
<http://www.bilgesam.org/incele/1882/-turkiye--kibris-ve-israil-ucgeninde-dogu-akdeniz-de-guvenlik-sorunlari/#.XP6cN1UzbiU>
- ÇİLİNGİR, Atilla (2018). “Rumlar Doğu Akdeniz’de Ateşle Oynuyorlar”. (Erişim Tarihi: 06.02.2019).

<http://www.atillacilingir.com/makale/rumlar-dogu-akdeniz-de-atesle-oyunyorlar-A1092>

DEDE, Orhan (2012). "İsrail'in Doğu Akdeniz'de Alternatif Politikaları". (Erişim Tarihi: 08.02.2019).

<http://www.bilgesam.org/incele/1105/-israil%E2%80%99in-dogu-akdeniz%E2%80%99deki-alternatif-politikalari/#.XP3piogzaUk>

DEDE, Orhan (2012). "Rusya'nın Doğu Akdeniz Politikaları". (Erişim Tarihi: 09.01.2019).

<http://www.bilgesam.org/incele/1110/-rusya%E2%80%99nin-dogu-akdeniz-politikalari/#.XP3p2ogzaUk>

EKİNCİ, Mehmet Uğur (2018). "Doğu Akdeniz'de Enerji Jeopolitiği". (Erişim Tarihi: 05.01.2019).

<https://kriterdergi.com/dis-politika/dogu-akdenizdeki-enerji-jeopolitigi>

ERCÜMEN, Merve Aksoy (2016). "Doğu Akdeniz Enerji Rekabeti". (Erişim Tarihi: 03.01.2019).

https://insamer.com/tr/dogu-akdeniz-enerji-rekabeti_366.html

ERDURMAZ, Serdar (2011). "Doğu Akdeniz'de Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin Münhasır Ekonomik Bölge İlanı". (Erişim Tarihi: 21.01.2019).

<http://turksam.org/dogu-akdeniz-de-gkry-nin-munhasir-ekonomik-bolge-ilani-petrol-aramalari-ve-turkiye>

ERTÜRK, Ahmet Cemal (2011). "Doğu Akdeniz'de MEB Paylaşımı; Güney Kıbrıs-İsrail Örneği". (Erişim Tarihi: 03.01.2019).

<http://www.bilgesam.org/incele/1164/-dogu-akdeniz%E2%80%99de-meb-paylasimi--gunes-kibris-israil-ornegi/#.XP3r74gzaUk>

"GKRY'nin Doğu Akdeniz'de Doğalgaz ve Petrol Arama Faaliyetleri Hakkında" (2019). (Erişim Tarihi: 05.02.2019).

http://www.mfa.gov.tr/no_-181_-5-agustos-2011_-gkry_nin-dogu-akdeniz_de-petrol-ve-dogalgaz-arama-faaliyetleri-hk_tr.mfa, Rapor No:181.

GÖZÜGÜZELLİ, Emete (2018). "Doğu Akdeniz'de Gelişmeler ve Türkiye'ye Etkileri". (Erişim Tarihi: 11.01.2019).

<http://www.bilgesam.org/incele/8873/-dogu-akdeniz-de-gelismeler-ve-turkiye-ye-etkileri/#.XP3ucYgzaUk>

GÜLER, Gökhan (2018). "Doğu Akdeniz'deki Yetki Alanı Meselesi". (Erişim Tarihi: 14.01.2019).

<https://www.tespam.org/dogu-akdenizdeki-yetki-alani-meselesi/>

GÜLSEREN, Ali (2019). "Münhasır Ekonomik Bölge ve Doğu Akdeniz Sorunu". (Erişim Tarihi: 25.01.2019).

<https://www.akademikparadigma.com/munhasir-ekonomik-bolge-ve-dogu-akdeniz-sorunu/>

"Güncel Gelişmeler Işığında Doğu Akdeniz Enerji Jeopolitiğinde Yaşananları Anlamlandırmak" (2018). (Erişim Tarihi: 05.02.2019).

<http://politikaakademisi.org/2018/03/16/guncel-gelismeler-isiginda-dogu-akdeniz-enerji-jeopolitiginde-yasananlari-anlamlandirmak/>

GÜNEŞ, Mehmet - Tayfun ARSLAN (2019). “Enerji Bakanlığında Avrupa Birliği, Rusya, Türkiye Üçgeni ve Doğu Akdeniz Alanı”. (Erişim Tarihi: 05.03.2019).

<https://dergipark.org.tr/download/article-file/468674>, s.1-29.

GÜNGÖR, Halil (2019). “Çin Halk Cumhuriyeti KKTC ve GKRY İlişkileri”. (Erişim Tarihi: 11.04.2019).

https://www.academia.edu/11856570/%C3%87in_Halk_Cumhuriyetinin_KKTC_ve_GKRY_ile_%C4%B0li%C5%9Fkileri

KARAGÖL, Erdal Tanas – Büşra Zeynep ÖZDEMİR (2017). “Türkiye’nin Enerji Ticaret Merkezi Olmasında Doğu Akdeniz’in Rolü”. (Erişim Tarihi: 02.03.2019).

https://setav.org/assets/uploads/2017/09/DOGU_AKDENIZ.pdf, s.1-66.

KARAGÖL, Erdal Tanas (2014). “Doğu Akdeniz’de Enerji Satrancı”. (Erişim Tarihi: 02.01.2019).

<https://www.setav.org/dogu-akdenizde-enerji-satrancı/>

KARAGÖL, Erdal Tanas (2017). “Doğu Akdeniz’de Enerji Kartı”. (Erişim Tarihi: 15.01.2019).

<https://kriterdergi.com/ekonomi/dogu-akdenizde-enerji-karti>

KARBUZ, Sohbet (2018). “Doğu Akdeniz Jeopolitiğinde Doğalgaz’ın Dayanılmaz Ağırlığı”. (Erişim Tarihi: 13.01.2019).

<http://petroturk.com/makale/dogu-akdeniz-jeopolitiginde-dogal-gazin-dayanilmaz-agirliigi>

KAVAZ, İsmail (2018). “Küresel Enerji Oyununda Türkiye’nin Pozisyonu ve Doğu Akdeniz”. (Erişim Tarihi: 11.02.2019).

<https://dogruhaber.com.tr/haber/299535-kuresel-enerji-oyununda-turkiyenin-pozisyonu-ve-dogu-akdeniz/>

KAYMAL, Turgut, (2019). “Doğu Akdeniz’de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılması Sorunu”. (Erişim Tarihi: 23.01.2019).

<https://bahriyeenstitusu.org/2017/07/28/dogu-akdenizde-deniz-yetki-alanlarinin-sinirlendirilmesi-sorunu/>

KEMAL, İsmail (2014). “Doğu Akdeniz ve Çin”. (Erişim Tarihi: 07.02.2019).

<http://www.abhaber.com/dogu-akdeniz-ve-cin/>

KOÇAK, Konur Alp (2018). “Doğu Akdeniz’de Türkiye’ye Karşı Enerji İttifakı”. (Erişim Tarihi: 02.02.2019).

<https://www.tasav.org/index.php/dogu-akdeniz-de-turkiye-ye-karsi-enerji-ittifaki.html>

KURT, Veysel (2018). “Doğu Akdeniz’de Sular Isınırken”. (Erişim Tarihi: 14.01.2019).

<https://www.setav.org/dogu-akdenizde-sular-isinirken/>

- MEVLÜTOĞLU, Mevlüt Arda (2019). "Doğu Akdeniz'in Yeni Enerji Jeopolitiğinde Bölge Ülkeleri Deniz Güçlerinin Yeri ve Etkisi". (Erişim Tarihi: 02.03.2019).
<http://www.bilgesam.org/incele/1880/-dogu-akdeniz-in-yeni-enerji-jeopolitiginde-bolge-ulkeleri-deniz-guclerinin-yeri-ve-etkisi/#.XP6czVUzbIU>
- ÖĞÜTÇÜ, Mehmet (2019). "Kıbrıs'ta Sorunu Çözmek mi Doğu Akdeniz Gazına Pazar Olmak mı". (Erişim Tarihi: 25.01.2019).
<http://www.aljazeera.com.tr/gorus/kibris-sorunu-cozmek-mi-dogu-akdeniz-gazina-pazar-olmak-mi>
- ÖZDEMİR, Çağatay (2018). "Rusya'nın Doğu Akdeniz Stratejisi". (Erişim Tarihi: 16.01.2019).
<https://www.setav.org/setadan-rusyanin-dogu-akdeniz-stratejisi-analizi/>
- ÖZGEN, Cenk (2019). "Doğu Akdeniz'de Deniz ve Enerji Güvenliği". (Erişim Tarihi: 16.01.2019).
http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/Pages_from_akdeniz_pdf_8486e1a1-bebd-4769-8836-f2852b31cc79.pdf
- PAMİR, Necdet (2018). "Kıbrıs ve Doğal Gaz Zenginlikleri; Mavi Vatanımızın Vazgeçilmez Parçasıdır". (Erişim Tarihi: 18.01.2019).
<http://ankaenstitusu.com/kibris-ve-dogal-zenginlikleri-mavi-vatanimizin-vazgecilmez-parcasidir/>
- PAMİR, Necdet (2018). "Kıbrıs ve Doğu Akdeniz Neden Önemli". (Erişim Tarihi: 22.02.2019).
<https://docplayer.biz.tr/48555735-Dogu-akdeniz-kibris-ve-dogal-gaz-promete-necdet-pamir.html>
- POLAT, Soner (2018). "Doğu Akdeniz'de MEB". (Erişim Tarihi: 13.02.2019).
<https://www.ulusal.com.tr/dogu-akdeniz-de-meb-makale,7473.html>
- SANDIKLI, Atilla (2016). "Doğu Akdeniz'de Enerji Keşifleri ve Etkileri". (Erişim Tarihi: 07.03.2019).
http://www.bilgesam.org/incele/2/-dogu-akdeniz-de-enerji-kesifleri-ve-turkiye/#.XP6c_1UzbIU
- YALIM, Ümit (2018). "Doğu Akdeniz'de; Türk Kıta Sahınlığı ve Münhasır Ekonomik Bölge Derhal İlan Edilmelidir". (Erişim Tarihi: 16.02.2019).
<https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/balkanlar-ve-kibris-arastirmalari-merkezi/dogu-akdeniz-de-turk-kita-sahanligi-ve-munhasir-ekonomik-bolgesi-derhal-ilan-edilmelidir>
- YILDIRIM, Şafak Beren (2016). "Yunanistan'ın Doğu Akdeniz Politikası ve Münhasır Ekonomik Bölge Paylaşımı". *Bilgesam Analiz*. (Erişim Tarihi: 09.02.2019).
<http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-441-20160316461303.pdf>
- YORGANCIOĞLU, Çiğdem (2018). "Küresel Enerji Jeopolitiği Denklemine 2018 İlk Çeyrek Doğu Akdeniz Görünümü". (Erişim Tarihi: 21.02.2019).
<https://www.academia.edu/36238842/>

ÇEÇENİSTAN'DA YENİ DÖNEM VE KADIROV YÖNETİMİ

Hayati AKTAŞ*
Keisuke WAKIZAKA**

ÖZET

1990 yılından beri yükselen Çeçen milliyetçi hareketi Cevher Dudayev'in önderliği altında birçok Çeçen halkından da destek kazanmış ve savaşta da Rus ordusunun saldırılarına karşı Çeçenler direniş göstermiştir. Bu direniş ve Rusya'nın zor durumu 1996 yılında Hasavyurt Anlaşması'nın imzalanmasına yol açmış ve Çeçenistan fiilen Rusya'dan bağımsızlığı elde etmiştir. Fakat ondan sonra Çeçenistan'da kaos ve çatışma hakim olmuş, bu süreçte Çeçenistan hükümetinin gücü zayıflamış ve kendi etkisini yükseltip güçlü Çeçenlerden destek alan Wahhabiler de halka karşı tehdit oluşturmaya başladı. Bu durumda Ahmet Kadırov gibi birçok insanlar Rusya'yla anlaşma yolunu aramaya başlamıştır. 2000'li yılların başında Rusya'nın desteğiyle kurulan Kadırov yönetimi insan haklarının ihlali ve Rusya'ya yakın tavrından dolayı sıkça eleştirilirken savaş ve kargaşadan yorulmuş Çeçenler ülkeye refah, barış ve düzen sağlayan "kötünün iyisi" olan Kadırov yönetimini tercih etmektedir. Ayrıca Rusya'nın belirsiz geleceği Çeçenistan'ın geleceği konusunda tedirginlik yaratmaktadır. Çeçenistan'da toplum yapısı toparlanmaya doğru giderken Rusya'da ise Putin'den sonra kaosu ortaya çıkma ihtimali söz konusudur. Kadırov Putin sonrası Rusya'sında daha önemli ve aktif göreve gelme ihtimali varken Kadırov'un şahsına yönelik eleştirilerin kaynağında bu yatmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Çeçenistan, Kadırov Yönetimi, Rusya, Çeçen Savaşları.

KADIROV MANAGEMENT AND NEW ERA IN CHECHNYA

ABSTRACT

The Chechen nationalist movement which have risen since 1990 gained large-scale support from a great number of Chechen people under Dzhohar Dudayev's leadership and Chechens harshly resisted against the attacks of the Russian army. This resistance and Russia's difficult situation led to the signing of the Khasavyurt Peace Accord in 1996 and Chechnya-Ichkeria won a de facto independence from Russia. However, thereafter chaos and conflicts became dominant in Chechnya, the Chechen government weakened and Wahhabists, who increased their influence and obtained supports from some Chechen magnates, began to form threat against people. In this situation, many people who supported Chechen's war for independence such as Akhmad Kadyrov fronted to getting along with Russia. Although Kadyrov's regime, established with Russia's support in the beginning of 2000s, is often criticized due to its violation of human rights and pro-Russian behavior, the Chechen people in Chechnya, who are tired of living in chaos and war, prefer Kadyrov's regime, which brought welfare, order and peace to Chechnya and is the "lesser evil". Besides, Russia's uncertain future creates uneasiness on Chechnya's future. While Ramzan adyirov can play a more important role in Russia after Putin, this fact lies on the basis of criticisms against Kadyrov.

Keywords: Chechnya, Kadyrov's Regime, Russia, the Chechen Wars.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 16.04.2019; Yayına Kabul Tarihi: 01.06.2019

* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ANTALYA; ORCID: 0000-0001-8474-8590, E-posta: hayatko@yahoo.com

** Dr., KAFKASSAM Uzmanı, ANKARA; ORCID: 0000-0002-0438-5687, E-posta: kaskaslikeisuke85@gmail.com

Giriş

1990'lı yılların başından beri devam eden Çeçenistan sorunu Kafkasya'daki en şiddetli çatışmalardan biri olarak dünya gündeminde yer almaya devam etmekte ve 2000'li yılların başında Rusya ile birlikte Çeçenistan'ı yönetmeye başlayan Kadırovyönetimi altında Çeçenistan'da belli bir seviyede sükûnet sağlandıysa da, yine de Vahhabilere karşı çatışmalar devam etmektedir. Ayrıca Kadırov yönetimi insan haklarının ihlalden ve Rusya'ya yakın tavrından dolayı uluslararası kamuoyu ve özellikle yurtdışındaki Çeçenler tarafından sıkça eleştirilmektedir (Nichols 2010: 17-21).

Diğer yandan, Kadırov yönetiminin Rusya tarafına geçmesinin arka planı ve Kadırov yönetimi altındaki Çeçenistan'ın güncel durumu hakkındaki araştırmalar oldukça azdır ve günümüzde Çeçenistan'ı objektif şekilde anlamak oldukça zor durumdadır. Bu çalışmada Kadırov yönetiminin Rusya tarafına geçmesinin arka planı ve Kadırov yönetimi altındaki Çeçenistan'ın güncel durumuna odaklanmaktadır.

Bu çalışma, Çeçenistan'daki saha çalışmalarının oldukça zor olduğundan dolayı genellikle ikinci el kaynaklarına dayanarak analiz yapmaktadır. Ayrıca 2017 yılının Ağustos ve Ekim aylarında Gürcistan'ın doğu kısmındaki Pankisi Vadisi'nde yapılan saha çalışmalarından da yararlanmıştır.

Birinci bölümde Cevher Dudayev döneminde Çeçenistan'daki gelişmeler hakkında kısa bilgi verilecektir. İkinci bölümde Aslan Maskhadov döneminden 2000'li yılların başına kadar Çeçenistan'da devam eden kargaşa ve onun sebepleri anlatılacaktır. Üçüncü bölümde Kadırov yönetimi iktidara geldikten sonra Çeçenistan'da yaşanan siyasal, toplumsal ve ekonomik dönüşüm anlatılacaktır. Sonuç bölümünde ise bu 3 bölüm özetlenerek Kadırov yönetiminin Rusya tarafına geçmesinin arkasında Vahhabilerin yarattığı kargaşa ve Çeçenistan-İçkerya hükümetinin gücünün zayıflanmasının olduğu, Kadırov yönetimi Rusya'ya yakın davranırken Çeçenistan'ı de facto bağımsız devlet haline getirdiği ve günümüzde halk kargaşa dönemine geri dönmektense Kadırov yönetimi altında yaşamayı tercih ettiği vurgulanacaktır.

Dudayev'in Rusya ile Savaşı

1980'li yılların sonunda başlayan SSCB içindeki milliyetçiliğin yükselişi elbette Çeçenistan'ı da önemli derecede etkileyecekti. 19 Şubat 1990 tarihinde Vaynah Demokratik Partisi resmen kurulmuş ve aynı yılın Kasım ayında Çeçen Ulusal Halk Kurultayı gerçekleştirilmiştir (Kutlu 2005: 455). Bu kurultayda Cevher Dudayev başkanlığını yapmış ve o zamanda Dudayev Çeçen siyasal hayatında başrolü oynamaya başlamıştır. 1991 yılının Haziran ayında düzenlenen kongrede Dudayev'in Çeçen Ulusal Halk Kongresi Başkanı olarak seçilmesine ve Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin yasal olmadığına dair 2 önemli karar alınmış ve bu karar Çeçenistan'ın bağımsızlık hareketinin temelini oluşturmuştur (Kutlu 2005: 455).

1991 yılında Rusya'da gerçekleşen başarısız ihtilal teşebbüsünden sonra Çeçenistan bağımsızlık hareketi daha da güçlenmiş ve bu süreçte Rusya ile gerginlik ister istemez artmıştır. 1991 Kasımında Rusya'nın müdahalesine rağmen Dudayev, Çeçenistan-İçkerya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmiş ve ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Dudayev devletin temel yapısını inşa etmek için çaba harcamış ve Türkiye başta olmak üzere birçok ülke ile de ilişki kurmaya çalışmıştır. Çeçenistan-İçkerya 1992 yılında Rusya'nın hazırladığı Federasyon Anlaşması'na da katılmamıştır (Kutlu 2005: 461-467).

Rusya ise Dudayev'in bu hareketine karşılık bir grup Çeçeni kendi yanına alarak Çeçenistan'ı tekrar ilhak etme çalışmalarına başlamıştır. Bu süreçte Rusya ve Çeçen-İçkerya arasındaki gerginlik gitgide tırmanmıştır (Kutlu 2005: 469). Bu gerginlik 1994

yılının Aralık ayında Birinci Çeçen Savaşı olarak bilinen olaylar patlak vermiştir. Rus ordusunun şiddetli saldırılarına karşı Çeçenler sağlam şekilde direniş göstermiştir. Bu savaş sırasında Ahmet Kadirov (o dönemde Dudayev yönetiminde müftüydü) Rusya'ya karşı yapılan savaşı cihat olarak ilan etmiştir (Bowker 2005: 223-238). 1996 yılında Cevher Dudayev'in şehit edilmesi Çeçen halkının Rusya'ya karşı vermiş olduğu mücadeleyi sonlandırmamıştır. Rus hükümetinin içinde bulunduğu kargaşa, ekonomik kriz ve insan hakları ihlalleri konusunda uluslararası kamuoyunun Rusya'ya karşı sert tepkileri Çeçen-İçkerya Devletini Birinci Çeçen Savaşında avantajlı hale getirmiştir.

Hasavyurt Anlaşması'ndan İkinci Çeçen Savaşı'na kadar

1996 yılında Rusya Hükümeti ve Çeçen-İçkerya hükümeti arasında Hasavyurt Anlaşması imzalanmış ve bu anlaşmadan dolayı Çeçenistan Rusya'dan fiili bağımsızlığını kazanmıştır. Dudayev'in şehadetinden sonra aynı yılda yapılan seçimde Aslan Mashadov cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Mashadov Moskova ile müzakere yoluyla tam bağımsızlığı kazanmayı amaçlamaktaydı ve bu tutum bağımsızlık yanlılarının çoğunun yanı sıra Rus yanlıları tarafından da desteklenmiştir (Brunot vd. 2005: 159).

Fakat Mashadov ülkeyi doğru düzgün yönetmekte başarılı olamamış ve Çeçenistan'da kaos ve düzensizlik hâkim olmuştur. Çeçenistan'da etnik kimliğinden başka kabile-aşiret (Çeçence: Teyp-Tuhum) kimliği oldukça etkili olduğundan dolayı kabileler-aşiretler arasında siyasi ve ekonomik çıkarlar üzerinde çatışmalar çıkmıştır (Kitagawa 1999: 19-21). Özellikle Birinci Çeçen Savaşı'ndan sonra önemli güce sahip olan Şamil Basayev gibi komutanlar Mashadov'a karşı olan kabileler-aşiretlerin desteğini alarak adeta başkaldırmıştır (Kitagawa 1999: 6). Böylece Basayev başta olmak üzere Çeçen savaşı komutanları Mashadov'a karşı açıkça meydan okuyabilir hale gelmiş ve Mashadov Çeçenistan'ın kontrolünü ve askerleri kendi itaati altına alamamıştır (Brunot vd. 2005: 164).

Bu toplumsal kargaşada Vahhabilik-Selefilik Çeçenistan'da etkili olmaya başladı. Arap ülkelerinden ve Afganistan'dan mücahitler Birinci Çeçen Savaşı'nda oldukça aktif rol oynamış ve bütün Çeçenistan'da radikal anlayışı yaymışlardır. Bu durum Çeçen toplumunun parçalanmasına yol açmıştır. Dudayev dönemindeki yönetim kadrosu "muhafazakâr bağımsız Çeçen devletinin kuruluşu"na yönelirken Vahhabiler ise bütün Kuzey Kafkasya'da şeriata bağlı "İslam Devleti'ni" kurmaya yöneldiğinden dolayı Çeçenistan'ın bağımsızlığına soğuk bakmıştır. Aynı zamanda da Çeçenistan toplumu bir taraftan Rus işgaline direnirken diğer taraftan da iç mücadele ile karşı karşıya kalmıştır (Brunot vd. 2005: 172). Vahhabiler Çeçenistan'daki direnişin ruhunu oluşturan tasavvufu tekfir etmiş ve Birinci Çeçen Savaşı'ndan sonra Selefiler ve Sufiler arasında çatışmalar yaşanmıştır (Brunot vd. 2005: 172). Aynı zamanda Vahhabiler Ortadoğu ülkelerinden gelen paralarla kendi destekçilerini artırmış ve Çeçen-İçkerya hükümeti içinde nüfuzunu geliştirmiştir (Brunot vd. 2005: 172).

Özellikle Vahhabilik Şamil Basayev ve diğer komutanlardan çok büyük destek almış ve 1998 yılında "Şura'yı kurarak Çeçenistan içinde çift başlı bir iktidarlı durumu ortaya çıkarmıştır (Brunot vd. 2005: 164-165). Başlangıçta Mashadov Çeçenistan'ın muhafazakâr liberal bir devlet olmasını istiyordu ama Vahhabilerin ve komutanlarının baskılarına direnemeyerek mecburen Çeçenistan'ın İslam devleti olduğunu ilan etmiştir (Brunot vd. 2005: 164-165). Mashadov'un itibarı ve uluslararası desteği önemli ölçüde azalmış ve Çeçenistan'da iç çatışma düzensizlik devri başlamıştır. Bağımsızlık yanlıları arasında Vahhabi olmayanlar Vahhabilerin baskısı ve şiddetine mağdur kalmış ve bu süreçte Ahmet Kadirov gibi muhafazakâr geleneğinin önemli isimlerin "kötünün iyisi" olan Rusya ile

anlaşmanın yollarını aramaya yönelmiş ve halk arasında bu ithal kökü belli olmayan Vahhabilere karşı tepki artmıştır (Tanrısever 2000: 67-68).

Çeçenistan devletleşme yolunda ilerlemesi toplumsal barışın sağlanması gerekirken 1999 yılında Basayev önderliğindeki Vahhabiler Dağıstan'a saldırmış ve oradaki bazı köylerde şeriatın uygulanacağını ilan etmiştir. Moskova, Volgograd ve Buynaksk gibi yerlerde terör saldırıları gerçekleştirilmiştir (Brunot vd. 2005: 165). Bu saldırı ve terör olaylarına Rus ordusu karşılık vererek İkinci Çeçen Savaşı başlamıştır. Rusya'nın saldırılarına topyekûn direnilmesine rağmen bu savaşta ABD'nin desteklediği Vahhabiler ön plana çıkmıştır. Uluslararası kamuoyu ise Çeçenistan'ın haklı bağımsızlık mücadelesine gerekli ilgiyi Vahhabiler'den dolayı kesmiş ve Çeçen direnişi uluslararası toplum tarafından yalnızlaştırılmıştır (Brunot vd. 2005: 173).

2006 yılında Mashadov şehit edildikten sonra Çeçen Yüksek Şeriat Mahkeme Başkanı Abdulhalim Sadullayev cumhurbaşkanı olmuştur. Rusya karşıtı mücadelenin ideolojisi "Çeçen bağımsızlık mücadelesinden "Vahhabiliğ"e dönüşmeye yönelmiştir. Bu süreçte Çeçenistan'daki ve yurtdışındaki Çeçenlerin desteğini de kaybetmiştir (Brunot vd. 2005: 173). Özellikle Türkiye'de yaşayanlar Çeçenistan'daki bu ayrışmayı kavramakta zorlanmışlar, Vahhabiliği İslami bir direniş zannederek Çeçenistan'a destek olmaya bir süre daha devam etmişlerdir. Oysa Türkiye'deki İslami milli gelenek ile Vahhabiliğin uyuşması söz konusu değildir. Bu gerçeği görmek için IŞİD terör örgütünün ortaya çıkması bile bazı insanları Çeçenistan meselesindeki ikileminin aşılmasını sağlayamamıştır.

Ahmet Kadirov'dan Günümüze

Çeçenistan'da Bağımsızlık yanlıları Vahhabilerin Çeçenistan'da daha büyük bir tehlike olduğunu görerek ikinci Çeçen Savaşı esnasında "kötünün iyisi" olan Rusya ile anlaşmaya mecbur kalmışlardır.

Rusya 2000 yılında Ahmet Kadirov'u Çeçenistan'ın cumhurbaşkanı olarak tanımıştır. 2000'li yılların sonuna kadar Vahhabiler ile Kadirov yönetimi arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Bu süreçte Şamil Basayev başta olmak üzere Çeçen komutanlarının çoğu öldürülmüştür. 2003'de düzenlenen referandumda Çeçenistan'dakilerin ezici çoğunluğu Rusya Federasyonu içinde kalmayı tercih etmiştir. Ahmet Kadirov'dan sonra iktidara gelen oğlu Ramazan Kadirov Rusya hükümetiyle ilişkileri iyi tutup Rusya'dan önemli miktarda maddi desteği elde ederken Çeçenistan'ı resmiyette Rusya kanunlarının uygulanmadığı fakat uygulamada ise milli ve dini geleneklerin devam ettiği "de facto" devlet haline getirmiştir. Çeçenistan'da nüfus hızla artmakta ve şehirlerde inşaat sektörü gelişmektedir (Shah-Kazemi 1995: 12-15).

Burada bağımsızlık yanlısı Çeçenlerin önemli kısmının neden Rusya ile anlaşmaya yöneldiğine bakmakta fayda var. Birinci Çeçen Savaşı'ndan sonra güçlenen Vahhabiler Çeçenistan'ı bağımsız yapmak yerine Kuzey Kafkasya'da bir İslam devleti kurmayı hedeflemiş ve bu süreçte Çeçenistan'ı büyük kargaşaya ve düzensizliğe maruz bırakmıştır. Onlar Çeçenistan dışında da olay çıkarttıkça uluslararası kamuoyu Çeçen milli hareketinden uzak durmaya başladı ve özellikle 11 Eylül 2001 olayından ve 2004'teki Beslan katliamından sonra bu harekete kamuoyunun desteği önemli derece azalmıştır.

Dokka Umarov 2007 yılında Kafkasya Emirliğinin kuruluşunu ilan edince Çeçen milli hareketi ve Rusya'ya karşı direniş uluslararası kamuoyunun desteğini kaybetmiş ve Ahmet Kadirov gibi Selefî olmayanlar ılımlı bir lider olarak Çeçen milli hareketini meşru hale getirmek için Rusya ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Onlar Rusya ile anlaşmaktan sonra Rusya Çeçenistan'a ve Çeçenlere farklı şekilde yaklaşmaya başlamıştır. Rusya Vahhabilere karşı mücadeleye devam ederken Çeçenistan hükümetine önemli miktarda destek vermek

durumunda kalmıştır. Çeçenistan günümüzde “de facto” devlet görülmektedir. Yani Çeçenistan Rusya'ya bağlı olmasına rağmen Rusya Federasyonu'nun hukukları fiilen uygulanmamakta, kendi şeriat sistemi uygulanmakta ve fiilen Çeçenistan'ın bağımsızlığı garanti altındadır (Sato vd. 2010: 179-180).

Durum böyleyken Kadirov hükümeti Rusya'nın yeni tavrını değerlendirerek bunu fırsata çevirmiş ve Çeçenistan'a geri dönüşü başlamıştır. Gerçekten de Çeçenistan dışındaki Çeçen mültecilerinin çoğu Çeçenistan'a geri dönmüş ve kalanlar ise Avrupa ve Amerika'ya göç etmiştir. Bu durum imar faaliyetinin önünü açmıştır. Çeçenistan'da kamu düzeni sağlandıktan sonra Çeçenistan'da nüfus artmış ve devlet ve toplum inşası başlamıştır. Böylece 100 yıldır soykırımla karşı karşıya kalan Çeçenler tekrar nüfusu çoğaltma fırsatını elde etmiştir. Nüfus yapısı sağlamlaşmış ve Grozny başta olmak üzere şehirler tekrar canlanmaya başlamıştır. Rusya biranlamda eski Sovyet coğrafyasına Vahhabiliğin yayılma ihtimalinin önünü almış oldu (Allison 1998: 245-249).

Çeçenistan ise Vahhabi suçlamasını ve bulaşma riskini en aza indirdi. Böylece mevcut Çeçenistan hükümeti belli bir seviyede halktan destek almış ve Kuzey Kafkasya içinde günümüzde nispeten istikrarlı bölge olarak görülmektedir. İŞİD denilen terör örgütünün ilk denemeleri Çeçenistan'da uygulanmış olup bu örgüte karşı Kadirovgiller ciddi anlamda mücadele ederken aslında aynı zamanda İslam dünyasında da bir uyanışın başlangıcı olmuştur. İslamiyet'in İŞİD olmadığını ve Vahhabilik olmadığını Kadirovgiller canlarını ortaya koyarak göstermiş olmalarına rağmen, Çeçen direnişini kullanan Vahhabiler Kadirovgiller hakkında karalama kampanyaları yapmaktadır. Türkiye'deki Kadirov algısının olumsuz olması bu sebeptendir (Bod'ansky 2007: 27-31).

Çeçen halkının ve Kadirov yönetiminin Rusya'yı tercih etmesinin sebebi de Vahhabilerin Çeçenistan'da etkili olduğu savaş arası döneminin oldukça kötü olması ve halkın savaşımlardan yorulmasıdır. Gerçekten de Kadirov yönetimi altında çok sayıda insan haklarının ihlali tespit edilmekte ve bu durum uluslararası kamuoyu tarafından şiddetli şekilde kınanmaktadır (Hirose 2011). Gerçekten de, Çeçenlerin nüfus çoğunluğunu oluşturduğu Pankisi Vadisi Çeçenistan'a göre ifade özgürlük konusunda daha rahat olduğundan dolayı orada insan haklarıyla ilgili mevcut Çeçenistan hükümetine yönelik eleştirilerle karşılaşılabilir. Mesela, Pankisi Vadisi'nin yerel radyo kanalında çalışan İslam Çeçenistan'daki insan haklarının durumu ve Gürcistan'daki Çeçenlerin (Kistlerin) bakışını şöyle açıkladı (Wakizaka'nın İslam ile mülakatı, Duisi, Akhmeta, 24 Ekim 2017):

“Bazıları mevcut Çeçenistan hükümetini desteklerken, Pankisi'deki halkın çoğu onu desteklemiyor, çünkü onun tutumu demokratik değil, insan haklarını sıkça ihlal ediyor ve Rusya'nın beşinci kolu gibi davranıyor. Mevcut Çeçenistan hükümeti daha önce bizim yanımızda olduğunu açıkça söyledi, ama onun bize karşı davranışı pek dostane değildir. Dudayev ve Maskhadov'un tutumları bize daha dostaneydi. Onların döneminde Çeçenistan-İçkerya temsilcisi (Khizri Aldamov) bize gönderildi, ama günümüzde bize hiçbir şey yapmıyor.”

Eski aktivist olan Melsiise birçok insanların, özellikle Pankisi'deki Çeçenler mevcut Çeçenistan hükümetine olumsuz bakarken Çeçenistan'dakiler ise onu eleştirmekten korktuğunu ifade etti (Wakizaka'nın Melsi ile mülakatı, Duisi, Akhmeta, 25 Ekim 2017):

“Genellikle, Çeçenlerin çoğu, özellikle Pankisi'dekiler mevcut Çeçenistan hükümetini çok olumsuz değerlendiriyor. Ama Çeçenistan'da yaşayanlar ise kendilerini kaybetmemek için veya tutuklanmamak için onu eleştirmekten korkuyor ve çekiniyor. Mevcut Çeçenistan hükümetinin Pankisi ile ilişkileri de iyi değil, çünkü Pankisi'dekiler Dudayev, Maskhadov Çeçenistan-İçkerya hükümetini (ayrılıkçı yönetimi) destekledi. Bu yüzden mevcut Çeçenistan hükümetini burayla ilişkiler konusunda mesafeli davranıyor.”

Yukarıda gördüğümüz gibi, mevcut Çeçenistan hükümetinin altındaki insan haklarının ihlali ve onun Rusya'ya yakın tavrı özellikle yurtdışındaki Çeçenler tarafından devamlı şekilde eleştirilmektedir. Gerçekten de Çeçenistan içinde ifade ve basın özgürlüğü oldukça kısıtlanmış durumda ve bu durumdan dolayı Selefilere yanı sıra liberal-demokrat insanlar da mevcut Çeçenistan hükümetine olumsuz bakmaktadır.

Fakat bu eleştirilere rağmen kargaşa ve düzensizliğin hâkim olduğu döneme geri dönmektense Çeçen halkı kamu düzenini sağlayan Kadirov yönetimini tercih etmiştir. En azından mevcut Çeçenistan hükümetinin Çeçenistan'a düzen sağlamış olması kamuoyu tarafından olumlu değerlendirilmekte ve bu yorumla Kadirov yönetimini desteklemeyenlerin çok olduğu Pankisi'de bile karşılanır. Mesela, Pankisi'deki Sufi tarikatının kadın kolu lideri olan Makvala mevcut Çeçenistan hükümetinin demokratik olmayan yöntemiyle eleştirildiği halde Çeçenistan'a düze sağladığını dile getirdi (Wakizaka'nın Makvala ile mülakatı, Duisi, Akhmeta, 24 Ekim 2017):

"Birçok kişiler Çeçenistan'ın demokratik olmayan durumu eleştiriyor. Ama en azından mevcut Çeçenistan hükümeti kurulduktan sonra Çeçenistan'da savaş bitti, düzen sağlandı ve geleneklerimiz, kültürümüz ve inancımız korundu. Ayrıca mevcut Çeçenistan hükümeti Müslüman ülkeleriyle ilişkileri geliştiriyor."

Jokolo köyü sakini olan Bela da Çeçenistan'ın güncel durumunu benzer şekilde yorumluyor (Wakizaka'nın Bela ile mülakatı, Jokolo, Akhmeta, 31 Ağustos 2017):

"En azından, mevcut Çeçenistan hükümeti bizim anayurdumuza (Çeçenistan'a) barış ve düzeni getirdi. Bu gerçeği her gün görüyoruz. Çeçenistan hükümeti barışçıl yolla anayurdumuzun bağımsızlığını kazanmaya çalışıyor ve bu noktayı olumlu değerlendiririm. Savaş bugüne kadar devam etseydi anayurdumuz tamamen mahvolurdu ve kültürümüz, dinimiz ve adetlerimiz kalmayacaktı."

Jokolo köyündeki Sufi mescidinin imamı olan Suleiman ve Çeçen-Kist üniversite öğrencisi olan Giorgi Çeçenistan'da halkın yaşam standardının yükseldiğini dile getirdi (Wakizaka'nın Suleiman ile mülakatı, Jokolo, Akhmeta, 23 Ekim 2017; Wakizaka'nın Giorgi ile mülakatı, Tiflis, 28 Ekim 2017):

"Şimdilik, biz mevcut Çeçenistan hükümetini olumlu değerlendiririm. Çeçenistan hükümeti Çeçenistan'da savaşın bitmesine katkıda bulundu ve anayurdumuz Çeçenistan'a düzeni getirdi. Günümüzde Çeçenistan hükümeti Çeçenlerin dini ortamını ve hayat standardını iyileştirmek için çaba harcıyor ve soydaşlarımıza destek veriyor. Çeçenistan hükümeti Grozny'da en büyük ve en güzel cami de inşa etti."

Duisi köyünde öğretmenlik yapan Nata Çeçenistan'da Çeçenlerin hayat standardının iyileştiğine değindi (Wakizaka'nın Nata ile mülakatı, Duisi, Akhmeta, 29 Ağustos 2017):

"Bizim gerçekten gördüğüm şeyleri inanmak televizyon vasıtasıyla gördüğümüz şeylere inanmaktan çok daha zor. Çeçenistan'da yaşayanlara sorular sorduğumda günümüzde herkes Çeçenistan'daki kendi hayatından memnun. Şu çok şaşırtıcı şeydir. Demek ki demokrasi her zaman barışı getirmezken demokrasiz rahatsız yaşam da mümkünmüş."

Böylece onlar mevcut yönetim iktidara geldikten sonra Çeçenistan'a barış ve düzenin sağlandığını mevcut Çeçenistan hükümetinin altında Çeçenistan'daki Çeçenlerin dini ve kültürel ortamının ve yaşam standardının önemli derecede iyileştiğini vurgulamaktadır. Çeçen halklarına sağlanan bu katkılar Kadirov yönetimini desteklemeyen kişiler tarafından bile sıkça dile getirilmektedir. Ayrıca Çeçen halkı savaş ve kargaşadan yorulmuş ve bu açıdan da Rusya'dan fiili bağımsızlığı elde edip Rusya ile müzakere yoluyla bağımsızlığı kazanmaya çalışan Kadirov yönetimini "kötünün iyisi" olarak tercih etmektedir (Sakwa 2011: 472-475).

Ayrıca günümüzde Putin'in dışında güçlü isimlerin olmaması Rusya'nın geleceğini belirsiz hale getirmekte de bu durum da Çeçenistan'ın gelecekte hangi yol izleyeceğine dair tedirginlik yaratmaktadır. Çeçenistan sessiz bir şekilde nüfusunu artırırken aynı zamanda da Putin sonrası olası kargaşaya da meydan okumaktadır. Kadirov Putin sonrası Rusya'sında daha önemli ve aktif göreve gelmesi beklenirken Kadirov'un şahsına yöneltilen eleştirilerin kaynağında bu yatmaktadır (Sokirianskaia 2010: 4-7).

Sonuç

1990 yılından beri yükselen Çeçen milliyetçi hareketi Cevher Dudayev'in önderliği altında yürütülen Çeçenistan'ın bağımsız ulus-devlet olmasına yönelik çalışmalar Dudayev'in karizmasından da dolayı birçok Çeçen halkından da destek kazanmış ve Rusya ile var olan gerginlik de gitgide tırmanmıştır. Bu gerginlik 1994 yılında Birinci Çeçen Savaşı olarak bilinen olaylar patlak vermiş ve Rus ordusunun saldırılarına karşı Çeçenler direniş göstermiştir. O dönemde Ahmet Kadirov da Dudayev'in yanındaydı ve Rusya'ya karşı savaşı açıkça desteklemiştir. Ayrıca Rusya içindeki kargaşa, ekonomik kriz ve insan haklarının ihlali konusunda uluslararası kamuoyunun tepkileri Rusya'yı daha da zor duruma sokmuş ve bu durum 1996 yılında Hasavyurt Anlaşması'nın imzalanmasına yol açmıştır. Bu anlaşmadan dolayı Çeçenistan fiilen Rusya'dan bağımsızlığı elde etmiştir.

Fakat Çeçenistan fiilen Rusya'dan bağımsızlığı kazandıktan sonra Çeçenistan'da kabileler arasında ekonomik ve siyasi çıkarlar üzerinde çatışmalar başlamıştır. Ayrıca bu kargaşa esnasında Vahhabiler de kendi nüfuzunu önemli derecede artırmış ve Şamil Basayev ve Zelimhan Yandarbiyev gibi güçlü insanları kendi yanına almaya başarmıştır. Ayrıca Vahhabiler Çeçenistan'ın bağımsızlığına aslen soğuk bakmaktaydı ve Kuzey Kafkasya'da bir "İslam Devleti'ni" kurmaya çalışmaktaydı. Vahhabiler Çeçenlerin geleneksel inanç sistemini tekfir etmiş ve bu süreçte hükümetin gücünün zayıflamasından da yararlanarak halk için tehdit oluşturmaya başlamıştır. Dolayısıyla Ahmet Kadirov gibi geleneksel İslamiyet'i benimseyen bağımsızlık yanlıları Rusya ile anlaşma yolunu aramaya başlamıştır."

1999 yılından beri savaşın devam ettiği Çeçenistan'da 2000'li yılların başında Kadirov yönetimi iktidara geldikten sonra Çeçenistan'da belli seviyede düzen sağlanmış ve günümüzde Çeçenistan hukuken Rusya'ya bağlıyken gerçekte ise Rusya'dan fiilen bağımsız devlet gibi yürütülmekteydi. Çeçenistan'daki halk da 1990'lı yılların sonundaki savaş ve kargaşadan tamamen yorulmuş ve savaş ve kargaşa içinde yaşamaktansa demokrat olmasa da Çeçenistan'a düzen ve barışı getirip halkın refahını yükselten Kadirov yönetimini tercih etmektedir. Günümüzde Rusya'da sadece Putin'in güçlü kişi olarak görülmesi Rusya'nın geleceğini belirsiz hale getirmektedir ve bu durum Çeçenistan'ın geleceği konusunda tedirginlik yaratmaktadır. Çeçenistan'da toplum yapısı toparlanmaya doğru giderken Rusya'da ise Putin'den sonra kaosun ortaya çıkma ihtimali söz konusudur. Kadirov Putin sonrası Rusya'sında daha önemli ve aktif göreve gelme ihtimali varken Kadirov'un şahsına yönelik eleştirilerin kaynağında bu yatmaktadır.

KAYNAKÇA

- ALLISON, R. (1998). "The Chechenia Conflict: Military and Security Policy Implications". (ed. R. Allison - C. Bluth). *Security Dilemmas in Russia and Eurasia*. London: Royal Institute of International Affairs.
- BOD'ANSKY, Yossef (2007). *Chechen Jihad*. Harper Collins. New York: New York Press.
- BOWKER, Mike (2005). "Western Views of the Chechen Conflict". *Chechnya: From Past to Future*. (ed. Richard Sakwa). London: Anthem Press: 223-238.
- BRUNOT, Patrick - Viatcheslav AVIOUTSKII (2005). *Chechen (Çeçenistan)*. (çev. Ryo Hagitani). Tokyo: Hakusui-sha.
- KITAGAWA, Seiichi (1999). *Çeçen-Shiminno Shakaiteki Kizokuishiki (Çeçen Halkının Toplumsal Kimliğinin Yapısı)*. Sendai: Tohoku Üniversitesi.
- KUTLU, Tarık Cemal (2005). *Çeçen Direniş Tarihi*. İstanbul: Anka Yayınları.
- NICHOLS, Jim (2010). "Stability in Russia's Chechnya and Other Regions of North Caucasus: Recent Developments". *United States Congress. Congressional Research Service*. (13 December 2010).
- SAKWA, Richard (2011). "The Clash of Regionalisms and Caucasian Conflicts". *Europe-Asia Studies*.
- SATO, Masaru - Masahiro MIYAZAKI (2010). *Moudoku Kokkani Kakomareta Nihon (Çok Zehirli Devletler Tarafından Çevrelenen Japonya)*. Tokyo: Kairyu-sha.
- SHAH-KAZEMI, R. (1995). "Crisis in Chechenia: Russian Imperialism, Chechen Nationalism, Militant Sufism". *Islamic World Report*. 1/1.
- SOKIRIANSKAIA, Ekaterina (2010). "State-Building and Political Integration in Ingushetia and Chechnya (1991-2009)". *Russian Analytical Digest*. 86.
- TANRISEVER, Oktay F. (2000). "The Battle for Chechnia: Russia Confronts Chechen Secessionism (1989-1999)". *METU Studies in Development*. 27: 3-4.

İnternet Kaynakları

- HIROSE, Yoko (2011). "Chechen-Hunsou: Nichijouto Hi-Nichijouno Kyouzou (Çeçen Savaşı: Olağan ve Olağanüstlüğü Aynı Yerde)". (Erişim Tarihi: 22. 01. 2013).
<http://www.pan-dora.co.jp/chechen/intro.html>
- OKTAY, Hasan (2015). "Çeçenistan, Rusya, Türkiye". (Erişim Tarihi: 17. 02. 2017).
<https://kafkassam.com/cecenistan-rusya-turkiye.html>

AVRASYA'DA BİR GÜVENLİK TOPLULUĞU İNŞASI GİRİŞİMİ: AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ

Göktürk TÜYSÜZOĞLU*

ÖZET

Karl W. Deutsch tarafından betimlenen "güvenlik topluluğu", bir bölgede gerçekleştirilen işbirliği ve bütünleşme seviyesinin, o bölgede yer alan devletler arasında güç kullanımı ve savaşı olanaksız hale getirdiği entegrasyon düzeyini ifade etmektedir. Güvenlik topluluğu, esasen, toplumlar arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisi oluşturulmasına vurgu yapmaktadır. Avrasya, sahip olduğu coğrafi konum ve doğal kaynaklar itibarıyla jeostratejik ve jeoekonomik potansiyeli çok yüksek ve geniş bir bölgedir. Bu nedenle, küresel ve bölgesel aktörlerin hegemonya oluşturma girişimlerine sahne olan Avrasya'da, Rusya'nın ciddi coğrafi, siyasi ve askeri avantajları bulunmaktadır. Eski Sovyet coğrafyası özelinde kendi küresel gücünü yansıtacak bir hegemonya kurgulamayı amaçlayan Moskova, bu çerçevede Avrasyacılık düşüncesi üzerinde durmaktadır. Bu düşünceyi pratiğe yansıtmayı hedefleyen Rusya'nın, ikili ilişkilerin yanı sıra kurumsal alternatifler de geliştirdiği görülmektedir. Henüz emekleme aşamasında olan Avrasya Ekonomik Birliği ise, bu bağlamda ortaya konmuş en önemli kurumsal yapı durumundadır. Avrasya Ekonomik Birliği'nin bölgede bir güvenlik topluluğu yaratma noktasında göstereceği başarı ve özellikle Şanghay İşbirliği Örgütü içerisinde Rusya ile işbirliği yapan Çin'in bu noktadaki yaklaşımı, Avrasya güvenliği ve Rusya'nın adımları açısından üzerinde önemle durulması gereken bir husustur.

Anahtar Kelimeler: Avrasyacılık, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü, Orta Asya, Şanghay İşbirliği Örgütü, Karl W. Deutsch.

AN INITIATIVE OF SECURITY COMMUNITY CONSTRUCTION IN EURASIA: EURASIAN ECONOMIC UNION

ABSTRACT

The security community depicted by Karl W. Deutsch refers to the level of integration in a region where the use of force and also war impossible. This approach of Deutsch has a community-oriented content, not a state-oriented one. Security community emphasizes the creation of a mutual dependency relationship between societies. Eurasia is a region with high geostrategic and geoeconomic potential in terms of its geographical location and natural resources. Russia has serious geographical, political and military advantages in Eurasia, which is the scene of initiatives of global and regional actors to create hegemony. Moscow, which aims to construct a hegemony that reflects its own global power in the former Soviet geography, focuses on the idea of Eurasianism. It is seen that Russia, which aims to reflect this idea into practice, has developed institutional alternatives as well as bilateral relations. The Eurasian Economic Union, which is still in its infancy, is the most important institutional structure in this context. The success of the Eurasian Economic Union in creating a security community in the region and China, which cooperates with Russia in the Shanghai Cooperation Organization, is an issue that should be emphasized in terms of Eurasian security and Russia's steps.

Keywords: Eurasianism, Collective Security Treaty Organization, Central Asia, Shanghai Cooperation Organization, Karl W. Deutsch.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 17.04.2019; Yayına Kabul Tarihi: 10.06.2019

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, GİRESUN; ORCID: 0000-0001-9170-1854, E-posta: gktrkt@gmail.com

Giriş

Küreselleşme, güvenlik kavramının içeriğini ve bu kavrama atfedilen referansları ciddi manada değişime uğratmıştır. Önceleri, genel itibarıyla “devlet” odaklı bir kavramsal çerçeveye haiz ve risk yaratan hususların konuyla ilgili belli devlet veya devletlerce ele alındığı bir içeriği yansıtan güvenlik kavramı, bugün gelinen noktada devlet odaklı olmanın yanı sıra, toplum odaklı bir kavramsallaştırmaya da konu olmaktadır. Bu noktada, devletlerin birbirleriyle olan ilişkileri önemli bir farkındalık unsuru olarak toplumları etkiliyor olsa da, son kertede farklı devletlerde yaşayan ya da aynı devlet içerisinde yaşayıp “farklı aidiyetlere” haiz olduğunu ifade eden toplumsal grupların birbirleriyle olan ilişkileri ve temas alanları, güvenliğin toplumsallaşmasına hız vermektedir.

Küreselleşmeye koşut olarak sınırların geçirgenliğinin artması ve toplumlar arası iletişim olanaklarının genişlemesi, güvenliğin de bölgesel düzlemde ele alınmasını beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda; bölge ve bölgeselleşme gibi kavramlar üzerinde durulurken, bölgesel güvenlik kompleksi ve güvenlik topluluğu gibi hususlar da güvenlik çalışmalarının merkezine oturmuş durumdadır. Karl W. Deutsch tarafından ortaya konan güvenlik topluluğu yaklaşımının yanı sıra, Barry Buzan'ın bölgesel güvenlik kompleksi adlandırması da özellikle bölgesel entegrasyon girişimleri ve bu bağlamda betimlenen kurumsal çabalarla anılır hale gelmiştir.

Dünyada birçok bölgede rastlandığı gibi, Avrasya'da da güvenliğin bölgesel düzlemde ele alınmaya başlandığını görüyoruz. Oldukça büyük ve çok farklı tarihsel, sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal gerçeklikleri içerisinde barındırıyor olsa da bu büyük coğrafyaya içkin güvenlik arayışlarının merkezine entegrasyonu ön plana almaya çalışan kurumsal çabalar entegre edilmeye çalışılmaktadır. Bu çerçevede ise, eski Sovyet coğrafyası özelindeki tecrübesi, etkinliği ve gücü özelinde Rusya'nın ön plana çıktığını görüyoruz. Yakın çevresinde hegemonya kurmayı amaçlayan Moskova, bu bağlamda farklı aktörlerden gelen meydan okumalarla karşı karşıya kalmasına karşın, oluşturduğu kurumsal çabalar eliyle bu yönde çalışmaya başlamıştır. Bu minvalde değerlendirilmesi gereken en önemli atılım ise Avrasya Ekonomik Birliği olarak adlandırılan bölgesel entegrasyon girişimidir. Ne var ki, bu yapının uzun vadede başarı gösterebilmesi için, başta Çin olmak üzere, aynı bölgeye yönelik eğilimleri olan aktörlerle kurulacak ilişkilerin yanı sıra, Avrasya odaklı bu bölgeselleşme girişiminin toplumlarca “meşru” görülmesi ve bu çabanın bölgesel güvenliğe ve istikrara katkı sunacağına ilişkin bir ön kabul oluşturulması elzemdir.

Çalışmada öncelikle bölge ile bölgeselleşme kavramları ve güvenlik arasındaki etkileşim üzerinde durulacak ve güvenlik topluluğu kavramı hakkında bilgi verilecektir. Sonrasında ise Avrasya Ekonomik Birliği hakkında bilgi verildikten sonra, bu girişimin güvenlik topluluğu yaratabilme çabasına olan etkisi üzerinde durulacaktır. Son olarak ise, bölgesel sorunlar ile farklı küresel ve bölgesel aktörlerin Avrasya Ekonomik Birliği'ne bakış açıları ele alınarak, Avrasya'da güvenlik topluluğu yaratabilmenin ne denli önemli, fakat ne kadar zor olduğu değerlendirilecektir.

Bölgeselleşme ve Güvenlik: Bölgesel Güvenlik Kompleksi ve Güvenlik Topluluğu

Güvenlikte bölgeselleşme, küreselleşmenin uluslararası ilişkilere damgasını vurmasının ardından sıklıkla tartışılan bir husus olmuştur. Küreselleşmeye koşut olarak, ulusal egemenlik kavramının dışına taşan çok sayıda güvenlik sorununun belirmesi, bu sorunlara çözüm bulunabilmesi için uluslarüstü ya da ulus ötesi kurumsal yapıların oluşturulması ya da bu kurumların güçlendirilmesi gerektiği yönünde bir düşüncenin

oluşmasını beraberinde getirmiştir. Güvenliğin karmaşık doğası, bu alandaki risklerin, toplumun ya da toplumların farklı kesimlerinden ve ulusal ya da uluslararası bağlamlarda değerlendirilmesine de yol açmaktadır. Bir bölgedeki barışın sağlanmasının, o bölgede yer alan devletler arasındaki işbirliğini beraberinde getireceği gibi, o devletlerin kendi içlerindeki toplumsal sorunları da çözümlenmelerinde faydalı olabileceğine dair bir ön kabul de oluşmuştur. Bir bölgede barışın sağlanabilmesi, çok aktörlülük ekseninde kurgulanmış bir çatışma yönetimi anlayışına bağımlı olacağı için, güvenlik risklerinin yönetilebilir hale getirilmesi de çatışma yönetiminin bölgeselleşmesine yol açmaktadır (Fawcett 2013: 43-69). Çatışma yönetiminin bölgeselleşmesi ve ulusal seviyenin ikinci planda kalarak uluslararası bir güvenlik yönetimi oluşumu hususunda, özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından dünyanın birçok bölgesinde yürürlüğe konan "insani müdahale" uygulamaları ön plana çıkmıştır (Turanly 2013: 31-38). İnsani müdahale uygulaması, toplumsal güvenliği ön plana koyarak, siyasal sınırları anlamsızlaştırdığı için, ulus devlet kavramını ve özellikle de egemenlik unsurunu zayıflatan bir yaklaşım olarak görülmektedir. Bu yönden değerlendirildiğinde, toplumsal güvenliği önceleyen insani müdahale yaklaşımının, devletin egemenliği/güvenliği anlayışını zayıflatarak ya da meşruiyetini azaltarak, siyasal istikrarsızlıkları tetiklediğine ilişkin bir anlayış da bulunmaktadır (Sak 2015: 121-153).

Bölge sözcüğünün tam manasıyla neyi ifade ettiği konusunda üzerinde anlaşılabilir bir tanım yoktur. Fakat bu sözcüğün coğrafyadan daha fazlasını ifade ettiği, ancak "sınırlar" doğrultusunda bir kapsama haiz olacağı da ortadadır. Günümüzde, bölgesellik denildiği zaman belli coğrafi sınırlar ekseninde kurgulanan yeni oluşumlar göz önünde bulundurulmaktadır (Hettne 2008: 88). Nitekim bölgesellik kavramı, daha çok Soğuk Savaş sonrası döneme ait bir alt birim olarak değerlendirilmekte ve kurumsallık, bölgeselliğin en temel unsuru olarak görülmektedir. Dünyaya bölge bazlı olarak yaklaşmak ve o bölgeye içkin bir kurumsal yapıya ya da projeye/inisiyatife odaklanmak olarak görülen bölgesellik, coğrafi olduğu kadar, siyasal, ekonomik ve sosyo-kültürel bir altyapıya da haizdir. Bölgeselleşme girişimlerinin oluşumunda genel olarak devletler ön plana çıkıyor olsa da, bu anlamda yalnızca devletlerin inisiyatif aldıkları söylenemez. Nitekim bölgeselleşme girişimleri içerisinde, iş dünyasına dair kuruluşlar, sivil toplum, uluslararası örgütler ve hükümetler dışı farklı organizasyonların da önemli bir payı olduğu bilinmektedir. Hatta bu unsurlar, devletleri bölgeselleşme yönünde cesaretlendiren en önemli aktörlerdir (Hettne 2008: 89).

Bölgeselleşmeye ilişkin olarak göz önünde bulundurulması gereken en önemli hususlardan biri de, bu girişimin kendi içerisinde ne denli tutarlı olduğudur. Zira bu hususta yüksek bir düzeye ulaşan inisiyatiflerin güvenliğin sağlanması ve uzun vadeli istikrar ve barış ortamının yaratılmasında ciddi bir payı olacaktır. Yüksek bir bölge olma tutarlılığına ya da derecesine sahip olan bölgeselleşme hamlelerinde, birlikte hareket edebilme yeteneği yüksek olduğu gibi, bölgesel kimliklenme başarılı olmakta ve güvenliği ilişkin sorunlar hususunda bir arada hareket yetisi oldukça gelişkin bir görünüm sergilemektedir. Bölgeselleşme tutarlılığı yetersiz olan girişimler ise, bölgesel kimliklenme düzeyi düşük olduğu için dışarıdan müdahaleye oldukça açık bir görüntüye sahiptir (Hettne 2008: 89-90). Bu çerçevede güvenlik riskleri de daha yüksektir. Ayrıca, yüksek bir bölgeselleşme derecesine sahip olan inisiyatiflerin/kurumların, yalnızca kendi içerisinde değil, küresel düzeyde de etkin bir güvenlik ağı yaratmaları, hatta örnek olarak alınarak taklit edilmeleri beklenir.

Bölgeselleşme çabaları, tarihsel süreç içerisinde birçok kavram ekseninde değerlendirilmiştir. Barış ve güvenliği tesis etmeyi amaçlayan bu çabaların birincisi, federalizmdir. Bir teori olmaktan daha çok siyasal bir program olarak görülebilecek olan bu

yaklaşım, AB'nin oluşum sürecinde de ilham verici bir çaba olmuştur. Ulus devletin üniter temellerini kabullenmeyen ve merkezîyetçiliğin güvenlik anlayışına karşı çıkan federalizm, çok merkezli ve gücü dağıtan içeriğiyle siyasal meşruiyetin ve barışın tesis edilebileceğini iddia ediyordu (Loughlin 2008: 9-16). David Mitrany tarafından ortaya konan fonksiyonalizm ise, insan ihtiyaçlarının teknik bir biçimde tanımlanması ve bu bağlamda inşa edilecek ortaklık temelindeki uzmanlık örgütleri eliyle ulus devlet ötesi bir organizasyonun yaratılmasını öngörüyordu (Popoviciu 2010: 162-172). İhtiyaç odaklı ve bu ihtiyaçların giderilmesinde birbirleriyle rekabet halinde olacak ulus devlet modelini dışlayan içeriğiyle fonksiyonalizm, çatışma riskinin azalacağını ve güvenliğin sağlanacağını belirtmektedir. Fonksiyonalizmin bir sonraki basamağı olan neofonksiyonalizm ise, bütünleşme girişimini bir bölge inşa edebilme amacıyla benimseyen ve fonksiyonel temelde kurgulanan işbirliğinin siyasal düzlemde taçlandırılmasını öngören bir yaklaşımdır. Bu noktada Ernst Haas'ın, AB'nin oluşum fikrine yaptığı katkının altını çizmek gerekir (Schmitter 2005: 255-272).

Karl W. Deutsch tarafından ortaya konan "güvenlik topluluğu" ise, belli bir bölge içerisinde bulunan halklar arasında barışçıl bir yaşayış sürecinin süreklilik arz edeceğini ve uzun vadeli olacağını belirten bir yaklaşımdır. Buna göre, güvenli bir süreç ekseninde, güçlü, yaygın ve meşru kurumlar eliyle inşa edilecek olan barış iklimi, savaş riskini ortadan kaldıracak ya da olabilecek en düşük seviyeye indirgeyecektir. Rekabeti değil, işbirliğini ön plana alacak ve toplumların birbirlerine yabancılaşmasına yol açabilecek izolasyonist yaklaşımı değil de entegrasyon odaklı bir bakış açısını ön plana alacak ve gizliliği ya da gizli diplomasiyi değil de açıklığı benimseyecek bir güvenlik topluluğu, güvensizliğin ortadan kaldırılmasına yardımcı olacaktır (Dedeoğlu 2004: 1-21). Güvenlik topluluğu yaratılması, askeri bütçede mali ve parasal yönde azaltılmaları gidilebilmesini, hükümetler arası ve hükümetler dışı (sivil toplum odaklı) kurumsallaşma düzeyi ile işbirliğinin kurgulanmasını, kolektif bir güvenlik sistemi oluşturularak silah sistemlerine eklenmiş büyük çaplı kısıtlamaların oluşturulmasını sağlayabilecektir.

Güvenlik topluluğu kurgulandığı andan itibaren, bu topluluğun içerisinde bulunan devletler/toplumlar arasındaki ilişkilerde askeri güç kullanımı artık önemli bir rol oynamayacaktır. Hatta bu topluluk içerisinde yer alan devletler, birlikte hareket etmeleri halinde önemli oranda kaynak tasarrufu da gerçekleştirebilir. Barış iklimi yaratılacağı için, güvenlik topluluğu içerisindeki devletlerin silah alımı yapmamaları, farklı alanlarda kullanılacak büyük bir mali kaynak da oluşturulabilecektir. Aralarında güvenlik topluluğu oluşturabilen devletler için, ulusal güvenlik stratejileri ile uluslararası güvenlik stratejileri arasında herhangi bir fark kalmayacaktır.

Bugün itibarıyla "güvenliğin bölgeselleşmesi" dediğimizde, yerel çatışmaların, komşu bölgelere/ülkelere yayılarak, o bölgeleri/ülkeleri de istikrarsızlığa ve hatta gerek birbirleriyle, gerekse de iç savaflara sürüklemesi ve buna karşılık olarak da bir bölgesel işbirliği örgütünün diplomatik, askeri veya siyasal müdahalesiyle, çatışmanın çözümüne ilişkin çaba göstermesi olarak da değerlendirilmektedir. Tabii bu durum, daha önce de belirttiğimiz üzere, ulus devletlerin egemenlik anlayışlarını ortadan kaldıran "insani müdahale" yaklaşımının ortaya çıkmasına da kapıyı aralamaktadır. Hukuki ve siyasal açıdan oldukça tartışmalı olan bu yaklaşımın, özellikle güçlü devletler tarafından, kendi çıkarlarını korumak ya da kendileriyle sorunları olan devletleri/halkları cezalandırmak için kullanıldığına ilişkin tespitler de yapılmaktadır (Dağcı vd. 2016: 46-69). Ortadoğu, Afrika ve Güney Asya'da sık görülen vekalet savaşları ile insani müdahale kavramı ve uygulamaları arasında kurulabilecek bir bağlantı, bu noktada önemli bir farkındalık unsurudur.

Barry Buzan tarafından betimlenen ve inşacı (yapısalıcı) bir öze sahip “bölgesel güvenlik kompleksi” yaklaşımı da güvenliğin bölgeselleşmesi üzerinde durmaktadır. Bir grup devleti yakından ilgilendiren temel güvenlik endişelerinin, birbirlerinden ayrı olarak ele alınamayacak denli birbirine bağlanması olarak tarif edilebilen bölgesel güvenlik kompleksi, esasen Huntington'un “Medeniyetler Çatışması” adı verilen çalışmasına alternatif olabilecek bir güvenlik yaklaşımı sunmaktadır (Birdişli vd. 2018: 15). Buzan, uluslararası sisteme yön verecek yeni çatışma ya da ittifakların küresel, sosyo-kültürel, inanç temelli ve medeniyete içkin farklılıklar çerçevesinde değil, bölgeler bağlamında oluşan alt birimler arasında varolan güvenlik etkileşimleri ekseninde kurgulanacağını ifade etmektedir (Birdişli vd. 2018: 15). Yani, Buzan, bölgeler içerisinde yer alan devletlerin birbirlerine yönelik olarak algıladıkları tehdit düzeyinin, bölge dışında bulunan ülkelere ilişkin olarak hissettikleri tehdit düzeyinden daha yüksek olduğunu belirtmektedir. Daha açık olarak ifade edilirse, tehditlerin coğrafi anlamda daha yakın mesafeler özelinde daha etkin hissedilir olması, o coğrafi bölge içerisinde yer alan aktörleri, güvenliği sağlayabilme adına birbirlerine bağımlı kılmaktadır. Güvenlik, tehdidin reel bağlamda kendisini gösterdiği bölgeler içerisinde bir bağımlılık yaratmakta ve o bölgedeki/bölgelerdeki aktörlerin birbirlerine ilişkin hissettiği güvenlik ikilemlerini ortadan kaldırmaktadır.

Barry Buzan, bölgesel güvenlik kompleksinin oluşumu hususunda bazı faktörlerin önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan birincisi, devletlerin coğrafi olarak birbirlerine yakınlığıdır. İkincisi ise, bir bölgede yer alan devletlerin güvenliklerinin birbirleriyle bağlantılı olduğunun ayırında olmasıdır. Bu iki faktörü birbiriyle örtüştüren üçüncü önemli husus, bölge devletlerinin çıkarlarının birbirleriyle uyumlu olması ve buna paralel bir güç ilişkilerinin kurgulanabilir olmasıdır. Son olarak ise, güvenlik kavramını güçlü bir şekilde çağrıştıracak biçimde, bölge devletleri arasında komşuluk, destek, şüphe veya tehdit gibi “güçlü” olduğu söylenebilecek olan unsurların görünür olmasıdır (Şir 2013: 346). Buzan'ın da bir parçası olduğu Kopenhag Okulu'nun güvenliğe ilişkin beş temel sektörü bulunmaktadır. Bunlar; askeri güvenlik, siyasal güvenlik, ekonomik güvenlik, çevresel güvenlik ve sosyal güvenlik olarak betimlenmektedir (Buzan 1991: 431-451). Bu ana başlıklar çerçevesinde değerlendirilen güvenlik kavramı, bölgeler nezdinde kolektif bir bağlama kavuşturulmaktadır. Buna göre, bölgesel güvenlik kompleksi içerisinde değerlendirilen her aktörün güvenliği ve tehdit algısı, aynı bölgede yer aldığı belirtilen aktörlere bağımlıdır. Bu çerçevede, güç dengesi, ittifak oluşturma stratejisi ve kutuplaşma gibi hususlar, bölgeler nezdinde anlamlandırılabilir hale gelmektedir (Şir 2013: 346-347). Barry Buzan, güvenlik sınıflandırması çerçevesinde değerlendirilen beş temel sektörün, birbirlerini de tetikleyebilen hususlar olduğunun da altını çizmektedir. Ortak tehdit algısının oluşturulabilmesi ve bu algının sürekliliği, bölgesel güvenlik kompleksinin etkinliği ve devamlılığında ön planda olan en temel husustur. Tabii bu algının oluşabilmesi için, o bölge içerisinde yer alan aktörlerin birbirlerine bakış açıları, tarihsel arka plan, ihtiyaçlar ve ortak tehdit/düşman algısı yaratabilecek bir dışsal faktör gibi unsurların da var olması gerekmektedir.

Avrasya Ekonomik Birliği ve Bölgesel Güvenlik

SSCB'nin dağılmasının ardından, eski Sovyet cumhuriyetleri arasında ekonomik anlamda bir işbirliği kurgulayabilmek, ticari bağları güçlendirebilmek ve Asya ile Avrupa arasındaki ticari erişimden ortaklaşa bir şekilde yarar sağlayabilmek adına ortaya konan “Avrasya” odaklı kurumsallaşma çabası önemli bir farkındalık unsuru olmuştur. Kazakistan'ın eski devlet başkanı Nursultan Nazarbayev'in, bahsetmiş olduğumuz bu hususların yanına “ortak savunma” alanı ve bölgesel ticari blok gibi hususların da eklenmesi yönündeki açıklamalarıyla olgunlaşan Avrasya'da işbirliği düşüncesi (Mostafa

2013: 160-170), siyasi yönü ağır basan BDT'ye paralel olarak geliştirilmeye çalışılmıştır. Nazarbayev'in, 1994 yılında Moskova'da yaptığı açıklamanın ardından başladığı söylenebilecek Avrasya temelli ekonomik işbirliği süreci, 1995'de Rusya, Belarus, Kazakistan ve Tacikistan'ın "gümrük birliği" oluşturabilme yönünde attıkları ilk adımlarla ilerlemeye başlamıştır. 1999'da bu üç ülkenin yanı sıra Kırgızistan'ın da katılımıyla Gümrük Birliği ve Ortak Pazar yönündeki adımları hızlandıran yeni bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşmanın sonucunda, bahsedilen ülkelerce, 2000'de Avrasya Ekonomik Topluluğu kurulmuştur. Eski Sovyet cumhuriyetleri olan üye ülkeler arasında ortak pazar oluşturarak ekonomik bağımlılığı meşrulaştıran ve konsolide eden bu yapıya 2006'da Özbekistan da katılmıştır (Mostafa vd. 2018: 163-172). AB'nin model alındığı bu süreç (Rotaru 2018: 1-18), özellikle Gürcistan, Ukrayna ve hatta Kırgızistan'da yaşanan ve Batı yanlısı siyasal değişim girişimleri olarak bilinen "renkli devrim" girişimlerinden olumsuz etkilenmiştir. Nitekim 2007'de imzalanan ve üye ülkeler arasında gümrük birliği kurulmasını öngören antlaşmaya yalnızca Rusya, Belarus ve Kazakistan imza atmıştır (Kirkham 2016: 111). Bugün Avrasya Gümrük Birliği adını almış olan bu birlik, bahsedilen bu antlaşmanın ardından üç ülke arasında 1 Ocak 2010'da yürürlüğe girmiştir. Avrasya Gümrük Birliği'nin hedefi, bu alana dâhil olan ülkeler arasındaki tarife engellerini kaldırmak ve bu birliğin/bölgenin dışında kalan ülkelere karşı ortak bir tarife uygulayabilmek ve tarifeler dışındaki ticari ya da hukuki engelleri de kaldırarak Avrasya Gümrük Birliği'ni, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun izlediği yoldan ilerleyebilir hale getirebilmektir. Eski Sovyet cumhuriyetleri arasında bir bölgesel ticaret bloku oluşturacak bu yapı, sonuç itibarıyla "tek (ortak) pazar" oluşturabilme hedefine yönelmiştir. 1 Ocak 2012'den itibaren Rusya, Belarus ile Kazakistan'ın "Avrasya Ekonomik Alanı"ni kurduğunu görüyoruz (European Commission 2015). Yani, bu üç ülke kendi aralarında bir "ortak pazar" oluşturmuş ve mal, hizmetler, sermaye ve iş gücünün serbest dolaşımı kaidelerini yürürlüğe sokmuştur. Sanayi, tarım, ulaştırma ve enerji gibi politika alanlarında eşgüdüm sağlamayı öngören anlaşmalar da imzalamış olan bu ülkeler, aynı zamanda ekonomik entegrasyona önderlik edecek teknik yönü ağır basan karar alıcı bir organ olarak "Avrasya Ekonomik Komisyonu"nu oluşturmuştur. Bu bağlamda da AB'nin örnek alındığını ve Avrupa Komisyonu çerçevesinin Avrasya'daki ekonomik entegrasyon sürecine yansıtıldığını görüyoruz. Avrasya Gümrük Birliği, Ortak Pazar ve sonrasında Avrasya Ekonomik Birliği'nin düzenleyici organı olan Avrasya Ekonomik Komisyonu, süreci yöneten ve şekillendiren unsur olarak önemlidir.

Üç devletin 2011 yılında aldıkları ortak bir kararla, 2015 yılı içerisinde Avrasya Ekonomik Birliği'nin resmen kurulacağı ilan edilmişti. Nitekim 29 Mayıs 2014'te üç devlet başkanı bir araya gelerek, Ocak 2015 itibarıyla birliğin hayata geçirilmesini kararlaştırmıştır. Aynı zirvede devlet başkanları nezdinde temsil edilen Ermenistan ve Kırgızistan'ın da birliğe kabul edilmesine karar verilmiştir. Böylece 1 Ocak 2015'te Avrasya Ekonomik Birliği kurulmuş, 2 Ocak itibarıyla Ermenistan, 12 Ağustos'ta da Kırgızistan üye olarak kabul edilmişlerdir (Ter-Matevosyan 2017: 340-360). Kazakistan lideri Nazarbayev, Mayıs 2014'teki zirvede de kurulan birliğin "siyasal" bir amaç gütmeyeceğini, kimseyi karşısına almadığını ve ekonomik bir blok yaratacağını ilan etmiştir (Tengrinews 2014). Benzer açıklamalar birlik kurulmadan önce ve sonrasında da Rusya başta olmak üzere tüm katılımcılardan da gelmiştir. Ne var ki, dünya genelinde ve özellikle de Batı Dünyası'nda, Avrasya Ekonomik Birliği'nin, Rusya odaklı olacağı ve bu ülkenin küresel güç olabilme hedefine hizmet etmek üzere Avrasya geneli ve eski Sovyet coğrafyası özelinde yaratmaya çalıştığı hegemonya anlayışına entegre olacağı ifade edilmektedir (Sergi 2018: 52-60). Bu durumu, Kindleberger'in "Hegemonik İstikrar Teorisi" özelinde betimlemek de mümkündür. Bu teoriye göre, hegemonya, sistem (bölge) içerisinde güçlü olan aktörün, sistemdeki (bölgedeki) tüm devletler adına ortak olarak

istenilen hususlara ulaşılması için inisiyatif almasıdır (Webb vd. 1989: 183-198). Avrasya'da, öncelikle ekonomik yönden başlatılacak olan entegrasyonun, sonuç itibarıyla askeri ve siyasal bir bağlam da kazanarak, birlik üyesi ülkeleri Rusya'ya bağımlı kılacağı değerlendirilmektedir. Hatta Avrasya Ekonomik Birliği'nin geleceği adına çok önemli görülen Ukrayna'nın, Moskova yönünde atmaya çalıştığı adımın ardından büyük çaplı bir siyasal krizin ortasında kalması ve Batı ile Rusya arasında kalmış bir cephe ülkesine dönüşmesi de Avrasya Ekonomik Birliği özelinde değerlendirilebilecek bir gelişmedir.

1994'ten bu yana devam eden bir gelişim sürecinin ardından 2015'te oluşturulan birlik, AB benzeri bir örgütsel yapıyı yansıtıyor olsa da coğrafi bakımdan çok daha geniş bir bölgeye hitap etmekte ve ekonomik bakımdan da yetersiz aktörleri içerisinde barındırmaktadır. Yalnızca 5 üyeye sahip olmasına karşın, Doğu Avrupa, Güney Kafkasya ve Orta Asya'da konumlanan bu aktörlerden dolayı birliğin coğrafi kapsamı oldukça geniştir. Özellikle Rusya, Avrasya Ekonomik Birliği'nin, eski Sovyet cumhuriyetlerinin tamamına (AB üyesi Baltık ülkeleri dışında) genişletilmesini arzulamaktadır. Hatta bu yönde temaslar da sürdürülmektedir. Avrasya'da ekonomik bir işbirliği gerçekleştirilmesi yönündeki çabalara en başından bu yana destek vermiş Tacikistan'ın, birliğe üye olma konusunda istekli olduğu görülmektedir. Üyelik müzakereleri yürüten Duşanbe'nin, gerekli hazırlıkların yapılması sonrasında birliğe katılmasına kesin gözüyle bakılmaktadır (Panfilova 2018). Şevket Mirziyoyev'in iktidara gelmesi sonrası Çin başta olmak üzere bölge ülkeleriyle yakın ekonomik ilişkiler kuran ve diplomatik manada oldukça atak bir profil çizen Özbekistan ise, Moskova'nın oldukça istekli olmasına karşın, Avrasya Ekonomik Birliği'ne girmeyi istememektedir (Eurasianet 2018). BDT ülkeleri arasındaki serbest ticaret bölgesinden yararlanan ve Çin'in Tek Kuşak, Tek Yol inisiyatifi ekseninde ciddi bir yatırım yaptığı Özbekistan, şimdilik kaydıyla kendisini hiçbir entegrasyon girişimine bağlamamaktadır. Gürcistan ve Ukrayna ise AB ile yakınlaşma yolunu seçmiş durumdadır (Gardner 2014). Her iki ülkenin Rusya ile olan sorunları ve bu sorunların toprak bütünlüklerini ortadan kaldırmış olan mahiyeti, bu ülkelerin dış politika tercihlerinin sonucu olduğu gibi, aynı zamanda Rusya'nın bu ülkelere güven vermemesiyle de yakından ilgilidir. Azerbaycan da herhangi bir entegrasyon girişimine bağlanmayı tercih etmeyen ve Türkiye aracılığıyla Batılı ülkelerle kurduğu enerji odaklı bağlarını daha fazla önemseyen bir ülkedir. Moldova ise, topraklarındaki ayrılıkçı bölge (Transdinyester) nedeniyle dış politika tercihleri hususunda Rusya'nın etkisini hisseden, fakat AB'nin soğuk yaklaşması nedeniyle de AB ile Avrasya Ekonomik Birliği arasında herhangi bir tercihte bulunma şansı olmayan ve AEB'ye gözlemci üye olarak katılmış bir ülkedir (Kofner 2018).

Avrasya Ekonomik Birliği, bölgesel bir entegrasyon girişiminin ihtiyaç duyabileceği ciddi bir kurumsallaşma düzeyine haizdir. Hatta bu kurumsallaşma düzeyinin güvenlik topluluğunu çağrıştırdığı da söylenebilir. Avrasya Ekonomik Birliği'ne bağlı Yüksek Konsey, birliğin en tepe örgütlenmesidir ve devlet başkanları yılda en az bir kez bir araya gelerek, birliğin genel stratejisini çizer. Yüksek Konsey, Avrasya Ekonomik Birliği Yüksek Mahkemesi başta olmak üzere birliğin en tepede yer alacak yöneticilerini de belirler. Yüksek Konsey'de kararlar oybirliği ile alınır. Hükümetlerarası Konsey ise hükümet başkanlarının (başbakan) yılda en az iki kez bir araya geldikleri ve bütçeyi onaylamak, Avrasya Ekonomik Komisyonu'nun çalışmalarını şekillendirmek ve genel gidişata ilişkin sorunlarla ilgili kararlar almak gibi hususları yerine getirdikleri bir organdır. AB Komisyonu örnek alınarak oluşturulduğunu söylediğimiz ve 2012'den bu yana aktif bir şekilde görev yapan Avrasya Ekonomik Komisyonu ise, birliğin temel yürütme organı olarak bilinmektedir (Ağır vd. 2017: 114-115). Her üye ülkeden üç üye olmak üzere 15 üyeden oluşan (üye sayısı arttıkça bu rakam artacaktır) Komisyon, kararlarını oy çokluğu ile almakta ve Komisyon'un başkanı da Yüksek Konsey tarafından atandıktan sonra dört

yıl görev yapmaktadır. Avrasya Ekonomik Komisyonu, her biri belli politika alanlarına (sektörlere) odaklanmış ve fonksiyonel temelde hareket eden 23 ayrı alt komisyondan oluşmaktadır. Avrasya Ekonomik Komisyonu, birliğin merkezi ülkesi olarak bilinen Rusya'da, Moskova'da konumlandırılmıştır. Komisyon, esasen fonksiyonel temelde ilerletilmeye çalışılan ve AB'yi örnek alan Avrasya Ekonomik Birliği'nin, ekonomik ve teknik bütünleşmeyi gerçekleştirerek, son kertede neofonksiyonel bir düzleme entegre edilmesini amaçlayacaktır. Birliğin, sürekli olarak görev yapan üst yargı organı konumundaki Avrasya Ekonomik Birliği Mahkemesi ise Minsk'te bulunmaktadır (Shtarks 2018).

AB ile kıyaslandığında, Avrasya Ekonomik Birliği (AEB)'nin en önemli eksiği ise projeyi halkın da sahiplenmesine yardımcı olacak ve girişimin yalnızca siyasal ve ekonomik elitlerin kararları ve yönelimlerine bağımlı kılmaktan uzaklaştırarak, demokratik bir bağlama da kavuşturabilecek bir Parlamento'ya sahip olmamasıdır. Bu bağlamda, önümüzdeki dönemde bu hususta belli çalışmaların yapılması bir gereklilik olacaktır. Ne var ki, üye ülkelerin siyasal çoğulculuk ve demokratik katılım hususunda çok da iyi bir düzeyde olmayan aktörler olmaları ve genel itibarıyla otoriter bir siyasal bağlamın birlik üyelerinde güçlü olması, bu yönde atılacak adımlar hususunda belli bir çekingenliğin ve gecikmenin olmasını anlamlı kılmaktadır. Birliğin en temel kurumu olan Avrasya Ekonomik Komisyonu'nun Rusya'da bulunuyor olması ve yine birlik bütçesine Moskova tarafından çok yüksek meblağlarda ve oranlarda katkı sağlanıyor oluşu (Kirkham 2016: 111-128), Avrasya Ekonomik Birliği'nin, Rusya merkezli ve bu ülkenin Avrasya odaklı hegemonya inşa sürecine ve çok kutupluluk söylemine hizmet edildiği yönündeki iddiaları güçlü kılmaktadır. Zaten üye ülkelerde de bu yönde bir çekingenlik bulunmaktadır. Kazakistan'ın, sürekli olarak, birliğin ekonomik işbirliğine ve bölgedeki ekonomik/ticari potansiyeli geliştirmeye hizmet eden bir blok yaratmayı amaçladığını ve siyasi bir hedefin olmadığına dair açıklamalar yapması, bu yönde gerek bu ülkede, gerekse de diğer üye ülkelerde ve üye olması düşünülen aktörler bazında bir kafa karışıklığının olduğunu göstermektedir. Bunun temel nedeni ise, Rusya'nın, eski Sovyet coğrafyasında yer alan ülkeler üzerinde uyguladığı ve bu ülkelerin kendisiyle örtüşen bir dış politika çizgisinde olmalarını isteyen ve bu yönde çeşitli ekonomik, enerji merkezli ve hatta askeri hamlelerde bulunmaktan kaçınmayan yaklaşımıdır. NATO üyesi olmayı isteyen ve ABD ile AB'ye yaklaşarak, kendisinden uzaklaşan Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü, kendisi açısından, tamamıyla ortadan kaldıran Ağustos 2008 tarihli askeri müdahale bu yönde önemli bir örnektir (Kakachia 2010: 87-104). Yine, 2005'teki Batı yanlısı Turuncu Devrim sonrasında Ukrayna'ya uygulanan enerji odaklı cezalandırma girişimleri ve 2014'te Euromaidan Olayları sonrasında bu ülkeye bağlı Kırım'ın "tek taraflı" olarak ilhak edilmesi ile Doğu Ukrayna'daki ayrılıkçılara verilen destek de Moskova'nın kendi çıkarlarına zarar vereceğini gördüğü eski Sovyet cumhuriyetlerine yönelik hamlelerinden en bilinenleri olarak görülebilir (Bebler 2015: 35-54). Bu bağlamda, Avrasya Ekonomik Birliği üyesi olmuş ya da bu birliğe katılması yönünde Moskova'dan çağrı alan ya da alacak eski Sovyet cumhuriyetlerinin tercihleri, Avrasya'da barış ikliminin Rusya'nın dış politika çıkarları ile fazlaca ilintili olduğu da düşünüldüğünde, ciddi bir bölgesel güvenlik sorunu yaratabilecektir.

Rusya, her ne kadar Avrasya Ekonomik Birliği ile doğrudan bir kurumsal bağı olmasa da, tıpkı NATO gibi kendi güvenlik çıkarlarına için bölgesel bir askeri örgütlenme de yaratmıştır. Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) adını taşıyan ve "Rus NATO'su" olarak da görülen bu yapı, Moskova'yı ve çıkarlarını merkeze alan ve eski Sovyet coğrafyasında Rusya ile uyumlu bir güvenlik yapılanması öngören bir girişimdir (Markedonov 2018). Avrasya Ekonomik Birliği, bölgesel entegrasyonun ekonomik ve

teknik yönüyle ilgiliyken, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü ise savunma ve askeri güvenlik yönüyle ilintilidir. Birlik üyesi tüm ülkeler, aynı zamanda Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü üyesidir. 2002'de kurulmuş olan KGAÖ, birliğe üye ülkelerin dışında, yakın bir zamanda AEB'ye katılması düşünülen Tacikistan'ı da içermektedir. Rusya, eski Sovyet coğrafyasında kendi hegemonyasına entegre olacak bölgeselleşme girişimini kurgularken askeri boyutu da düşünmüş ve NATO ya da farklı bir rakip örgütün bölgeye girişini engellemek ya da üye ülkeleri kendi güvenlikleri adına böyle bir adımı atmaktan caydırabilmek için KGAÖ'yü kurmuştur. Bölgesel güvenlik endişesine odaklanan ve işbirliğinin altını çizen bir yapı olsa da, bölge devletlerini tek yönlü bir tercih yapmaya iten bir girişim olduğu için, bu inisiyatifin kendi içerisinde bir "zorlama" unsuru taşıdığı da ortadadır.

180 milyonluk bir ortak pazar yaratan, gümrük tarifelerinde ortaklaşmanın yanı sıra, tarife dışı engellerin de ortadan kaldırılmasıyla ve gerek finansal, gerekse de mali anlamda ekonomi politikalarının ortaklaştırılmasını öngören Avrasya Ekonomik Birliği, etkin düzenleyici kurumlar eliyle de ekonomi odaklı olarak yaratılabilecek bir bölgesel blok öngörmektedir. Elektrik, petrol ve doğalgaz ihtiyacını karşılama anlamında da bir bağımlılık ilişkisi üzerinden yakınlaşma ve büyük çaplı fiyat avantajları sunacak olan AEB, görünüm itibarıyla teknokratik ve süreklilik öngören bir statüko yaratmayı planlamaktadır (Sergi 2018: 152-160).

AEB'nin, Batı Balkanlar'dan Vladivostok'a varan geniş coğrafyada, Moldova ve Sırbistan gibi ülkeleri dahi üye olarak görmeyi öngören ve bu bağlamda da AB ve NATO üyeliği ekseninde betimlenen Batı etkinliğini sınırlandırabilmeyi hedefleyen yaklaşımı (Lisovolik 2017), birliğin, Rusya'nın sistemsel çıkarlarına ve özellikle ABD ile yaşadığı Avrasya odaklı rekabete hizmet ettiğine ilişkin bir ön kabul yaratmaktadır. Buna göre, Moskova, Nazarbayev tarafından 1990'lı yıllarda ortaya konan Avrasya merkezli ekonomik işbirliği fikrini vitrine koyan, fakat, AB, NATO ve Tek Kuşak, Tek Yol inisiyatifi ekseninde de Çin tarafından öngörülen bölgesel etkinlik alanlarını daraltabilmek ve kendisine ait bir hegemonya alanı yaratabilmek için AEB'yi kullanmak istemektedir. AEB, Rusya'nın üye olacak ülkelerin dış politika kararlarına doğrudan bir şekilde müdahale etmesini engelleyecektir. Zira birlik aracılığıyla "ortak" ekonomi politikaları izlenmesi ve yaratılan veya yaratılacak yeni kurumsal ve denetleyici yapılar eliyle, Moskova'nın üye ülkelere oranla zaten çok güçlü olan ekonomik ve uzun vadede de siyasal kararları, "yumuşak" bağlamda bir müdahale ekseninde üye ülkelere kabul ettirebilecektir. Böylece uzun erimli bir hegemonya inşası süreci yaşanacak ve Rusya, "kaba" güç kullanmadan bunu gerçekleştirme yoluna girecektir. Rusya'nın, AEB'nin toplam GSYH (GDP)'sinin %84'ünü oluşturduğu düşünüldüğünde, diğer üyelerin "ekonomik" temelli bu birlik içerisinde Moskova'ya ne denli bağımlı olduğu anlaşılabilir (Shtraks 2018). Rusya, bu bağımlılık bir veri iken, kendisi için doğru olan ve diğer üyeleri kendisine bağımlı kılmayı sağlayacak ve belki de bu ülkelerin diğer aktörlerle bağımlı olumsuz etkileyecek kararları alarak uygulatabilecektir. AEB'nin Rusya'nın toplam ticareti içerisindeki payının yalnızca %5 olduğu düşünüldüğünde, birliğin Rusya adına ekonomik veya ticari öneminden çok siyasi ve uluslararası sisteme entegre bir değerinin olduğu anlaşılabilir (Sergi 2018: 152-160). Rusya, henüz gerçekleştirilememiş olsa da "parasal birliği" de tamamlayarak ve ortak bir para birimi (altyn ismini taşıması planlanmaktadır) üzerinden ticari işleyişi gerçekleştirip, ABD Doları'nın küresel kullanım alanını azaltmaya yönelik "çok kutupluluğu" özendirerek yaklaşımlarını güçlendirmek istemektedir (Kim 2015). Üye ülkelerin Rusya'ya askeri teknoloji, enerji (gerek ihtiyaçlar, gerekse de boru hatlarının kullanımı), iş gücü (üye ülkeler ve olması düşünülen ülkelere milyonlarca işçi Rusya'da çalışmaktadır), yatırım ve finansal destek hususlarındaki bağımlılığı düşünüldüğünde,

AEB'nin "karşılıklı" bir bağımlılıktan çok Moskova'ya olan "asimetrik bağımlılığı" kurumsallaştırdığı da ortadadır. Üye ülkelerden Belarus'un 2015 yılı itibarıyla gıda ihracatının %35, makine ihracatının da %22'sinin bu ülkeye yapılıyor olması ve buna karşılık doğalgaz ile petrol ihtiyacının tamamının Rusya tarafından karşılanıyor oluşu, bu bağlamda önemli bir örnektir. Yine, bir başka üye ülke, Ermenistan'ın nükleer santrali Metsamor'un Rusya tarafından işletilmesi ve Rusya merkezli şirketlerin Ermeni Ekonomisi'ndeki hegemonik rolü, bu ülkenin enerji ihtiyacının da Moskova tarafından giderildiği ve aynı zamanda Rusya'nın verdiği silah ve güvenlik desteği ile birlikte düşünüldüğünde kritik bir mahiyettedir. Aynı şekilde, Kırgızistan'ın toplam ticaretinin %42'sinin AEB üyeleri ile yapılıyor olması (%26 Rusya ve %16 Kazakistan) ile Rusya'da çalışan Kırgız işçilerin ülkeye yolladığı sermayenin ülke ekonomisinin ihtiyaç duyduğu finansal desteğin karşılanmasındaki rolü, AEB ve Rusya'nın Bışkek adına önemini yansıtan bir örnektir. AEB'nin uzantısı olarak görülen KGAÖ ise, bu asimetrik bağımlılığı güvenlik boyutuyla tamamlamayı öngörmektedir (Kirkham 2016: 111-128).

AEB, üye ülkelerin ihtiyaçlarının giderilmesi ve Avrupa ile Çin arasındaki büyük coğrafi alanda bölgesel bir ekonomik blok oluşturmaya yönelik bir girişimdir. Ne var ki, gerek üye ülkelerin SSCB döneminden kaynaklanan ve Rusya'nın bölgesel hegemonya beklentisinden dolayı Rusya'ya karşı duydukları güvensizlik, gerekse de Rusya dışında hiçbir ülkenin ekonomik ve teknik gelişmişlik anlamında birliğin yükünü taşıyacak bir potansiyeli olmaması nedeniyle "eşitlikçi" bir düzlemde işlemeyecek olmasından dolayı, uzun erimli bir güvenlik topluluğu oluşturma yönünde önemli soru işaretleriyle karşı karşıyadır. Birlik içerisindeki üye ülkelerin, süreci siyasi ve askeri boyuta taşıma hususundaki isteksizlikleri ve Rusya'nın zaten sınırlı olan ekonomik gücüne sürekli bir bağımlılık geliştirme hususunda ortaya çıkabilecek olumsuzluklar, Çin gibi alternatiflerin sunacağı ekonomik avantajlar ve Rusya ile Batı ve belki de Rusya ile Çin gibi aktörler arasında yaşanacak sistemsel anlaşmazlıklar da bir veri olarak alındığında, AEB'nin güvenlik topluluğu oluşturma hedefini anlamsızlaştırabilecektir.

Bölgesel Sorunlar ve Avrasya Ekonomik Birliği

AEB'nin yaratılmaya çalışıldığı eski Sovyet coğrafyası, kendi içerisinde ciddi toplumsal, sosyal, ekonomik ve siyasal sorunlar içeren bir bölgedir. Her şeyden önce, AEB'nin mevcut ve potansiyel üyeleri ekseninde de görüleceği üzere, farklı tarihsel, sosyo-kültürel ve coğrafi gerçekliklere sahip olan toplumlar bir araya getirilmeye çalışılmaktadır. Her ne kadar, bahsedilen toplumlar öncesinde SSCB içerisinde bir arada yaşamış ve Moskova tarafından koordine edilmiş ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasal bir bağımlılık ilişkisi içerisinde yaşamış olsalar da artık SSCB'nin ideolojik bir alternatifine ya da ideale de yaslanan ve toplumları bir arada hareket etmeye iten "demir yumruğu" yoktur. Bu nedenle, her şeyden önce, AEB'nin mevcut ve potansiyel üyelerinin farklı coğrafi bölgelerde yer alıyor olmaları, onların dış politika ve hayat tarzına dair yaklaşımlarını etkilemektedir. Üye ülkelerden Belarus ile potansiyel adaylardan biri olarak görülen Moldova'nın, AB üyesi olmuş komşularıyla olan temasları, kültürel ve tarihsel bir derinliği de haiz olan ilişkileri ve paylaşımları, bu ülke halklarını birbirleriyle daha geniş bir sosyal alanda ve hatta siyasal bir bütünlük çerçevesinde hareket etmeye itebilir. Nitekim AEB üyesi Belarus ve Rusya ile AB arasında sıkışmış ve tercih yapamaz bir görünüm arz eden Moldova'nın ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından, bir zamanlar aynı blok içerisinde (Doğu Bloku) yer aldıkları komşu ve hatta akraba (Moldova özelinde Romanya) toplumların yaşadıkları devletlere/toplumlara oranla çok daha geri bir görünüm arz etmeleri, Rusya'nın AEB özelindeki hegemonya inşasına uzun dönemde zarar verebilir. Zira bu ülkeler, dış politika tercihlerini değiştirerek, AEB'yi Rusya'nın kendileri üzerinde oluşturduğu baskının bir yansıması olarak değerlendirerek, bu projeyi BDT tarzı bir

etkisizliğe sürükleyebilir. Üstelik AEB'nin Batı yönünde kendisine entegre etmeye çalıştığı bu toplumlarla Orta Asya ve hatta Güney Kafkasya'daki toplumlar arasında da tarihsel ve sosyo-kültürel anlamda, SSCB dönemi dışında, herhangi bir ciddi paylaşım ya da örtüşme yoktur. Yani, Rusça konuşabilir olmak ya da Rus kültüründen etkilenmiş olmak dışında etno-kültürel ve tarihi birikim ekseninde bir ortaklığın ya da ileri düzey bir paylaşımın olduğundan bahsetmek mümkün değildir. Orta Asya'da konumlanmış ülkelerin Çin ile olan paylaşım alanlarının artması, bu toplumların Batılı aktörlerden çok, yatırımlar ve finansal destek anlamında kendilerine daha yakın durabilecek Pekin ile yaklaşımlarını beraberinde getirebilir (Sternberg vd. 2017: 1-16). Her ne kadar, Çin ile Orta Asya'daki Türk asıllı toplumlar arasında tarihsel bir arka plana da haiz bir anlaşmazlık olsa da Pekin'in ekonomi-finans odaklı pragmatik yaklaşımı, ekonomik yönden ciddi bir yetersizlik içerisinde bulunan bu toplumlara daha sıcak gelebilir. AEB, orta vadede, önemli bir "başarı öyküsü" yazarak, ekonomik anlamda ciddi bir çekim merkezi haline gelmediği takdirde, üye ülkelerin coğrafi ve kültürel ayrılıkları daha fazla konuşulmaya başlanabilecektir. Zira Doğu Avrupa özelinde AB ve özellikle Orta Asya özelinde Çin'in hamleleri ve varlığı, AEB üyeleri açısından daha elverişli imkânlar sunabilecektir.

AEB'nin güvenlik topluluğu yaratmaya yönelik bir inisiyatif olduğunu düşünürsek, her şeyden önce, güvenlik topluluğu oluşturulacak olan geniş alandaki bölgesel sorunlara dikkat çekmek gerekmektedir. Nitekim Güney Kafkasya özelinde, Ermenistan'ın dışında, birliğe üye olabileceği değerlendirilen Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi rayonda devam etmekte olan Ermenistan işgalinden dolayı bunu istemeyeceği ortadadır (Mustafayeva 2018: 119-129). Nitekim Ermenistan'ın bu işgali sürdürmesi hususunda Rusya'nın bu ülkeye verdiği askeri destek ve hatta bu ülkenin Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü üyesi olması dahi Bakü'nün dikkate aldığı kritik bir husustur (Terzyan 2018: 234-250). Azerbaycan'ın AEB ve hatta KGAÖ üyeliği için öncelikli olarak Dağlık Karabağ'daki işgalin Rusya'nın isteği ve desteğiyle son bulması bir ön şart olarak görülebilecektir. Bunun dışında, Moldova topraklarında, Rusya'nın "güvenlik garantisi" altında olduğu ifade edilebilecek Transdinyester'de yaşanan siyasal ayrılıkçılık da Kişinev'in dış politika tercihlerini etkileyen en temel husustur (Rogstad 2018: 49-64). Toprak bütünlüğüne ilişkin meseleleri, bu ülkelerin dış politika yaklaşımlarını sınırlı da olsa kendi denetimi altında tutmak için kullanmaya çalışan Moskova, bu anlamda belli bir başarı elde ediyor olsa da, bahsedilen ülke toplumları tarafından hiçbir şekilde güvenilir bir aktör olarak görülmemektedir. Yani, muhtemel bir AEB üyeliği, bu toplumlar adına, "istenmeyen" SSCB'nin günümüze olan uzantısı şeklinde algılanabilecektir (Kolganov 2015).

Bu hususta. Özellikle Ukrayna'da yaşanan gelişmeler kritik bir eşik arz etmektedir. Zira Rusya, Ukrayna'da, Moskova yanlısı Yanukovic'in Euromaidan sonrası devrilmesiyle başlayan süreçte, bu ülkenin AB ve NATO yanlısı bir iktidarın eline geçmesi sonrası, Kiev'e yönelik askeri, siyasi ve ekonomik baskı tedbirlerini derhal gündemine almıştır. Bu hususta da, etnik Rusların çoğunluğu oluşturduğu ve bir Rus üssüne de sahip ve "ayrılıkçı" bir eğilim taşıyan Kırım'ı ilhak ettiği gibi, Donbass Havzası'ndaki Rusya yanlısı ayrılıkçılara da destek verdiği belirtilmektedir. Siyasal ayrılıkçılık girişimleriyle karşı karşıya bulunan ve AEB üyesi olan ya da olması düşünülen ülkeler, hiç kuşkusuz, Ukrayna'daki gelişmeleri yakından takip etmekte ve güvenlik topluluğu yaratmaya aday bir sürecin "güvenlik riski" taşıdığını fark etmektedir (Lapenko 2014: 121-136).

Kazakistan ve Kırgızistan'ı üyesi olduğu ve Tacikistan ile Özbekistan'ı da potansiyel üyeleri olarak gören AEB'nin, Orta Asya ekseninde karşı karşıya kaldığı birtakım sorunlar bulunmaktadır. Kendi içlerinde ciddi bir güvenlik meselesi haline gelmiş olan bu problemlerin, Avrasya'da güvenlik topluluğu oluşturma girişimine olumsuz yönde etki

edeceği de ortadadır. Bu sorunlardan biri, SSCB döneminde çizilen iç sınırlar ekseninde bağımsızlaşan Orta Asya cumhuriyetlerinin, bağımsızlık sonrasında birbirleriyle yaşadıkları “sınır meseleleri” olarak görülmektedir. Nitekim özellikle Kırgızistan ile Özbekistan arasındaki sınır hattında birçok bölgede belirsizlik vardır (Toktogulov 2018: 85-106). İki toplumun, tarihsel süreç içerisinde ve SSCB döneminde belli kasaba ve şehirlerde karışık halde yaşamış olması bu durumun temel nedenidir. Bugün Kırgızistan topraklarında, birçok Özbek kasaba ve köyü bulunmakta iken, aynı durum Özbekistan topraklarında kalan Kırgız kasaba ve köyleri adına da geçerlidir. Hatta bu kasaba ve köylerden bazıları, bağlı oldukları ülke toprakları ve halkı tarafından etrafi çevrilmiş bir nitelik taşır haldedir. Yani anavatan olarak gördükleri ülkelerle fiziksel bağları da yoktur. Bahsedilen bu durum, Özbekistan-Kırgızistan ilişkileri'nde gerginliği artıran ve toplumlar arası anlaşmazlıkları körükleyen bir husus olmasına karşın, yıllardan bu yana çözümlenebilmiş değildir. Rusya'nın da bu hususta, tarafları yatıştırmak dışında herhangi bir girişimi olmamıştır. Hatta Moskova'nın bu sorunu, her iki ülke ile olan ilişkilerinde de bir “koz” olarak kullanmak istediğine dair görüşler de vardır. Sınır aşan bir etnik/ulusal problem olarak görülebilecek bu durum, Özbekistan-Kırgızistan ilişkileri'ni olumsuz etkilemenin dışında, diğer Orta Asya ülkeleri arasında da düşük seviyede de olsa gerginliği yol açmaktadır. Hatta Kazakistan-Rusya ilişkileri özelinde çok konuşulmuyor olsa da, Kazak başkentinin Almatı'dan Astana'ya taşınmasının gerisinde de Kuzey Kazakistan'daki Rus ağırlığının azaltılması girişimi de yatmaktadır. Nitekim Kuzey Kazakistan, SSCB döneminde Rus toplumunun ağırlığa sahip olduğu bir toplumsal yapıya haizdi. SSCB'nin dağılması ile Rusların, Kazakistan'dan ayrılması süreci hızlansa da Kazakistan yönetiminin başkent hamlesinin, Moskova'nın kendi üzerinde oluşturabileceği muhtemel bir baskıdan kurtulmak amacıyla ortaya konduğu açıktır (Auyezov 2016). Çin'in Sincan Uygur Bölgesi'nde yaşayan Kazak ve Kırgız azınlık ise, son dönemde, Orta Asya cumhuriyetlerinin Çin ile olan iyi ekonomik ilişkileri nedeniyle fazlaca ele alınmamaktadır (Kokaisi 2012: 383-402). Fakat bu hususun da önemli bir toplumsal mesele olduğu ve kimlik tabanlı güvenleştirmeyi konsolide edebileceği unutulmamalıdır.

Orta Asya özelinde AEB'nin karşı karşıya kalabileceği bir diğer sorun ise son dönemde uluslararası politikaya damgasını vuran radikal terör örgütlerinin varlığıdır. Sınır aşan bir nitelik taşıyan ve özellikle eski Sovyet cumhuriyetlerine komşu olan Afganistan'da büyük bir etkinliğe haiz olan bu örgütlerin, özellikle Tacikistan (Dağlık Bedaşan) ve Fergana Vadisi'nde belli bir ideolojik desteğe ve etkinliğe sahip olduğuna ilişkin analizler bulunmaktadır. Fergana Vadisi'nin, çoğunluğu Özbekistan'da olmak üzere, Özbekistan ile Kırgızistan toprakları arasında bölündüğü dikkate alındığında, radikal terörün bölgede ciddi bir etkinliğe sahip olma potansiyeli taşıdığı ortadadır (Sanderson vd. 2010). Nitekim bu devletlerin yönetimleri, radikal söylemlere sahip olduğunu düşündükleri birçok aktörü ve hareketi yakından izlemekte ve bunların siyasal arenada yer almalarını engellemeye çalışmaktadır. Fakat bu yaklaşım, muhtemel bir terör hareketliliğinin önüne geçememektedir. Zira özellikle El Kaide ve bağlantılı örgütlerin saflarında Orta Asya kökenli çok sayıda isme de rastlanmaktadır. Rusya ve Çin'in kurulmasına ön ayak olduğu Şanghay İşbirliği Örgütü nezdinde, radikal terör örgütleriyle mücadele hususunda Orta Asya cumhuriyetleri de katkı veriyor olsa da radikal terör hareketlerinin örgütlenmek için alan, zaman ve hatta toplumsal destek buluyor olması önemlidir (Jackson vd. 2017). Bunun en temel nedeni, bu örgütlerin sansasyonel eylemlerle görünür bir etki yaratmaya başlamasıdır. Afganistan'da, önceleri El Kaide'ye destek vermiş Taliban'ın, ABD ile müzakereler yürüterek ülkedeki etkinliğini siyaseten “meşru” ve yasal hale getirme yönünde ilerliyor olması bu noktada kayda değer bir gelişmedir (Mashal 2019). Yine, son dönemde, Afganistan'ın kuzeyinde, Orta Asya cumhuriyetlerine komşu bölgede DAESH (İŞİD)'in etkinliğini artırdığına ilişkin haberler

yayınlanması da bölgeyle ilgili bir farkındalık unsurudur (Rahim vd. 2018). Sosyo-ekonomik yönden az gelişmiş bir toplum içerisinde bulunmak ve istikrar vurgusu özelinde otoriter yönetim kalıpları üzerinden toplumsal muhalefetin siyasal bir farkındalık yaratmasının önüne geçiliyor olması, radikal eğilim göstermeyen grupların da zamanla bu çerçeveye taşınmasına yol açmaktadır. Bu bağlamda, ekonomik refah ve çoğulcu yönetim anlayışının gelişimi önemlidir. Orta Asya özelinde ve eski Sovyet coğrafyası genelinde bu hususlar bakımından ileri adımlar atılması gerektiği de açıktır.

Çin de, Orta Asya'ya komşu Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde El Kaide ile ilişkili grupların (Doğu Türkistan İslami Hareketi şemsiyesi altında) bulunduğunu belirterek, bölgede geniş çaplı ve Uygur halkında huzursuzluğa yol açan güvenlikçi tedbirler uygulamaktadır (Duchatel 2016). Pekin, uyguladığı güvenlikçi tedbirleri Suriye'de savaşırken etkisiz hale getirilen Uygur kökenlileri örnek göstererek konsolide etmektedir. Tüm bu gelişmelerden de anlaşılacağı üzere, bölgesel güvenlik açığı hususunda AEB'nin en temel gündem maddelerinden biri radikal terör grupları olacaktır.

Güvenlik topluluğu oluşumu önündeki önemli sorunlardan biri de Hazar'ın paylaşımına dair anlaşmazlıktır. Her ne kadar, 2018 içerisinde bu yönde anlaşmanın sağlandığına ilişkin haberler yayınlanmış olsa da 50 milyar varillik petrol ve 300 trilyon metreküplük kanıtlanmış doğalgaz rezervine sahip olduğu ifade edilen Hazar'ın deniz dibine ve toprak altına ilişkin, karşılıklı ve komşu kıyılara sahip ülkeler arasında, paylaşım anlaşmaları yapılmadığı için sorun hallolmuş değildir. Egemenlik alanı olarak belirtilen 15 mil ve balıkçılık bölgesi olarak tespit edilen toplam 25 millik alan dışında kalan bölge ortak kullanıma açılmıştır. Fakat karşılıklı ve komşu sahillere sahip ülkelerin petrol ve gazın bulunduğu deniz dibini ve toprak altını birbirleriyle yapacakları anlaşmalarla paylaşmaları gerekmektedir (The Guardian 2018). AEB üyesi Rusya ve Kazakistan'ın dışında, Moskova'nın AEB içerisinde görmek istediği Azerbaycan ile AEB'nin partnerleri arasında yer alan ve birlik ile serbest ticaret antlaşması imzalamış olan İran'ın da parçası olduğu bu denklem, AEB'nin çözüm hususunda etkin olması beklenen ve ekonomik önemi nedeniyle de güvenlik sorununa dönüşebilecek bir sorundur. Özellikle Türkmen gazının, Azerbaycan üzerinden Türkiye'ye, oradan da AB'ye aktarılmasını kendi enerji çıkarları açısından olumsuz olarak değerlendiren Moskova'nın yaklaşımı da Hazar'ın paylaşımı ve AEB açısından kritik bir önem taşımaktadır.

Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Avrasya Ekonomik Birliği'ne Olan Yaklaşımları

AEB, üye ülkeler tarafından siyasi yönü olmayan ve Doğu/Güneydoğu Asya ile Avrupa arasındaki Avrasya coğrafyasında ekonomik bir blok olmayı hedefleyen bir girişim olarak değerlendiriliyor olsa da, Rusya'nın son dönemde ortaya koyduğu söylem ve eylemler, bölgeyle ilgili küresel ve bölgesel aktörler tarafından farklı bir boyutta ele alınmaktadır. KGAÖ'nün AEB'ye entegre edilmeye çalışılması ve Moskova'nın gerek ekonomik, finansal ve iş piyasası açısından elde tuttuğu üstünlüğü ile üye ülkeleri kendisine bağımlı kılmaya dönük stratejisi, küresel ve bölgesel aktörler tarafından, AEB'nin, Rus hegemonya inşa sürecinin bir parçası olarak görülmesine yol açmaktadır. Moskova'nın, uluslararası sistem düzleminde "çok kutupluluğa" yaslanan stratejisi ve bu stratejiyi kendisi adına anlamlı kılabilmek adına eski Sovyet coğrafyasında kurgulamaya çalıştığı hegemonya, bu bağlamda farkındalık yaratan bir husustur (Kurowska 2014: 489-508).

ABD, hiçbir zaman etkin bir aktör olarak yer alamadığı eski Sovyet coğrafyasında kendi etkinliğini sınırlamaya yönelik bir girişim olarak gördüğü AEB'yi, SSCB'nin "ideolojiden" bağımsız bir şekilde yeniden kurgulanmasını amaçlayan bir inisiyatif olarak değerlendirmektedir. Milenyum sonrası süreçte "renkli devrimler" eliyle Batı'nın sistemsel

anlayışına entegre edilmeye çalışılan eski Sovyet coğrafyasında, Gürcistan ve Ukrayna özelinde de görüldüğü üzere, bu eylemlerin sınırlı bir etkinlik göstermesi ve toplumların beklediği sosyal refah düzeyini beraberinde getirememesi, Batı'nın ve özelde de ABD'nin görünümünü negatife çevirmiştir. Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne ilişkin probleminin sürüyor olması ve hatta Rusya ile savaşmak zorunda kalması, Ukrayna'nın 2005 ve 2014 tarihlerindeki Batı yanlısı değişim hareketlerine karşın, gerek toprak bütünlüğünü kaybetmiş, gerekse de ekonomik ve siyasal anlamda geniş çaplı bir kaosa sürüklenmiş olması, ABD'nin ve hatta AB'nin çoğu eski Sovyet cumhuriyeti nezdindeki görünümünü olumsuz etkilemiştir. Bu durum, özellikle Rusya'ya ekonomik, ticari, finansal ve iş gücü piyasası açısından bağımlı ve enerji ihtiyacını karşılama ya da sahip olduğu enerji kaynaklarını ihraç edebilme noktasında bu ülkeye bağımlı olan eski Sovyet cumhuriyetlerini, Rusya'ya ve AEB'ye yakınlaşmaya itmiştir. Moskova, Kırgızistan gibi "renkli devrim" girişimlerine ev sahipliği yapmış, fakat ardından ekonomik ve siyasal istikrarsızlığa saplanmış ya da Ermenistan gibi, Batı ile işbirliği yapmak isteyen, fakat güvenlik başta olmak üzere hemen her alanda kendisine bağımlı olan ülkeleri AEB'ye çekmekte zorlanmamıştır. Zira mevcut konjonktürde, bu ülkelerin kendisine bağımlılığı sürdüğü gibi, ABD ve AB'nin coğrafi anlamda bu ülkelere erişebilmesi çok da mümkün olmamaktadır. Ayrıca, NATO ve AB üyeliği ekseninde bir dış politika anlayışına yönelen eski Sovyet cumhuriyetlerine (özellikle Saakaşvili'nin Gürcistan'ı ve Yuşçenko ile Porosenko'nun Ukrayna'sı), bu yönde ciddi bir desteğin ve yol haritasının sunulmaması da, bu ülkelerin sonrasında yaşadıkları büyük çaplı sorunlar göz önünde bulundurulduğunda, Rusya ve AEB tercihini ehven-i şer haline getirmiştir (Matsaberidze 2015: 77-86).

Çin'in Avrasya Ekonomik Birliği'ne yaklaşımı ise oldukça ihtiyatlıdır. Moskova ile "sistemsel çok kutupluluk" talebi ve ABD liderliğindeki Batı hegemonyasına karşı duruş hususunda ortaklaşan Pekin, BM nezdinde gözler önüne serilen işbirliğine değer vermektedir. Şanghay İşbirliği Örgütü ekseninde bölgesel güvenlik, terörle mücadele ve sürdürülebilir bölgesel istikrar hususlarında Rusya ile aynı çatı altında bulunan Çin, bu ülkeyle olan geniş çaplı askeri, enerji tabanlı, ticari ve finansal işbirliğini de kendisi adına "stratejik" bir bağlamda ele almaktadır (Lanteigne 2018: 119-138). Bu minvalde, Çin'in, Rusya'yı merkeze alan bir bölgesel ekonomik entegrasyon girişimine açıkça karşı çıkması pek mümkün değildir. Ne var ki, Pekin'in 21. yüzyılın en önemli ekonomik/ticari inisiyatifi olarak yansıttığı "Tek Kuşak, Tek Yol" projesinin, AEB ile aynı bölge özelinde Çin nüfuzu yaratacak olması, iki aktör arasında ciddi bir rekabet ve hatta anlaşmazlık doğacağına ilişkin analizlerin yapılmasına neden olmaktadır (Putz 2018). Hatta orta vadede oluşabilecek böyle bir anlaşmazlığın, ABD tarafından kullanılabilmesi ve Washington'un, özellikle Moskova'yı, yakın çevresinde belli bölgesel tavizler vererek yanına çekebileceği ya da çekmesi gerektiği ifade edilmektedir. Hiç şüphesiz, böyle bir durum Çin tarafından da arzulanmamaktadır. Her ne kadar ekonomik, ticari ve finansal açıdan Rusya'ya oranla ciddi bir üstünlüğe sahip olsa da, Orta Asya özelinde ve Avrasya genelinde, Moskova'nın bilgi birikimine ve siyasal etkinliğine ihtiyaç duyabileceğini öngören Çin, bu ülkeyle kurumsal bağlamda işbirliğini sürdürmek istemektedir. Pekin, çok kutupluluk talebinin dillendirilmesi hususunda kendisiyle aynı noktada birleşen ve karşısına alması durumunda, tıpkı SSCB döneminde olduğu üzere, büyük bir güvenlik riski oluşturabilecek Rusya ile ilişkilerinin gerilmesini istememektedir. Bu ülkeyle yaptığı büyük çaplı silah ve askeri teknoloji odaklı antlaşmalar ile 20 yıllık enerji alımı antlaşması gibi hususlar da göz önünde bulundurulduğunda, Moskova'nın, Pekin için ne denli "stratejik" bir bağlama sahip olduğu anlaşılabilir (Jacques 2019). Bu faktörler bir arada değerlendirildiğinde, özellikle Orta Asya'da bir güvenlik topluluğunun yaratılabilmesi hususunda, Rusya'nın askeri ve siyasal gücü ve enerji rezervleriyle, Çin'in ekonomik, ticari ve finansal potansiyelinin

kurumsal bir işbirliği özelinde bir araya getirilebileceği ve tarafların kazan-kazan stratejisi ekseninde işbirliği yapabilecekleri değerlendirilmektedir. AEB ile Tek Kuşak, Tek Yol İnisiyatifi'nin birbirine entegre edilmesi, son dönemde sıklıkla üzerinde durulan bir husus olmaktadır (Shtraks 2018). Çin'in, son dönemde Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan gibi ülkeler özelinde artan ekonomik ve finansal etkinliğine Rusya'nın fazlaca müdahil olmaması, ekonomik, ticari ve finansal anlamda bölge ülkelerinin Çin ile yakın ilişkiler kurmasına Rusya'nın alan açtığını da göstermektedir. Bu husus, AEB ile Tek Kuşak, Tek Yol İnisiyatifi'nin "orta vadede" birbirlerine entegre edilebileceği ve Çin'in Avrasya Ortak Pazarı'na dahil olabileceğine ilişkin analizleri güçlendiren bir duruma işaret etmektedir. Kuşkusuz, bu sürecin esas tetikleyicisi de, Çin ile Rusya arasındaki sistemsel işbirliği ikliminin zarar görmesini engelleyerek, ABD başta olmak üzere, farklı küresel/bölgesel aktörlerin Avrasya özelinde güç temerküzünde bulunabilmesini engelleme düşüncesidir.

AEB, Hindistan için de bir farkındalık yaratmıştır. Pakistan ile yaşadığı büyük çaplı siyasal sorunlar ve özellikle de Keşmir Meselesi nedeniyle Orta Asya ve genel itibarıyla Avrasya anakarasına erişim hususunda coğrafi bir engelle karşı karşıya olan Yeni Delhi, bu engeli aşabilmek ve bölgede etkinlik kurabilmek adına yeni bir girişim başlatmıştır. Çin'in Tek Kuşak, Tek Yol İnisiyatifi eliyle Avrasya özelinde elde edeceği ekonomik etkinliği uzun vadede siyasal nüfuza dönüştürebileceğini öngören Hindistan'ın, bu durumu kendisi adına dengeleyebilmek adına, Rusya ile olan askeri işbirliğini sürdürürken, aynı zamanda Orta Asya ve Kafkasya'ya erişim hususunda "Kuzey-Güney Rotası" adlı bir projeye giriştiğini görüyoruz (Ramachandran 2019). Hindistan'dan gelen ticaret gemilerinin, Yeni Delhi'nin geliştirilmesi hususunda ciddi bir finansal destek sunduğu İran'ın Çabahar Limanı'na indireceği Hint ihraç ürünlerinin, İran topraklarından kuzeye yönelerek, yenilenecek kara ve demiryolu ağı ekseninde Azerbaycan ve Rusya'ya ulaştırılacağı bu inisiyatif, Güney Asya'yı Avrasya'ya bağlayacaktır (IFPNEWS 2019). Hindistan, bu ticari güzergâha paralel olarak inşa edilecek enerji rotası ve Çabahar'da kurulacak rafineri ekseninde Rusya, Azerbaycan ve hatta İran'dan enerji talebini karşılamayı da planlamaktadır. Bu proje, aynı zamanda, Çin'in Tek Kuşak, Tek Yol İnisiyatifi içerisinde yer alan Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru rotasına paralel olarak inşa edilmektedir. Yeni Delhi, Çin'in Pakistan ile olan işbirliğini, İran ile yaptığı işbirliği üzerinden dengelemeye çalışmakta ve Rusya'ya bu inisiyatif özelinde erişim sağladığı gibi, bu ülkeyle olan geniş kapsamlı askeri işbirliğini de sürdürmektedir. Kuzey-Güney Rotası, Hindistan'ın Orta Asya ve Güney Kafkasya'ya açılımı hususunda Rusya ile İran'ı kritik bir öneme haiz hale getirmektedir. Kuşkusuz bu proje, küresel güçler arasında işbirliğin gündeme getirdiği gibi, Çin-Hindistan rekabetini de Avrasya denkleminin bir parçası haline getireceği için, AEB'nin güvenlik topluluğu oluşturabilme yaklaşımına olumsuz bir etkide de bulunabilecektir.

Avrasya özelinde bölgesel bir aktör konumunda olan İran ise, komşusu Türkmenistan ile olan ticari, enerji tabanlı ve sosyo-kültürel temas alanını korumak ve "Fars" kökenli bir topluma haiz Tacikistan ile de yakın ilişkiler içerisinde olmayı arzulamaktadır. Tahran'ın Erivan ile de yakın ticari ve enerji odaklı ilişkiler sürdürdüğü ve Bakü ile "sınır aşan" niteliğe sahip etno-kültürel temelli belli sorunlar yaşadığı da bilinmektedir. "Güney Azerbaycan Hareketi" olarak bilinen ve İran'ın toprak bütünlüğüne ilişkin kaygılanmasına yol açan Türk ulusçuluğuna yaslanan girişim ile Azerbaycan'da yaşayan Fars kökenli Talış Halkı ile ilgili zaman zaman ortaya çıkan gerilim, toplumsal güvenlik ile ilgili hususların siyasal arenaya yansıdığını ortaya koymaktadır. 2018'de AEB ile 3 yıllık bir süreç için "geçici" serbest ticaret antlaşması imzalamış olan Tahran, bu bağlamda bölgede oluşan ekonomik entegrasyonun bir parçası olmak istediğini göstermiştir (Mehrnews 2018). Aynı zamanda, Hindistan tarafından geliştirilen "Kuzey-Güney Rotası"nda da yer alan bu ülke, Avrasya odaklı bölgesel entegrasyon girişimlerinin

odağında bulunmak istemektedir. Nükleer programına ilişkin itirazlar nedeniyle, ABD tarafından büyük çaplı bir ekonomik, diplomatik ve siyasal baskı altına alınmış olan İran'ın, AEB'nin bir parçası olmaya dönük bir yönelim içerisine girmesi, Rusya da dâhil olmak üzere AEB üyelerinin ilgisi dâhilindedir. Fakat şimdilik kaydıyla bu ülkenin AEB'ye üye olmak yönünde bir talebi yoktur. Moskova, Tahran ile birçok alanda yakın olmasına karşın, bu ülkenin bölgesel beklentileri ve uzun vadede kullanması ihtimali bulunan enerji potansiyeli ile kendisine rakip olması ihtimalinden belli oranda çekinmektedir. Ayrıca İran'ın karşı karşıya bulunduğu uluslararası baskıyı, muhtemel bir üyelik aracılığıyla AEB içerisine taşıması endişesi de Rusya'nın ve diğer üyelerin istemeyeceği bir durumdur.

Rusya ile askeri, ekonomik ve ticari anlamda ciddi bir yakınlaşma içerisinde olan ve Avrasya'da oluşturmayı istediği bölgesel dengeleyici rolüyle küresel dengelere etki eden bir aktör olabilmeyi hedefleyen Türkiye de AEB bağlamında göz önünde bulundurulmalıdır. Güney Kafkasya özelinde daha fazla olmakla birlikte, Avrasya'da belli bir toplumsal etkinliğe sahip olan bu ülke, son dönemde Batılı aktörlerle yaşadığı sorunlardan dolayı yönünü Avrasya seçeneğine çevirmiş durumdadır. Bu noktada, NATO üyesi olmasına karşın, ABD ile özellikle Suriye, Irak ve Doğu Akdeniz gibi coğrafyalarda çıkar çatışması yaşamaya başlayan Ankara'nın farklı alternatifleri tartışmaya ya da gündeme getirmeye başladığını görüyoruz. ŞİÖ ve AEB, bu bağlamda en fazla dile getirilen kurumsal yapılar olarak görülmektedir. Ne var ki, Türkiye ile Rusya, son dönemde işbirliği ve ortak çıkar eksenli bir ilişki türüne yönelmiş olmalarına karşın, özellikle Avrasya'da etkinlik hususunda farklı görüşleri ya da pozisyonları olan ülkeler olarak göze çarpmaktadır. Gürcistan'ın ve Ukrayna'nın toprak bütünlüğüne destek veren Türkiye'nin bu hususta Rusya ile anlaşamaması ya da bölge ülkelerinin enerji rezervlerinin kendi toprakları üzerinden Batılı pazarlara ulaştırılması hedefini çeşitli projelerle geliştiren ya da geliştirmek isteyen Ankara'nın, bu noktada Rusya'nın istemeyeceği bir çizgide durması gibi hususlar bu bağlamda önemlidir. Yine, Orta Asya bağlamında Türk kimliği ve dili özelinde geniş çaplı bir işbirliğini kurumsallaştırmaya çalışan Türkiye'nin bu eylemliliğinin, Avrasyacı anlayışın içini Rus dili ve kültürü ile doldurmayı hedefleyen Rusya'nın yaklaşımı ile uyumlu olmaması da iki ülkenin Avrasya stratejilerinin önemli oranda farklılaştığını kanıtlamaktadır. Bu bağlamda, Rusya'nın, Ukrayna'ya müdahalesi ve Kırım'ı ilhaki sonrasında ABD ve İngiltere başta olmak üzere Batılı aktörlerle ilişkilerinin gerilmesinin yanı sıra, Türkiye'nin ABD ve AB ile yaşadığı sorunlar, iki ülkeyi "konjonktürel" bir ekseninde bir araya getirmiş durumdadır. Uçak Krizi gibi çok önemli bir olayı kısa vadede aşmayı başarmış olmalarına karşın, iki ülkenin Avrasya özelindeki işbirliğinin ve özellikle İran'ın da bir parçasını oluşturduğu ve Suriye'deki krize odaklanmış Astana İşbirliği Süreci'nin ne denli kalıcı olduğu hususunda net bir fikir ortaya koyabilmek için oldukça erken olduğu söylenebilir. Bu minvalde, Türkiye'de sıklıkla tartışılan Avrasya seçeneğinin ve ŞİÖ ile AEB üyeliği söylemlerinin, şimdilik kaydıyla, gerçekleşmesinin oldukça güç olduğu ifade edilmelidir. Türkiye ile Rusya'nın uzlaşısı içerisinde hareket edeceği ve İran'ın da mevcut pozisyonunu koruyacağı bir iklimde, Avrasya'da güvenlik topluluğu yaratma ihtimalinin yüksek bir seviyeye varacağı da ortadadır.

Sonuç

Deutsch tarafından, toplumsal düzeyde gerçekleştirilen değer aktarımı ve kolektif paylaşım süreci sonrasında, sınırları belli bir bölge özelinde savaş ihtimali kalmayacak denli bir bütünleşme süreci olarak değerlendirilen güvenlik topluluğu kavramı, Buzan'ın bölgesel güvenlik kompleksi adını verdiği bir kavramsallaştırma özelinde biçimlendirilmektedir. Bu minvalde, Buzan'ın öngördüğü "güvenlik kompleksini" kurgulayabilmiş ve bir güvenlik topluluğu oluşturabilmiş tek yapı AB'dir. Ulusötesi bir

bağlamda yapılandırılmış ve merkezine toplumsal güvenlik ve entegrasyonu yerleştirmiş bir aktör olan AB, tüm başarılarına karşın dış politika ve savunma gibi alanlarda halen birbirinden bağımsız hareket etmeye çalışan “devletlere” ev sahipliği yapmaktadır. Fakat, özellikle uluslararası sistem geneline yön veren hukuki, siyasi ve iktisadi değerlerin çok büyük bir bölümünün AB özelinde karşılığını bulduğu ve Batı'nın hegemonya inşasında bu yapının büyük bir payı olduğunu söylemek mümkündür.

SSCB sonrası büyük bir siyasi, ekonomik ve toplumsal boşluk içerisine düşen ve yakın çevresindeki etkinliğinin azaldığına şahit olan Rusya, Avrasyacı ideolojinin bir gereği olarak eski Sovyet coğrafyasında, kendi sistemsel yaklaşımına destek olacak bir bölgesel hegemonya oluşturmak istemektedir. Bu noktada, en başarılı örnek olarak AB'yi kendisine örnek almış olan Moskova, Ocak 2015'ten bu yana Avrasya Ekonomik Birliği adlı bir bölgesel entegrasyon inisiyatifi eliyle bir bölgesel ekonomik blok oluşturmayı denemektedir. Şimdilik kaydıyla üyeler bazında fazlaca bir etkinlik sağlayamamış olmakla birlikte, ortak pazar, mal, hizmet, emek ve sermayenin ortak dolaşımı ya da ortak ekonomi politikaları özelinde kurgulanacak ekonomik yakınlaşmanın toplumlara da yansıtacağını düşünen Moskova, fonksiyonel bir işbirliği iklimi yaratmaya çalışmaktadır. Ne var ki, AEB'ye üye olarak düşünülen ülkelerin toplumlari ve hatta üye ülkelerin toplumlari özelinde dahi karşılığını bulan Moskova'ya dair güvensizlik ve Sovyet geçmişinin yükü, entegrasyon hareketinin merkezinde bulunan Rusya'nın ekonomik problemleri ve sert güce yaslanan siyasi hamleleriyle birlikte düşünüldüğünde, AEB'nin arka planında ciddi bir sorunlar yumağı bulunmasına yol açmaktadır. Özellikle Ukrayna Krizi ekseninde Rusya'nın izlediği sert güce içkin müdahaleci politika ve yine eski Sovyet coğrafyasında yer alan ülkelerin toprak bütünlüklerine ilişkin meselelerin Rusya tarafından kullanılmaya çalışılması, toplumsal anlamda önemli ve olumsuz bir farkındalık unsuru yaratmaktadır.

Çok kutupluluk söylemi ve bu bağlamda Avrasya'nın oynayacağı rol ekseninde Çin ile aynı paydada birleşen Rusya, bu ülkenin Avrasya'daki ticari ve finansal işbirliği hamlelerine müdahale etmeyerek, ekonomik kısıtlanmışlığını Çin ile yapacağı bölgesel işbirliği ile çözmeye çalışmaktadır. Bu noktada AEB ile Tek Kuşak, Tek Yol inisiyatifinin birbirine entegre edilmesi yönünde betimlenen çabalar, küresel ve bölgesel aktörler tarafından da yakından izlenmektedir. ABD'nin, bu bağlamda, iki ülkenin birbiriyle anlaşmazlığa sürüklenmesini ve orta vadede, özellikle Rusya'yı kendi yanına çekmeyi düşündüğüne dair analizler de yapılmaktadır. Hindistan, İran, Türkiye gibi Avrasya ile yakından ilgili aktörlerin de AEB özelinde yürütülmeye çalışılan güvenlik topluluğu inşası sürecini yakından izlediği görülmektedir. İran, bu entegrasyon sürecine dahil olma hususunda daha istekli bir görünüm sergilerken, Türkiye'nin ise bu hususu Batılı müttefikleriyle yaşadığı sorunlar ekseninde “söylem” düzeyinde kullandığı görülmektedir. Hindistan ise, coğrafi kısıtlanmışlığını, AEB'den bağımsız olarak giriştiği “Kuzey-Güney Koridoru” özelinde ve yine Rusya ile işbirliği bağlamında aşmaya çalışmaktadır.

Tüm bu faktörler göz önünde bulundurulduğunda, KGAÖ ile desteklenmeye çalışılan AEB girişiminin, bugün itibarıyla, toplumlar arası güvensizlik, ekonomik yetersizlik ve Moskova'nın yumuşak güç kullanımı hususundaki sorunları nedeniyle, daha çok bürokratik bir bağlamda kaldığı ve halklara ile temasının zayıf olduğu belirtilmelidir. Fakat, özellikle Çin ile yapılacak işbirliğinin ve entegrasyon inisiyatifinin kapsamı ve bu bağlamda inşa edilebilecek bir ekonomik başarı öyküsü, AEB özelindeki entegrasyon hareketinin başarısını ve güvenlik topluluğu inşası sürecinin devamlılığını doğrudan etkileyecektir.

KAYNAKÇA

- AĞIR, Osman - Ömer AĞIR (2017). "Avrupa Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği Kuruluş Süreçlerinin Karşılaştırılması". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1: 103-128.
- BEBLER, Anton (2015). "Crimea and the Russian-Ukrainian Conflict". *Romanian Journal of European Affairs*. XV/1: 35-54.
- BİRDİŞLİ, Fikret - Merve GÖREN (2018). "Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Bağlamında Türkiye-İran Arasında Göç ve Sınır Güvenliği". *İran Çalışmaları Dergisi*. 1/2: 11-38.
- BUZAN, Barry (1991). "New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century". *International Affairs*. LXVII/3: 431-451.
- DAĞCI, Gül Tuba - Hilal ZORBA (2016). "ABD'nin Askeri ve İnsani Müdahale Siyasetini Etkileyen Dinamikler: Bosna-Hersek ve Kosova Örneği". *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*. IV/1: 46-69.
- DEDEOĞLU, Beril (2004). "Yeniden Güvenlik Topluluğu: Benzerliklerin Karşılıklı Bağımlılığından Farklılıkların Birlikteliğine". *Uluslararası İlişkiler*, 1/4: 1-21.
- FAWCETT, Louise (2013). "The Regionalization of Security: A Comparative Analysis". (ed. Prantl J.). *Effective Multilateralism, St Antony' Series*. Palgrave Macmillan, London: 43-69.
- HETTNE, Björn (2008). "Teori ve Pratikte Güvenliğin Bölgeselleşmesi". *Uluslararası İlişkiler*. V/18: 87-106.
- KAKACHİA, Kornely K. (2010). "Between Russian Assertiveness and Insecurity: Georgia's Political Challenges and Prospect After the Conflict". *Uluslararası İlişkiler*. VII/26: 87-104.
- KIM, Alexander (2015). "Common Currency for the Eurasian Economic Union: Testing the Ground?". *Eurasia Daily Monitor*. XII/57: s. ?.
- KIRKHAM, Ksenia (2016). "The Formation of the Eurasian Economic Union: How Successful is the Russian Regional Hegemony?". *Journal of Eurasian Studies*. VII/2: 111-128.
- KOKAISI, Petr (2012). "Kyrgyz Minorities in China". *Inner Asia*. XIV/2: 383-402.
- KUROWSKA, Xymena (2014). "Multipolarity as Resistance to Liberal Norms: Russia's Position on Responsibility to Protect". *Conflict, Security and Development*. XIV/4: 489-508.
- LANTEİGNE, Marc (2018). "Russia, China and the Shanghai Cooperation Organization: Diverging Security Interests and the Crimea Effect". *Russia's Turn to the East*. (der. H. Blakkisrud - Rowe E. Wilson). Palgrave Pivot. Cham: 119-138.
- LAPENKO, Marina (2014). "The Ukrainian Crisis and Its Effect on the Project to Establish a Eurasian Economic Union". *Connections*. XIV/1: 121-136.
- LOUGHLİN, John (2008). "Federalism, Regionalism and European Union". *Politics*. XIII/9: 9-16.
- MATSABERİDZE, David (2015). "Russia vs. EU/US Through Georgia and Ukraine". *Connections*. XIV/2: 77-86.

- MOSTAFA, Golam - Monowar MAHMOOD (2018). "Eurasian Economic Union: Evolution, Challenges and Possible Future Directions". *Journal of Eurasian Studies*. IX/2: 163-172.
- MOSTAFA, Golam (2013). "The Concept of Eurasia: Kazakhstan's Eurasian Policy and Its Implications". *Journal of Eurasian Studies*. IV/2: 160-170.
- MUSTAFAYEVA, Najiba (2018). "The Danger of No Peace, No War in Nagorno-Karabakh". *Turkish Policy Quarterly*. XVI/4: 119-129.
- POPOVICIU, Adrian-Claudiu (2010). "David Mitrany and Functionalism: The Beginnings of Functionalism". *Revista Romana de Geografie Politica*. XII/1: 162-172.
- ROGSTAD, Adrian (2018). "The Next Crimea? Getting Russia's Transnistria Policy Right". *Problems of Post Communism*. LXV/1: 49-64.
- ROTARU, Vasile (2018). "The Eurasian Economic Union-A Sustainable Alternative for the Former Soviet Space". *Journal of Contemporary European Studies*. XXVI/93: 1-18.
- SAK, Yıldırım (2015). "Uluslararası Hukukta İnsancıl Müdahale ve Libya Örneği: Suriye'de Yaşanan ya da Yaşanacaklar için Dersler". *Uluslararası İlişkiler*. XI/44: 121-153.
- SCHMITTER, Philippe C. (2005). "Ernst B. Haas and the Legacy of Neofunctionalism". *Journal of European Public Policy*. XII/2: 255-272.
- SERGI, Bruno S. (2018). "Putin's and Russian-led Eurasian Economic Union: A Hybrid Half-Economics and Half-Political Janus Bifrons". *Journal of Eurasian Studies*. IX/1: 152-160.
- STERNBERG, Troy (2018). "Central Asian Characteristics on China's New Silk Road: The Role of Landscape and the Politics of Infrastructure". *Land Review*. VI/55: 1-16.
- ŞİR, Aslan Yavuz (2013). "Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi, Enerji Güvenliği ve Rusya". *Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi*. İstanbul, BİLGESAM: 346-355.
- TER-MATEVOSYAN, Vahram vd. (2017). "Armenia in the Eurasian Economic Union: Reasons for Joining and Its Consequences". *Eurasian Geography and Economics*. LVIII/3: 340-360.
- TERZYAN, Aram (2018). "The Anatomy of Russia's Grip on Armenia: Bound to Persist?". *CES Working Papers*. X/2: 234-250.
- TOKTOGULOV, Beishenbek (2018). "The Failure of Settlement on Kyrgyz-Uzbek Border Issues: A Lack of Diplomacy?". *Bilge Strateji*. X/19: 85-106.
- TURANLY, Elvira (2013). "The Role of Humanitarian Intervention in the Peacekeeping Process (The Necessity of Humanitarian Intervention in the South Caucasus Region)". *Karadeniz Araştırmaları*. 39: 31-38.
- WEBB, Michael C. - Stephen D. KRASNER (1989). "Hegemonic Stability Theory: An Empirical Assessment". *Review of International Studies*. XV/2: 183-198.

İnternet Kaynakları

AUYEZOV, Olzhas (2016). "After Ukraine, Kazakhstan Wary of Ethnic Russians Broaching Autonomy". *Reuters*. (Erişim Tarihi: 11.4.2019).

<https://www.reuters.com/article/us-kazakhstan-russia/after-ukraine-kazakhstan-wary-of-ethnic-russians-broaching-autonomy-idUSKCN0W51MY>

DUCHATEL, Mathieu (2016). "Terror Overseas: Understanding China's Evolving Counter-Terror Strategy". *ECFR Policy Brief*. 193. (Erişim Tarihi: 11.4.2019).

https://www.ecfr.eu/page//ECFR_193_TERROR_OVERSEAS_UNDERSTANDING_CHINAS_EVOLVING_COUNTER_TERROR_STRATEGY.pdf

Eurasian Commission (2015). "Eurasian Economic Integration: Facts and Figures". (Erişim Tarihi: 6.4.2019).

http://www.eurasiancommission.org/en/Documents/broshura26_ENGL_2014.pdf

Eurasianet (2018). "Uzbekistan and Russia: Chilly Weather, Warm Relations". (Erişim Tarihi: 6.4.2019).

<https://eurasianet.org/uzbekistan-and-russia-chilly-weather-warm-relations>

GARDNER, Andrew (2014). "Ukraine, Georgia and Moldova Sign EU Deals". *Politico*. (Erişim Tarihi: 6.4.2019).

<https://www.politico.eu/article/ukraine-georgia-and-moldova-sign-eu-deals/>

IFPNEWS (2019). "INSTC Members Agree to Expand North-South Transport Corridor". (Erişim Tarihi: 13.4.2019).

<https://ifpnews.com/exclusive/instc-members-agree-to-expand-north-south-transport-corridor/>

JACKSON, Steven F. - Andrea M. LOPEZ (2017). "The Shanghai Cooperation Organization and the Problem of Radical Islamic Terrorism". *ISA Hong Kong*. (Erişim Tarihi: 11.4.2019).

<http://web.isanet.org/Web/Conferences/HKU2017-s/Archive/c3062a77-fb37-4069-921a-969f8cfed4b6.pdf>

JACQUES, Jeremiah (2019). "Russia-China Cooperation Grows Stronger". *The Trumpet*. (Erişim Tarihi: 13.4.2019).

<https://www.thetrumpet.com/18435-russia-china-cooperation-grows-stronger>

KOLGANOV, Andrei (2015). "Eurasian Economic Union: Russia's New USSR?". *Pravda*. (Erişim Tarihi: 11.4.2019).

http://www.pravdareport.com/russia/131140-eurasian_economic_union/

KOFNER, Yuri (2018). "Moldova Received EAEU Observer Status. What Next?". *Greater Europe*. (Erişim Tarihi: 6.4.2019). <http://greater-europe.org/archives/5240>

LISOVOLIK, Yaroslav (2017). "Serbia's FTA with the Eurasian Union: A Window of Opportunity". *Greater Europe*. (Erişim Tarihi: 7.4.2019).

<http://greater-europe.org/archives/3212>

MARKEDONOV, Sergei (2018). "Will Azerbaijan Join the Eurasian NATO?". *Carnegie Moscow Center*. (Erişim Tarihi: 7.4.2019). <https://carnegie.ru/commentary/77116>

MASHAL, Mujib (2019). "2 Weeks of US-Taliban Talks End with Progress But No Breakthrough". *The New York Times*. (Erişim Tarihi: 11.4.2019).

<https://www.nytimes.com/2019/03/12/world/asia/afghanistan-us-taliban-talks.html>

- Mehrnews (2018). "EAEU Confirms Agreement on Free Trade Zone with Iran". (Erişim Tarihi: 13.4.2019).
<https://en.mehrnews.com/news/140269/EAEU-confirms-agreement-on-free-trade-zone-with-Iran>
- PANFİLOVA, Victoria (2018). "Tajikistan Takes First Step Towards EAEU". *Vestnik Kavkaza*. (Erişim Tarihi: 6.4.2019). <http://vestnikkavkaza.net/analysis/Tajikistan-takes-first-step-towards-EAEU.html>
- PUTZ, Catherine (2018). "Can Russia and China Synergize the Eurasian Economic Union and the Belt and Road Initiative?". *The Diplomat*. (Erişim Tarihi: 13.4.2019).
<https://thediplomat.com/2018/11/can-russia-and-china-synergize-the-eurasian-economic-union-and-the-belt-and-road-initiative/>
- RAHİM, Najim - Rod RODLAND (2018). "Taliban Surge Routs ISIS in Northern Afghanistan". *The New York Times*. (Erişim Tarihi: 11.4.2019).
<https://www.nytimes.com/2018/08/01/world/asia/afghanistan-taliban-isis.html>
- RAMACHANDRAN, Sudha (2019). "India Doubles Down on Chabahar Gambit". *The Diplomat*. (Erişim Tarihi: 13.4.2019).
<https://thediplomat.com/tag/north-south-transport-corridor-instc/>
- SANDERSON, Thomas M. vd. (2010). "From the Ferghana Valley to South Waziristan", *CSIS Report*. (Erişim Tarihi: 11.4.2019).
https://csisprod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/legacy_files/files/publication/100324_Sanderson_FerghanaValley_WEB_0.pdf
- SHTRAKS, Gregory (2018). "Next Steps in the Merger of the Eurasian Economic Union and the Belt and Road Initiative". *Greater Europe*. (Erişim Tarihi: 6.4.2019).
<http://greater-europe.org/archives/5464>
- Tengrinews (2014). "Nazarbayev Speaks about Launching Eurasian Economic Union". (Erişim Tarihi: 6.4.2019).
https://en.tengrinews.kz/politics_sub/Nazarbayev-speaks-about-launching-Eurasian-Economic-Union-258082/
- The Guardian (2018). "Landmark Caspian Sea Deal Signed by Five Coastal Nations". (Erişim Tarihi: 11.4.2019).
<https://www.theguardian.com/world/2018/aug/12/landmark-caspian-sea-deal-signed-among-five-coastal-nations>

TARİHÎ TIP METİNLERİNİ ANLAMA SORUNU VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Ayşe Nur SIR DÜNDAR*

ÖZET

Geleneksel tıp uygulamaları, kültürel olarak kabul görmüş hacamattan kupa uygulamasına, bitkisel tedaviden sülük tedavisine kadar çeşitli tedavi şekillerini içeren köklü ve kadim bir sistemdir. Bu birikimlerin kaynaklarından biri, Selçuklu ve Osmanlı dönemi tıp metinleridir. Bunlar, tıp tarihi araştırmalarında millî bir hazine olarak kabul gören önemli başvuru kaynaklarıdır. Bu tarihî belgelerden faydalanmak için Arap harfli Türk alfabesini bilmek, bu alfabeyle yazılan metinleri okuyup anlamak gerekir. Anlayabilmenin ilk adımı, eski tıp anlayışına vakıf olmaktır. Bunun için dönemin tıp terimlerini bilmek ve metnin diline hâkim olmak gerekir. Dile hâkimiyet, ancak Eski Oğuzca ve Osmanlı Türkçesini öğrenmekle kazanılır. Bu çalışmada, Osmanlı Türkçesi bilmeyen bir hekimin tarihî tıp metinlerinden ne ölçüde faydalanıp faydalanamayacağı vurgulanmaya çalışılmıştır. Bunun için Anadolu sahası Türkçe tıp yazmalarından Hekim Bereket'in Tuhfe-i Mübârizî, İshâk bin Murad'ın Edviye-i Müfrede, İbn-i Şerif'in Yadigâr, Hacı Paşa'nın Müntehâb-ı Şifâ, Cerrâh Mesûd'un Hulâsa-i Tıbb, Mehmed bin Ali'nin Terceme-i Cedide fi'l-Havâssi'l-Müfrede, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin Netîcetü'l-Fikriyye fi Tedbiri Velâdeti'l-Bikriyye adlı eserleri incelenmiştir. Bu metinlerin anlaşılabilirliğinin dile ne kadar bağlı olduğunu göstermek için eserlerin muhtelif yerlerinden alıntılar yapılmıştır. Alıntılama; özellikle hacamat, bitkisel ve hayvansal kaynaklı tedavi uygulamaları ile kırık çıkıklarda uygulanan tedavi şekillerini içeren ifadeler tercih edilmiştir. Bu ifadelerden hareket edilerek tıbbi bilgilerin ediniminde, dönemin diline vâkıf olmanın önemi ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Türk Tıbbı, Tarihî Tıp Metinleri, Osmanlı Türkçesi, Tıp Terminolojisi, Bitkisel Tedavi Uygulamaları.

THE PROBLEM OF UNDERSTANDING OF HISTORICAL MEDICAL TEXT AND PROPOSALS OF THE SOLUTIONS

ABSTRACT

Traditional and complementary medicine practices are increasing worldwide. The reason behind this increase is the expectation of achieving and effectively improving the health standards required for the diagnosis and treatment of physical and mental diseases. The aim of this study is to examine and understand the old medical texts which are very important in traditional and complementary medicine applications and to understand the importance of knowing Ottoman Turkish in order to understand the medical terminology in these texts. In order to achieve this aim, first of all the Turkish medical works were Hekim Bereket's Tuhfe-i Mübârizî, İshâk bin Murad's Edviye-i Müfrede, Cerrâh Mesûd's Hulâsa-i Tıbb, İbn-i Şerif's Yadigâr, Hacı Paşa's Müntehâb-ı Şifâ, Mehmed bin Ali's Terceme-i Cedide fi'l-Havâssi'l-Müfrede, Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi's Netîcetü'l-Fikriyye fi Tedbiri Velâdeti'l-Bikriyye were examined, then given examples from the statements consisted of occupational culture in their herbal treatment applications, in treatment methods in fractures, and in treatment of physical disorders. In addition, the examples of the Turkish terms which were important for Turkish medical terminology, and were name of plants, diseases, organs were presented by identifying.

Keywords: Traditional Turkish Medicine, Ancient Medical Texts, Ottoman Turkish, Medical Terminology, Herbal Treatment Practices.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 18.04.2019; Yayına Kabul Tarihi: 20.05.2019

* Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KÜTAHYA, ORCID: 0000-0002-3240-3539, E-posta: aysenur.sir@dpu.edu.tr

Giriş

Tarihe bakıldığında pek çok şeyin değiştiği görülür. Düşünceler değişir, duygular şekillenir, uygulamalar farklılaşır. Bu sebeple her çağ, kendi içinde değerlendirilir. Ancak yaşadığımız anı algılamak, ileriye görebilmek ve geçmişte düştüğümüz hatalara tekrar düşmemek için tarihi bütünüyle bilmek gerekir. Her devirde insanoğlunun üzerinde uzun araştırmalar yaptığı tıp ilminin de insanlık tarihi kadar eski bir geçmişi vardır. Bu köklü ve zengin geçmişi öğrenmek; Türk hekimlerinin bilgi birikimine ulaşmak, tecrübelerini edinmek demektir. Zira bugünün düşünceleri, varsayımları, buluşları ve uygulamaları, insanlığın binlerce yılda oluşturduğu birikimin izlerini taşır. Bu birikimi görmezlikten gelmek ya da hafife almak tıptaki değişim, gelişim ve dönüşümleri geciktirir. Geleceğe yönelik sağlam temellerin atılması, eski ve yeni arasındaki ilişkinin bilincini kavramakla mümkündür. Bu kavrayış; Türk tıbbının geçirdiği tarihî aşamaları, Doğu ve Batı tıbbından neler aldığını, Türk hekimleri tarafından bunlara neler eklendiğini, halk hekimliğinin ne olduğunu bilmekle gerçekleşir. Bilmenin yolu, yüzyıllar öncesinden insanlık ailesine miras kalan bilgi kaynaklarına yani tarihî tıp metinlerine ulaşmaktan geçer.

Diğer bütün milletlerde olduğu gibi Türklerde de tıbbi eserlerin yazımına önem verilmiştir. İslamiyet öncesi sağlık sorunlarını büyük ölçüde dinî inançların hâkim olduğu halk hekimliği ile karşılamaya çalışan (Bayat 2010: 239) Türkler, tarım ve yerleşik düzenle birlikte kamlar ve otacılarla yapılan tedavi anlayışının yanında başka bir hekim tipini öne çıkarmış (Gürgan 2010: 11); Budizmin etkisiyle Hint tıbbının öğretilerini de benimsemiş; sahip olduğu bütün birikimi yazılı olarak aktarmıştır. Böylece Türk tıbbının önemli kaynaklarını geleceğe taşımıştır.

Türklerin sözlü ve yazılı olarak günümüze kadar ulaşan bu tedavi anlayışı, Oğuz boylarının yoğun bir şekilde Anadolu'ya gelmesiyle Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanmış; bu coğrafyada yeni bir tıp anlayışıyla karşılaşmıştır. Oğuz boylarının Anadolu'ya gelmesi, artan Oğuz nüfusu ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılıp beyliklerin kurulması, Oğuz beylerinin Türkçe eserlerin yazılmasını teşvik etmesi gibi nedenlerle XIII. yüzyıldan itibaren Oğuzların kendi ağızlarına dayanan bir yazı dili meydana gelmiştir (Doğan 2014: 313). Atılan bu ilk adımdan sonra Anadolu'da Türkçe tıp eserlerinin yazımı, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamış; XIV. yüzyılda hız kazanmış; XV. yüzyılda en üretken dönemini yaşamıştır. Orta Çağ İslam dünyasında Arapçanın, Hristiyan Avrupa'sında Latince'nin hâkim olduğu Avrupa'da bile milletler, tıp eserlerini kendi dilleri ile XVI. yüzyılda yazmaya başlamışken (Bayat 2006: 21) Türkler bu zamandan birkaç yüzyıl önce kendi tıp dillerini oluşturmuş ve bununla eserler vermişlerdir. Özellikle Beylikler döneminde tıp uzmanlarının yararlanabileceği telif ve tercüme pek çok tıp eseri bilim dünyasına kazandırılmıştır. Dönemin tanınmış hekimleri; hastalıklar için reçete hazırlama teknikleri, bitkilerden ilaç terkip etme yöntemleri, fizyolojik hastalıkları tedavi etme şekilleri, ruhsal bozukluklara müzikle yaklaşma metotları gibi konular hakkında meslek erbabını bilgilendirmek amacıyla tıp ve sağlık bilgisiyle ilgili çok sayıda eser kaleme almıştır.

İslam tıbbının devamı olan Selçuklu tıp anlayışının devam ettirildiği, aynı zamanda Anadolu'ya gelen Türklerin beraberlerinde getirdikleri eski tıp anlayışının görüldüğü bu eserler (Doğan 2014: 313), tıp tarihi çalışmaları için başvuru kaynağı niteliğindedir. Bunlar, Türklerin İslam medeniyeti dairesine girmesinin bir sonucu olarak Arap kökenli Türk alfabesiyle yazılmıştır. Bu durum, günümüz araştırmacılarının bu bilgi kaynaklarına ulaşmalarını, bunların üzerinde çalışmalar yapmalarını zorlaştırmaktadır. Eserlerin yazım dili; sanat endişesinden uzak, son derece canlı, sade ve anlaşılır olmasına rağmen yazıldığı dönemin dil özelliklerini taşıması yapılacak çalışmaların zorluğunu bir kat daha artırmaktadır. Oysa tıp tarihi çalışmaları için büyük önem taşıyan bu tarihî tıp

metinlerinin ortaya çıkarılması, konunun uzmanları tarafından incelenmesi, üzerinde ciddiyle çalışılması ve değerlendirilmesi gerekir.

Telif ve tercüme şeklinde olan bu eserlerin kaleme alındığı dönem, Türk dili tarihinin yaklaşık sekiz yüz yıllık bir dönemini kapsamaktadır. Böyle uzun bir döneme ait tıp metinlerini okuyup anlayabilmek ancak Eski Oğuzca ile Osmanlıca'yı bilmek ve Arap kökenli Türk alfabesini öğrenmekle mümkündür. Batı Türkçesinin XIII-XV. yüzyıllarını kapsayan Eski Oğuzca ile XVI-XX. yüzyıllarını kapsayan Osmanlıca, Türkçeden başka bir dil değildir. Özellikle Eski Oğuzca günlük hayatla iç içe, abartıdan uzak, arı bir Türkçedir. Osmanlıca ise, Eski Oğuzcaya göre içerisinde Arapça ve Farsça unsurların yoğun olarak kullanıldığı Türkçenin tarihî bir lehçesidir. Bu durum, tıpkı Tanzimat döneminde dilimize Fransızcadan, günümüzde ise İngilizceden girmiş sözcüklerin Türkçede bulunması gibidir. Dillerin birbiriyle etkileşimi ve bu etkileşimin sonucu olarak Türkçede yabancı kökenli sözcüklerin bulunması doğaldır. Galat olarak kullanılan Osmanlıca sözcüğü; onun Almanca, Fransızca, İngilizce, Rusça gibi Türkçeden farklı bir dil olduğu fikrini vermemelidir. Osmanlı döneminde bile Türkçenin bu tarihî lehçesine; *Türkçe, Türki, Türk dili* denmiştir. Osmanlıca tabiri, ilk kez "*Tanzimat'tan sonra lisân-ı Osmânî, lehçe-i Osmânî tabirleri ile dilimize girmiştir*" (Gümüşkılıç 2009: 358).

Şemseddin Sami, bu konudaki görüşlerini şöyle aktarmıştır: "Osmanlı lisânı tabirini pek de doğru görmüyoruz. Çünkü bu unvan, bir devletin unvanıdır. Hâlbuki lisân ve cinsiyet Sultan Osman'ın zuhurundan ve devletin kuruluşundan eskidir. Bu lisânı konuşan kavmin ismi Türk'tür. Lisânın ismi de Lisân-ı Türkî'dir." (Doğramacıoğlu 2010: 257).

Osmanlı Türkçesinin üzerinde önemle durulmasının sebebi; "Bugün onun devamı ve diriltmesi için değil; eski kültür, ilim ve edebiyat eserlerimizin tanıtılmasından" (Timurtaş 1995: XIII) ibarettir. Bu dil, ninelerimiz ile dedelerimizin mektuplaşma dilidir. Her dil, tarih boyunca asırdan asra bazı değişiklikler gösterir ama bu durum ayrı bir dilden söz etmeyi gerektirmez. Selçuklu ve Osmanlı devletleri zamanında kullanılan Türkçe ile Cumhuriyet'in ilanından bilhassa eğitim, dil ve kültür alanlarında yapılan inkılaplardan sonraki Türkçe arasında bazı farklılıkların olmasını tabii karşılamak lazım (Çitçi 2011: 246). Bu, dillerin doğal seyrinde olan bir değişim ve gelişmedir.

Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları

İnsanoğlunun tarih sahnesinde var olmasıyla beraber çok sayıda hastalık da var olmaya başlamıştır. Bu hastalıklara geçmişten gelen deneyimlerden de faydalanarak maden, bitki ve hayvanlardan çare bulma çabaları geleneksel tedavi yöntemlerini doğurmuştur. Bu yöntemler, toplumların yaşadığı coğrafyanın şartları, kültürel yapıları, dinî inanışları, hayat felsefeleri ile bilgi birikimlerine göre şekillenmiştir. Bazen yöresel boyutta kalarak bir ülkeye ait yerel tedavi sistemi bazen de bazı ailelerin uzmanlık alanı olarak devam etmiştir. Hatta geleneksel tıp denildiğinde bir ülkeye ait olan "yerel tedavi sistemleri", ocak kültürü denildiğinde de "ev tedavisi" akla gelmiştir. Bugün bu yöntemler, bir ülkenin kendi geleneklerinin parçası olmayan ve hâkim sağlık sistemine uyum sağlamamış sağlık uygulamaları yelpazesini kapsadığı zaman "tamamlayıcı tıp" veya "alternatif tıp" olarak adlandırılmıştır (Tokaç 2013: 82). İlim camiası, geleneksel tıbbın kendisine özgü felsefesi ve buna bağlı tedavi yöntemlerinin bulunmasından dolayı bu kavramı tanımlamakta ve sınırını çizmekte zorlanmıştır. Aslında köklü bir geçmişe sahip olan bu tedavi yöntemleri tıbbın temelini oluşturmuştur.

Bugün geleneksel tıp; sağlık ve hastalığa ilişkin bilgi ve uygulamaların kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla oluşan, her aktarımıyla birlikte aynı zamanda yeniden üretilen (Kaplan 2010: 226), fiziksel ve ruhsal hastalıklardan korunma, bunlara tanı koyma, teşhis

ve tedavi etmenin yanında sağlığın iyi bir şekilde sürdürülmesinde de kullanılan, farklı kültürlerle özgü kuram, inanç ve tecrübeler dayanan -izahı yapılabilen veya yapılamayan-bilgi, beceri ve uygulamaların bütünü (Tokaç 2013: 82) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre geleneksel tıp, fiziksel, mental ve ruhsal sağlığı korumaya yönelik mineral, maden, bitki ve hayvan temelli uygulamaları, yaklaşımları, inançları, ruhsal terapileri, el kullanarak yapılan bütün teknikleri ve egzersizleri kapsamaktadır.

Geleneksel tıpta uygulanan yöntemler, zamanla değişiklikler gösterse de hatta bazıları işlevini yitirerek zaman içinde kaybolursa da tarihsel olarak bakıldığında halka ait tedavi yöntemlerinin, çeşitli biçimlerde ve yeniden üretilmesi neticesinde daima var olduğu (Arslan vd. 2016: 100), insanoğlunun bu geleneksel sağlık bilgilerini uygulamaktan hiçbir zaman vazgeçmediği görülür. Dolayısıyla geleneksel tıp uygulamaları, yeniden üretilen biçimleriyle tarihteki yerini hep korumuştur. Hatta tamamlayıcı ya da alternatif olarak ifade edilen iyileştirme yöntemleriyle de tedavi tekniklerinde bütüncül bir bakışı sergilemiştir.

Geleneksel tedavi yöntemleri, bazı bilim insanları tarafından kanıta dayalı görülmesine de günümüzde pek çok kişinin bu yöntemleri tercih ettiği bilinen bir gerçektir. Bu tedavi yöntemlerinin günümüzde yerini korumasının temel sebebi, tıp ve sağlık bilimleri uzmanlarının hastalığın kökenlerini incelerken tüm fiziksel belirtilerin yanı sıra hastaların hayat tarzları ile duygusal faktörlerini de (Arslan vd. 2016: 104) dikkate almalarıdır. Ancak geleneksel Türk tıbbındaki tedavi yöntemlerinin daha etkin ve güvenilir bir şekilde kullanımını sağlamak için başta hekimler olmak üzere diğer sağlık mensuplarının bu alanda yeterli ve gerekli bilgiye sahip olmaları, modern tıbbın yanında geleneksel tedaviye de gereken önemi vermeleri ve bu tedavilerin uygulanış şekillerindeki asıl bilgilere ulaşmaları beklenir. Bu bilgilerin bulunduğu kaynaklar, daha önce de vurguladığımız gibi tarihî tıp metinleri yani tıp yazmalarıdır.

Günümüzde geleneksel tıp uygulamaları; doğal ürünler (tıbbi bitkiler, probiyotikler), zihin ve beden tıbbı (meditasyon, akupunktur), fiziksel manipülasyona dayalı uygulamalar (masaj, osteopati) olmak üzere üç basamak altında toplanmıştır. Türkçe tıp yazmalarında, bu uygulamalardan doğal ürünlerle özellikle bitkilerle yapılan tedavi şekli en yaygın tedavi yöntemi olarak kullanılmıştır.

1. Tarihî Tıp Metinlerinde Geleneksel Tıp Uygulamaları

Halk hekimliği, tıp tarihîyle iç içedir. İnsanlık tarihi kadar da eskidir. İnsanoğlunun hastalıklarla mücadele etme çabasının neticesinde doğmuştur. Modern tıbbın gelişmediği geleneksel tıbbın hâkim olduğu dönemlerde, hastalıkların teşhis ve tedavisinde halk hekimliğinden sıkça faydalanılmıştır.

İslam öncesi Türk tıbbında, sağlık sorunları büyük ölçüde dinî inançların hâkim olduğu halk hekimliği ile karşılanmaya çalışılmıştır (Bayat 2010: 239; Doğan 2015: 11). Şamanlar, psikolojik bozuklukları tedavi etmek için (Ceylan 2012: 17) büyücü-hekim adı altında Şamanizm'in majik tedavi yöntemlerini uygulamışlardır. Bunun yanında *otacı*, *emci* ve *atasagun* adı verilen kişiler, droglarla ve diğer tedavi yöntemleriyle dönemin maddeci tıp anlayışını temsil etmişlerdir (Bayat 2010: 239).

Halk hekimliği, Orta Asya'dan göç eden Oğuz boylarıyla birlikte Anadolu sahasına taşınmıştır. Bu coğrafyada usta-çırak ilişkisiyle varlığını yüzyıllarca sürdürmüştür. Öncü Türkmen hekimler, halk hekimliğinin birikimi yanında tarihe mâl olmuş hekimlerin eserlerinden de faydalanarak kendi bilgi ve deneyimlerini yazdıkları tıp kitaplarına aktarmışlardır. Ancak halk hekimliğinin hangi ölçülerde tarihî tıp metinlerinden aynı şekilde hekimlerin de hangi ölçülerde halkın tecrübe ve inanışlarından faydalandığı

konusu kesinlik kazanmamış hatta tartışmalara yol açmıştır. Bu konu, uzun süre devam edecek araştırmaların neticesinde aydınlatılabilir.

İlk aşamada araştırma yapılacak eserler ise, Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlı Türkçesinin başlangıç dönemlerinde yazılmış Oğuz ağzına dayalı tıp metinleridir. Bunlar, Türkçenin hafızası niteliğindedir. Türkçenin gelişimini takip edebilmeyi kolaylaştıracak bilgileri içermektedir. Bunun yanında tıp tarihi, eczacılık, botanik ve halk hekimliği alanlarıyla da ilgili zengin bilgiler de bulunmaktadır. XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı tıbbının esasını oluşturan bu eserler, önceleri tercüme olarak daha sonraları telif şeklinde yazılmıştır (Doğan 2015: i).

Türkçenin tıp dili alanında kullanılmasını pekiştiren bu eserlerde; Türk hekimlerinin hem Asya'dan getirdikleri halk hekimliği düşüncesi hem geldikleri bölgede buldukları hekimlik birikimleri hem de İslam tıbbı dolayısıyla öğrendikleri Eski Yunan ve Hint destekli tıp anlayışı mevcuttur (Doğan 2015: 14). Bu anlayışa göre, evreni oluşturan dört unsur vardır. Bunlar; hava, toprak, su ve ateştir. Bu unsurların karşılığı olarak insan bünyesi de kan, sevda, balgam ve safradan oluşur. Bu dört maddeden hava ile kan, toprak ile sevda, su ile balgam, ateş ile de safra birbirlerinin karşılığı olarak görülür. Bu dört maddeden her birine hilt, bunların karışımı olan bünyeye ise mizaç (karışım) denir. Her insanda bu karışım oranları farklıdır. Bu farklılık, mizacın niteliğini belirler. Bu maddelerden hangisi baskınsa mizaç o adla adlandırılır. Bu mizaçlar; demevî, safravî, balgamî, sevdavî şeklindedir. Ayrıca bu dört maddeden her biri soğuk, nemli, kuru, yaş olmak üzere dört özellikten ikisine sahiptir (Türkmen 2016: 23). İlaçlar, soğuk-sıcak, yaş-kuru olma durumlarına ve hastanın sahip olduğu mizaca göre verilir ve hasta iyileştirilmeye çalışılır.

Geleneksel Türk tıbbının temelini atan bu tarihî tıp metinleri, Türk milletinin sosyal ve kültürel öncülüğünü yapan Türkmen beylerinin emri ve teşvikiyle başta Kütahya, Bursa, Kırşehir, Tokat, Amasya, Manisa, Edirne olmak üzere Anadolu'nun pek çok şehrinde öğretmek ve faydalı olmak amacıyla yazılan eserlerdir. Konuları bakımından genel tıp ve sağlık bilgisi metinleri, cerrahnameler, göz hastalıklarıyla ilgili metinler, iç organların rahatsızlıklarına temas eden kitaplar, eczacılık kitapları, cinsel sağlık konularının anlatıldığı bâhnameler (Cavlızoğlu 2018: 40) olarak sınıflandırılabilir.

"Farmakolojik özelliğe sahip olan bu tarihî tıp metinlerinin birçoğunda; hastalıkların teşhisi, ortaya çıkış sebebi, tedavi şekli, tedavide uygulanacak yöntemler, hastalık sırasında kullanılacak ilaçlar, bu ilaçların tarifi, hazırlanış şekli, yan etkileri, doz aşımında alınması gereken önlemler anlatılmıştır. Metinlerde yer alan hastalıkların tedavisinde kullanılan yöntemlerin ve devaların çoğu, zamanlarının bilimsel uygulamalarıdır." (Şaban 2011: 123). Bu uygulamalarda; bazı hastalıkların tedavisi için tek bir bitki ya da gıda önerilirken bazı hastalıkların tedavisi için de birçok cevher, bitki ya da hayvansal ürünlerden terkip edilen doğal ilaçlar önerilmiştir. Bazen de bitkisel tedavi ikinci bir adım olarak düşünülmüş, fizyolojik rahatsızlığın nevine göre kan aldırma, sülük vurma, şişe çekme, lavman yapma, kusturucu, ishal yapıcı ve idrar söktürücü ilaçlar verme, dağlama, çekme, yerine koyma ve sarma gibi yöntemlere başvurulmuştur. Bu yöntemlerle hastanın vücudundaki fazlalıklar atılmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki aşamalarında; tarihî tıp kitaplarında yer verilen hacamat, kırık ve çıkıkların tedavi yöntemleri, bitkisel tedavi uygulamaları, hayvansal kaynaklı tedavi şekilleri gibi geleneksel tıp uygulamaları, yazmalardan seçilen metinlerle örneklendirilmiş; bu metinlerdeki bilgilere ulaşmanın alfabe ve yazıldığı dönemin diliyle olan bağlantısına temas edilmiş, bilgilerden faydalanmanın da ancak o dönemin Türkçesine vâkıf olmakla mümkün olacağı vurgulanmaya çalışılmıştır.

1.1. Sözcüklere Hâkimiyet ve Karşılık Verme

1.1.1. Hacamat (Kan Akıtma) Uygulaması Örneği

Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe tıp kitabı, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Hekim Bereket tarafından kaleme alınan *Tuhfe-i Mübârizî* adlı tercüme eserdir (Erdağı Doğuer 2013: 15). Eserde, hastalıklardan korunma, hastalıklar ve bu hastalıklara uygulanan tedavi yöntemleri anlatılır. Bu yöntemlerden biri, halk arasında yaygın olarak uygulanan ve geçmişte beş bin yıl öncesine kadar götürülen kuru ya da kanlı hacamattır. Osmanlı tıbbında sıkça kullanılan bu tedavi; sağlığı korumak ve hastalıkları tedavi etmek amacıyla vücudun herhangi bir yerini bu iş için yapılmış bir âletle hafifçe kesip çıkan kanı boynuz, bardak vb. ile çekmek suretiyle yapılan kan alma (Ayverdi 2006: 1131) işlemidir. Vücuttaki kirli kanı dışarı atmak veya kan fazlalığını azaltıp vücuttaki dört unsurun (su, hava, ateş, toprak) dengeli olmasını sağlamak amacıyla uygulanır.

Tuhfe-i Mübârizî'de; hacamatın uygulama şekli, nereye uygulanacağı belirtildikten sonra faydalarından bahsedilmiştir. Ancak hacamatın zararlarının da olabileceği belirtilmiştir. Seçilen örnek metin, Latin harflerine aktarılmış hâliyle şu şekildedir:

1. ecdâ': assı vardur başa ve endâmlara bogaza ve burun başına: ra'se ve seyl rencin giderür
2. depe hacâmatı: baş degzinmegine ve akıl şaşmagına ve göz kapak ağırlığına: unutsaklık ve kara su götürür
3. eñse çukuru: kaş ve kabak ağırlığına ve seyl agrısın dahı giderür eyüdü: unutsaklık ve fehm eksükligin götürür
4. eñek altı: eyüdü ağz başına ve dişler eti yendüğine ve baş agrısına eyüdü: bunun ziyânı yokdur
5. katan: eyüdü ferç gicidüğine ve bevâsîr kanına ve hâya şişdüğine: bögreği süst eyler erligi keser" (TM 47b/1-4; Erdağı Doğuer 2013: 100).

Örnek metnin dili, oldukça sade ve anlaşılır bir dildir. Arapça ve Farsça sözcüklerden yalıtılmıştır. Türkçe sözcüklerin kullanımı tercih edilmiş; bilgiye rahatça ulaşmaya zemin hazırlanmıştır. Metnin diliyle ilgili bu olumlu özelliklere rağmen metni okuduğumuzda ne derece anlayabildik sorusunu kendimize sormak gerekir. Bu sorunun cevabını vermek için atılan ilk adım, bize yabancı gelen, anlamını bilmediğimiz sözcükleri belirlemek olmalıdır.

Metinde geçen sözcüklerden; *ağz başı* "ağız yarası", *akıl şaşmagı* "aklı başından gidip düşünemez duruma gelme", *assı* "fayda", *baş* "yara", *depe* "başın üst bölümü", *baş degzinmegi* "baş dönmesi", *dişler eti yendüğü* "dişeti aşınması", *eñek* "çene", *erligi kesmek* "(Erkekler) cinsel güç azalmak" *gici* "kaşıntı", *unutsaklık* "unutkanlık" Türkçe kökenli sözcükler olduğu hâlde *bevâsîr* "basur", *ecdâ* "vücudun herhangi bir yerini keserek kan çıkarma", *fehm* "anlama", *ferç* "kadının cinsel organı", *hacâmat* "vücudun herhangi bir bölgesinden şişe ile toplanmış kanı alma", *hâya* "haya, testis", *katan* "bel, bel omurları", *seyl* "baş" Arapça kökenli; *renc* "ağrı, sızı", *süst* "gevşeme" Farsça kökenli sözcüklerdir. Bu sözcükler tanıyor muyuz, bağlamdaki karşılıklarını biliyor muyuz? Eğer Eski Oğuzcanın söz varlığına hâkimseniz Arapça ve Farsça sözcükleri tanıyor ve bunların karşılıklarını da biliyorsanız cevabınız evet, bilmiyorsanız hayır olacaktır.

Yukarıda verilen örnek metni, Türkiye Türkçesine aktaralım:

"1. Vücudun herhangi bir yerini keserek kan çıkarma: Başa, organlara, boğaza ve burun yarasına faydası vardır. Felci ve sıkıntıyı giderir. 2. Başın üst bölümüne hacamat: Baş dönmesine, aklını başını toplamaya ve göz kapağı ağırlığına faydası vardır. Unutkanlığı giderir. 3. Ense çukuru: Kaş, göz kapağı ve şiddetli baş ağrısını giderir. Unutkanlık ve

anlama eksikliğini giderir. 4. Çene altı: Ağız yarası, dişeti aşınmasına ve baş ağrısına iyi gelir. Bunun ziyarı yoktur. 5. Bel ve bel omurları: Vulva kaşıntısına, basur kanamalarına ve haya şişmesine faydalıdır. (Ancak) böbreği gevşetir erkekte cinsel gücü zayıflatır."

Hacamatın faydasını anlatan başka bir tıp kitabına daha başvuralım. Bu kitap, XIV. yüzyılın önemli hekimlerinden Hacı Paşa diye tanınan Celâlüddin Hızır'ın *Müntehâb-ı Şifâ*'sıdır. Arapça yazmış olduğu *Kitâbü's-Saâde* adlı eserinin kendisi tarafından Türkçeye yapılmış olan bir tercümedir. Tıp ve sağlıkla ilgili genel bilgilerin verildiği bu eserde; gıdaların, yiyecek ve içeceklerin çeşitli özelliklerinden çeşitli hastalıkların sebebi, tedavi şekilleri, macunlar, şuruplar ve bunların yapılışı ile kullanımından (Önler 1986: 403) bahsedilmiştir.

Örnek metinde, göz ağrısı için hacamatın uygulanması şu şekilde anlatılmıştır:

"göz ağrısı beyânındadır kaçan gözde ıssı verem olsa sebebi ya kan gâlib olmakdur alâmeti göz kararmak ve şişmek ve tamarlar tolu olmak ve çapak çok olmak ve kabaklar bir birine yapışmak ve tuluñlar sancamak ve gözler ağır ağır olmakdur ilâc kifâlden kan almak eşsedan ve baldırdan hacâmat etmekdür sag göz ağrısına sag elden alalar sol göz ağrısına sol elden alalar" (MŞ 45a/11-15; Önler 1990: 53).

Göz hastalıkları ile ilgili olan bu metinde, önce hastalığın tanısı yapılmış sonra hastalığın belirtileri verilmiş daha sonra da hastalığın hacamatla nasıl tedavi edileceği anlatılmıştır. Metnin dili, diğer örnek metnin dili gibi sade ve anlaşılır bir dildir. Buna rağmen *ıssı verem olmak* "remed, göz ağrısı ve şişmesi", *tamar tolu olmak* "damarlar kanla dolmak", *tuluñlar sancamak* "şakaklar ağrımak", *kifâlden kan almak* "şahdamarından kan almak" gibi tıpla ilgili sözcük ve tabirlerin bilinmesi gerekir.

Örnek metni, günümüz Türkçesine aktaralım ve anlama derecemizin ölçüsünü belirleyelim:

"Göz ağrısını bildirir: Her ne zaman gözde görülen şişliğin sebebi, kanın fazla olmasındandır. Belirtileri, göz kararması, göz şişmesi, gözün kanlanması, göz çapaklanması, göz kapaklarının birbirine yapışması, şakakların ağrması ve gözlerin ağırlaşmasıdır. Bu hastalığa fayda eden ilaç şudur: Şahdamarından, enseden ve baldırdan hacamat olmak yani kan aldırma. Kan aldırma, sağ göz ağrısı için sağ elden, sol göz ağrısı için sol elden yapılmalıdır."

1.2. Tıbbi Terimleri Tanıma ve Anlamlandırma

1.2.1. Kırık ve Çıkıklarda Uygulanan Tedavi Yöntemleri Örneği

Bir dilin kuvveti o dille yapılan bilim ve sanat faaliyetleri ile ölçülür. Bunun en önemli göstergelerinden birisi ise dilin sahip olduğu terimlerdir. Yapıları ve anlamları bakımından bir dilin genel kelimelerinden ayrılan terimler, bir dilin kültür ve medeniyet dili olarak gelişmişliğinin temel göstergelerindedir. Bir dildeki terimler, bilim ve sanat dallarının bel kemiği durumundadır (Pilav 2008: 267). Bu sebeple Anadolu sahasında yazılmış tıp metinleri içerdiği zengin söz varlığı bakımından önemli eserlerdir. Bu eserler, yazıldıkları dönemde kullanılan tıp terimlerinin Türkçe karşılıklarını ve Türkçedeki kullanımlarını vermesi bakımından da ayrıca değerlidir (Doğan 2015: 907). Bu önemi, kırık ve çıkıklarda uygulanan yöntemlerle vurgulamaya çalışalım.

Kemiğin kırılması ya da yerinden çıkması hâlinde başvurulmuş ilk kişi kırık-çıkıkçılardır. Çıkıkların çekme ve yerine koyma, kırıkların da sarılması şeklinde yapılan tedavinin sonunda fizikî rahatsızlık tedavi edilir. Halk arasında yaygınlık kazanan bu tür şifa bulma usulü, tarihî tıp metinlerinin birçoğunda da mevcuttur. Bununla ilgili olarak bazı metinlerde, kırık ya da çıkık teşhisinin konulmasından hangi kemikte nasıl bir tedavi

yönteminin izleneceğine kadar bilgi verilirken bazı metinlerde sadece kırılan ya da çıkan kemiğe göre uygulanacak tedavi yöntemi birkaç cümle ile anlatılmıştır.

Tıp eğitimini tecrübeli tıp üstatlarından alan Tabip İbn-i Şerif'in 1425 yılında yazdığı *Yadigâr* adlı eserde, kırık ve çıkıklarla ilgili elle yapılan bu tedavi uygulaması şu şekilde anlatılmıştır:

"kemük uvanması ve bir endâm yerinden çıkmak ilâc kemügi yerine koyup eyü uzlug ile sarmakdur ve çıkmış uzlug ile çeküp yerine komakdur tâ kim ziyâde agrı hâsıl olmaya ammâ bir uzuv köft olsa gülyagin dürteler şöyle kim cerb ola ol yağla üç gün bağlayalar onla yağla tura çözmeyeler üç günden sonra çözelere yine yagsız peynirle saralar tâ ıssı olmaya ve şişmeye" (Y 256b-257a/339; Okutan vd. 2004: 175).

Metnin dili oldukça sade olmasına rağmen *kemük uvanması* "kemiğin kırılarak küçük parçalara ayrılması", *endâm yerinden çıkmak ilâc* "kemiğin yerinden çıkmasının ilacı", *eyü uzlug ile sarmak* "usulünce sarmak", *uzlug ile çekmek* "usulünce çekmek", *köft olmak* "ezilmek" gibi o dönemde kullanılan tabirlerin de bilinmesi gerekir. Bu tabirlerin karşılıklarını, sözlüklerden bulmak oldukça zayıf ihtimaldir. Bu durumda ortopedistin modern tıp bilgisi ışığında bu tabirleri anlamlandırması beklenir.

Verilen örnek metni, günümüz Türkçesine aktararak tekrar verelim:

"Kemik kırılması ve yerinden çıkmasının ilacı: Kırılan kemiği yerine koyduktan sonra onu usulünce sarmak gerekir. Çıkan kemiği ise, usulünce çekip yerine koymalı sonra da sarmalı. Böylece çıkan ve yerine takılan kemikte fazla ağrı olmaz. Bir organ ezildiğinde gülyagını sürüp üç gün boyunca bağlı şekilde durmalıdır. Üç gün sonra çözüp yağsız kuru bezle tekrar sarmalıdır. Böylece hararet düşer ve şişmesi engellenmiş olur."

Yadigâr'ın başka bir sayfasında; bilinen hastalıklar ve bunların tedavileri konusu insan içinde bulunduğu dünya ve onun da içinde bulunduğu evrenle birlikte düşünülerek işlenmiştir. Metinde, kırık ve çıkıklar için oldukça ilginç tedavi yöntemleri önerilmiştir. Bunlardan biri, ayak ya da diğer uzuvlardaki kemiklerin kırılması durumunda uygulanan bir tedavi yöntemidir. Bu tedavide kuzgundan faydalanılmıştır. İlgili bilgi, seçilen metinde şöyle geçmektedir:

"bir garîb nesne dahi kuzgun dedükleri kuşın yavrusı vaktinde kuzgunun yuvasında bir yavrusunun ayagını uvadalar ve biragup gideler irtisi yine varalar yuvada bir kara taş bulalar ol kuzgun yavrusunun ayagı bitmiş ola tañrının hikmet ve kudretiyle o taşı alalar saklayalar her kişinin kim ayagı veyâ bir gayrı uzvı kemügi sinsa o taşı bağlayalar ol uvanan kemüğün yanına bağlayup üç gün bile tura üç günden sonra taşı gidereler kemük bitmiş ola Allahu teâlânun kudretiyle lakin uvanan kemügi bir hoş yerine koyup âdetçe eyü saralar ve andan sonra taşı üzerine bağlayalar (kim) kemük bite" (Y 255a-255b; Okutan vd. 2004: 338).

Metin, hekim olmayanların dahi anlayıp faydalanabilecekleri sade bir dille yazılmasına rağmen bazı tıbbi tabirlerin bilinmesi tedavinin uygulanmasını kolaylaştıracaktır. Mesela *ayagını uvadamak* "ayağını kırmak, ayağını çıkarmak", *ayagı bitmek* "(ayak) çıktığı yere tekrar yerleşmek", *hoş yerine koymak* "çıkan kemiği incitmeden, uygun bir şekilde yerine yerleştirmek", *âdetçe eyü sarmak* "usulüne uygun bir şekilde sarmak" gibi. Özellikle ortopedi alanında uzmanlaşan hekimlerin bu nev'i tabirleri bilmesi önemlidir.

Örnek metni, günümüz Türkçesine aktaralım:

"Bir garip nesne de kuzgun denilen kuştur. Bu kuşun yuvasından bir yavru alıp ayagını kırıp yuvada bırakıp gidilir. Ertesi gün gelip yuvaya bakıldığında bir kara taş bulurlar. Ayağı kırılan kuzgunun yavrusunun ayağına bakıldığında iyileştiği görülür.

Allah'ın hikmetinin kudretiyle olan bu taşı alıp saklamalıdır. Kimin ayağındaki veya başka bir uzvundaki kemik kırılrsa o taşı bağladıktan sonra üç gün durmalıdır. Üç günün sonunda taş çıkarıldığında kemiğin bitiştiği görülür. Eğer kemik çıktıysa kemiği uygun şekilde yerine yerleştirdikten sonra bu taş üzerine sarılırsa kemik çıktığı yere yapışır.”

1.3. Ses ve Şekil Bilgisi İle İlgili Dil Özelliklerini Bilme

1.3.1. Hayvansal Tedavi Uygulamaları Örneği

Hastalıkların tedavisinde, hekimler sadece bitkilerden değil, hayvanlardan da yararlanırlar. Modern tıpta hormonlar, serumlar, enzimler gibi preparatlar, hayvansal kaynaklı ilaçlardır. Marin organizmalar, mikroorganizmalar ve biyoteknolojik ürünler de önemli kaynaklar arasındadır. Antibiyotiklerin elde edilmesinde mikroorganizmalardan yararlanılır. Örneğin, penisilin, *Penicillium notatum* adlı küf mantarından elde edilir. Doğanın insanlara sunduğu imkânlar ölçüsünde hayvanların eti, yağı, kemiği, ödü ve diğer uzuvları şifa bulmada kullanılmıştır. Eski metinlerde de hayvansal kaynaklı ilaçların kullanımına dair bilgiler bulunmaktadır.

Yazılış tarihi bilinen ilk Türkçe tıp kitabı, İshak bin Murad'ın *Edviye-i Müfrede*'sidir. 1387 yılında kaleme alınan kitapta, bitkisel kaynaklı tedavi yöntemlerinin yanı sıra hayvansal kaynaklı tedavi yöntemlerine de yer verilmiştir. Güvercin etinin faydası şu şekilde anlatılmıştır:

“gögercin eti issidür yaşdur fâlice ve lakva rencine ve endâm sustlugına assısı vardır ve sovk mizâclulara müfiddür ve issi mizâclular koruk suyıla ve kişnicile yeyeler ve gögercinün kanın yumurdasına karışduralar ru'âf-içün ki durmaya alınma ve burnına dürteler kanı dura eger gögercin bokın berâberi şekere katar mesânesinde taş olana içürelere ol taşı gidere oglancuga buçuk direm ve bâliga bir direm içürelere” (EM 4b/6-10; Canpolat vd. 2007: 18-19).

Didaktik üslupla kaleme alınan metin, dönemin söz varlığını yansıtır. Türkçe kökenli assı “fayda”, dürtmek “sürmek”, issi “sıcak”, oglancuk “bebek”, sovk “soğuk”, yaş “taze” gibi sözcüklerin yanı sıra endâm “organ”, fâlic “felç”, lakva “yüz felci”, ru'âf “burun kanaması” gibi Arapça kökenli sözcükler kullanılmıştır. Metnin diline hâkim olmak için bu sözcükleri ve karşılıkları bilmek yeterli değildir. Dönemin dil özelliklerini de bilmek gerekir. Mesela, endâm sustluğu söz öbeğinde, {+luk} ekinin isimden isim yapma eki olduğu, Farsça sust “güçsüz” sözcüğüne geldiğinde sustluk sözcüğünün karşılığının “güçsüzlük” olduğu sözlük kullanılmadan da belirlenebilir. Yine {-ıla} edatının yazımına dair bilgi, sözcüğünün doğru aktarılmasına ve koruk suyıla “koruk suyuyla” şeklinde okunmasına yardımcı olacaktır.

Örnek metni, bugünün Türkçesine aktararak verelim:

“Güvercin eti sıcak ve tazedir. Felç ve yüz felci hastalıklarına, kuvvetten düşmüş organlara faydası vardır. Soğuk mizaçlı kişilere faydalıdır. Sıcak mizaçlı kişiler, güvercin etini koruk suyu ve kişnişle yemelidir. Burun kanamalarında, güvercin kanı yumurtasına karıştırıp alına ve buruna sürülürse kanama durur. Eğer güvercin pisliğine şeker katıp mesanesinde taş olan kişiye içirilirse o taş düşer. Ancak küçük çocuklara yarım dirhem, ergenlere bir dirhem içirmek gerekir.”

XV. yüzyılda Cerrâh Mesûd tarafından yazılan *Hulâsa-i Tıbb* adlı cerrahnamede, bu tür bilgilere rastlamak mümkündür. Özellikle kulak ağrılarında, göz hastalıklarında hayvansal kaynaklı uygulama hastaya tatbik edilmiştir. Aşağıdaki örnek metin, bu tür uygulamayı içermektedir:

“her kaçan kim bir kişinün kulagı agrısa gerekdür ki baykuş kanı bir dirhem kulaga çamzuralar derhâl hoş ola ve her kaçan kim bir kişiyi yılan veyâhut ‘akreb soksa

gerekdür ki dölengec ödün gözlerine sürme gibi çekse derhâl hoş ola ve her kaçan kim bir kişiye agu içürmiş olsalar gerekdür kim aña dölengec ödün içüreler derhâl hoş ola” (HT 81a/8-15; Uçar 2008: 173).

Metnin doğru aktarılması yanında burada anlatılanların doğru anlaşılması ve işlenmesi için dönemin söz varlığı kadar ait olduğu dil evresinin özelliklerinin iyi bilinmesi gerekir. Mesela *tamzuralar* “damlatmak” sözcüğünün başındaki /t/ sesinin Oğuzcada tonlularak /d/ sesine dönüştüğünü, {-Ur} ekinin *tamız-* fiiline gelen bir ettirgenlik eki olduğunu bilmek, sözcüğü tanımamıza ve anlamlandırmamıza yardımcı olacaktır. Yine *aña* “ona” sözcüğünün *ol* “o” zamirinin {+A} yönelme hâli ekiyle çekimlenmesi sonucunda bu şekli aldığını fark etmek, bizi bir adım daha metnin anlaşılabilirliğine yaklaştıracaktır.

Örnek metni, günümüz Türkçesine aktararak verelim:

“Bir kimse ne zaman kulağı ağrısa baykuş kanının bir damlasını onun kulağına damlatsalar hemen iyileşir. Bir kimseyi ne zaman bir yılan veya akrep soksa o kişi çaylağın ödünü gözlerine sürme gibi çekse hemen iyileşir. Bir kimseye ne zaman birileri zehir içirse ona çaylağın ödünü içerseler o kişi hemen iyileşir.”

1.4. Farmakoloji Bilgisine Sahip Olma ve Terimleri Tanıma

1.4.1. Bitkisel Tedavi Uygulaması Örneği

Doğal ilaçların hammadde kaynaklarının çok önemli kısmını bitkiler oluşturur. Bitkilerden elde edilen, iyi bilinen ve klinik olarak yaygın kullanılan doğal bileşikler oldukça fazladır. Bunlar arasında morfin, digoksin, papaverin, kafein, atropin, kinidin ve başka çok sayıda etken madde vardır. Ayrıca doğrudan bitkilerden hazırlanan bitkisel özler de hastalıkların tedavisinde önemli bir yer tutar (Harput 2010: 46).

Bitkisel kaynaklı tedavilerin en önemli hususu; bitkileri tanıma, özelliklerini bilme, nasıl ve ne zaman işleneceğini, hangi şartlar altında saklanacağını öğrenme, insanların mizacına göre bitkilerden ilaç terkip edebilme ve bunların terkinde kullanılacak miktarları ayarlayabilme şeklinde sıralanabilir. Hekimin ya da eczacının bitki adlarını yanlış okuması ilaçların terkinde doğacak birçok sorunları beraberinde getirir.

Eski tıp yazmalarında sıkça üzerinde durulan tedavi yöntemi, bitkisel kaynaklı tedavi uygulamalarıdır. Bunlara yer verilen kitaplardan biri, Osmanlı âlim ve tabiplerinden Mehmed bin Ali'nin *Terceme-i Cedide fi'l-Havâssi'l-Müfrede* adlı eseridir. XVII. yüzyıl tıp metni olan bu eser, Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Diğer tıp metinlerinden farklı olarak kitapta, her bitkinin resimleriyle birlikte Frenkçe, Arapça ve Türkçe adları verilmiştir. Bitkilerin özelliklerinin verildiği bu kitapta, ilaçların nasıl hazırlanacağı da ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Bu tıp kitabından seçilen örnek metin şu şekildedir:

“Frengî artemizyâ ‘Arabî afsentin-i berrî Türki yaban pelini ve kara pelin dahı iki dürlü olur harâretde ve yubûsetde ikinci derecededür fâ’idesi mi’deyi kızdurur üç kerre içmek ile rahmi kızdurur ve hayzı açar ve öksürüğe gayet fâ’ide ider bögrekte ve kavukda olan taşları eridüp ve çıkarur ve gögsi yumşadur mi’deyi ve kalbe kuvvet virür ve sevdâvî hıtları islâh ider ve südde-i mâsârikâyı açmada azîm dahli vardur mikdâr-ı isti’mâli üç dirhemdür zıkr olunan marazları ve re’y-i tabîb ile isti’mâl ideler gerek şerbeti ve gerek mukattar suyu mezkûr illetlere gayet nâfi’dür ve ölmüş cenini çıkarur ve yan baş ağrıların sâkin ider ve hıtlaruñ cümlesini islâh ider” (TCHM 5b: s.?: Özeltay vd. 2006: 21).

Eski Oğuzca ile yazılan tıp metinleriyle karşılaştırıldığında metnin dilinin ağırlaştığı görülür. Metinde, *afsentin-i berrî* “yaban pelini”, *harâret* “sıcaklık, ısı”, *yubûset* “kuruluk”,

hayz “kadınlarda âdet”, *sevdâvi hılt* “Eski tıpta insan vücudunu ve mizacını meydana getirdiği ve insan sağlığının bunların dengesine bağlı bulunduğu kabul edilen dört hılttan biri”, *südde-i mâsârikâ* “mezenter bölgesindeki tıkanıklık, *mikdâr-ı isti’mâli* “kullanılacak miktar, doz”, *maraz* “hastalık”, *re’y-i tabîb* “tabibin görüşü”, *isti’mâl* “kullanma”, *mukattar su* “damıtılmış su”, *mezkûr* “zikredilen”, *illet* “hastalık”, *nâfi* “faydalı” gibi Arapça sözcüklerin yoğun olarak kullanılması anlaşılmalı güçleştirmektedir. Yine Arapça sözcüklerin Türkçedeki *etmek* fiiliyle kullanımından doğan birleşik fiilleri de tanımak gerekir. Mesela, *islâh etmek* “düzeltmek, iyileştirmek”, *isti’mâl etmek* “kullanmak”, *sâkin etmek* “dindirmek” gibi birleşik fiiller metinde mevcuttur. Bununla birlikte *yan baş agrıları* “kalça kemiğinin üst başındaki ağrılar”, *kavuk* “mesane” Türkçe olmasına rağmen bir önceki Eski Oğuzcanın etkisinin izlerini yansıtır. Bu sözcüğün karşılığının bilinmesi de metnin bugünkü dille oluşturulmasında rol oynayacaktır. Buradaki bilgilerin ediniminde, Osmanlı Türkçesinin dil özelliklerini özellikle terkipli yapıları bilmek, Arapça sözcüklere de aşına olmak gerekir.

Metni, bugünkü Türkçeye aktararak verelim:

“Frenkçesi artemisia, Arapçası afsentin-i berrî, Türkçesi yaban pelini, kara pelin. İki çeşittir. Sıcaklık ve kuruluğu ikinci derecededir. Faydası: Üç kere içilir ise midenin ve rahmin hararetini artırır. Âdet kanını açar ve öksürüğe oldukça fayda eder. Eğer sözü edilen otun yaprağını kaynatıp hanımlar buğusuna otursalar, âdet kanamasını açar ve rahimdeki şişleri dağıtıp ağrısını dindirir. Böbreklerde ve mesanede olan taşları eritip çıkarır. Göğsü yumuşatır, mideyi ve kalbi güçlendirir. Sevdavî hıltları ıslah eder ve mezenterdeki tıkanıklıkları açma hususunda oldukça etkilidir. Dozu, üç dirhemdir. Adı geçen hastalıklarda tabibe danışılarak kullanılmalıdır. Şerbeti olsun, damıtılmış suyu olsun, sözü edilen hastalıklarda oldukça yararlıdır. Ana rahmindeki ölmüş cenini çıkarır. Kalça kemiğinin üst başındaki ağrılarını dindirir. Her türlü hıltı düzeltir.”

1.5. Terkipli Yapıların Özelliklerini Bilme

1.5.1. Müzikle Tedavi Uygulama Örneği

Müziğin sadece ruhsal hastalıklar değil, bedensel hastalıklar üzerinde de etkisi vardır. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, *Netîcetü'l-Fikriyye fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye* adlı tıbbi eserinde müzik ve sağlık konusuna temas etmiştir. Kadın ve çocuk hastalıklarının işlendiği eserde, müzikteki nağmelerin bebek hastalıklarında nasıl bir etki yarattığı anlatılmıştır. Seçilen örnek metinde, anne sütüyle beslenen bir bebeğin uyumasında müziğin ne kadar etkili olduğu şu şekilde anlatılmıştır:

“Kânûnda tedbîr-i mevlûd mâddesine mürâca‘at ve nazar ideler ammâ eger sūdün harâreti ve şiddet üzre harâreti bulunursa lâyük ve vâcib olan oldur ki ale’r-rîk yanî aç karnına iken emzirmeyüp belki mukaddem tıflıñ mizâcına münâsib gıdâdan bir mikdâr ekl itdirdikten sonra emzireler ve emzirdiği sâ‘at beşige koymayup bir mikdâr lâzım olduğu kadar gezdirüp ve badehu beşige koduklarında tahrîk-i latîf ile tahrîk ve elhân-ı mûsikî ile tenvîm ideler” (NF 84b/5-15; Dinçer Bahadır 2016: 162).

Türkçe sözcüklerin yerine Arapça sözcüklerin tercih edilmesi sonucunda metnin dili eski sadeliğini koruyamamış ve ağırlaşmıştır. Mesela, metinde *ekl* “yeme”, *mürâca‘at* “başvuru”, *münâsib* “uygun, yerinde”, *nazar* “bakma, dikkatle bakma”, *harâret* “ısı”, *lâyık* “yakışık” gibi Arapça kökenli sözcüklerin yanı sıra *tedbîr-i mevlûd* “yeni doğan bebek için alınan tedbirler”, *elhân-ı mûsikî* “müziğin ezgileri”, *tahrîk-i latîf* “latif hareketlerde bulunma” gibi sözcük öbeklerinin oluşumunda Farsça tamlamalar, *ale’r-rîk* “aç karnına” gibi sözcük öbeğinde de Arapça tamlama kullanılmıştır. Bir hekimin bu metni anlayıp yorumlayabilmesi için Osmanlı Türkçesinin dil özellikleri bilmesi, Arapça ve Farsça terkipli yapıların özelliğini de öğrenmesi gerekir.

Gevrekzâde'nin müzik hakkında gösterdiği hassasiyeti yansıtan örnek metni, bugünün Türkçesine aktaralım:

“İbn Sina'nın *Kanun* adlı eserindeki yeni doğmuş bebek için alınacak önlemler maddesine başvurulup ilgili bölüm dikkate alınmalıdır. Anne sütünün harareti, şiddet harareti üzere bulunursa yapılması gereken, annenin bebeğini aç karnına emzirmeyip bebeğin mizacına uygun olan gıdadan bir miktar yemesi sonra da bebeğini emzirmesidir. Anne emzirdiği saat, bebeği beşiğine hemen koymamalı bir süre gezdirmeli sonra beşiğe koymalıdır. Bebek, beşiğe konulduktan sonra (beşik) hafifçe sallanmalı ve müzik ezgileri eşliğinde uyutulmalıdır.”

Sonuç

Bir hekim, kendi tarihini anlatan tıp tarihiyle ilgilenmelidir. Çünkü hekimlikte teknik bilgiler kadar kültür ve meslek tarihi de önemlidir. Hekimlik tarihi, neredeyse hastalıkların tarihi ile yaşıttır. Tıbbın köklü geçmişi, geçirdiği türlü aşamalar, zamanla gösterdiği gelişmeler tarihî tıp metinlerinde saklıdır. Dönemin hekimleri, bu metinlerde neyin, nasıl ve ne zaman yapılması gerektiğini tek tek açıklamışlardır. Onların su yüzüne çıkması, bu bilimsel eserlerin üzerinde çalışma yapacak uzman tıp tarihçilerinin olduğu kadar hekimlerin hatta eczacıların da işidir. Zira tarihî metinler üzerinde yapılacak her araştırma, modern tıbbın gelişmesine de yardımcı olacaktır. Ancak bu çalışmanın istenen hatta beklenen neticeye ulaşmasında çeşitli zorluklarla karşılaşma ihtimali oldukça yüksektir.

Bu zorlukların aşılması için atılacak adımlar şu şekilde olmalıdır:

1. Arap kökenli harflerle oluşturulan Türk alfabesinin iyi derecede bilinmesi,
2. Latin harfleriyle kurulan metinlerin yazma metinle karşılaştırılması,
3. Metnin sağlam kurulması,
4. Metnin yazıldığı döneme ait dil özelliklerinin bilinmesi,
5. Metindeki tıp terimlerinin tanımlanması,
6. Metinde geçen sözcük ve terimlerin madde başı olarak verildiği sözlüğün hazırlanması,
7. Metinde geçen sözcük ve terimleri içeren dizinin hazırlanması.

Yapılacak bütün bu işlemler, tıp tarihine ve hekimlere şunları kazandıracaktır:

1. Geçmiş tıp teorilerini anlamaya imkân tanır ve yeni teoriler ortaya koymaya yardımcı olur.
2. Geleneksel Türk tıbbının modern Türk tıbbına kadar uzanan tarihsel boyutta hangi aşamaları geçirdiğinin algılanmasını sağlar.
3. Geriye dönük düşünme alışkanlığını kazandırıp tıptaki değişimleri algılamadaki güçlüğü kaldırır.
4. Geçmiş ve bugünü bir potada sentezleyerek yeni uygulamaları hayata geçirme cesareti verir.
5. Tıp metinlerinde geçen organ, bölge, salgıladığı madde, hastalık, ilaç, tıp âletleri, bitki vb. adların pek çoğu halk ağzında yaşamaktadır. Bu söz varlığına hâkimiyet, Türkiye'nin farklı bölgelerinde görev yapan hekimlerin de yöresel ağızlarla konuşan halk ile anlaşmasını kolaylaştırır.

KISALTMALAR

EM	Edviye-i Müfrede
HT	Hulâsa-i Tıbb
MŞ	Müntehâb-ı Şifâ
NF	Netîcetü'l-Fikriyye fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye
TCHM	Terceme-i Cedîde fi'l-Havâssi'l-Müfrede
TM	Tuhfe-i Mübârizî
Y	Yadigâr

KAYNAKÇA

- AKPINAR, Şerife (2016). "Osmanlı Türkçesi Öğretimi Üzerine". *The Journal of International Social Research*. IX/44: 7-12.
- ARSLAN, Miray vd. (2016). "Dünya'daki Geleneksel Tedavi Sistemlerinden Örnekler: Genel Bir Bakış". *Lokman Hekim Dergisi*. VI/3: 100-105.
- BAYAT, A. Haydar (2010). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- CANPOLAT, Mustafa - Zafer ÖNLER (2007). *İshak bin Murad Edviye-i Müfrede*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAVLAZOĞLU DAVULCU, Ahu (2018). "Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Tıp Kitaplarından Biri Bâh-nâme-i Pâdişâhî Tercümesi". *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 15: 40-52.
- ÇİTÇİ, Sinan (2011). "Peyami Safa'nın Osmanlıca Hakkındaki Düşünceleri". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 2: 239-258.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1995). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DİNÇER, B. Şaziye (2016). *Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin "Netîcetü'l-Fikriyye Fî Tedbîri Velâdeti'l-Bikriyye" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DOĞAN, A. Turan (2014). "Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Metni "Kitâbu Tıbbü'l-Hikmet". *The Journal of International Social Research*. VII/29: 312-318.
- DOĞAN, A. Turan (2015). *Kitâb-ı Tıbb-ı Hikmet (İnceleme-Metin-Dizin)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DOĞAN, Şaban (2011). "XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri". *Milli Folklor Dergisi*. 89: 120-132.
- DOĞAN, Şaban (2016). "Tarihî Tıp Metni Çalışmalarında Karşılaşılan Sorunlar Üzerine". *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVII/31: 257-269.
- DOĞRAMACIOĞLU, Hüseyin (2010). "Şemseddin Sami'nin Kaleminden Dil ve Edebiyat Meseleleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. III/10: 252-258.
- ERDAĞI, Binnur (2001). "Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Tıp Kitabı". *Türkbilig*. 2: 46-54.
- ERDAĞI DOĞUER, Binnur (2013). *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârî -Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- HARPUR, Şebnem (2011). "Yeni İlaç Geliştirme Çalışmalarında Tıbbi Bitkiler". *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu* (5-6 Haziran 2010). Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını: 45-50.
- Kamus-ı Türkî*. (2010). (hzl. Paşa Yavuzarslan). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAPLAN, Melike (2010). "Sağlık ve Kültür'ün Buluştuğu Alan: Tıbbi Antropoloji". *CIU Folklor/Edebiyat*. XVI/64: 225-235.
- OKUTAN, M. Yahya vd. (2004). *Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını.
- ÖNLER, Zafer (1986). "Hacı Paşa'nın Müntehâb-ı Şifâ Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları Üzerine". *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 403-405.
- ÖNLER, Zafer (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehâb-ı Şifâ I Giriş-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNLER, Zafer (1999). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifâ II Sözlük*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- ÖZALTAY, Bülent - Abdullah KÖŞE (2006). *Terceme-i Cedîde fi'l-Havâssil-Müfredede-Metin-Bitkiler-Sözlük-Sadeleştirilmiş Metin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını.
- ÖZÇELİK, Saadettin (2005). *Ali Haydar Bayat, Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî Kitâbü'l-Müntehab f't-Tıbb (İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını.
- ÖZMEN, Mehmet (2010). "Bitki Adları Sözlüğü ve Bitki Adlarının Derlenmesiyle İlgili Sorunlar Üzerine". *Türk Dili Üzerine Makaleler*. Ankara: Akçağ Yayınları: 503-509.
- Şemseddin Sami (2009). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- PİLAV, Salim (2008). "Terim Sorunu ve Eğitim Öğretimde Terimlerin Yeri ve Önemi". *Kastamonu Eğitim Dergisi*. XVI/1: 267-276.
- TOKAÇ, Mahmut (2013). "Geleneksel Tıbbı Akademik Yaklaşım: GETTAM". *Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp*: 82-85.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKMEN, Seyfullah (2006). *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- UÇAR, İlhan (2008). *Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- UNAT, E. Kadri vd. (2004). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YAVUZ, Serdar (2013). *Cerrâh-nâme İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. İstanbul: Kesit Yayınları.

VLADİMİR PROPP YÖNTEMİ ÇERÇEVESİNDE "NÂMERT İLE CÖMERT" MASALININ İNCELENMESİ

Münire BAYSAN *

ÖZET

Anonim halk edebiyatının önemli türleri arasında yer alan masallar teknolojik gelişmelerin bu derece hızlı ve yaygın olmadığı çağlarda insanların hoşça vakit geçirmelerini, toplumsal değerlerin yerleşmesini, ahlaki kaidelerin yaygınlaşmasını sağlayan sözlü anlatılar arasındadır. Nesiller boyu masal anası veya masal nenesi denilen aile büyükleri tarafından anlatılan masallar, toplumların kültür kodlarını da içlerinde barındırarak gelecek nesillere taşımışlardır. Zaman, mekân ve kahramanları belirsizlik taşıyan masallar, olağanüstü pek çok unsuru içerisinde barındırarak inandırıcılık iddiasında bulunmazlar. İyi ile kötünün savaş halinde olduğu masallarda iyiler hep kazanır kötüler kaybeder. Her sınıftan insanı içerisinde barındıran masallar farklı kuramsal yöntemlere göre sınıflandırılmış, incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu yöntemlerden biri de Vladimir Yakovleviç Propp'un "Masalın Biçimbilimi" adlı eserinde yapmış olduğu yapısal çözümleme yöntemidir. Bu çalışmada Kütahya'da görüşme yöntemi ile derlenen "Nâmert ile Cömert" adlı masal Propp metoduna göre incelenecektir. İki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Propp metodu hakkında bilgi verilecek, ikinci kısımda ise "Nâmert ile Cömert" adlı masal Vladimir Yakovleviç Propp'un geliştirmiş olduğu yapısal çözümleme yöntemine göre incelenecektir. Bu çalışma ile unutulmak üzere olan bir masalı kayıt altına almak, ileri de yapılabilecek olan bölgesel ve ulusal boyuttaki masal çalışmalarına katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Masal, Çözümleme, Propp, Metot, Kütahya.

THE ANALYSIS OF THE TALE "NÂMERT AND CÖMERT" WITHIN THE FRAMEWORK OF VLADIMİR PROPP METHOD

ABSTRACT

Fairy tales, which are among the important types of anonymous folk literature, are among the oral narratives that enable moral principles to be spread, social values to be settled and people to have a pleasant time in the ages when technological developments were not so fast and common. The fairy tales, which have been told for generations by family elders called tale-teller mother or grandmother, have carried the cultural codes of societies to future generations. Tales that have ambiguous time, setting and heroes do not claim credibility by incorporating many extraordinary elements. In the fairy tales in which the good and the evil are at war, the good always win and the evil lose. The fairy tales which contain people from each class have been classified, examined and evaluated according to different theoretical methods. One of these methods is the structural analysis method of Vladimir Yakovlevich Propp which he used in his work "Morphology of the Folktale". In this study, the tale named "Nâmert and Cömert", which was compiled with the interview method in Kütahya, will be examined according to Propp method. In the first part of this two-part study, information about the Propp method will be given, and in the second part, 'Nâmert and Cömert' will be examined according to Vladimir Yakovlevich Propp's structural analysis method. With this study, it is aimed to record a tale without forgetting and to contribute to the local and national fairy tale studies that can be done in the future.

Keywords: Fairy tale, Analysis, Propp, Method, Kütahya.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 22.04.2019; Yayına Kabul Tarihi: 20.05.2019

* Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KÜTAHYA, ORCID: 0000-0001-6167-7793, E-posta: munire.baysan@dpu.edu.tr

Giriş

Anonim halk edebiyatının anlatmaya dayalı türleri arasında yer alan masal ile ilgili farklı araştırmacılar tarafından pek çok tanım yapılmıştır. “Genellikle halkın yarattığı, hayale dayanan, sözlü gelenekte yaşayan, çoğunlukla insanlar, hayvanlar ile cadı, cin, dev, peri vb. varlıkların başından geçen olağanüstü olayları anlatan edebî tür” (TDK 2005: 1349) olarak tanımlanan masal sözcüğü “Habeş kökenli olup Habeşçeden Aramîceye, Aramîçeden Arapçaya, Arapçadan da Türkçeye geçmiştir”(Yardımcı 2012: 13).

Nesir ile söylenmiş, dinlik ve büyüklük inanışlardan ve törenlerden bağımsız, kahramanlarından bazıları hayvanlar ve tabiatüstü varlıklar olan, yaşanan olayların masal ülkesinde geçtiği hayal ürünü olan ve gerçeğe alâkası olmayan, inandırma gibi bir gayesi bulunmadığı halde dinleyicileri inandırabilen sözlü anlatı türüdür (Sakaoğlu 1999: 2; Boratav 2013: 85; Artun 2014: 347).

Folklorun geniş bir sahasını teşkil eden masalların edebi bir tür olarak kabul edilmesi ve bilimsel anlamda ele alınıp incelenmesi ve sınıflandırılması XIX. asırdan sonra başlamıştır (Seyidoğlu 1975: XV; Çıblak 2005: 128).

Masalların incelenmesinde farklı kuramlar mevcuttur, bunlardan bir tanesi de Vladimir Propp’un “Masal Biçimbilimi” adlı yapıtında öne sürdüğü kuramdır. Propp, bu kuramda masalları yapısal özelliklerine göre inceleyerek masalarda sabit ve değişken unsurların olduğunu ifade etmiştir. Masalların ortak unsurlarını tespit ederek karakter sayısındaki fazlalığa rağmen bunların yaptıkları iş ve eylemlerin değişmediğini belirtmiştir (Seyidoğlu 1975: XLIII; Çobanoğlu, 2002: 198).

Propp Metodu

1895 yılında Petersburg’da dünyaya gelen ve Germen kökenli Rus halkbilimci Vladimir Propp dilbilim, edebiyat, göstergebilim, budunbilim, halkbilgisi, etnografya, anlatı çözümlemesi gibi pek çok alanda uzmandır. Slav Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olan Propp, Rus halk masalları üzerine yaptığı çalışmaları ile özellikle de “Masalın Biçimbilimi” (Morfolojiya Skazki) adlı yapıtı ile tanınır. Bu eser folklor sahasında kaynakçalardan biri olarak kabul edilir. 1958 yılında İngilizceye, 1966’da İtalyancaya, 1968’de Lehçeye, 1970’de Fransızcaya ve Rumenceye, 1971’de Macarcaya ve Çekçe’ye, 1972’de Almanca’ya, 1978-1982 yıllarında Türkçeye olmak üzere pek çok dile çevrilmiştir (Çobanoğlu 2002: 196; Propp 2008: VII; Şimşek 2012: 312; Bars 2014: 259).

Claude Levi-Strauss, Algirdas Julien Greimas, Roland Barthes, Tzvetan Todorov, Claude Bremond, Alan Dundes gibi bilim adamları yapısal çözümleme yöntemine dayanarak metin çözümleme yöntemleri geliştirdikleri için V. Propp’un eseri kısa sürede yaygınlaşmıştır (Çobanoğlu 2002: 196; Bars 2014: 259).

Propp, 1928 yılında yayınlamış olduğu “Masalın Biçimbilimi” (Morfolojiya Skazki) adlı eserinde olağanüstü masalları yapı yönünden incelemiştir (Çıblak 2005: 129). V. Propp, Antti Aarne’nin masal tasnifinde peri masalları grubuna giren ve aynı özellikleri gösteren masalları üzerine çalışma yapmıştır. Önce peri masallarını özel metodu ile unsurlarına ayırmış daha sonra bu unsurlara göre masalları kıyas etmiş ve masalın tarifini yapmıştır (Günay 1975: 23).

V. Propp, “Masalın Biçimbilimi” adlı yapıtında masalların temel işlevlerini belirlemeden evvel masal incelemelerine dair önceden yapılan çalışmaları eleştirmiş ve öncelikle masalın ne olduğunun bilinmesi gerektiğini savunmuştur. Daha sonra kendi yöntemini açıklayarak masallardaki işlevlerin kişilerin eylemleri olduğunu ve eylemlerin ise masalın temel bölümlerini oluşturduğunu ifade etmiştir. Propp yaptığı çalışma ile

olağanüstü masalların yapısını düzenleyen değişmez yasaları belirlemeyi hedeflemiştir (Propp 2008: XI).

Propp, Tarihî Coğrafi Fin Yöntemine karşı olarak öne sürdüğü yapısal çözümleme yönteminde masalların ne zaman, nerede, hangi toplum tarafından üretildiğine ulaşılması için tek bir masal tipinin eş metinlerini karşılaştırmak yerine farklı masalarda aynı göreve sahip yapıları ortaya çıkarmaya çalışarak sabit ve değişken unsurları belirlemiştir (Abalı 2013: 30; Ekici 2013: 122; Erdal 2013: 177).

Propp, bunu belirlerken kişi isimlerinin ve bu kişilerin kullandığı nesnelere değişmesine rağmen yaptıkları eylemlerin sürekli tekrar ettiğini ve değişmediğini ortaya koyar. Aynı ya da benzer eylemi farklı kişiler farklı nesnelere kullanarak yapmakta ve buna da “işlev” (fonksiyon) denilmektedir. İşlev kişinin eylemi demektir ve bu eylem olay örgüsünün akışı içerisinde anlamına göre belirlenir (Propp 2008: XI/24).

Propp, olağanüstü masalarda 31 işlev bulunduğunu tespit etmiştir. Kişilerin işlevleri masalların değişmeyen öğeleridir. Kişiler değişse de bu işlevler aynıdır. Bu işlevler her masalda tam olarak bulunmayabilir fakat işlev sayısının tam olamayışı sıralanış düzenini bozamaz. Her bir işlev bir simge ile temsil edilir.

Propp'un masalarda tespit ettiği işlev ve simgeleri şu şekildedir:

1. Aileden birinin evden uzaklaşması. (Tanımı: uzaklaşma, simgesi β)
2. Kahraman bir yasakla karşılaşması. (Tanımı: yasaklama, simgesi γ)
3. Yasağın çiğnenmesi. (Tanımı: yasağı çiğneme, simgesi δ)
4. Saldırganın bilgi edinmeye çalışması. (Tanımı: soruşturma, simgesi ϵ)
5. Saldırganın kurbanı hakkında bilgi toplaması. (Tanımı: bilgi toplama, simgesi ζ)
6. Saldırgan kurbanını veya kurbanının servetini ele geçirmek için onu aldatmayı denemesi. (Tanımı: aldatma, simgesi η)
7. Kurbanın aldanması ve istemeyerek düşmanına yardım etmiş olması. (Tanımı: suça katılma, simgesi θ)
8. Saldırganın aileden birine zarar vermesi. (Tanımı: kötülük, simgesi A)
- 8a. Aile fertlerinden birinin bir şeyi kaybetmesi veya bir şeye sahip olmak istemesi. (Tanımı: Eksiklik, simgesi a)
9. Kötülüğün ya da eksikliğin haberinin yayılması; bir dilek ya da bir buyrukla kahramana başvurulması, kahramanın gönderilmesi ya da gitmesi. (Tanımı: aracılık, geçiş anı, simgesi B)
10. Arayıcı kahramanın eyleme geçmeyi kabul etmesi ya da eyleme geçmeye karar vermesi. (Tanımı: karşıt eylemin başlangıcı, simgesi C)
11. Kahraman evinden ayrılması. (Tanımı: gidiş, simgesi $\uparrow$)
12. Kahraman büyülü bir nesneyi ya da yardımcıyı edinmesini sağlayan bir sınama, bir sorgulama, saldırı vb. ile karşılaşması. (Tanımı: bağışçının ilk işlevi, simgesi D)
13. Kahraman ileride kendisine bağışta bulunacak kişinin eylemlerine tepki göstermesi (Tanımı: kahramanın tepkisi, simgesi E)
14. Büyülü nesnenin kahramana verilmesi. (Tanımı: büyülü nesnenin alınması, simgesi F)

15. Kahramanın aradığı nesnenin bulunduğu yere ulaştırılması, kendisine kılavuzluk edilmesi veya yol gösterilmesi. (Tanımı: İki krallık arasında yolculuk, bir kılavuz eşliğinde yolculuk, simgesi G)
16. Kahraman ve saldırganın bir çatışmada karşı karşıya gelmesi. (Tanımı: çatışma, simgesi H)
17. Kahramanın özel bir işaret edinmesi. (Tanımı: özel işaret, simgesi I)
18. Saldırganın yenik düşmesi. (Tanımı: zafer, simgesi J)
19. Başlangıçtaki kötülüğün giderilmesi ya da eksikliğin karşılanması. (Tanımı: giderme, simgesi K)
20. Kahramanın geri dönmesi. (Tanımı: geri dönüş, simgesi ↓)
21. Kahramanın izlenmesi. (Tanımı: izleme, simgesi Pr)
22. Kahramanın yardımına koşulması. (Tanımı: yardım, simgesi Rs)
23. Kahramanın kimliğini gizleyerek, kendi evine ya da başka bir ülkeye varması. (Tanımı: kimliği gizleyerek gelme, simgesi O)
24. Düzmece bir kahramanın asılsız savlar ileri sürmesi. (Tanımı: asılsız savlar, simgesi L)
25. Kahramana güç bir iş önerilmesi. (Tanımı: güç iş, simgesi M)
26. Güç işin yerine getirilmesi. (Tanımı: güç işi yerine getirme, simgesi N)
27. Kahramanın tanınması. (Tanımı: tanı(n)ma, simgesi Q)
28. Düzmece kahramanın, saldırganın ya da kötünün gerçek kimliğinin ortaya çıkması. (Tanımı: ortaya çıkarma, simgesi Ex)
29. Kahramanın yeni bir görünüm kazanması. (Tanımı: biçim değiştirme, simgesi T)
30. Düzmece kahramanın ya da saldırganın cezalandırılması. (Tanımı: cezalandırma, simgesi U)
31. Kahramanın evlenmesi, tahta çıkması. (Tanımı: evlenme, simgesi W°o) (Propp, 2008: 29-65)

Propp'un incelemiş olduğu peri masallarında olaylar kötülük ile başlar ve kötülük eksiklik yaratır. Bu eksikliği gidermek için görevlendirilen kahramana görevini gerçekleştirme esnasında yardım eden ve karşı çıkan karakterler ortaya çıkar. Pek çok sınamadan sonra kahraman vazifesini başarı ile tamamlamaya çalışır ve ödüllendirilir. Değişik biçimlerde belirtilen işlevler birbirini düzenli bir şekilde izler. Bu işlevler 7 tip/karakter etrafında gelişir (Çobanoğlu 2002: 199; Dünder 2002: 117).

Propp masaldaki 31 işlevi 7 kişi arasında bölüştürmüş ve eylemlerin kişiler arasındaki dağılımını da üç olasılıkla ifade etmiştir.

1-Eylem alanı doğrudan doğruya kişiye uygun düşer.

2-Bir kişi birçok eylem alanı kaplar.

3-Karşıt durum yani bir eylem alanı birçok kişiyi kapsar (Propp 2008: 81-82).

Masalları yapısal çözümleme yöntemi ile inceleyen Propp, masalların olaylar dizisi ile şemasını oluşturmaya çalışır. Yeni olaylar dizisini başlatan unsurun ise kötülük ya da eksiklik olduğu belirtir.

Yapısal çözümleme yöntemini Türk masalları üzerinde ilk kez Umay Günay doktora tezinde Elazığ masalları üzerine uygulamıştır. Yirmi masal anasından derlediği yetmiş masal herhangi bir sapma olmadan bu metoda tamamen uymuştur (Günay 1975: 265). Günay'ın yapmış olduğu çalışma, Türk masalları üzerine metodun ilk defa uygulanması ve uygunluğunun ispatı açısından önem arz etmektedir. Pek çok halk bilimci tarafından farklı Türk masalları üzerine denenen Propp metodu bu çalışmada Kütahya'nın Bölcek Mahallesinde derlenen "Nâmert ile Cömert" adlı masal üzerinde incelenmeye çalışılacaktır.

Masalın Özeti

1. Bir köyde yaşayan iki arkadaş varmış.
2. Bunlar birlikte koyun gütmek için yanlarına bolca yiyecek alarak köyden ayrılmışlar.
3. Yolda hep cömert olanın azığını yemişler.
4. Bir müddet sonra Cömert'in torbasında yiyecek bir şey kalmamış.
5. Azığını paylaşma sırası nâmert olan arkadaşına gelmiş. Nâmert lokmasını paylaşmak istememiş. Bir iki öğün verdikten sonra ağır şartlar ileri sürerek çok az azığı Cömert'e vermiş.
6. Cömert yolculuk esnasında tekrar acıkmış. Çaresizlik içinde arkadaşından bir miktar yiyecek istemiş. Nâmert koyun sürüsünü kendisine vermesi karşılığında birkaç lokma vermiş.
7. Yol ilerleyip vakit geçtikçe Cömert tekrar acıkmış ve Nâmert bu sefer arkadaşına, ellerini bileklerinden kesmesine izin verirse ona yiyecek vereceğini söylemiş.
8. Cömert çaresizlik içerisinde açlıktan ölmek için arkadaşının isteğini yerine getirmiş.
9. Zaman ilerleyip yollar uzadıkça Cömert tekrar acıkmış. Nâmert bu sefer daha da acımasızlaşmış ve arkadaşına, gözlerini oyması şartı ile yiyecek verebileceğini söylemiş.
10. Nâmert bu sefer de istediğini yaptırmış. Elsiz ve gözsüz kalan Cömert için yollar daha da uzamış ve zorlaşmış.
11. Sonunda bir dere kenarına gelmişler ve Nâmert son hainliğini yaparak Cömert'i coşkun akan dereye itmiş ve oradan hızla uzaklaşmış.
12. Nehrin akıntısı ile sürüklenen elsiz gözsüz Cömert değirmen suyuna kadar sürüklenmiş.
13. Değirmenin sahibi, değirmen suyunun azalmasından aksi giden bir şeyler olduğunu fark etmiş ve değirmen suyuna bakmaya gitmiş.
14. Değirmenci acılar içerisinde inleyen Cömert'i görmüş ve hemen onu kurtarmış.
15. Değirmene götürerek yaralarını sarmış, karnını doyurmuş ve gece orada kalmasına izin vermiş.
16. Gece olunca değirmene cinler gelmiş. Cömert'in başına gelenleri öğrenince çok üzülmüşler ve ona yardım etmeye karar vermişler.
17. Kaybettiği uzuvlarını yeniden kazabilmesi için ona yapması gerekenleri anlatmışlar.

18. Değirmenin önündeki ayva ağacının yaprağını gözlerine ve ellerine sürmesini söylemişler.
19. Cömert iyileşmesi için söylenen şeyleri yapabilecek uzuvlara sahip olmadığını belirtince değirmenciden yardım almasını söylemişler.
20. Sağlığına kavuştuktan sonra kendisi için gömülü olan altınlara nasıl gideceğini Cömert'e anlatmışlar.
21. Cinler, anlattıklarının kimsenin bilmemesi gerektiğini söyleyerek oradan uzaklaşmışlar.
22. Cömert söylenen her şeyi yapmış. Önce sağlığına kavuşup eski haline dönmüş. Sonra altınları aramış ve söylenen çeşmenin etrafında bulmuş. Sağlıklı ve zengin bir şekilde memleketinin yoluna düşmüş.
23. Yaşadığı yere varmadan önce altınların bir kısmını bozdurup Nâmert'e kaptırdığı yüz koyunun yerine üç yüz koyun alarak köyüne dönmüş.

Masalın Tahlili

I. Hareket

1. Bir varmış bir yokmuş evvel zaman içinde kalbur saman içinde köyün birinde iki arkadaş varmış. Bunlardan biri cömertliği ile bilinir ve sevilirken diğer nâmertliği ile bilinirmiş. **Tanımı: Başlangıç durumu, Simgesi: α**
2. Bu arkadaşlar bir gün birlikte koyun gütmek üzere yola çıkmışlar. **Tanımı: Uzaklaşma, Simgesi: β3**
3. Niyetleri birbirlerinden ayrılmadan ve kurda kuşa yem olmadan hem birlikte uzun bir yolculuk yapmak hem de hayvanları otlatmışlar. **Tanımı: Yasaklama, Simgesi: γ1**
4. Yolda hep Cömert olanın azığını yemişler. **Tanımı: Aldatma, Simgesi: η1**
5. Cömert, ikramı sevdiği için karşılık beklemeden yiyeceği bitene kadar arkadaşı ile paylaşmış. **Tanımı: Suça katılma, Simgesi: θ1**
6. Bir müddet sonra Cömert'in azığı bitmiş. Azığını paylaşma sırası Nâmert'e gelmiş. Nâmert, lokmasını paylaşmak istememiş. **Tanımı: Kötülük, Simgesi: A**
7. Nâmert, koyun sürüsünü kendisine vermesi karşılığında Cömert'e birkaç lokma vermiş. **Tanımı: Yağmanın diğer şekilleri, Simgesi: A8**
8. Cömert'in daha sonraki acıkmasında Nâmert bu sefer arkadaşına, ellerini bileklerinden kesmesine ve daha sonra da gözlerini oymasına izin vermesi şartı ile ona yiyecek vereceğini söylemiş. **Tanımı: Sakatlama, Simgesi: A6**

II. Hareket

- 9) Dere kenarına geldiklerinde Nâmert, Cömert'i coşkun akan dereye itmiş ve oradan hızla uzaklaşmış. **Tanımı: Denize atma, Simgesi: A10**
10. Değirmenci suyun eksilmesinden ve değirmen taşının dönmemesinden ters giden bir şeyler olduğunu anlamış ve suya bakmaya gitmiş. **Tanımı: Eksiklik, Simgesi: a5**

11. Değirmenci acılar içerisinde inleyen Cömert'i görmüş ve hemen onu kurtarmış. Değirmene götürerek yaralarını sarıp karnını doyurmuş ve gece orada kalmasına izin vermiş. **Tanımı: Aracılık-geçiş anı, Simgesi: B**

III. Hareket

12. Cömert gece olunca değirmene gelen cinler tarafından sorgulanmış. **Tanımı: Selamlanır ve sorguya çekilir, Simgesi: D2**

13. Kaybettiği uzuvlarını yeniden kazabilmesi ve zengin olabilmesi için ona yapması gerekenler anlatılmış. **Tanımı: Kahramana yol gösterilir, Simgesi: G4, KF²**

14. Cinler, anlattıklarının kimsenin bilmemesi gerektiğini söyleyerek oradan uzaklaşmışlar. **Tanımı: Yasaklama, Simgesi: γ1**

15. Cömert, iyileşmesi için söylenen şeyleri yapabilecek uzuvlara sahip olmadığını söylemiş. **Tanımı: Kahramanın tepkisi, Simgesi: E**

16. Değirmenci Cömert'in ayva yapraklarına ulaşmasına yardım etmiş. **Tanımı: Büyülü nesnenin alınması, Simgesi: F8**

17. Cömert söylenen her şeyi yapmış. Hem sağlığına kavuşmuş ve eski haline geri dönmüş hem de zengin olmuş. **Tanımı: giderme, Simgesi K**

18. Kahraman zengin bir şekilde köyüne geri dönmüş.

Tanımı: geri dönüş, Simgesi: ↓

Sonuç

İncelediğimiz masal, H-I ve M-N çiftini ihtiva etmeyen üç hareketten oluşmaktadır. Olaylar birbirini takip eder niteliktedir. Her harekette yeni bir olay vardır. Üç dizindeki olayların kahramanı da aynı karakterdir.

Masalın işlev şeması şöyledir:

I. α, β3, γ1, η1, θ1, A, A8, A6

II. A10 a5, B

III. D2, G4- KF², γ1, E, F8, K, ↓

Nâmert ile Cömert adlı masal Vladimir Propp'un geliştirmiş olduğu yapısal çözümleme metoduna uygunluk göstermektedir. Propp'a göre masalarda sırası değişmeyen otuz bir ortak işlev bulunmaktadır ve bu işlevler her masalda tam olarak bulunmayabilir. Üç hareketten oluşan "Nâmert ile Cömert" adlı masalda da on sekiz işlev tespit edilmiştir. Masalın kahramanı "Cömert", saldırganı "Nâmert"tir.

Ülkemizde derlenmeyi bekleyen pek çok masal bulunmaktadır. "Nâmert ile Cömert" adlı masal bölgede yaşayan ve altmış yaşın altındaki kişilerin çoğunun bilmediği, unutulmaya yüz tutmuş masallarımızdandır. Bu masalların tamamen unutulmadan derlenmesi, incelenmesi ve diğer kültürler ile mukayese edilip evrensel boyutta değerlendirilmesi gerekmektedir. Yapılan çalışma ile Kütahya'nın Bölcek yöresine ait "Nâmert ile Cömert" adlı masal biçimsel açıdan incelenmeye çalışılarak ileride masallara dair ulusal boyutta yapılacak çalışmalara katkı sağlamak hedeflenmiştir.

KAYNAKÇA

- ABAKI, İsmail (2013). “Yapısal Folklor Kuramı Bağlamında Bir Masal İncelemesi Örneği”. *İdil Dergisi*. II/8: 26-40.
- ARTUN, Erman (2014). *Ansiklopedik Halk Bilimi/Halk Edebiyatı Sözlüğü, Terimler Motifler Kavramlar*. Adana: Karahan Kitabevi.
- BARS, Mehmet Emin (2014). “Vladimir Propp’un Yapısal Çözümleme Yaklaşımı Çerçevesinde “Basat Depegözi Öldürdüğü Boy” Üzerine Bir İnceleme”. *Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. IX/3: 257-269.
- BORATAV, Pertev Nali (2013). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- ÇIBLAK, Nilgün (2005). “V. Propp Masal Çözümleme Metodu”. *Türk Dili-Dil ve Edebiyat Dergisi*. 638:127-140.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2002). *Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- DÜNDAR, Hülya (2002). “Vladimir Propp ve Masalın Biçimbilimi”. *Milli Folklor*, VII/55: 115-118.
- EKİCİ, Metin (2013). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- ERDAL, Tuğçe (2013). “Elazığ Masalları ve Propp Metodu”. *Milli Folklor Dergisi*. 99: 175-178.
- GÜNAY, Umay (1975). *Elazığ Masalları (İnceleme)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- PROPP, Vladimir (2008). *Masalın Biçimbilimi*. (çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim (1999). *Masal Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- SEYİDOĞLU, Bilge (1975). *Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar*. Ankara: Baylan Matbaası Atatürk Üniversitesi Yayını.
- ŞİMŞEK, Gizem (2012). “Los Angeles’da Bir Külkedisi: Propp’a Göre Bir Film Çözümlemesi”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. V/2: 311-324.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- YALÇINKAYA, Fatoş (2015). “Ayı İslam Batur Masalının Vladimir Propp’un “Masalların Yapısal Çözümlemesi” Yöntemiyle İncelenmesi”. *Uluslararası Uygur Araştırma Merkezi*, V: 33-40.
- YARDIMCI, Mehmet (2012). *Malatya Masalları*. Malatya: Malatya Kitaplığı Yayınları, Edebiyat Dizisi/3.

EK-1: Kaynak Kişi

Halil AYDIN, 1954 Bölcek doğumlu, emekli öğretmen.

EK-2: Masal Metni: Nâmert İle Cömert

Bir varmış bir yokmuş evvel zaman içinde kalbur saman içinde köyün birinde iki arkadaş varmış. Bunlardan biri cömertliği ile bilinir ve sevilirken diğeri nâmertliği ile bilinirmiş. Bu arkadaşlar bir gün birlikte koyun gütmek istemişler. Birlikte yola çıkmışlar. Niyetleri birbirlerinden ayrılmadan ve kurda kuşa yem olmadan hem birlikte uzun bir yolculuk yapmak hem de hayvanları otlatmakmış. İki de yanlarına bolca azık almışlar. Yol boyunca birlikte yiyip içeriz diye düşünmüş Cömert olan. Yol ilerledikçe birlikte yiyip içmişler ama hep Cömert'in azığından yemişler, Cömert olan ikramı sevdiği için arkadaşıyla nesi varsa paylaşmış. Nâmert olan kendi heybesini hiç açmamış bir lokma ikramda bulunmamış amacı arkadaşını azıksız bırakarak kendine mahkûm etmiş.

Günler geçmiş, yollar uzamış, derken Cömert'in azığı bitmiş. Nasıl olsa Nâmert'in azığı var birlikte yeriz diye düşünerek Cömert için rahatlatmış. Zaman geçmiş yollar aşılış Cömert'in karnı acıkmış, arkadaşından yiyecek bir şeyler istemiş. Nâmert duymazlanmış, vermek istemediğini belli etmiş ve zor zahmet bir dilim ekmek vermiş. Bir dilim ekmek ile doymak zor ama Cömert bununla bir müddet idare etmiş. Zaman ilerledikçe tekrar açlık hissetmeye başlamış ve Nâmert'e muhtaç olmuş. Yol uzun ve çetin, çevreden yiyecek bulmak imkânsız. Nâmert arkadaşını bu hale getirip onun açlığından ve çaresizliğinden faydalanmak istemiş ve "Bana koyun sürünü verirsen sana yiyecek veririm" demiş. Cömert mecbur kabul etmiş çünkü açlıktan yürüyecek mecali, arkadaşı sandığı Nâmert ile mücadele edecek hali kalmamış. Buna karşılık Nâmert, gene eli titreye titreye Cömert'e kendi azığından az miktarda vermiş. Az gitmişler uz gitmişler birbirlerine hem kırgın dargın hem de birlikte yol gitmişler. Nâmert'in heybe hala doluymuş ve çaresiz Cömert yine acıkmış:

-Arkadaş ben acıktım demiş tekrar, Nâmert:

-Ellerini kesmek istiyorum, demiş. Cömert arkadaşının şaka yapmadığını ve çok acımasız davrandığının farkına varmış ama iş işten çoktan geçmiş. Çaresizlik içerisinde Nâmert'e bir lokma ekmek karşılığında ellerinin kesilmesine izin vermiş. Az gitmişler uz gitmişler yol bir türlü bitmemiş. Cömert tekrar korka korka Nâmert'ten azık istemiş. Nâmert bu sefer daha da acımasız bir şekilde:

-Gözlerini oymama izin verirsen sana istediğin kadar azık, demiş.

Cömert hayatta kalabilmek için Nâmert'in bu isteğini de kabul etmiş. Hem ellerini hem gözlerini kaybetmiş. Uzun yollar daha da zor ve çetin bir hâl almış. Gide gide coşkun akan bir dere kenarına gelmişler. Nâmert gözleri görmeyen Cömert'i hiç acımadan bu dereye itmış ve arkasına bile bakmadan yoluna devam etmiş.

Cömert feryat figan içinde yardım istemiş ama sesini kimseye duyuramamış. Akıntı nereye götürüyorsa oraya doğru sürüklenmiş. Sonunda bir değirmene varmış. Değirmenci suyun eksilmesinden ve değirmen taşının dönmemesinden ters giden bir şeyler olduğunu anlamış ve suya bakmaya gitmiş. Değirmen suyunun içinde âciz, elsiz, gözsüz bir adamın acılar içerisinde feryât ettiği görmüş. Hemen Cömert'in yardımına koşup onu sudan zorlukla çıkarmış. Yaralarını sarmış, karnını adam gibi doyurmuş. Cömert başından geçenleri bir bir anlatmış. Değirmenci onun haline çok acımış ve isterse geceyi orada geçirebileceğini söylemiş.

Değirmen, hamam gibi yerlere gece olduğunda cinler, periler gelirmiş. Gece tam Cömert uykuya dalacağı sırada düğün alayı kurmuş cinler gelmiş. Kalabalık bir grup

halinde ellerinde çalgıları ile değirmene girdiklerinde Cömert'i görmüşler. Haline bakıp acımışlar. Başından geçen olayları da öğrenince Cömert'e yardım etmeye karar vermişler. Ve ona:

-Ey Cömert adam, biz sana yardım edeceğiz. Sabah uyandığında kapının önündeki ayva ağacının dalından kopar ve gözlerine sür. Gözlerin iyileşecek ve görmeye başlayacak.

Cömert:

-Benim ellerim tutmaz, gözlerim görmez ki nasıl süreyim? demiş.

-Değirmenciye söyle o sana ağacın yerini gösterebilir ve yaprakları gözlerine, ellerine sürmene yardım etsin. Bu ayvanın yaprağı herkese şifa olmaz ama sana iyi gelecek. Daha sonra yola çık dere tepe aş karşına bir çeşme çıkacak, bu çeşmenin suyundan iç. Daha sonra çeşmenin ilerisindeki toprağı kaz. Buradan altın çıkacak, o altınlar senindir. Onları al, bu söylediklerimizi de sakın kimseye anlatma, dedikten sonra kaybolmuşlar.

-Sabah olmuş değirmenci gelmiş ve yaralı Cömert'e:

-Nasıl oldun, rahat uyuyabildin mi ? diye sormuş. Cömert:

-Uyudum, dinlendim.

Senin kapının önünde bir ayva ağacı varmış. Onun yapraklarını benim gözlerime ve ellerime sürsek, derdime derman olur mu, iyi gelir mi acaba, demiş. Değirmenci art niyetsiz iyi bir adammış. Şifanın nereden geleceğı belli olmaz diyerek yaralı Cömert'in dediğini yapmak için ayva ağacının dallarından koparmış. Gözlerine yaprağı sürer sürmez gözleri eski haline dönmüş ve görmeye başlamış. Aynı şekilde ellerine de sürmüş ve elleri de düzelmiş. Cömert çok mutlu olmuş. Değirmenciye teşekkür ederek oradan ayrılmış. Kendisine söylenen çeşmeyi aramaya çıkmış. Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş. Sonunda kendisine bahsedilen çeşmeye ulaşmış. Çeşmeye vardıktan sonra elini yüzünü bol su ile yıkamış ve çeşmenin etrafında var olduğu söylenen hazinayı bulmak için o bölgeyi kazmış ve aradığı altınlara ulaşmış. Cömert, hem sağlığına kavuşmuş hem de zengin olmuş. Altınları heybesine yüklemiş, büyük bir mutlulukla yaşadığı yere varmak için yola çıkmış. Altınların bir kısmını bozdurmuş. Nâmert'e kaptırdığı yüz koyunun yerine üç yüz koyun alarak köyüne dönmüş.

LÜTFİ PAŞA'NIN ASAFNAME'Sİ ÜZERİNE İKTİDARIN DENETİMİ BAĞLAMINDA SÖYLEM ÇÖZÜMLEMESİ

İnan GÜMÜŞ*

ÖZET

Siyasetnameler, devlet ve toplum düzeninde görülen bozulmalar ve kargaşalar üzerine kaleme alınan yazınsal türlerdendir. Bu bağlamda siyasetname yazımının, devletlerin ve toplumların kırılma dönemlerinde arttığı gözlenmektedir. Bundan dolayı siyasetnameleri, salt devlet yöneticilerine verilen öğüt ve salıklardan meydana gelen eserler olarak değil; devlet ve toplum düzeninde baş gösteren sorunlara çözüm üretebilme kapasitesiyle ve işlevsel yönüyle değerlendirilmelidir. Bu sorun çözme işlevi, siyasetnamelere göre değişiklik gösterebilmektedir. Kimi siyasetnameler sorunları saptayarak doğrudan çözüm sunma özelliğiyle bir ıslahatname gibi işlev görürken kimi siyasetnameler ise kuramsal bilgiler ve aktarılan öğüt içerikli hikâyeye ve anekdotlarla sorunları dolaylı yoldan dile getirme ve bunlara çözüm üretme yönüyle öne çıkar. Lütfi Paşa, 16. yüzyılda veziriazam olarak görev yapması dolayısıyla yönetsel ve toplumsal sorunları yakından gözlemleyerek bu sorunların önüne geçmek ve bunlara çözümler üretmek için bir siyasetname yazma yoluna gitmiştir. Bilgi ve deneyimlerinden yola çıkarak kendisinden sonra gelecek yöneticilere öğütler vermek, devlet yönetiminde ve toplumda görülen aksaklıkları gidermek amacıyla Asafname adlı eserini oluşturmuştur. Bu çalışmada iktidarın meşruiyet elde etme yollarından biri olan denetim, Michel Foucault'nun sistemleştirdiği iktidar anlayışına bağlı kalınarak Asafname özelinde ele alınacak; söz konusu eserdeki denetim mekanizmasının işleyişi, iktidar fenomenini sorunsallaştıran bir yaklaşım çerçevesinde söylem çözümlemesi yöntemiyle irdelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Asafname, Siyasetname, Denetim, İktidar, Söylem.

DISCOURSE ANALYSIS ON SUPERVISION OF THE POWER IN LUTFI PASHA'S ASAFNAME

ABSTRACT

Siyasetname is a literary type that is written on the corruptions and chaos in the order of the states and societies. In this regard, the writing of siyasetname is observed to increase in the breaking point of the states and societies. Therefore, the siyasetname should be evaluated not only in terms of the works consisting of advice and recommendations to the government leaders, but also the functional aspects and ability to find a solution for the major matters in the states and societies. The function of finding a solution depends on the siyasetname. While certain siyasetname function as reform books by determining the matters with the feature of directly providing solution, other siyasetname also emphasizes the aspect to find a solution and to utter indirectly with the theoretical knowledge, and stories and anecdotes sophisticated advice. Since Lütfi Pasha worked as a grand vizier in 16th century, he chose to write siyasetname in order to find solutions and to hinder the matters by observing closely the administrative and social matters. On the purpose of advising his following leaders and removing the troubles seen in the state government and society, he wrote his work called Asafname. In the research, supervision matter, one of the ways used by the power to achieve legitimacy, will be dealt referring to Asafname within the scope attached to the power conception systematized by Michel Foucault, and the functioning of supervision will be examined in terms of an approach problematizing the power phenomenon by using discourse analysis.

Keywords: Asafname, Siyasetname, Supervision, Power, Discourse.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi:02.05.2019; Yayına Kabul Tarihi: 10.06.2019

* Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Uluborlu Selahattin Karasoy Meslek Yüksekokulu, ISPARTA; ORCID: 0000-0002-6124-8881, E-posta: inangumus@isparta.edu.tr

Giriş

Osmanlı siyasi düşünürleri ve ıslahat yazarları arasında önemli bir konuma sahip olan Lütfi Paşa’nın doğum tarihi hakkında herhangi bir bilgi olmamakla birlikte getirildiği görevlerden hareketle 1488 yılı civarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. II. Bayezid’in saltanatı (1481-1512) ortalarında saraya alındığı ve Enderun’da iyi bir tahsil gördüğü (İpşirli 2003: 234) anlaşılan Lütfi Paşa, eğitimini takip eden süreçte birçok devlet görevinde bulunmuştur. Asıl olarak Yavuz Sultan Selim döneminde bilgi ve görgüsünü artırmış, Kanuni Sultan Süleyman zamanında veziriazamlığa kadar yükselmiştir. Lütfi Paşa, Asafname adlı eserinde hangi devlet görevlerinde bulunduğunu öz bir şekilde anlatmıştır:¹

“Bundan sonra bu kitapçığın yazarı, Allah’ın kullarının en zayıfı, Abdülmuin oğlu Lütfi Paşa, ta merhum cennet mekan Sultan Bayezid Han zamanından beri, sultanın sarayında bulunmuş, onun nimetiyle beslenmiş, Osmanlı hanedanının iyiliği için çalışmış ve burada, uzun müddet bilgi ve tecrübe kazanmıştır. Yavuz Sultan Selim Han tahta çıktığında çukadarlık hizmetinden elli akçe müteferrikalık ile taşraya gönderilmiştir. Sonra çeşnigirbaşılık, sonra kapucubaşılık, sonra miralemlik, sonra Kastamonu sancağı, bundan sonra Karaman beylerbeyliği, (sonra Anadolu beylerbeyliği ve daha sonra Padişahımız Sultan Süleyman zamanında vezirlik ve sadrazamlık) verilmiştir.” (10).

Sözü edilen görevleri yerine getirirken Yavuz Sultan Selim’in yakınında bulunan, Kanuni Sultan Süleyman’ın saltanatı döneminde sancağa çıkarılan Lütfi Paşa, 1539’da çeşitli kademeleri aşarak veziriazamlığa kadar yükselmiş, aynı zamanda padişahın kız kardeşi Şah Sultan ile evlenmiştir. Bu evliliğin bozulmasıyla iki yıl kadar süren sadarettten Mayıs 1541’de uzaklaştırılmış ve hac farızası dışında, ömrünün sonuna kadar Dimetoka’daki çiftliğinde eserlerini yazmakla meşgul olmuştur (Kütükoğlu 1991: V). Veziriazamlıktan azledilen Lütfi Paşa, bu durumu Asafname’de görevinden kendi isteğiyle ayrıldığı biçiminde yansıtmıştır. Bunun nedeni olarak da kendisini çekemeyenlerin, aleyhinde çıkardıkları çeşitli dedikoduları ve kendisine yöneltilen suçlamaları (11-12) göstermiştir.

Lütfi Paşa, klasik dönem Osmanlı siyasetname yazarlarının son temsilcilerinden sayılabilir. Bir geçiş evresinde konumlanan Asafname adlı eseri, klasik siyasetname kurgusunun ve dizgesinin dışında, ıslahatname türüne yaklaşmasıyla öne çıkmaktadır. Lütfi Paşa, yerine getirdiği birçok devlet görevi sırasında edindiği deneyimler ve yaptığı gözlemler sonucunda, devlet düzenindeki aksayan yönleri yakından görme fırsatı bulmuş ve bunlarla ilgili pratik çözümler getirmeye çalışmıştır. Bu deneyim ve uygulamalarını kendisinden sonra gelecek devlet görevlilerine -vezirler özelinde- aktarma gereksinimini duymuş ve Asafname adlı eserini bu amaç doğrultusunda kaleme almıştır.

Lütfi Paşa, asıl olarak vezirler için yazdığı eserinde en ince noktalarına kadar devlet yönetiminin nasıl olacağı ve düzenin nasıl işleyeceğini doğrudan pratik örnekler üzerinden aktarma yolunu seçmiştir. Bu bağlamda eser kuramsal ve öğretisel yönünden çok, somut pratik bilgiler çerçevesinde ve deneyimlere dayalı olarak meydana getirilmesiyle öne çıkmaktadır. Böylelikle Asafname ile birlikte siyasetname geleneği içerisinde yeni bir tarz oluşmuştur. Lütfi Paşa, ortaya koyduğu yeni üslup çerçevesinde devrine şahitlik ederek yönetimle ilgili eleştiri ve önerileriyle ıslahatname yazarları

¹ Metinden yapılan alıntılarda şu çalışma esas alınmıştır: Lütfi Paşa (1982). *Asafnâme*, Hazırlayan: Ahmet Uğur, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara. Yapılan metin alıntıları ayrıç içerisinde yalnızca sayfa numarası gösterilerek verilmiştir.

üzerinde derin izler bırakmış ve kendisinden sonra gelenleri etkileyebilmiştir (Yılmaz 2003: 303).

Agâh Sırrı Levend, ıslahat kitaplarının belli bir dönemde geçen olaylara dayalı olduğu için tarihî eserler arasında sayılmasına karşın devlet işlerini göz önünde tutarak yol gösterdiği ve öğütlerde bulunduğu için siyasetname kategorisinde de değerlendirilebileceğini belirtir (2016: 288). Bu anlamda 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanan ıslahat risaleleri içerisinde Lütfi Paşa'nın Asafname'si, en yetkili kalemden çıkmış muhtasar fakat gerçekçi bir ıslahat risalesi (İpşirli 1999: 172) olması yönüyle öne çıkar ve dönemindeki gelişmeleri yakından gözlemleyip aktararak tarihe de ışık tutmuş olur.

Osmanlı devlet düzeninin işleyişindeki aksama ve bozulmaların başlangıcı olarak 16. yüzyılın ikinci yarısına işaret edilir. Siyasetnameler bu noktada işlevselliğiyle anlam kazanır. Gerek kuramsal nitelikli klasik siyasetnamelerde gerekse pratik çözümlere yönelik ıslahatnamelerde ülküsel devlet ve toplum düzeninin tesisine yönelik çeşitli öneriler ve öngörüler yer alır. Devlet kurumlarını eski şekline kavuşturmak amacıyla çeşitli olumsuzlukların, kurumların eski hâllerinin, işleyiş tarzının, kurumların nasıl bozulduğunun ve yeniden ıslahı için neler yapılması gerektiğinin anlatıldığı eserler yazılmıştır. Devrin aydınları ve yöneticileri tarafından kaleme alınan bu tür eserlerin ilk örneği olarak yetkili ve tecrübeli bir devlet adamı olan Veziriazam Lütfi Paşa'nın Asafname'sini (İpşirli 1994: 9) görmekteyiz. Bu tür eserler, genel ahlak kurallarına dayanmakla birlikte asıl olarak yurdun belli başlı sorunları üzerinde durması, gerçeğe uyması ve yaranma düşüncesinden ziyade yararlı olma düşüncesiyle yazılması yönleriyle (Levend 2016: 288) anlam kazanır. Halil İnalçık da bu duruma işaret etmiş ve 16. yüzyıl sonlarından başlayarak 17. yüzyılda ıslahat layihası yazan bürokratların devleti kalkındırma çabası içinde olduklarını (2014: 53) dile getirmiştir. Asafname'nin Lütfi Paşa'nın emekliliği döneminde yazılmış olması; bu eserin oluşturulmasında bir beklentiyle hareket edilmediği, asıl olarak devlet düzenindeki bozulmaların ve aksamaların önüne geçme amacının güdüldüğü izlenimini vermektedir. Asafname, sözü edilen amaca uygun olarak doğrudan güncel gözlemlerle Osmanlı kurumlarının ince ayarı ile meşgul olmuş ve bu yönüyle geleneksel siyasetname yazınından farklılaşmış (Kafadar 2009: 27) bir eser olarak görünüm kazanır.

Lütfi Paşa, eserini elbette bir gelenek dâhilinde ve birikim sonucunda kaleme almıştır. Genel olarak bakıldığında Türk siyasi düşüncesinin birçok kaynaktan beslendiği bilinmektedir. Özellikle Hint-İran siyaset geleneği ile Arapça çeviriler üzerinden aktarılan Antik Yunan'ın siyasi birikiminin Osmanlı-Türk siyasetnameleri üzerinde etkili olduğu öne sürülür. Orhan Keskintaş, Osmanlı siyasetnamelerinin İslâm/din, Yunan/felsefe ve Orta Asya/devlet gibi üç farklı kültür etrafında geliştiğini ileri sürer ve bunları İslam düşüncesi ve Türk geleneklerinin kesişim alanında görür (2017: 21). Siyasetname türünün salt çeviriler yoluyla geliştiği düşüncesine itiraz eden Özgür Kasım Aydemir, Türklerin İslamiyet'i henüz kabul ettiği bir dönemde bu türün güçlü ve özgün bir örneğini vermiş olmalarından dolayı siyasetnameleri, Türk kültür evreninin bir parçası olarak görür (2017: 97-98). Türk siyasi düşüncesinin oluşum ve gelişiminde etkili olan İslamlık öncesi Türk kültür evreninin önemli öğelerinden töre ve yasa geleneği, İslamlığa geçişle birlikte ortaya çıkan Kutadgu Bilig'de de güçlü bir şekilde kendisini hissettirmiş ve sonrasında farklı kültürlerin etkisi olsa da bu ana damar korunagelmiştir. Osmanlı-Türk siyasetnameleri özelinde de bu kültürel dinamik varlığını sürdürmüştür. Asafname'nin de bu kültürel zincirin halkalarından birini oluşturduğunu dile getirmek yanlış olmayacaktır. Nitekim Lütfi Paşa bu durumu "taşraya gönderildikten sonra birçok alim, şair ve seçkin kimselerle konuşup görüşüp yapabildiğim kadar, bilgiler öğrenerek, ahlakımı

güzelleştirdim.” (s. 10) biçiminde ifade etmiştir. Bu nedenle Asafname’nin, belli bir kültürel ve düşünsel zemine oturduğu belirlenmesinde bulunulabilir. Bu çalışmada, Asafname’de aktarılan bilgiler ışığında iktidar kavramına yüklenen anlam çerçevesinde denetim mekanizması üzerinde durulacaktır. Özellikle iktidarın sınırsız güç kullanımına sahip, despotik bir yapıda ele alınıp alınmadığı, metnin verdiği malzeme ölçüsünde değerlendirilecektir. Bu anlamda iktidar felsefesinin öncü isimlerinden Foucault’nun düşünceleri hareket noktasını oluşturacaktır. Onun ortaya koyduğu düşüncelerin, Asafname’deki izdüşümleri belirlenmeye çalışılacaktır.

1. YÖNTEM

1. 1. Söylem ve İktidar

Dilbilim incelemelerinde yapısalcılık belli bir aşamaya ulaşıncaya dilin toplumsal yönüyle de ele alınması gerektiği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu anlamda dile, salt gösteren ve gösterilen yönüyle değil, toplumsal ilişkiler ağı içerisinde varlık bulan bir fenomen olarak yaklaşılmaya başlanmıştır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren postyapısalcılık içerisinde yer bulan söylem çalışmaları, sözü edilen amaç doğrultusunda konumlanmıştır. Bu noktada Fransız düşünür Michel Foucault’nun söylemle ilgili belirlemeleri de özgün ve öncü kimliğiyle öne çıkmıştır.

Foucault, söylem yapıları (discursive structures) ile toplumsal gerçeklik arasında sıkı ilişkiler ağı olduğunu ileri sürer ve söylemi toplumsal gerçekliğin düzenlenmiş sözcükler ya da önermeler olarak iletişimde yeniden dile getirilmesi, tekrarlanması, biçimlenmesi olarak değerlendirir (Büyükkantarcıoğlu 2006: 119). Foucault, söylem ile toplumsal dokunun ayrıştırılmaz olmasına vurgu yaparak söylemi bir anlamda toplumsal erk tarafından kurgulanmış ve toplumu kurgulayan bir iktidar alanı olarak konumlandırmıştır (Karpuz vd. 2012: 139). Tarihsel yönetime başvuran Foucault, “tarih, beşerî bilgi ve dil” konularını sorunsallaştırır ve yapısalcıların dili anlam ve açıklamadan ayırmalarına karşılık olarak dilin ne olduğu sorusuna “varoluş”, “fonksiyon” ve “pratikler” çerçevesinde yanıt vermeye çalışır (Sözen 2014: 61). Foucault’ya göre bu pratikler her yerdedir ve her durumda çözümlenmesi gerekmektedir. Söylemsel pratiklerin de nesnelere doğuşu, ifade biçimlerinin ortaya çıkması ve bölünmesi, kavramların yerli yerine konulması ve dağılımı, stratejik seçimlerin kendini göstermesi ile ilgili sistem konusundaki soruşturmanın kabul edilmesiyle (Foucault 2014: 51-52) açığa çıkarılacağı ileri sürer.

Foucault’nun belirtilen bu söylem konumlandırmasında arkeoloji ve soybilim çalışmalarının yeri olduğunu belirtmek gerekir. Nietzsche’nin soybilim (genealogie) kavramsallaştırmasından etkilenerek arşivlere yönelik söylem çalışmalarını arkeoloji olarak adlandıran Foucault (Aydemir 2010: 63) için arkeolojik söylem çözümlemesi belli bir dönemde yaşayan bir toplumun tanımını veren kurallar bütünüdür ve arkeoloji, söylemin tarihinin, yani düşünce tarihinin yazımıdır (Sözen 2014: 63). Foucault, arkeolojik analizin amacının, “(...) bilgiyi mümkün kılan tarihsel koşulları ve bu koşulların belirlediği epistemik mekânı ortaya çıkarmak” (Keskin 2011: 18) olduğunu belirtir. Tam da bu noktada dilin zaman, mekân ve toplum boyutlarını aşan yapısı anlam kazanır:

“Dil, bütün bu aşkınlıkların bir sonucu olarak, mekansal, zamansal ve sosyal bakımdan ‘burada ve şimdi’ olmayan çeşitli nesnelere ‘burada kılmaya’ muktedirdir. Geniş bir tecrübeler ve anlamlar yığını, *ipso facto* (tam da bu nedenle -ç.n.) ‘burada ve şimdi’de nesnelleşebilir. Basit bir biçimde söylersek, koca bir dünya, dil aracılığıyla herhangi bir anda gerçek hâline getirilebilir.” (Berger vd. 2008: 58).

Yukarıdaki ifadeler, Foucault'nun modern özneyi anlamlandırma çabasının bir sonucu olarak arşivlere yönelmesi ve dolayısıyla soykütüksel araştırmalara önem vermesi meselesine açıklık getirmektedir. Foucault, iktidara ilişkin tüm incelemelerinin aslında özne sorunsalına bağlı olduğunu dile getirir. İktidar pratiklerine ilişkin tüm çözümlerini, modern öznenin nasıl konumlandığının açığa çıkarılmasına yönelik olarak gerçekleştirmiştir.

Russell, bütün bir insanlık tarihini iktidar elde etme isteği üzerine konumlandırmıştır (2014: 11). Foucault, bu durumu iktidar ve özne arasındaki mücadelenin tarihi olarak okuma eğilimindedir. İktidar ve öznenin çekişmesi/çatışması ve en sonunda müzakere etmesi/uzlaşması, söylemsel pratiklerde kendisini belli eden davranış kalıpları olarak ortaya çıkmaktadır.

Foucault, iktidarı güç kullanan, zora başvuran, baskılayan, dışlayan yönleriyle ele almaktan kaçınır. Burada güç kullanımı ve iktidar belirgin bir şekilde birbirinden ayrılmaktadır. Bu ayrım noktasında Elias Canetti'nin adını anmak gerekir. Canetti, iktidarı gücü de kapsayan ancak güç kullanımı konusunda sabırlı davranan bir mekanizma olarak değerlendirmiştir. İktidarın daha genel olduğunu ve güçten daha geniş bir uzam üzerinde işlediğini ifade eden Canetti, iktidarın güç kullanma konusunda sabırlı olmasıyla anlam kazandığını belirtir (2012: 283-284). Bu yönleriyle Canetti'nin Foucault'yla örtüştüğü dile getirilebilir. Elbette Foucault, iktidar alanını salt güç kullanma yönünden ibaret görmez. Foucault'nun iktidar belirlemelerinde öne çıkan öğelerden biri, iktidarın her yerdedir. Foucault, iktidarı salt devlet yapısıyla sınırlamaz ve toplumun tüm katmanlarında bir iktidar işleyişiyle karşı karşıya olduğunu öne sürer. Aynı zamanda Foucault, iktidarı üretim ilişkilerine bağlı ve sermayeye dayalı bir perspektif içerisinde okumaktan kaçınır. Foucault'ya göre sermaye ilişkileri, elbette iktidarla ilgilidir ancak iktidar ilişkileri salt sermaye üzerine konumlandırılmaz. Foucault'nun bu şekilde çizdiği ve tüm bir toplumsal alanı kapsayan iktidarın *diğer perspektifi*, Marksist geleneğin mirası ile rekabete girer ve bu perspektif, modern sınıf yapısının kurucusu olan *diğer 'kutbu'* daha iyi anlamamızı sağlar (Bidet 2016: 58).

Allan Megill, Foucault'nun iktidar ilgisinin daha çok Nietzsche'yle irtibatlandırılması gerektiği görüşünü ileri sürer ve Nietzsche'nin etkisiyle Foucault'nun iktidar yorumlayışında belirgin bir değişiklik olduğunu belirtir. Nietzsche'deki 'güç/iktidar istemi' kavramının Foucault tarafından yeniden işlendiğini ifade eder. Güç/iktidar isteminin pozitif değer yüklenmiş bir kendilik olduğunu; o yüzden de Foucault'nun, iktidarın baskıcı değil de yaratıcı olduğunu ilan ederek Nietzsche'yi takip ettiğini (2012: 406) öne sürer.

Foucault'nun bu iktidar belirlemelerine kimi eleştiriler de yöneltilmiştir. Özellikle iktidarı olumlu bir yapıda gösterdiği ve ekonomik yapıyı göz ardı ettiği, sürekli olarak dile getirilmiştir. Foucault, kendisine yöneltilen bu eleştirilere şöyle karşılık vermiştir:

"İktidarın her şeyi açıklayabilen bir şey olduğu sanısına asla kapılmadım. Ekonomiyi temel alan bir açıklamanın yerine iktidarı temel alan bir açıklamayı koymayı amaçlamadım. İktidar sorunu etrafında biçimlendirilen farklı analizleri ve yaklaşımları, içerisinden deneysel olanı, yani açıklanması gerekli olanı çekip çıkarmaksızın düzenlemeyi ve sistemleştirmeyi denedim. *Bana göre, iktidar açıklanması gereken şeydir.* Ne zaman çağdaş toplumların yaşadıkları deneyimler ya da yapmış olduğum araştırmalar üzerine düşünsem, 'iktidar' sorunuyla karşılaşırım. Tarih felsefesi olsun, genel toplum ya da siyaset kuramı olsun, kuramsal sistemin hiçbir zaman açıklayamadığı bir sorundur bu. Delilikle ilgili sorunların, tıbbın, hapisanenin içerisinde var olan, işleyişine benim de tanık olduğum bütün bu iktidar mekanizmalarını, bu iktidar ilişkilerini kim açıklayacaktır? İktidar

ilişkileriyle ilgili, hâlâ kavranılmamış olan bu sorun kümesi, benim için açıklanması gereken bir şeydi; bu yüzden, onunla baş etmeye çalıştım.” (2004: 156).

Foucault, kendi ifadeleri doğrultusunda iktidarı belirli kalıplar içerisinde değerlendiren anlayışlara karşı çıkmaktadır. İktidarı bir fenomen olarak ele alan Foucault, bu fenomenin üretken yapısını ve sürekli olarak gündemde kalmasının nedenlerini araştırma çabasında olmuştur. Bu anlamda iktidar pratiklerini olumsuz bir çerçeveye hapseden anlayışın karşısında iktidarı üretken oluşuyla ve her yerdeliğiyle inceleme yolunu seçmiştir. Günümüzde ortaya çıkan birçok sorunun çözümünün de iktidar bağlamında yapılacak soykütüksel çözümlerle mümkün olabileceğini savunmuştur.

1. 2. İktidarın Denetimi

Özne ve iktidar ilişkilerinde meşruiyeti sağlayan birçok öge bulunmaktadır. Öncelikle iktidarın konumlanabilmesi, öznelerin tabiiyetine bağlıdır. Bu anlamda öznelerin, iktidarı tanımları ve dolayısıyla meşru kılmaları bilgiyle olabilecektir. Bilgi aracılığıyla özgür özneler yaratan iktidar, kendi egemenlik alanını da oluşturmuş olacaktır. Ancak öznelerin iktidara koşulsuz tabi olma durumları söz konusu değildir. Bu noktada iktidarın, özneleri ikna ederek kendisine tabi kılması gerekecektir. Bu ikna sürecinde öznelerin de direnme hakları bulunmaktadır. İki yönün de kendi alanları içerisinde kalmak koşuluyla bir çekişme/çatışma içerisinde olmaları söz konusudur. Bu çekişme/çatışma sürecinde zor kullanma, güç gösterme, zorbalık etme, dışlama, baskılama gibi yöntemler yer almamaktadır. Bundan dolayı her iki tarafın da sınırlarının olduğunu belirtmek gerekir. İktidarın meşrulaşması, belirtilen sınırlar dâhilinde iki tarafın uzlaşısı/müzakeresi/uyumuna bağlıdır. Bu noktada öznelerin direnme hakkı bulunmakta, iktidarın ise sınırsız güç kullanma hakkı bulunmamaktadır. Burada iktidarın sınırsız güç kullanımının önüne geçebilecek bir dizi uygulama ortaya çıkmaktadır. İktidarı denetleyen/denetim altına alan bu uygulamalar, iktidar aracı niteliğiyle işlev görmektedir.

Canetti’nin üzerinde durduğu, Foucault tarafında da sıklıkla dile getirilen iktidarın sınırsız güç kullanımına sahip olamayacağı düşüncesi, beraberinde iktidarın denetlenmesi sorunsalını ortaya çıkarmaktadır. Kadim siyasetin temel sorunlarından biri olan iktidarın denetlenmesi, hükümdar ya da hükümdar yardımcılarının iyi bir yönetim için çizilen çerçevelerin dışına çıkabileceği endişesinden kaynaklanmaktadır (Türk 2017: 128). Siyasetnamelerin de temel yönelimlerinden biri, ülküsel bir yönetim anlayışının nasıl olması gerektiğidir. Bu bağlamda gerek hükümdarlar için gerekse veziriazam ya da diğer yöneticiler için yazılan tüm siyasetnamelerde iktidarın sınırlarının belirlenmesi, temel sorunsallardan biri olagelmıştır. İngiliz hukukçu Jeremy Bentham, iktidarın denetle(n)mesi bağlamında panoptikon² kurgusunun, tam olarak adaletin sağlanmasına ya da hak ettiği konumda olabilmesini sağlamak amacına hizmet ettiği (2008: 10) görüşündedir. Ayrıca Bentham, bu sistemin Türklerde gözetim locasındaki herhangi birisinden daha güvenilir olan *haremağaları* aracılığıyla sağlanabileceğini ileri sürerek (2008: 12, 74) Foucault tarafından da önemsenen panoptikon kurgusunun Osmanlılardaki işletimine vurgu yapmıştır.

Söylemsel oluşumları, iktidar mekanizmasının bir tezahürü olarak gören Foucault, söylemin üretimini, yani iktidarın varlık alanını şu ifadelerle dile getirmiştir:

² Panoptikon kurgusu, Jeremy Benhtam’ın kardeşi olan mimar Samuel Bentham’ın hapisane tasarımından kaynaklanmaktadır. Tasarımın içinde yer alacak sistemlerin temellendiği düşünceler Jeremy Benhtam’a aittir. Bu sisteme göre dairesel bir bina, binanın çeperinde bulunan tutuklu odaları ve odaların merkezinde yer alan gözetmen locasından oluşan bu yapı (Bentham 2008: 14), Foucault’nun iktidara ilişkin belirlemelerinde temel yapı taşlarından biri olmuştur.

“(…) bana göre, söylemin üretimi, her toplumda, görevleri onun gücünü ve tehlikelerini önlemek, bellisiz olagelişini dizginlemek, ağır, korkulu maddiliğini savuşturmak olan birtakım yollarla, hem denetlenmiş, hem ayıklanmış, hem de örgütlenmiş ve yeniden paylaştırılmıştır.” (1987: 23).

Aynı zamanda iktidarın varlık alanını da sınırlayan/denetim altına alan bu anlayışın, Osmanlı siyasetnamelerinde de izdüşümünü görmek olanaklıdır. Asıl olarak vezirler için kaleme alınan Asafname, bir dizi denetim mekanizmasının işlediği ve iktidarın denetlenebilir olmasının gerekliliği üzerine kurulu bir metin olarak varlık kazanmaktadır.

2. BULGULAR

Asafname'nin, devlet düzenindeki bozulmalara ve aksamalara işaret ederek çözüm önerileri getirmesi, ıslahat yönünün de olduğunu göstermektedir. Ayrıca eserin veziriazamlık da yapmış üst düzey bir devlet görevlisince kaleme alınması, kuramsal bilgilerle uygulamaya dönük bilgilerin bir arada sunulmasına olanak tanımıştır. Lütfi Paşa, kendi deneyim ve gözlemlerini de esere yansıtmıştır. Bu bağlamda Asafname'de iktidarın denetlenmesi noktasında ortaya çıkan bulgular, hem kuramsal hem de pratik temeller üzerinden inşa edilmiştir.

Lütfi Paşa, eserin hemen başında vezirlerle ilgili aktarmış olduğu bilgide iktidarın denetim çerçevesinde işleyen bir mekanizma olduğu izlenimini vermeye çalışmıştır. Tanrı'nın bir vezire sahip olmaması durumu, bir denetleyeninin bulunmaması biçiminde okunabilir. Buradan da yeryüzündeki iktidar uygulayıcılarının/sultanların bir vezire sahip oldukları ya da sahip olmaları gerektiği, dolayısıyla bir denetime tabi tutuldukları çıkarımında bulunulabilir:

“Hamd ve sena, benzeri bulunmayan Allah'a olsun o, eş ve benzerden uzaktır ve veziri olmayan bir sultandır.” (10).

Veziriazamın saltanat kurumundaki denetleyici ya da sınırlandırıcı rolü, eserin bütününde kendisini hissettirmektedir. Lütfi Paşa, veziriazamın padişaha doğruyu söylemesini salık vermesi/telkin etmesi ve bu durumu dinsel nitelikli bir argümanla pekiştirmesi, denetlemenin boyutunu göstermesi bakımından kayda değerdir:

“Sadrazam, alemin sığınağı olan padişahla konuşurken, sık sık ‘padişahım, ben yükü boynumdan giderdim, doğruyu söyledim bundan sonra kıyamet gününde cevabı sen ver’ demelidir.” (20).

Lütfi Paşa tarafından dile getirilen veziriazamın bir denetim mekanizması olarak işleyişi/işlemesi gerektiği düşüncesi, Halil İnalçık'ın Osmanlı bürokratik işleyişi üzerine yaptığı belirlemelerinde de görülmektedir. İnalçık, veziriazamın padişahın mutlak vekili olduğu hükmünü Fatih Kanunnamesi üzerinden okuma yoluna gider: “Bilgi ki, evvelâ vüzerâ ve ümerânın vezir-i a'zam başıdır, cümlelerin ulusudur; cümle umûrun vekil-i mutlakıdır.” (2014: 45). Ayrıca İnalçık, divan üyeleri olan vezir ve kumandanların divan kararlarını belli günlerde arz odasında padişaha sunarak son kararı almalarını, önemli işler üzerinde yüksek otorite sahibine müdahale olarak değerlendirme eğilimindedir (2014: 44-45).

Osmanlı idaresinde veziriazam, devletin yetkilerini doğrudan ve tamamen kullanabilmekteydi. Sultanın mührünün veziriazama verilmesi, bu durumun somut kanıtı niteliğindedir. Öteki vezirler de, veziriazamın danışmanı gibi görev yapmaktaydılar (İnalçık 2013: 91). Padişahın mutlak otoritesinin bir temsilcisi olarak *vekil-i mutlak* olarak konumlanan veziriazamın, padişahın bizzat bulunmadığı seferlerde, idam cezaları da dâhil, *serdâr-ı ekrem* sıfatıyla mutlak icra yetkisine sahip olduğu bilinmektedir (İnalçık 2014: 43). Meseleye bu açıdan yaklaşıldığında Weberyen anlamda bir *sahib-i mutlak*ın işletimi,

despotizme giden bir *sultanizm* anlayışı görünmemektedir (İnalcık 2014: 45). Birbirine denetimle bağlı ve sınırsız güç kullanımının önüne geçebilecek uygulamaların görüldüğü bir iktidar mekanizmasının işletildiğini ileri sürmek mümkündür. Birbirini bütünleyen bir yapıda ortaya çıkan bu sistem, bir zincirin halkaları gibi işlev görmekteydi. Burada aksama ya da yetki ve görevi kötüye kullanma durumlarında ortaya çıkan denetim mekanizması, bu olumsuzlukları kendi içerisinde onarma ya da giderme işlevine de sahipti. Siyasetnameler çerçevesinde en azından kuramsal yönleriyle öne çıkan bu işleyişin, Foucault’nun iktidar belirlemelerine uygun bir yapı arz ettiği anlaşılmaktadır. Lütfi Paşa’nın, vezirlik makamının görev ve yetkilerini bilen, aynı zamanda bu görev ve yetkileri uygulama olanağını da yakalamış bir devlet görevlisi olarak veziriazamla ilgili belirlemeleri, sözü edilen kuramsal ve pratik altyapının tezahürü durumundadır. Bu bağlamda Lütfi Paşa vezirleri, padişahların sınırsız güç kullanımından alıkonulmasını ve keyfi davranmalarının önüne geçilmesini sağlayan öğeler olarak konumlandırılmaktadır:

“Vezir, padişahı fazla paraya meyletmekten ve mala düşkünlüğü ile vebale uğramaktan korumalıdır. Devlet hazinesine ne kadar para gelirse gelsin, varisleri gelinceye kadar, bu paraların Bab-ı Hümayun’da, emanet olarak alıkonulmasını, ben aciz sağlamıştım.” (15).

Lütfi Paşa, eserin ıslahat özelliğine bağlı olarak öncelikle olması gerekeni ve daha sonra kendisi tarafından yapılanı gözler önüne sererek bir anlamda iktidar denetimi sorunsalını somutlaştırma yoluna gitmiştir.

Osmanlı devlet düzeninde vezirlerin, halkla teması sağlamak, iktidarın öbür tarafını oluşturan reayayla bağlantıyı kurmak gibi bir görevi de bulunmaktadır. İktidarı, yöneten ve yönetilen ilişkilerinde bir uzlaşma olarak gören anlayış, Asafname’de kesin bir dille ve keskin çizgilerle ifade edilmiştir. Veziriazamların padişah ve halk arasındaki aracı konumu şu sözceyle aktarılmıştır:

“Veziriazam, alemin sığınağı olan padişahın yüzünü, sık sık halka göstermesini sağlayıp, perde arkasında gizlenmesini önlemelidirler. Sadrazamın padişaha arz ettiği işler geriye dönmemelidir.” (14).

Alıntılanan sözcede, veziriazamın mutlak vekilliği de açık bir şekilde gözler önüne serilmiştir. Nicel üstünlüğe sahip olan ve elbette devletin varlığı ve sürekliliği açısından olmazsa olmaz öge konumundaki halkın beklenti ve isteklerinin padişaha iletilmesi ve bunların karşılanması noktasında veziriazam tam yetkili konumdadır.

Osmanlı’da yüksek idare otoritesiyle idare edilen arasında doğrudan doğruya ilişki kuran, iletişim sağlayan bir mekanizma olarak şikâyet kurumunun varlığı bilinmektedir. Burada padişah, gerek şahıslar arasındaki gerekse kendi otoritesini temsil edenlerin bu otoriteyi kötüye kullanarak yaptıkları haksızlıkları önlemek veya düzeltmek için şikâyet mekanizmasından yararlanmaktadır (İnalcık 2000a: 54). Toplumsal ilişkilerin düzenlenebilmesi amacıyla, padişah ve divan-ı hümayun, veziriazam ve diğer divanlar, sancak ve eyalet divanları, kadı mahkemeleri gibi (Tuğluca 2016: 29-48) birçok kişi ve kuruma şikâyette bulunulması hakkının olduğu bilinmektedir. Bunlar içerisinde veziriazam, halkla doğrudan bağlantı kurarak onların istek, şikâyet ve beklentilerini dinleyip çözüm üretme yetkisine sahiptir. Ayrıca mutlak otorite konumundaki padişahın, reayasıyla olan bağlantısını sözü edilen şikâyet, istek ve beklentiler noktasında kurarak iktidar mekanizmasının işleyişini sağlama işleviyle öne çıkmaktadır. Tam da bu noktada veziriazamlık kurumu, panoptik bir işleyişe sahip olmaktadır. İktidar ve reaya arasında güç kullanımını gerektirmeyen, bir dizi ikna mekanizmasına dayanan ve yönetilenlerin rıza göstererek iktidara tabi olmaları durumu kendisini göstermektedir. Foucault’ya göre;

“Gerçek bir tabi olma durumu, hayali bir ilişkiden mekanik olarak doğmaktadır. Öylesine ki mahkûmu iyi davranmaya, deliyi sakın olmaya, işçiyi çalışmaya, okul çocuğunu özenli olmaya, hastayı tedaviye uymaya zorlamak için güç kullanmaya gerek kalmamaktadır.” (2015: 299).

Yapılan belirlemelerden hareketle belirtilen yapı içerisinde veziriazamların da mutlak bir iktidar olarak konumlandırılmış olduğu düşüncesi oluşabilir. Ancak Lütfi Paşa, veziriazamlara böyle bir yetki ve sorumluluk yükledikten sonra onların da bir dizi denetime tabi tutulacağını net bir şekilde dile getirmiştir. Öncelikli olarak kendisinin göreve gelir gelmez karşılaştığı ilk durumu aktardığı ifadeleri, konuya açıklık getirecektir:

“Sultan Süleyman Han -Allah O'nun kudretini daim kılsın- bu fakire veziriazamlık makamını verdiği zaman, bazı töre ve yasaları, Divan-ı Hümayunun kanunlarını evvelce gördüklerine aykırı olarak perişan halde bulduğumdan, veziriazamlık hizmetine gelen kardeşlerime hediye olsun diye, veziriazamlık adabını ve veziriazamlığa gerekli olan önemli şeyleri toplayıp bu kitapçığı yazıp ona Asafnâme adını verdim. Ta ki veziriazamlığa getirilen kardeşlerim okudukça bu fakire dua edeler.” (11).

Lütfi Paşa, alıntılanan sözcüde tarihsel bir gerçeklikten bahsetmektedir. Kanuni döneminde veziriazamlığa kadar yükselmiş bir devlet görevlisi olarak gözüne çarpan ilk durum töre ve yasaların, divan-ı hümayun kanunlarının öncekilere göre perişan hâlde bulunması olmuştur. Sıralanan öğelerdeki dikkat çeken husus, hepsinin adalet kavramı etrafında varlık bulmasıdır. Bu noktada Lütfi Paşa adalet ilkesinin işletilmemesini, devlet düzenini doğrudan etkileyen bir faktör olarak değerlendirmiştir. Bir veziriazam olarak kendisi, öncelikli olarak adalet sisteminin düzene sokulmasına yönelik uygulamalar yapmış, kendisinden sonra gelecek yöneticilere de aynı anlayış doğrultusunda salıklarda bulunmuştur. Bu bağlamda adalet, iktidar sahipleri üzerinde denetleyici bir yapı görünümündedir. Lütfi Paşa'nın sürekli olarak padişahların adaletli olduklarını ya da olmaları gerektiğini vurgulaması, bir anlamda adalet çerçevesinde işletilen denetimin tezahürü niteliğindedir.

Kültürel süreklilik açısından bakıldığında Türklere adalet düşüncesi, toplum ve dünya düzeninin sağlanmasındaki önemli öğelerden biri olarak görülmüştür. İslamlık öncesi adalet anlayışının İslamlık sonrasında da sürdürüldüğüne tanık olunmaktadır. Özellikle Türk-Moğol devlet geleneği içerisinde yer bulan *töre* ve *yasa* geleneği, adaletin tarafsızlıkla uygulanması açısından bir aracı (İnalçık 2000b: 75) olarak görülmüştür. Kutadgu Bilig bir geçiş dönemi eseri olarak Türklerin İslamlık öncesi geleneklerinin İslamlık sonrasında da geçerli olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir. Kutadgu Bilig'de hükümdar bağlamında işletilen adalet düşüncesi şu şekildedir:

“Yusuf Has Hacib; hükümdar Kün-Toğdı'nın hükümdarlık sembolleri üzerinden adaletin anlamını tartışır. Kün Toğdı'nın üzerinde oturduğu üç ayaklı gümüş tahtın anlamı doğruluk ve dengedir. ‘Üç ayaklı olan her şeyin doğru ve düz durmasından hareketle’ hükümdar hiçbir tarafa meyiletmez. Her unsura karşı eşit mesafededir, insanları ‘bey ve kul olarak’ ayırmaz.” (Türk 2012: 123-124).

Kutadgu Bilig'de bir denge mekanizması olarak karşılanan bu durum, aynı zamanda bir sınırlamayı da beraberinde getirmektedir. Adaletin üç ayaklı gümüş tahtla simgeleştirilmesi, bir tarafa eğilim gösterilmesi durumunda hükümdarın da otoritesinin/iktidarının sarsılması ya da bozulması anlamını doğurmaktadır. Asafname'de de adalet, padişahlara atfedilen temel özelliklerden biridir. Özellikle Yavuz Sultan Selim'den bahsedilirken sık sık adalet vurgusu yapılması, aynı zamanda dönemin padişahı Kanuni Sultan Süleyman için de adalet bağlilik ilkesinin geçerli kılınması çerçevesinde bir ileti izlenimini vermektedir:

“sultanların adalet, savaş ve cömertlikte en seçkini ve saltanat meydanının önde gelen aslanı, merhum Sultan Selim’in saltanatı zamanında (...)” (13);

“Akıl ve anlayış, adalet ve ihsan yönünden sultanların en şerefli, Haremeynin hizmetçisi ve Mısır’ın azizi (hakimi) olmaya hak kazanmış, merhum ve muzaffer, Sultan Selim Han (...)” (23).

Lütfi Paşa, Yavuz Sultan Selim’in adalete bağlılığıyla ilgili belirlemelerde bulunmuş, Kanuni Sultan Süleyman’la ilgili olarak doğrudan adil/adaletli sıfatını kullanmamış, somut bir örnek üzerinden adaletten sapılması durumunda devletin çökeceğinden, dolayısıyla iktidar mekanizmasının ortadan kalkacağından söz etmiştir. Bu noktada kendisinin denetleyici ve sınırlandırıcı rolü üzerinde durarak padişahın da adalet çerçevesinde iktidarını sürdürebildiğini vurgulamıştır:

“Devlet hazinesine ne kadar para gelirse gelsin, varisleri gelinceye kadar, bu paraların Bab-ı Hümayun’da, emanet olarak alıkonulmasını, ben aciz sağlamıştım. Adaletiyle tanınan padişahımız, Sultan Süleyman Han, bu paraların Bab-ı Hümayun’da yedi yıla dek, emanet olarak tutulmasını, bu yedi yıl içinde ihbar veya başka bir yolla, varisi ortaya çıkmazsa, hazineye mal edilmesini emretmişlerdir. Zira, halkın malının, sebepsiz olarak, padişahın malına karışması, devletin çökmesine işaretir.” (15).

Asafname’de adaletin somut tezahürü olarak liyakat ilkesinin işletimine tanıklık edilmektedir. Liyakate bağlı olarak yapılan işlerin, gerçekleştirilen atamaların devleti ayakta tutacağı ve toplumsal düzenin tesisine yardımcı olacağı düşüncesi egemendir. İcracı konumundaki veziriazamlar üzerinden aktarılan liyakat anlayışı, aynı zamanda özne-iktidar ilişkilerinin de düzenlenmesinde aracı rolünü üstlenmektedir:

“Veziriazam, gece tenhasında iyi tanıdıklarından, fena niyetli olmayanlardan, memuriyete tayine layık olup fakir ve zayıf olanları arayıp bularak onlara iş verip güçlendirmelidir. Nitekim vezirin anlamı, tedbir sahibi doktor demektir. Yoksulluk hastalığından mecalsiz ve takatsiz düşenleri güçlendirmelidir. Bunlar zamanla kudret sahibi insanlar olup, savaşta hizmete yarayabilirler.” (14).

Yukarıdaki sözceden toplumun refah düzeyinin yükseltilmesinin de amaçlandığı anlaşılmaktadır. İş vermek ve memuriyete tayin etmek, fakir ve zayıfların güçlendirilmesine yönelik bir uygulama olarak belirmektedir. Elbette bu atamalarda da bir sınırın olması gerekir. Bu sınır, liyakat olarak öne çıkar. Liyakat ilkesinin işletilmesi, sağlam bir iktidar yapısının oluşumunda aracı işleve sahiptir. Bu durum Asafname’de şöyle belirtilmiştir:

“Veziriazam, askerlerine tedbirli ve dediğini yaptıran kimseleri ağa, akıl ve idrak sahibi kimseleri de katip tayin etmeye çalışmalıdır. Çünkü kul sağlam olmayınca sadrazam ve devletin ileri gelenleri rahat edemezler. Veziriazamlar, azledilmekten, o kadar korkmamalıdır, uygun olmayan bir iş yapmaktansa azledilmeyi tercih edip halk arasında beğenilmek daha iyidir.” (15).

Liyakate dikkat edilmeden yapılan atamalar sonucunda, veziriazam ve devletin ileri gelenlerinin rahat edememesi durumunun ortaya çıkabileceği, dolayısıyla bunun da devlet sisteminde bir başboşluğa ve düzensizliğe neden olabileceği açıklıkla dile getirilmiştir. Bu bağlamda en büyük sorumluluk veziriazamlara düşmektedir. Veziriazam, liyakate bağlı olarak yaptığı atamalar ölçüsünde güçlü bir iktidar tesis edebilecektir. Bu durum, metinde kuramsal boyutuyla işletilmiştir:

“Veziriazam olan şahsın, kadir kıymet bilir olması gerekir. Herkesin değerini, gerek soyu yönünden gerek bilgisi yönünden ve gerekse hizmeti yönünden bilmeli ve buna göre görev vermelidir.” (20).

Kuramsal çerçevesi çizilen liyakate dayalı atama sisteminin devletin bütün kurumlarında geçerli olması gerektiği, Lütfi Paşa tarafından şöyle dile getirilmiştir:

“Gerek ruzname, gerek muhasebe, gerekse diğer hizmetlerde çalışan katiplerin rütbe ve derecelerine dikkat edip, yazı işlerinden hiç anlamayan ehliyetsiz kimselere bu görevleri düşürmemek gerek.” (18).

Foucault'nun iktidara ilişkin belirlemelerinde öne çıkan hususlardan biri, iktidarın her yerdeliği görüşüdür. Bu anlamda iktidarı denetleyen, dolayısıyla meşrulaşmasına katkıda bulunan adalet ilkesi, toplumun bütün katmanlarına yayılacak şekilde işletilmelidir. Adaletin uygulanmasındaki en ufak bir aksama, iktidar mekanizmasında bozulmaya neden olabilecektir. Tam da bu noktada yöneten ve yönetilen ilişkilerinin düzenlenmesine yardımcı olan ve bir anlamda karşılıklı denetim mekanizması olarak işleyen bir sistem olarak adalet dairesi düşüncesi kendisini göstermektedir. Devletin ayakta kalması, reyanın etkin bir şekilde üretimde kalarak kendi varlığını sürdürebilmesi, adalet ilkesinin işletimiyle koşut görülmektedir. Kutadgu Bilig'den bu yana Türk siyasetnamelerinde küçük bazı değişikliklerle karşımıza çıkan adalet dairesindeki temel yönelim şöyledir:

“Memleket tutmak için çok ordu ve asker lâzımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır. Dördü birden ihmal edilirse beylik de çözülmeye yüz tutar.” (İnalçık 2000c: 15).

Osmanlı dönemi siyasetnamelerinde de varlığını sürdüren adalet dairesi düşüncesi, yine İnalçık tarafından şöyle çerçevelendirilmiştir:

“Adâletle korunan halk, reâya, adâlet sayesinde daha çok üretir, böylece vergi kaynakları gelişir, hükümdar güçlü olur, güçlü hükümdar kötülükleri önlemede, adâleti yerine getirmede etkin olur. Reâya, üretim yapan sınıflar, köylü, tüccâr, şehir esnafı iyi korunmaya kavuşmuş, hükümdar da bol bir hazine sayesinde güçlü bir idare ve ordu kurmuş olur.” (2014: 54).

Adalet dairesinde devletin ayakta kalabilmesinin ön koşulu, adalet ilkesine bağlılıktır. Adaletle yönetilen halkın üretimde bulunması ve devlete vergi vermesi, vergilerle hazinenin oluşturulması, hazine sayesinde güçlü bir idare ve ordunun meydana getirilmesi; devletin devamlılığı açısından önemli görülmüştür. Kesin sınırlarla çizilmiş olan bu yapı, ülkenin ayakta kalabilmesi ve devamlılığı düşüncesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu düzlemde adalet, sözü edilen döngüsellikteki kilit kavram durumundadır. Dolayısıyla adaletin uygulanmaması ya da aksatılması, iktidarın meşruluğunun sorgulanmasına ve sonrasında da ortadan kalkmasına neden olabilecektir. Asafname'de de benzer durumlarla karşılaşmaktayız. Lütfi Paşa'nın, göreve gelir gelmez hazineyi karışık ve eksik hâlde bulması, hazinenin düzenlenmesi ve toparlanması konusundaki çabaları, adalet dairesi düşüncesini akla getirmektedir. Nitekim “saltanat hazine ile ayakta durur, hazine de tedbir ile olur, zulm-işkence ile olmaz” biçimindeki belirlemeleri, bu savın destekleyicisi niteliğindedir. Özellikle adaletin karşıt kavramı niteliğindeki “zulm” belirlemesi, adalet dairesinin ihmal edilmişliğine kanıt olarak ileri sürülebilir. Belirtilen kurgu metinde şu sözceyle işletilmiştir:

“Evvela, hazine tedbiri önemli işlerdendir. Saltanat hazine ile ayakta durur, hazine de tedbir ile olur, zulüm - işkence ile olmaz. Bu aciz, vezirliğim zamanında hazineyi çok karışık ve eksik buldum. Sultan Süleyman Han'ın tahta çıkışında, gelir gidere denk olmuştu. Bazen yetişmez, dışarda bulunan, eski hazineden karşılanırdı. Bu ise, bir karışıklık sebebidir. Mutlaka gelir giderden fazla olmalıdır. Devletin işlerinin aksamaması için mümkün mertebe tedbir aldirttim.” (25).

Lütfi Paşa, devlet düzeninin sürekliliği bağlamında hazinenin öneminin bilincindedir. Ancak zulüm ile ve haksızlık yoluyla elde edilen verginin de devlet sistematiğinin işleyişinde birtakım aksamalara yol açacağına da farkındadır. Bu durumu doğrudan kendi deneyimi üzerinden aktararak gereğinden fazla alınan verginin halk üzerinde olumsuz etkiler bırakacağını ve sonrasında da devlet için çeşitli olumsuzlukları ortaya çıkarabileceğini belirtmiştir:

“Ve halktan her dört yılda bir, yirmişer akçe, avarız alınması usulü konulmuş ve Sultan Selim Han zamanında bir defa toplanmıştır. Ondan sonra, dört beş yılda bir yirmişer akçe alınmıştır. İstirahatlarına karşılık, “askere peksimet için baha” diye bir vergi konmuştur, ama iyi bir şey değildir, her yıl alınmamalı ki, halka da güç gelmesin.” (27).

Asafname’de adaletle ilgili olarak çizilen tablo, Ağâh Sırrı Levend’in belirlemesiyle saltanatın temeli durumundadır. Yöneticilerde öncelikle bu nitelik aranır ve daha sonra memleket yönetimi, halka, reayaya, askere ne yolda davranılması gerektiği, savaşta ve barışta tutulacak yollar, savaşta zafere ulaşmanın, barışta huzura kavuşmanın koşulları dile getirilir (2015: 122). Tüm bir iktidar mekanizmasının işleyişi adalet temeline dayandırılır. Bir 16. yüzyıl siyasetnamesi olan Umurü’l-Ümera’da adaletin toplumsal düzen açısından önemi şöyle dile getirilmiştir:

‘adl bir yirüñ karar ve şebâti gökleriñ devâm-ı harekâtı ‘adl iledür ‘adl olmasa ‘âlem zulm elinden harâb olurdı bil ki mizân-ı nizâma bi’l-küllîye hâlel yetişüp kevnâ fesâd gelürdi ‘adluñ mir’âtı vardır (Gümüş 2018: 128).

Adalet ilkesinde yönetenlerin ve yönetilenlerin ortak bir paydada buluşması söz konusudur. Özellikle terazi (mizan) eğretilmesiyle sunulan bu yapıda, terazinin iki kefesini temsil eden yöneten ve yönetilenler birbirine denklik ilişkisiyle bağlıdır. Ortaya çıkan ayna eğretilmesi ise bütün bir toplumu açıklıkla yansıması bakımından kayda değerdir. Bu anlamda Ortaçağ siyasal düşüncesinde iktidarın denetim mekanizmalarından biri olarak öne çıkan adaletle bağlılık (Türk 2017: 133) ilkesi, Asafname özelinde kuramsal ve pratik temeller üzerine oturtulmuştur. Tersine bir durum olarak adalet ilkesinin işletilmeyişi ya da aksatılması sonucunda, adaletin uhrevî çağrışımları dolayısıyla (Türk 2012: 247) Tanrı’nın buyruğunun dışına çıkarak adaletsizliğe yönelen monark için türlü ilahi cezalar geleceği uyarısı yapılır (Türk 2017: 133). Böylelikle iktidarın denetim mekanizmalarından biri olan adaletin de bir denetim mekanizmasıyla, yani Tanrı korkusuyla denetlenmesi söz konusu olur. Nitekim en büyük adalet uygulayıcısı olan Tanrı’nın gölgesindekilerin de adalet ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalmaları beklenir (Gümüş 2018: 129). Asafname’de veziriazamların yapacakları işlerde göz önünde bulundurulması gereken hususlardan biri, Tanrı’nın rızasını kazanmaktır. Yöneticiler, en büyük adalet uygulayıcısı olan Tanrı’nın kurallarının yeryüzüne hâkim kılınmasını sağlamakla görevlidir. Tersine bir durumda öteki dünyada cezalandırılma söz konusu olacaktır. Lütfi Paşa bu durumu padişahların; veziriazamların doğru sözlerine uyup uymama konusundaki kararları çerçevesinde aktarma yoluna gitmiştir:

“Sadrazam, alemin sığınağı olan padişahla konuşurken, sık sık ‘padişahım, ben yükü boynumdan giderdim, doğruyu söyledim bundan sonra kıyamet gününde cevabı sen ver’ demelidir.” (20).

“Kıyamet gününde cevabı sen ver” ifadesi, bir yaptırım, aynı zamanda doğrunun/adil olanın işletilmesi bağlamında bir sınırlandırma/denetlemeyi içermesi bakımından kayda değerdir. Benzer durum veziriazamlar için de işletilmiştir:

“Evvvela veziriazam olan kimsede garaz (kötü niyet) bulunmamalıdır. Her şeyi Allah için, Allah yolunda ve Allah rızası için yapmalıdır. Zira bunun üstünde bir mertebe

daha yoktur ki, ona ulaşabilsin. Hak sözü padişaha çekinmeden söylemelidir. Erkanı Allah'a şahit olarak göstermelidir." (13).

En büyük mertebenin Allah yolunda ve Allah rızası için yapılan işler olduğunun belirtildiği bu sözce, veziriazamların alacağı kararlar ve uygulamalar noktasında dinsel bir yaptırıma ve denetime tabi olduklarını göstermektedir. Veziriazamlar için en uygun yolun Allah'tan sakınma olduğu, Lütfi Paşa tarafından şu sözceyle belirtilmiştir:

"Sadrazam olanların, vakitlerini saltanatın önemli işlerine harcaması gereklidir. Zinaya düşkünlük, saz-söz ve işret onlar için uygun değildir. Bu makama geldikten sonra münasip olan, sukut ve takva (Allah'tan sakınma) dır. İmkan nisbetinde nefsini düzeltmeye ve dünyayı iyileştirmeye çalışması gerekir." (13).

Asafname'de korku kavramı, iktidarı denetleyici yönüyle salt dinsel referanslarla işletilmemiş, aynı zamanda toplumsal bir gerçeklik olarak da sunulmuştur. Öncelikle Osmanlı hanedanının sürekliliğine vurgu yapılan "Hak Teala, Osmanoğullarının yasalarını ve yöntemlerini, zamanın korku ve tehlikesinden ve düşmanların kötü gözünden saklaya." (12) tümcesinde korku, toplumsal gerçekliğe bağlı olarak aktarılmıştır. Burada korku, iktidar sahiplerinin devamlı olarak göz önünde bulundurması gereken ve bu bağlamda atacakları her adımda sınırlama ve denetleme işlevini taşıyan özelliğiyle sunulmuştur. Lütfi Paşa korkunun denetleyici işlevini, taşradaki vezirler hakkındaki şikâyetler karşısında başvurulacak yöntemlerden biri olarak da değerlendirmiştir. Bir ferman yoluyla vezirlerin korkutularak davranışlarına çeki düzen vermeleri ve keyfi uygulamalardan kaçınmalarını sağlamanın gerekliliği üzerinde durmuştur:

"Taşrada bulunan vezirlerin birinden şikâyet olursa, hemen, onu takdir etmeyip, eğer suçlu ise, bir daha yapmamasını isteyen bir yazı ile, suçuna göre, tenkit etmelidir. Eğer hakikaten gerekirse bir ferman gönderip 'böyle hareketten el çekiniz yoksa cezalandırılırsınız' diye korkutulmalıdır. Yoksa gerek çekememezlik nedeniyle veya hiç yok yere, bir vezirden kötü bir suçu meydana gelmesiyle onu görevden azl veya - Allah korusun- idam veya vezirliğinin kaldırılması gibi hareketlere girişmekten, çok sakınmak lazımdır." (16).

Yanlış kararlar vermenin geri dönülmez sonuçlara yol açacağını, bunun da bir karmaşa ortamını doğuracağını bilincinde olan Lütfi Paşa, veziriazamların doğru bildiklerini uygulama konusunda korkmamalarını ama dinsel ve toplumsal yaptırımları dolayısıyla da yanlış yapmaktan sakınmaları/korkmaları gerektiğini sürekli vurgulamıştır.

Sonuç

Asafname, vezirlerin Osmanlı yönetim anlayışındaki konumlarını kuramsal ve pratik temeller üzerine oturtma çabasının ürünü olarak okunabilecek bir metindir. Burada vezirlerin, mutlak iktidar olarak görülen padişah üzerinde denetleyici bir role sahip oldukları gözlemlenmektedir. Eserde veziriazam, padişahın mutlak otoritesinin bir temsilcisi olarak vekil-i mutlak olarak konumlandırılmıştır. Bu anlamda denetime bağlı ve sınırsız güç kullanımının önüne geçebilecek uygulamaların görüldüğü bir iktidar mekanizmasının işletildiğini ileri sürmek mümkündür. Foucault'nun iktidar belirlemelerine uygun olarak vezirler, padişahların sınırsız güç kullanımından alıkonulmasını ve keyfi davranmalarının önüne geçilmesini sağlayan ögeler olarak sunulmuştur.

Lütfi Paşa bir veziriazam olarak öncelikle adalet sisteminin düzene sokulmasına yönelik uygulamalar yapmış, kendisinden sonra gelecek yöneticilere de aynı anlayış doğrultusunda salıklarda bulunmuştur. Bu bağlamda adalet, iktidar sahipleri üzerinde denetleyici bir yapı görünümündedir. Sürekli olarak padişahların adaletli oldukları ya da olmaları gerektiğinin vurgulanması, bir anlamda adaletin denetim mekanizması olarak

işletildiğini göstermektedir. Özellikle veziriazamlara adaletin uygulanması yönünde salıklarda bulunulması, vekil-i mutlak niteliğinden kaynaklanabilecek keyfi uygulamaların ve zor kullanımının önüne geçilmesine yöneliktir.

Adaletin somut tezahürü konumundaki liyakate bağlılık; devletin ayakta durması ve toplumsal düzenin tesisinde önemli işleve sahiptir. Özne-iktidar ilişkilerinin de düzenlenmesinde aracı rolünü üstlenen bu yapı, daha çok icracı konumundaki veziriazamlar üzerinden aktarılmıştır. Aynı zamanda adalet, güçlü bir idare ve ordunun meydana getirilmesi açısından da önemlidir. Adaletle yönetilen halkın üretimde bulunması ve devlete vergi vermesi, vergilerle hazinenin oluşturulması, hazine sayesinde güçlü bir idare ve ordunun kurulması devletin devamlılığı açısından önemli görülmüştür. Bu devamlılığı sağlayan başat öge, adalettir.

En büyük adalet uygulayıcısı olan Tanrı’nın kurallarının yeryüzüne hâkim kılınmasını sağlamakla görevli olan yöneticiler için, yapacakları işlerde göz önünde bulundurulması gereken hususlardan biri Tanrı’nın rızasını kazanmaktır. Tersine bir durumda ise öteki dünyada cezalandırılacakları düşüncesi egemendir. Bu noktada Asafname’de Tanrı korkusu, iktidarı denetleyici yönüyle öne çıkmaktadır. Korkunun dinsel referansının yanı sıra toplumsal yaşamdaki gerçekliğiyle de sunulması söz konusu olmuştur. Korku, iktidar sahiplerinin devamlı olarak göz önünde bulundurması gereken ve bu bağlamda atacakları her adımda sınırlama ve denetleme işlevini taşıyan bir özelliğe sahip olarak aktarılmıştır.

Genel olarak vezirler üzerinden aktarılan salık ve savların, öteki iktidar uygulayıcıları için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Bu anlamda denetim, tüm iktidar ilişkilerini düzenleyen bir yapıya sahiptir. Asafname’de kurgulanan denetim sistemi, Foucault’nun belirlemelerine uygun olarak iktidarın meşru kılınmasına hizmet eden bir yapıda sunulmuştur. Bu anlamda iktidar, sınırsız güç kullanımına sahip olan, zor kullanan, baskılayan, dışlayan, müstebit bir öge olarak değil; uzlaşmaya açık, ikna eden ve kapsayıcı yönüyle öne çıkarılmıştır.

KAYNAKÇA

- AYDEMİR, Özgür Kasım (2010). *Gencine-i Adalet Üzerine Dilbilgisi İncelemesi ve İktidar Felsefesi Bakımından Söylem Çözümlemesi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- AYDEMİR, Özgür Kasım (2017). "Kutadgu Bilig'de Biyoiktidar". *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. V/12: 97-102.
- BENTHAM, Jeremy (2008). "Panoptikon ya da Gözün İktidarı". *Panoptikon Gözün İktidarı*. (çev. Zeynep Özarslan; hzl. Barış Çoban - Zeynep Özarslan). İstanbul: Su Yayınları: 9-75.
- BERGER, Peter L. - Thomas LUCKMANN (2008). *Gerçekliğin Sosyal İnşası Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. (çev. Vefa Saygın Öğütle). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- BİDET, Jacques (2016). *Foucault'yu Marx'la Okumak*. (çev. Zehra Cunillera). İstanbul: Metis Yayınları.
- BÜYÜKKANTARCIOĞLU, Nalan (2006). *Toplumsal Gerçeklik ve Dil*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- CANETTİ, Elias (2012). *Kitle ve İktidar*. (çev. Gülşat Aygen). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- FOUCAULT, Michel (1987). *Söylemin Düzeni*. (çev. Turhan Ilgaz). İstanbul: Hil Yayınları.
- FOUCAULT, Michel (2004). *Marx'tan Sonra*. (Söyleşi: Duccio Trombadori; çev. Gökhan Aksay). İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi.
- FOUCAULT, Michel (2014). *Bilginin Arkeolojisi*. (çev. Veli Urhan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- FOUCAULT, Michel (2015). *Hapishanenin Doğuşu -Gözetim Altında Tutmak ve Cezalandırmak-*. (çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: İmge Kitabevi.
- GÜMÜŞ, İnan (2018). *Umurü'l-Ümera (Metin-Dil Özellikleri) ve İktidar Felsefesi Bağlamında Söylem Çözümlemesi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- İNALCIK, Halil (2000a). "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzar". *Osmanlı'da Devlet-Hukuk-Adalet*. İstanbul: Eren Yayınları: 49-71.
- İNALCIK, Halil (2000b). "Adâletnâmeler". *Osmanlı'da Devlet-Hukuk-Adalet*. İstanbul: Eren Yayınları: 75-190.
- İNALCIK, Halil (2000c). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri". *Osmanlı'da Devlet-Hukuk-Adalet*. İstanbul: Eren Yayınları: 12-23.
- İNALCIK, Halil (2013). "Vezir (Osmanlılar)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. XLIII: 90-92.
- İNALCIK, Halil (2014). *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*. II. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İPŞİRLİ, Mehmet (1994). "Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmanî ve Râbita-i Âsitâne". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. 14: 9-35.
- İPŞİRLİ, Mehmet (1999). "Islahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XIX: 170-174.

- İPŞİRLİ, Mehmet (2003). “Lütfi Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXVII: 234-236.
- KAFADAR, Cemal (2009). “Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler”. *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, I (Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi). İstanbul: İletişim Yayınları: 23-28.
- KARPUZ, Hacı Ömer - Özgür Kasım AYDEMİR (2012). “Gencine-i Adalet’te İktidar Aracı Niteliği ile Bilgi Üzerine Söylem Çözümlemesi”. *Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. VII/4: 137-144.
- KESKİN, Ferda (2011). “Söylem, Arkeoloji ve İktidar”. *Doğu Batı Dergisi*. 9 (Söylem Üstüne Söylem). Ankara: Doğu Batı Yayınları: 15-23.
- KESKİNTAŞ, Orhan (2017). *Adalet, Ahlâk ve Nizam Osmanlı Siyasetnameleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1991). *Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi.
- LEVEND, Agâh Sırrı (2015). *Türk Edebiyatı Tarihi*. I. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- LEVEND, Agâh Sırrı (2016). “Siyaset-nameler”. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 263-293.
- Lütfi Paşa (1982). *Asafnâme*. (hzl. Ahmet Uğur). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- MEGİLL, Allan (2012). *Aşırılığın Peygamberleri: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*. (çev. Tuncay Birkan). İstanbul: Say Yayınları.
- RUSSELL, Bertrand (2014). *İktidar*. (çev. Mete Ergin). İstanbul: Cem Yayınevi.
- SÖZEN, Edibe (2014). *Söylem Belirsizlik Mübadele Bilgi/Güç ve Refleksivite*. Ankara: Birleşik Yayınları.
- TUĞLUCA, Murat (2016). *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TÜRK, H. Bahadır (2012). *Çoban ve Kral Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TÜRK, H. Bahadır (2017). “Siyasetname Geleneğinde İktidarın Denetimi Sorunu: Nushatü’s-Selâtîn Örneği”. *Amme İdaresi Dergisi*. 3: 127-151.
- YILMAZ, Coşkun (2003). “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: İslahatnâmeler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 1/2: 299-338.

W. RADLOFF'UN *OPIT SLOVARYA TYURKSKİH NAREÇİY* ADLI ESERİNE GÖRE 19. YÜZYIL ALTAY TÜRKÇESİNİN SES ÖZELLİKLERİ I: ÜNLÜLER*

Fatih Numan KÜÇÜKBALLI**

ÖZET

Radloff, Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (OSTN) adlı sözlüğünü 1893-1911 yılları arasında altışar yıl arayla dört cilt olarak yayımlamıştır. Bu sözlükte tarihî ve çağdaş pek çok Türk lehçesine ait yaklaşık 68 bin madde başı bulunmaktadır. Eserdeki tarihî lehçelere ait söz varlığı büyük oranda daha önce yayımlanan çalışmalardan alınmıştır. Çağdaş lehçelere ait kelimeler ise genellikle o dönemki konuşma dillerinden derlenmiştir. Özellikle o güne kadar pek bilinmeyen Türk lehçelerinin söz varlığının ilk defa bu eserde derlenmiş olması, eseri çok değerli kılmaktadır. OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerin tamamına yakını 1860'lı yıllarda bizzat Radloff tarafından derlenmiştir. Aynı zamanda söz konusu kelimeler sözlüğün temelini oluşturmuştur. OSTN'de Altay Türkçesi ağızlarına (Altay Kiji, Teleüt, Tölös, Lebed, Kumandı ve Tuba) ait toplam 11286 madde başı tespit edilmiştir. Ayrıca sözlükte çok sayıda örnek cümle mevcuttur. Bu çalışmada OSTN'deki zengin dil malzemesinden yola çıkılarak 19. yüzyıl Altay Türkçesi ve ağızlarının ünlülerle ilgili ses özellikleri ele alınmıştır. Altay Türkçesindeki normal süreli, uzun ve kısa ünlüler ayrı ayrı değerlendirilmiş ve ünlü uyumları hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Radloff, Altay Türkçesi Ağızları, Altay, Teleüt, Tölös, Lebed, Kumandı, Tuba.

THE PHONETIC FEATURES OF 19TH CENTURY ALTAI TURKIC ACCORDING TO RADLOFF'S WORK NAMED *OPIT SLOVARYA TYURKSKİH NAREÇİY* I: VOWELS

ABSTRACT

Radloff published his dictionary named Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (OSTN) as four volumes at six years interval between 1893 and 1911. In this dictionary, there are approximately 68 thousand headwords belonging to many Turkic dialects historical and contemporary. The vocabulary belonging to historical dialects in the book was mostly taken from previously published studies. The words of contemporary dialects are generally compiled from the spoken languages of that period. Especially the fact that the vocabulary of Turkic dialects, which was not known until today, was compiled in this work for the first time makes very valuable in the work. Almost all the words of the Altai dialects in OSTN were compiled by Radloff himself in the 1860's. At the same time, these words form the basis of the dictionary. A total of 11286 headwords belonging to Altai Turkic dialects (Altai Kiji, Teleut, Tölös, Lebed, Kumandy and Tuba) were identified in OSTN. There are also many sample sentences in the dictionary. In this study based on the rich language material in OSTN, the phonetic features about vowels of 19th century Altai Turkic and its dialects have been discussed. Normal, long and short vowels have been evaluated separately and have been given informations about vowel harmonies in Altai Turkic.

Keywords: Radloff, Altai Turkic Dialects, Teleut, Tölös (Teless), Lebed (Chalkan), Kumandy, Tuba.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 02.06.2019; Yayına Kabul Tarihi: 10.06.2019

* Bu çalışma Selçuk Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 2018 yılında hazırlanan *Wilhelm Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Sözlüğündeki Altay Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi (Ses Bilgisi-Karşılaştırmalı Sözlük)* başlıklı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca 08-10 Ağustos 2017 tarihleri arasında Roma/İtalya'da düzenlenen 3rd *International Conference on the Changing World and Social Research* sempozyumunda *W.Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eserinde Geçen Altay Lehçesine Ait Sesler ve Bu Seslerin Gösterimi* başlığıyla sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KONYA; ORCID: 0000-0003-4319-7299, E-posta: fatihnumankb@gmail.com.

1. Giriş

1.1. *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy* (OSTN) Hakkında Genel Bilgiler¹

Radloff, Türkçe karşılığı *Türk Lehçelerinin Sözlük Denemesi* olan meşhur sözlüğünü ilk başta gezilerinde işine yarayacak küçük pratik bir sözlük (Leksikon) olarak hazırlamış ve 1863 yılında yayınlanmak üzere Petersburg Bilimler Akademisine sunmuştur. Fakat sonradan Eski Türkçe (Orhon Yazıtları, Uygur Türkçesi, Kutadgu Bilig), Orta Türkçe (Codex Cumanicus), Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi sözlüklerini tarayıp 1893-1911 yılları arasında altışar yıl arayla dört cilt hâlinde yayımlamıştır (Temir 1991: 97).

Radloff'un 1863'te tamamladığı taslakla sözlüğün ilk cildinin yayımlanması (1893) arasından tam 29 yıl geçmiştir. Radloff bu gecikmenin nedenini, sözlüğün ön sözünde açıklamıştır. Kendi ifadelerine göre 1859 yılında Barnaul'a geldiği zaman sadece halk edebiyatı ürünlerini kaydetmekle yetinmemiş, aynı zamanda eldeki imkânlar dâhilinde geniş bir sözlük oluşturmaya karar vermiştir. Sözlüğün temelini de Altay ve Teleüt ağızlarının söz varlığı oluşturmuştur. 1859-1860 yıllarında bu ağızların söz varlığıyla ilgili bir liste hazırlamıştır. Sonraki yıllarda araştırma gezileri neticesinde listesine *Kazak, Kırgız, Tuba, Şor ve Abakan* ağızlarının söz varlığını da eklemiştir. Hâliyle sözlüğün hacmi artmış ve yeniden düzenlenme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Yeni düzenlemeleri 1864'te tamamlamış, *Proben*'in birinci cildiyle birlikte yayınlanmak üzere Petersburg Akademi üyesi Schiefner'a teslim etmiştir. Schiefner, sözlüğün kuruluş düzeninde harflerin sırasını beğenmeyip 1867 yılında Radloff'a geri göndermiştir.

Radloff, sözlük taslağı geri gelince 1864-1867 yılları arasında yeni derlediği kelimeleri de eklemiştir. Kazan'da Volga ağızlarını inceleme imkânına sahip olmuş, sözlüğünü bu ağızlardan derlediği kelimelerin yanı sıra, Budagov'un (1869), Troyanskiy'nin (1830) ve Kayyum Nasırî'nin sözlüklerinden, Altay Türkçesiyle ilgili misyoner heyetinin hazırladığı gramerden (Verbitskiy 1869), Vambéry'nin Çağatayca araştırmalarından (1867) aldığı kelimeleri de dâhil ederek genişletmiştir. Kazan'da bulunduğu yıllarda Kırım'a yaptığı seyahatlerde Karayların dilini incelemeye başlayınca, birçok Osmanlıca kelimeyi de derlemiş ve bunlara Bianchi (1835) ve Zenker'in (1862-1876) sözlüklerinden aldıklarını da ilave etmiştir. Görüleceği üzere sözlüğün taslağı elinde bekledikçe sürekli eklemeler yapmıştır.

Bütün bu eklemeler neticesinde Radloff, ünlülerden oluşan ilk cildi 1893 yılında; ünsüzlerden oluşan diğer üç cildi ise sırasıyla 1899, 1905 ve 1911 yıllarında yayımlamıştır.

1.2. Altay Türkleri

Altay Türkleri, günümüzde genel itibarıyla Rusya Federasyonu'na bağlı 92.902 kilometrekarelik bir yüz ölçümüne sahip *Altay Özerk Cumhuriyeti*'nde yaşamaktadır. Altay Özerk Cumhuriyeti; Güney Sibiryâ bölgesinde kuzeybatısından Altay Krayı, kuzeydoğusundan Kemerovo eyaleti (oblastı), doğusundan Hakas ve Tuva Özerk Cumhuriyetleri, güneyinden Moğolistan ve Çin, güneybatısından Kazakistan sınırlarıyla çevrilidir.

Rus literatüründe *Altaylılar* olarak tanımlanan bu Türk topluluğu 17. ve 18. yüzyıl Rus yönetiminin ve 19. yüzyılın ilk yarısında gezginlerin kayıtlarında iki ayrı grup olarak tarif edilmiştir. Kuzeydekiler *Kara Orman Tatarları*, *Kuzey Altay Tatarları*; güneydekiler ise *Asıl Altay Tatarları*, *Kalmuklar* (*Ak Kalmuklar*, *Sınır Kalmukları*, *Dağ Kalmukları*) şeklinde tanımlanmıştır (Pritsak 1959: 569).

¹ Bu bölümün hazırlanmasında aşağıdaki kaynaklardan yararlanılmıştır: Tokar (2003); Aşçı (2003).

Bu hususta günümüzde kabul edilen yaygın görüş Güney Altay Türkleri *Asıl Altay* (*Altay Kiji*), *Teleüt* ve *Telengit*; Kuzey Altay Türkleri de *Çalkandı* (*Lebed*), *Tuba* ve *Kumandı* şeklindedir. İlk tasniflerde Altay Türklerine Şor Türkleri de dâhil edilmiştir. Ancak *Şorlar*, son yıllardaki bilimsel çalışmalarda *Hakas Türklerinin* alt grubu olarak sayılmaya başlanmıştır.

1.2.1. Güney Altay Türkleri

Asıl Altay Türkleri: Asıl Altay Türkleri, *Onguday*, *Şebalin*, *Üst-Kan*, *Mayma*, *Çemal*, *Üst Koksa* bölgelerinde *Katun*, *Ursul*, *Sema*, *Peşçanaya*, *Çarış* ve *Mayma* nehirlerinin kıyılarında yaşarlar. *Mayma Nehri* kıyılarında yaşayanlar kendilerini *Mayma Kişi* olarak da adlandırır (Güner Dilek, 2015: 25; Ozonova 2016: 28).

Radloff, kendilerini *Altay Kiji* veya nadiren *Oyrot*² olarak adlandıran asıl Altay Türklerinin, Ruslar tarafından da *Altay Kalmukları* olarak anıldığını belirtmiştir. Ayrıca *Katun* ve *Çarış Nehri* havzalarında göçebe bir hayat süren Asıl Altayların, 6044 erkek ve 5780 kadın olmak üzere toplamda 11824 kişi olduklarını ilave etmiştir (1882: XXIX). 2010 sayımına göre nüfusları 74238, ana dilini konuşur sayıları ise 55720'dir (Killi Yılmaz 2016: 404, 407).

Altay Türkçesi yazı dili, 1922'den itibaren Asıl Altay ağzı (*Altay Kiji* ağzı) esas alınarak oluşturulmuştur. Eskiden *Oyrot Til* olarak da bilinen Altay Türkçesi, günümüzde Altay Cumhuriyeti'nin Rusçayla birlikte resmî dilidir (Ozonova 2016: 23).

Teleütler: Kendilerini *Telenet*, *Telenut*, *Payat* ve *Tadar* (<*Tatar*) olarak da adlandıran *Teleütler*; *Kemerovo* eyaletinde, *Büyük ve Küçük Baçat* nehirleri kıyılarındaki *Belovo* ve *Guryevsk* bölgelerinde, *Çeluhoyevo*, *Bekovo*, *Verhovskaya*, *Şanda*, *Çerta*, *Kamenka* ve *Ulus* köylerinde, *Novokuznetsk* şehrinde, Altay Krayı'nda *Zarinsk* ve *Kışmanovsk* bölgelerinde, *Çumış Nehri* kıyılarındaki ve Altay Özerk Cumhuriyeti'nde *Şebalin* bölgesinde *Sema Nehri* kıyılarındaki yaşarlar. Ayrıca 17. yüzyılda Cungarlar tarafından göç ettirilen *Teleütlerin* bakiyesi olarak günümüzde hâlâ Çin'de Sincan-Uygur Özerk bölgesinin *Altay* ilçesinde yaklaşık 50 kişi civarında *Teleüt* grubunun yaşadığı bilinmektedir (Killi Yılmaz 2011: 30; Alimov ve Shadyhanov 2013: 50, 55).

Rusya'da 1897 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre *Teleütlerin* nüfusu 9200 olarak belirlenmiştir. Bunların 4426'sı *Kuznetsk* bölgesinde *Baçat* nehri boylarında, 2263'ü *Çulım* bölgesinde (*Bozkır Altayı*'nda), 713'ü *Tom* nehri havzasında, geri kalanları ise *Dağlık Altay* bölgesinde yaşamaktaydı (Alimov ve Shadyhanov 2013: 52). İlerleyen yıllarda *Teleütlerin* büyük çoğunluğu ya Ruslaşmış ya da diğer Türk soylu halkların bünyesinde erimiştir. 2010'da yapılan nüfus sayımında, *Teleütlerin* toplam nüfusunun 2643 olarak tespit edilmesi, bu duruma önemli bir delil olarak gösterilebilir.

Teleüt ağzı, Altay Türkçesinin ilk yazı dilinin temeli olması açısından önem arz etmektedir. Bilindiği üzere 1830'da Altay Ruhani Misyonu kurulunca bölgede misyonerlik faaliyetlerini kolaylaştırmak amacıyla, 1845 yılında *Teleüt* ağzı esas alınarak Altay Türkleri için 27 harflik bir alfabe geliştirilmiştir. Böylece *Teleüt* ağzı 1922 yılına kadar Altay Türkçesinin yazı dili olmuştur. 1922 yılında Altay Kiji ağzına dayalı yeni bir yazı dili oluşturulunca *Teleüt* ağzı önemini kaybetmiştir.

² Altay Türkleri, *Oyrot* adını 17. yüzyıl ortalarından 18. yüzyıl ortalarına kadar idaresi altında kaldıkları *Oyrot Devleti*'nden almışlardır. Bu kelime, *Oyrot* <*oyra-t* (-*t* Moğolca çokluk eki) "yakınlar" şeklinde ortaya çıkmıştır (Menges 2009: 397).

Ekrem Kalan, *Oyrot* adının kaynağıyla ilgili yaptığı açıklamada, bazı araştırmacılara göre *Oyrotların* kendilerini *Oironhon* (*yakınlar/komşular*) diye adlandırdığını, ancak bu adın *Oin İrgen* veya *Oin Ard* (*Orman Halkı*) isimlerinden gelmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir (2008: 2).

Telengitler ve Telesler (Tölösler): Telengitler, Altay Cumhuriyeti'nin güney doğusunda, dört ülkenin (Çin, Kazakistan, Moğolistan ve Rusya) sınırlarının kesişim noktasında Ulagan ve Koş-Ağaç bölgelerinde, Çoluşman, Başkaus, Ulagan, Çuya, Arkıt, Çagan-Uzun nehirleri kıyılarında yaşarlar (Tıdıkova 2012: 526).

1897'de yapılan nüfus sayımına göre Telengit ve Teleslerin sayıları 4.849 olarak belirlenmiştir. Sovyet Rusya döneminde bunlar, Altayların bir alt etnik grubu olarak kaydedilmişlerdir. Bu sebeple 1959, 1979 ve 1989 sayımlarında Asıl Altaylara dâhil edilmişlerdir.

Telengitlerin kendilerine ait bir yazı dili yoktur. Altay yazı dilini kullanmaktadırlar. Telengit ağzı, Altay edebî diline göre fonetik, morfolojik ve leksik açıdan önemli farklılıklar gösterir. Kuzey Altay ağızlarına özellikle de Tuba ağzına yakınlığı da dikkat çekicidir (Tazranova 2016:412). Günümüzde Telengit ağzı hızlı bir şekilde Altay edebî dilinin bünyesinde kaybolmaktadır. Bölgede resmî ve etkin dillerin, Altay edebî dili ve Rusça olması bu durumun en önemli nedenidir (Tıdıkova 2012: 526).

1.2.2. Kuzey Altay Türkleri

Tubalar: Tubalar, kendilerini *Tuba Kiji*, *Tuva Kiji* veya *Yış Kiji*, *Yış Kiji*; Ruslar da *Çerneviy Tatar*³ (*Kara Tatar*) olarak adlandırırılar. Tuba adı onlara komşuları *Altay Kijiler* tarafından verilmiştir. Kendilerini *Yış Kiji* "Orman insanı" olarak adlandırmışlardır. Altay Cumhuriyeti'nde *Maymin*, *Çoy*, kısmen *Turaçak* bölgelerinde yaşamaktadırlar (Potapov 2014:59; Ozonova 2012: 389).

Radloff, 19. yüzyılın ikinci yarısında Tubaların nüfusunu 1794 erkek ve 1670 kadın olmak üzere toplam 3464 olarak verir (C I 1954:214). Tubalar, 2000 yılında Rusya Federasyonu'nun aldığı kararla "az nüfuslu yerli halk" statüsüne geçmişlerdir (Turayev vd., 2005: 283). Bu yıla kadar Altay halkı içinde sayılırken 2002 nüfus sayımında ayrı bir etnik grup olarak sayılmışlar ve sayıları 1565 kişi belirlenmiştir. Bu 1565 kişinin sadece 408'i Tuba ağzını konuşabildiğini belirtmiştir. 2010 sayımında da 1965 kişi olmuşlardır. Nüfusları artmasına rağmen konuşur sayıları 229'a düşmüştür (Ozonova 2012:389). Bu durumda Tubaların buldukları bölgelerde çok azınlıkta kalmaları, baskın Rus kültüründe asimile olmaları ve Altay Cumhuriyeti'nin iki resmi dilinin Rusça ve Altay Kiji ağzına dayanan edebî dil olması etkilidir (Tıdıkova 2012: 528-529).

Çalkandılar (Lebedler): Kuzey Altay topluluklarından biri olan Çalkandılar kendilerini *Çalkandu*, *Şalkandu*, *Şalkaņu*, *Şalkan (Kiji)* olarak adlandırırılar. Önceleri onlara Kuu (<Kuğu) Nehri'nin kıyılarında yaşamalarından dolayı *Kuu Kiji* "Kuğu insanı" denmiştir. Ruslar da kuğu kelimesinin Rusçasıyla ilişkili olarak Çalkandıları *Lebedinskiye Tatari*, *Lebedintı* şeklinde adlandırmışlardır (Çayım vd. 2004:146).

Çalkandılar günümüzde *Kurmac-Baygol*, *Suranaş*, *İtkuç*, *Sankino*, *Kebezen* ve *Biyka* bölgelerinde yaşarlar. Sayıları az da olsa *Tondoşka*, *Nova*, *Troitsk*, *Çuyka*, *Tuloy* ve *Turaçak* bölgelerinde de Çalkandı vardır (Çayım vd. 2004:147; Güner Dilek 2013:276). Çalkandıların kendilerine ait bir yazı dili yoktur. Ancak son zamanlarda Rusya Bilimler Akademisi Sibiry Kolu Filoloji Enstitüsünden araştırmacılar Çalkandı ağzı için bir imla geliştirmişler ve bu imla ile 2004 yılında *Aba-d'ıştın aņ-kuştarı* (Kadim Tayganın Hayvanları ve Kuşları) adlı bir çocuk kitabı yayımlanmıştır. Frankfurt Üniversitesi ve Rusya Bilimler Akademisi Sibiry Kolu Filoloji Enstitüsünden araştırmacılar Çalkandı ağzı

³ Radloff'a göre "Çerneviy Tatariy" sözü Yış Kiji sözünün tercümesidir. Bunun sebebi de Tubaların tamamının Katun Nehri'nin doğusunda çam cinsinden sık ormanlarla kaplı dağlarda yaşamasıdır. Çünkü o zamanlar bu gibi ormanlı dağlara Ruslar "çeren", Tubalar ise "yış" derlermiş (C I 1954:213).

için а, б, в, г, ғ, д, е, ё, ж, жь, з, и, й, к, қ, л, м, н, нь, ң, о, ө, п, р, с; т, ть, у, ү, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я harflerinden oluşan bir alfabe önermişlerdir (Nevskaya vd. 2016:84).

Kumandılar: Kuzey Altay Türkleri içinde yer alan Kumandılar kendilerini *Kuvandı, Kuvanta, Kuvandık, Kuvandığ, Kuvandıx, Kumandı, Kumundi, Kubandı, Kuwandı, Kuwandı, Kuvandık, Gomandı, Gubandı, Gumanda, Gumandı, Guwandı, Kıwanda* şeklinde adlandırmaktadır (Güner Dilek 2016: 3). Ruslar arasında da Kumandin olarak bilinmektedirler. Tıdıkova, Kumandin kelimesinin sonundaki -n'in Rusça etnik adlandırmalarda kullanılan bir ek olduğunu ve -di'nin ise Moğolca bir sıfat eki olduğunu söylemiştir (2012: 530).

Kumandılar, 1993 yılında Şorlar ve Teleütlerle birlikte "*Küçük Kuzey Halkları*" içine dâhil edilmişler ve Rusya Federasyonunun 24 Mart 2000 tarihinde aldığı kararla da Altay Kijiler hariç diğer bütün Altay boylarıyla birlikte (Teleüt, Telengit, Tuba, Çalkandı) "*az nüfuslu yerli halk*" statüsünde sayılmışlardır (Killi Yılmaz 2011: 34). Bu tarihten sonraki nüfus sayımlarında ayrı bir etnik grup olarak kabul görmüşlerdir. 2002 yılındaki nüfusları 3114'tür. 2010 yılında ise 2892'dir. 2010 yılında Kumandıların 1061'inin Altay Cumhuriyeti'nde, 1401'inin de Altay Krayı'nda Solton ve Krasnogorsk bölgelerinde; 225'inin Kemerovo bölgesinde yaşadıkları ve konuşur sayılarının 738 olduğu belirtilmiştir (Killi Yılmaz 2016: 421).

Diğer Altay Türkleri gibi Kumandılar da 1922 yılına kadar Teleüt ağzı esas alınarak oluşturulan yazı dilini, 1922'den sonra da Altay Kiji ağzı temelli yazı dilini kullanmışlardır. 1933 yılında N. A. Kalanakov ve K. İ. Filatov tarafından Kumandı ağzı esas alınarak Novosibirsk'te Latin harfleriyle *Kumandı Bukvar* adlı bir alfabe kitabı oluşturulmuştur. *Kumandı Bukvar*, Kumandı ağzı için ilk yazı dili girişimi olarak tarihî bir öneme sahiptir (Baskakov 1972: 5; Güner Dilek 2016: 5).

		1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2002	2010	2010 Konuşur Sayısı
Güney	Altay Kiji	20915	39062	46490	44654	54614	58879	69409	67239	74238	55720
	Teleüt	9200	1898	-	-	-	-	-	2650	2643	975
	Telengit	5169	3415	-	-	-	-	-	2399	3712	Altay Kijiler içinde
	Çuytsı										
Kuzey	Çalkandı	907	-	-	-	-	-	-	855	1181	310
	Kumandı	4092	6335	-	-	-	-	-	3114	2892	738
	Tuba	6342	12	-	-	-	-	-	1565	1965	229

Tablo 1: 1897-2010 yılları arasında Altay boylarının nüfus sayıları

Kaynak: (Patkanov 1912: 77; Killi Yılmaz 2016: 404, 407)

2. İnceleme

OSTN'de Altay Türkçesi ve ağızlarına (Asıl Altay, Teleüt, Tölös, Lebed, Kumandı, Tuba) ait madde başları taranmış ve toplam 11286 madde başı tespit edilmiştir. Bu madde başlarının 8392'si Teleüt ağzı, 4365'si Asıl Altay, 56'sı Tölös, 2747'si Lebed, 611'i Kumandı, 429'u Tuba ağzına aittir. En fazla kelimenin Teleüt ağzına ait olduğu görülmüştür. En az da Tölös ağzına aittir. Kuzey Altay ağızlarının (Lebed, Kumandı, Tuba) kelime sayısı azdır. Onlar içinde en çok Lebed ağzından örnek alınmıştır.

OSTN'nin dört cildinde yaklaşık 68 bin madde başı olduğu bilinmektedir. Söz konusu sözlükte Altay Türkçesi ve ağızlarına ait söz varlığı önemli bir yekûn oluşturmaktadır. Ayrıca madde açıklamalarında kullanılan çok sayıdaki cümle örneği de 19. yüzyıl Altay Türkçesiyle ilgili yapılacak çalışmalar için önem arz etmektedir.

Bu çalışmada OSTN'deki zengin dil malzemesinden hareketle, 19. yüzyıl Altay Türkçesinin ünlülerle ilgili ses özelliklerinin ortaya konması hedeflenmiştir. Normal süreli, uzun, kısa ve ikiz ünlüler ayrı ayrı ele alınmış, özellikle ikincil uzun ünlülerin oluşumları üzerinde durulmuştur. Kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlık uyumları tanıtılmıştır. Açıklamalar için verilen örneklerde parantez içinde cilt, sayfa numarası ve hangi Altay ağzından alınmışsa o ağzın kısaltması (II/1895, Tel.) verilmiştir.

2.1. Ünlüler

OSTN'deki Altay lehçesine ait kelimelerde sekiz normal süreli, sekiz uzun ve üç kısa olmak üzere toplam on dokuz ünlünün kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu ünlülerin özellikleri şu şekildedir:

Çıkış sürelerine göre;

Normal süreli ünlüler: /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/.

Uzun ünlüler: /ā/, /ē/, /ī/, /ī̄/, /ō/, /ō̄/, /ū/, /ū̄/.

Kısa ünlüler: /ı̄/, /ǖ/, /ǔ/.

Dilin hareketine göre;

Kalın (art) ünlüler: /a/, /ā/, /ı/, /ī̄/, /o/, /ō̄/, /u/, /ū̄/, /ǔ/.

İnce (ön) ünlüler: /e/, /ē/, /i/, /ī̄/, /ı̄/, /ö/, /ō̄/, /ǖ/, /ū̄/, /ǔ̄/.

Dudakların şekline göre;

Düz ünlüler: /a/, /ā/, /ı/, /ī̄/, /e/, /ē/, /i/, /ī̄/, /ı̄/.

Yuvarlak ünlüler: /o/, /ō̄/, /u/, /ū̄/, /ǖ/, /ö/, /ō̄/, /ǖ/, /ū̄/, /ǔ̄/.

Çenenin açısına göre;

Geniş ünlüler: /a/, /ā/, /e/, /ē/, /o/, /ō̄/, /ö/, /ō̄/.

Dar ünlüler: /ı̄/, /ī̄/, /i/, /ī̄/, /ı̄̄/, /ū̄/, /ǖ̄/, /ǖ̄̄/, /ǔ̄̄̄/.

2.1.1. Normal Süreli Ünlüler

2.1.1.1. /a/ Ünlüsü

Kalın, düz, geniş bir ünlüdür. Radloff bu sesin Rusçadaki “какъ, камень” kelimelerindeki /a/ sesi gibi telaffuz edildiğini belirtir (C I 1960: X). /a/ ünlüsü Altay Türkçesine ait kelimelerde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir.

Kelime başında: *aļū* “aptal” (I/387, Tel.), *amza-* “tatmak” (I/651, Alt. Tel. Leb.), *ayas* “açık, bulutsuz” (I/214, Alt. Tel. Leb.), *aybı* “dilek, rica” (I/62, Alt. Tel.), *azı!*- “asilmek” (I/569, Alt. Tel.), *argış* “yoldaş” (I/301, Tel. Leb.), *abaqqay* “1. asil kadın; kadınlara verilen saygın bir isim, 2. eş, 3. iskambil kartlarında kız” (I/622, Alt. Tel.).

Kelime içinde: *argāstan-* “kurnaz ve tembel olmak” (I/299, Tel.), *açap* “aç gözlülük” (I/503, Tel. W), *abanat* “borç, borçlu kişi” (I/623, Leb.), *kuyaq* “zırh”, *payta!* “üç yaşındaki kısrak” (II/901, Alt. Tel. Leb.).

Kelime sonunda: *kül̄da-* “birilerini köle yapmak” (II/988, Tel.), *kuçka* “koç” (II/1010, Kumd.), *çalba* “ilmik, kement” (III/1891, Leb.), *paşka* “büyük çekiç” (IV/1188, Leb.), *tayl̄ga* “kurban kesme” (III/769, Tel. Alt.).

2.1.1.2. /e/ Ünlüsü

İnce, düz, geniş bir ünlüdür. Radloff'a göre bu ses, Rusçadaki "берат, мера" kelimelerindeki /e/ sesiyle aynıdır (C I 1960: X). /e/ ünlüsü Altay Türkçesine ait kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunabilmektedir.

Kelime başında: *elekte*- "alay etmek" (I/812, Alt.), *eçe* "teyze" (I/862, Kumd.) *ekki* "iki" (I/382, Alt. Tel. Leb.), *eldem* "cömert, hayırsever" (I/827, Alt.), *elek* "elek, eleme aleti" (I/811, Leb.).

Kelime içinde: *ēlen*- "sahip olmak, efendi olmak" (I/813, Tel.), *eleje* "kapı kenarı" (I/812, Alt. Tel.), *küneçi* "kıskanç, çekemeyen" (II/1440, Tel.), *şirdek* "döşek" (IV/1075, Tel.), *temene* "büyük iğne" (III/1130, Alt. Tel.).

Kelime sonunda: *temhele*- "başlamak, girişmek" (III/1136, Tel.), *tenjere* "gökyüzü" (III/1043, Tel.), *üde* "mola, dinlenme" (I/1869, Tel.), *yērbe* "yirmi" (III/345, Leb.), *yispe* "sürgün, filiz" (III/528, Alt.).

OSTN'deki Altay Türkçesine ait bazı madde başlarında kapalı /e/ ünlüsünün kullanıldığı tespit edilmiştir. /e/ ile /i/ arası yarı geniş bir ünlü olan kapalı /e/ ünlüsünün Yenisey Yazıtları'ndan itibaren bazı metinlerde özel bir işaretle gösterildiği düşünülmüştür. Türkçede bu ünlünün asli olarak varlığı hususunda Türkologlar ihtilafa düşmüştür.

İlk olarak Radloff, Türkçede asli olarak kapalı /e/'nin bulunmadığını söylemiştir. Thomsen, Orhon Yazıtları'ndaki ikili kullanımlardan ve Yenisey Yazıtları'ndaki özel işaretten (ǰ) yola çıkarak kapalı /e/ ünlüsünün Türkçede asli olduğunu iddia etmiştir (Yılmaz Ceylan, 1991: 151). Böylece söz konusu ünlüyle ilgili uzun süre devam edecek olan tartışmalar başlamıştır.⁴

Her ne kadar bu ünlünün asli olarak varlığıyla ilgili tartışmalar olsa da, tarihî ve çağdaş pek çok Türk lehçesinde bu ses kullanılmıştır, kullanılmaktadır. Tarihî metinlerde kapalı /e/ sesinin Yenisey Yazıtları'ndan sonra en belirgin gösterildiği (üstünlü ı ile) metin Nehcül-Ferâdis'tir. Günümüzde bazı Türk lehçelerinin (Azerbaycan ve Gagavuz lehçeleri gibi) alfabelerinde özel bir işaretle yine bu ses gösterilmektedir. Bazı lehçelerde ise kullanılmadığı görülmektedir. Altay Türkçesi de bu lehçelerden biridir.

OSTN'deki Altay Türkçesinin hem Kuzey hem de Güney ağızlarının genel fonetik özelliklerine göre kapalı /e/ sesi yoktur. Eski Türkçe devresinde kapalı /e/ ünlülü kabul edilen kelimelerin Altay Türkçesinde genel olarak normal /e/ye, az sayıda örnekte de /i/ye dönüştüğü görülmüştür.

OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde kapalı /e/ ünlüsünün yanlışlıkla kullanıldığı düşünülmektedir. Çünkü bir kelime aynı maddede hem normal /e/ (ǰ)'li hem de kapalı /e/ (e)'li yazılmıştır.

çeden "çit, duvar" (III/1985, Alt. Tel.), *d'edekten*- "kendi arkasından iple çekerek götürmek" (III/370, Tel.), *élek* "alay, istihza" (I/811, Leb.) *élekçil* "alaycı" (I/812, Leb.), *émeyle*- "alıştırmak, uydurmak" (I/946, Tel.), *kedeneynek* "hemen, derhâl" (II/1133, Tel. W.) *kemegele*- "sobaya benzer çukur kazmak" (II/1206, Tel.), *séren*- "birinden şüphelenmek, kuşkulananmak" (IV/459, Tel.), *tépkile*- "tepmek" (III/1113, Tel.).

⁴ Bu tartışmalarla ilgili bilgilere şu kaynaktan ulaşılabilir: Yılmaz Ceylan (1991).

Kem meni kijilerniñ aldında adaza, anı mēndē teñeredehi adamniñ aldında adayırmin.
“Her kim beni insanların önünde yüceltirse, ben de onu gökyüzündeki atamızın önünde yüceltirim.” (I/1474, Tel.)

Köp adıp mērgen bolbos. “Çok ateş eden gerçek atıcı değil.” (I/1445, Alt.)

Pu attañ at éken! “Ne kadar güzel bir at!” (I/1441, Tel.)

Ézen, ézenbe? “Sen nasılsın?” (I/1889, Tel. Alt.)

Kézib ãđı. “O kesti” (I/1449, Alt. Tel.)

Bazı örneklerde madde başı normal /e/ ünlüsüyle yazılmasına rağmen morfolojik tahlil kapalı /e/ ile yazılmıştır.

erbekte- I/800	Leb.	<érbek+le
erbekteş- I/800	Leb.	<érbekte-ş-
erkeksis I/778	Alt. Tel.	<érkek+sıs

2.1.1.3. /ı/ Ünlüsü

Radloff'a göre bu ses, tam olarak bir /ı/ (Ы) sesi gibi değildir. Daha ziyade /ı/ - /a/ arası, /a/'ya daha yakın bir sestir. Bu sesin söylenişinde dudaklar, Rusça /ı/ sesinde olduğu gibi diş etlerine doğru güçlü bir şekilde çekilmez ve dilin arka kısmı arkaya doğru boğuk bir hâl almaz. Rusçadaki vurgudan önce üçüncü hecede telaffuz edilen /o/-/a/ arası ses gibi söylenir (C I 1960: XI). OSTN'de /ı/ ünlüsü kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunabilmektedir. Zayıf bir ünlü olduğu için kelime başında az kullanılmıştır.

Kelime başında: *ıgla-* “ağlamak” (I/1357, Tub.), *ıksı-* “hıçkırmak” (I/1356, Alt. Tel.), *mağ* “dost, dostluk” (I/1361, Alt.), *ıra-* “uzaklaşmak” (I/1365, Tel.), *ırs* “baht, mutluluk” (I/1368, Alt. Tel. Kumd.)

Kelime içinde: *abı!* “toprağı işlemek için kullanılan çapa” (I/627, Alt.), *abıška* “yaşlı, ihtiyar” (I/630, Tel.), *çırbık* “sincap” (III/2083, Leb.), *kağıl-* “erimek” (II/97, Alt.), *oñdır-* “soldurmak” (I/1033, Alt. Tel.).

Kelime sonunda: *kağğılçı* “bekçi” (II/11, Tel.), *sağı-* “beklemek, bekçilik yapmak” (IV/247, Tel. Alt.), *salğıntı* “serbest bırakılmış” (IV/365, Tel.), *tokpoqçı* “bir kuş türü” (III/1156, Tel.), *yaıtı* “tembel” (III/181, Leb.).

2.1.1.4. /i/ Ünlüsü

İnce, düz, dar bir ünlüdür. Radloff bu sesin Rusça “книга, милый” kelimelerindeki “и (i)” sesiyle aynı ses değerinde olduğunu ifade etmiştir (C I 1960: XI). Altay Türkçesinde /i/ ünlüsü kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir.

Kelime başında: *ıçki* “ayyaşlık” (I/1519, Tel.), *ıdirgen* “harman yeri” (I/1509, Tel.), *ilbi* “büyü, büyücülük” (I/1497, Tel.), *ıñir* “akşam karanlığı, akşam kızılığ” (I/1432, Alt.), *ışte-* “çalışmak” (I/1561, Alt. Tel. Leb.).

Kelime içinde: *ızın-* “ısınmak” (I/1540, Alt. Tel. Leb.), *kiçemel* “gayret, çaba” (II/1380, Tel.), *kiçik* “küçük, az” (II/1381, Tel.), *pildi* “işaret, nişan” (IV/1343, Tel.), *tijik* “şişkin, şiş” (III/1405, Alt. Tel. Leb.).

Kelime sonunda: *kiji* “insan” (II/1396, Alt. Tel. Leb.), *künci* “kıskanç, çekemeyen” (II/1440, Leb.), *merçitki* “baykuş” (IV/2097, Tel.), *piçi-* “yazmak” (IV/1349, Alt. Tel.), *yegerbinci* “yirminci” (III/321, Leb.).

2.1.1.5. /o/ Ünlüsü

Yuvarlak, geniş, art damak ünlüsüdür. Radloff, bu sesin bütün lehçelerde aynı şekilde telaffuz edilmediğini ve lehçelerin çoğunda Rusça “мохъ, около” kelimelerindeki /o/ gibi telaffuz edildiğini söylemiştir. Devamında da Kuzey Altay bölgesinde bu sesin /a/’ya yakın bir şekilde söylendiğini eklemiştir (C I 1960:X). Altay Türkçesinde /o/ ünlüsü kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir. İlk hece dışında /o/ ünlüsü ya alıntı kelimelerde bulunmakta ya da dudak uyumundan dolayı /a/ sesinin yuvarlaklaşmasıyla oluşmaktadır.

Kelime başında: *oğono* “dağ soğanı” (I/1007, Tel.), *oduŋ* “odun” (I/1126, Leb.), *odır-* “ateş yakmak” (I/1124, Tel.W.), *oçar-* “oturmak” (I/1135, Leb. Tub.), *obızın* “sihir, büyü” (I/1160, Tel.)

Kelime içinde: *odor* “balık türü” (I/1123, Alt. Tel.), *oŋpor* “bataklık” (I/1004, Alt.), *ottot-* “otlatmak” (I/1116, Alt. Tel.), *oŋgor-* “öğrenmek, anlamak” (I/971, Tel.), *oymok* “yüzük” (I/988, Tel. Alt.).

Kelime sonunda: *oyno-* “oyynamak” (I/978, Alt. Tel.), *oşko-* “benzemek” (I/1152, Tel. Kumd.) *ostolbo* “atların bağlandığı direk” (I/1142, Kumd.), *orozo* “oruç” (I/1054, Tel. Alt.), *ojokto-* “ince ince kar yağmak” (I/1154, Alt. Tel.).

2.1.1.6. /ö/ Ünlüsü

İnce, geniş, yuvarlak bir ünlüdür. Radloff’a göre bu ses, bütün lehçelerde aynı şekilde telaffuz edilmez ve normal telaffuzu Almanca “mörder” kelimesindeki /ö/ sesiyle benzerdir (C I 1960: XI). OSTN’deki Altay Türkçesinde /ö/ ünlüsü kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir. Yine /o/ gibi /ö/ ünlüsü de ilk hece dışında ya alıntı kelimelerde görülmekte ya da dudak uyumu sebebiyle /e/ ünlüsünden gelişmektedir.

Kelime başında: *öjöh* “itaatsiz, söz dinlemeyen” (I/1308, Kumd. W.), *ökkö-* “silme, yok etmek” (I/1181, Tel. Alt.), *öksüs* “öksüz” (I/1190, Leb. Tub.), *öltürüş-* “birbirini öldürmek” (I/1256, Tel.).

Kelime içinde: *örköş* “deve hörgücü” (I/1227, Alt. Tel. Leb.), *örögü* “kurban etme merasimi” (I/1221, Kumd.), *öçöş-* “birbirine karşı kin duymak” (I/1286, Alt. Tel. W.), *öktömdük* “verimlilik, üretkenlik” (I/1184, Tel.), *ölöh* “ot, saman” (I/1247, Alt. Tel. Leb.).

Kelime sonunda: *öksürö-* “öksüz kalmak” (I/1189, Alt. Tel. Leb.), *ölöhdö-* “saman toplamak için gitmek; saman, kuru ot biçmek” (I/1248, Alt.Tel.), *öskö* “özge, başka” (I/1294, Alt. Tel. Leb.), *öböhö* “ecdad, ata” (I/1312, Tel.), *örkö* “küçük bir bozkır hayvanı” (I/1227, Alt.).

2.1.1.7. /u/ Ünlüsü

Kalın, dar, yuvarlak bir ünlüdür. Radloff, bu sesin tamamen Rusça “буду, куры” kelimelerindeki vurgulu “y (u)” sesine benzediğini belirtmiştir (C I 1960: XII). /u/ ünlüsü kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir. Son seste çok az bulunmaktadır. Son sesteki normal süreli /u/ ünlüsünün OSTN’deki Altay Türkçesinde kısalma eğiliminde olduğu tespit edilmiştir.

Kelime başında: *uruş-* "savaşmak, kavga etmek" (I/1664, Tel. Alt. Leb.), *utkar-* "karşılama, karşılamaya gitmek" (I/1708, Tel.), *uyat* "utanç" (I/1631, Alt. Tel. Leb.), *uzun* "uzun, uzun süre" (I/1768, Alt. Tel.), *uqsım* "soğan" (I/1615, Alt. Leb. Tel.).

Kelime içinde: *pulut* "bulut" (IV/1375, Alt. Tel. Leb.), *tuşman* "1. düşman, 2. yabancı" (III/1512, Tel.), *kurut* "peynir" (II/934, Alt. Tel. Leb.), *kurkun* "kanat kemiği" (II/939, Tel. Alt. Leb.), *sura!*- "sorulmak" (IV/766, Alt. Tel. Leb.).

Kelime sonunda: *tulku* "yuvarlak, silindir şeklinde olan" (III/1472, Alt. Tel.), *çupçu-* "çıkarmak, koparmak, sökmek" (III/2183, Tel.), *kuşkuļu* "Sibiryaya gelinciği (hayvan)" (II/1029, Alt. Leb.), *kuşbu* "kasırğa gibi etrafta dönme, çılgınca etrafında koşma, mest olma (şaman); coşkulu sevinç" (II/894, Alt. Tel. Leb.).

2.1.1.8. /ü/ Ünlüsü

İnce, dar, yuvarlak bir ünlüdür. Radloff bu sesin konuşmada ince /ü/ sesi olarak telaffuz edildiğini ve Almanca "Küche" kelimesindeki /ü/ sesinin hemen hemen aynı olduğunu belirtmiştir (C I 1960: XII). /ü/ ünlüsü kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunabilmektedir. Son seste çok az bulunmaktadır. Son sesteki normal süreli /ü/ ünlüsünün OSTN'deki Altay Türkçesinde kısalma eğiliminde olduğu tespit edilmiştir.

Kelime başında: *üçön* "otuz (30)" (I/1873, Alt. Töl.), *üdege* "kadın, ev hanımı" (I/1869, Tel.), *ülüş* "ıslak, nemli" (I/1855, Alt.), *üleş-* "üleşmek, bölüşmek, paylaşmak" (I/1848, Tel.), *ürdün* "örs" (I/1843, Leb.).

Kelime içinde: *d'ürük* "fıstık çamı" (III/604, Tel.), *türsün* "dış görünüş" (III/1565, Tel. Alt.), *süskür* "süsme alışkanlığı olan" (IV/842, Tel.), *öçüt-* "kurtarmak, özgür bırakmak" (I/1287, Tel.), *külüne-* "kiskanmak" (II/1472, Tel.).

Kelime sonunda: *küskü* "sıçan, fare" (II/1501, Töl.), *üpçü* "mirasçı" (I/1909, Tel. Leb.), *ürhü* "uyuklama, uyuşukluk, yorgunluk" (I/1840, Tel. Alt.), *üldü* "kılıç" (I/1860, Alt. Leb.), *ükkü* "baykuş" (I/1805, Töl.).

2.1.2. Uzun Ünlüler

Uzun ünlüler genel olarak asli ve ikincil olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde asli uzun ünlü tespit edilememiştir. Ana Türkçe döneminde uzun ünlülü olduğu düşünülen⁵ kelimelerle karşılaştırıldığında asli uzun ünlülerin normal süreli ünlülere dönüştüğü görülmüştür. Tespit edilen ünlü uzunlukları ikincil uzunluklardır.

İkincil uzun ünlüler, bir dilin ilk örneklerinde kısa olduğu bilinen fakat daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüzlerin sızıcılaşıp erimesi, hece kaynaşması, ünlü birleşmesi gibi ses olayları nedeniyle uzamış olan ünlülerdir (Buran 2008:290). OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde ikincil uzun ünlülerin sayısı çok fazladır. Özellikle hece kaynaşmaları sebebiyle oluşan uzun ünlüler ağırlıklıdır.

2.1.2.1. /ā/ ve /ē/ Ünlüleri

Radloff, /ā/ sesinin Almanca "Abend" kelimesindeki /a/ sesi gibi olduğunu ve Altaylıların bu sesi uzatarak /aa/ şeklinde telaffuz ettiğini belirtmiştir (C I 1960: X). /ē/ sesi içinse Fransızca "frère, père" kelimelerindeki /è/ gibi telaffuz edildiği ve Altaylarda uzun /e/ sesinin /ee/ şeklinde söylendiği açıklamalarını yapmıştır (C I 1960: X).

⁵ Söz konusu kelimelerin listesine şu kaynaktan bakılabilir: Tekin (1975: 149-271).

2.1.2.1.1. İki Ünlü Arasında /d/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ā/ Ünlüsü

Sadece *kadıt*(II/329, Alt. Leb.) ~ *qāt* (II/277, Tel. Kumd.) “kadın” örneğinde tespit edilmiştir. OSTN’de her iki şekil de mevcuttur.

2.1.2.1.2. İki Ünlü Arasında /d/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ē/ Ünlüsü

ē (<iqđī) “sahip, mal sahibi” (I/657, Alt. Tel. Leb.), *ēr* I (<eğer) “eyer” (I/755, Tel. Alt. Leb.), *ēs* (<eğiz) “yüksek, yüce” (I/870, Tub. Tel.).

2.1.2.1.3. İki Ünlü Arasında /g/ ve /ğ/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ā/ ve /ē/ Ünlüleri

OSTN’deki Güney Altay ağızlarında, /ğ/ ünsüzünün iki ünlü arasında sızıcılaşarak /-w-/’ye dönüşüp erimesi sebebiyle yuvarlak uzun ünlülerin ortaya çıkması karakteristik bir durumdur. Ancak aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere bu ünsüzün erimesiyle uzun düz geniş ünlülerin oluşması Güney Altay ağızlarında yaygın değildir. Kuzey Altay ağızlarında, genel olarak yuvarlaklaşma yaygın olmadığı için /ā/ ve /ē/ ünlüleri daha yaygındır.

ār (<ağır) “ağır, ağırlığı olan” (I/244, Leb.), *ārçı* (<ağırçı) “sütten yapılan votkanın damıtılmasından kalan kazein” (I/324, Tel.), *ās* (<ağız) “ağız” (I/536, Tub.), *çār-* (<çığar-) “çıkarmak” (III/1861, Alt.), *çırbāl* (<çırbağal) “çalı çırpı” (III/2083, Tel.), *çānaq* (<çağanaq) “dirsek” (III/1856, Tel. Kumd.), *çabā* (<çabağa) “genç, alçak orman” (III/1928, Tel.), *kağā* (<kağ+ğa) “nereye” (II/398, Tel.), *kān* (<kağan) “kağan, han” (II/104, Tel. Leb. Alt.), *karān* (<karı-ğan) “yaşlı adam” (II/155, Alt. Tel. Kumd.), *pār* (<bağır) “karaciger” (IV/1144, Leb.), *tarbāş* (<tarba-ğış) “tırmık” (III/873, Leb.), *ēlcek* (<egil-cek) “esnek, bükülebilir” (I/829, Leb.), *içē* (<içegü) “iç organlar, bağırsaklar” (I/1515, Alt.), *kiçēş* (<kiçegeş) “çok küçük, çok ufak” (II/1380, Tub.), *tēlik* (<tegelek) “halka (yüzük)” (III/1084, Alt.), *tērben* (<teğirmen) “değirmen” (III/1078, Alt. Leb.).

OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde özellikle Güney ağızlarında iki ünlü arasında /-g-/ ünsüzünün genel olarak sızıcılaşıp /-h-/ ünsüzüne dönüştüğü görülmektedir. Bu durum ikincil uzun ünlü oluşumunun ara safhası sayılabilir. Altay Türkçesinin genel fonetik temayülleri göz önüne alındığında ara aşamada /-w-/ sesinin olması beklenirdi.

çēdek (<çehedek<çegedek) “evli kadınların üst giyimi” (III/1984, Tel.), *tērik* (<teherek<teğerek) “daire” (III/1065, Alt.).

2.1.2.1.4. Kendinden Önce Bir Ünsüz Bulunan Hecelerin Başında /ğ/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ā/ Ünlüsü

yağkān (<d’ağkılğan) “yasa, kanun” (III/30, Tel.), *d’amān* (<yavğan) “1. hızlı, çabuk hazırlanan yemek; yağsız, yavan yemek, 2. yemek baharatı, yemeklerin lezzetini arttırmak için eklenen çeşni” (III/302, Tel.).

2.1.2.1.5. Hece Sonunda /g/ ve /ğ/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ā/ ve /ē/ Ünlüleri

sā- (<sağ-) “sağmak” (IV/217, Alt. Tel.), *yā-* I (<yağ-) “yağmak” (III/3, Alt. Tel. Leb.), *adāçı*⁶ (<at-ğ+çı) “atıcı” (I/483, Tel.), *aşmaçı* (<aç-ma-ğ+çı) “pinti, cimri” (I/606, Tel. W.),

⁶ *-Açl* ekinin Eski Türkçe döneminde fiilden isim yapan -gUçl ekinden gelebileceği de düşünülebilir. Ancak OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde ünsüzlerden sonra gelen /-ğ-/ , /-g-/ ünsüzlerinin genellikle korunduğu, ünlülerden sonra ise eriyip ünlüleştiği görülmektedir. Nitekim Kırgız Türkçesinde de söz

üredēçi (<öğret-g+çi) “öğretmen” (I/1830, Tel.), *yakşı edēçi* (et-g+çi) “hayırsever” (III/35, Alt.).

2.1.2.1.6. İki Ünlü Arasında /h/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ā/ Ünlüsü

pā I (<Far. baha) “fiyat, değer” (IV/1117, Alt. Tel. Leb.).

2.1.2.1.7. İki Ünlü Arasında /ŋ/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ā/ ve /ē/

Ünlüleri

yā (<yaŋı) “yeni” (III/3, Leb. Kumd.), *yāk* (<yaŋak) “yanak” (III/22, Alt. Leb. Kumd.), *yaļāç* (<yaļaŋaş) “çıplak” (III/162, Tub.), *yār-* (<yaŋı+ar-) “yenilenmek” (III/104, Leb.), *ēk* (<eŋek) “çene” (I/676, Alt. Tel. Leb.), *ēr II* (<eŋer) “alacakaranlık, akşam karanlığı” (I/755, Leb.).

2.1.2.1.8. Hece Sonunda /ŋ/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ē/ Ünlüsü

yē (<yenŋ) “yen, giysi kolu” (III/312, Leb.).

2.1.2.1.9. Kelime Başında -yi- Hecenin Erimesiyle Oluşan /ē/ Ünlüsü

ēdū (<yitiŋ) “keskin” (I/860, Kumd.).

2.1.2.1.10. Ünlü Çatışmasıyla Oluşan /ā/ Ünlüsü

amirāk (<amıra-aŋ) “barışsever, uysal” (I/648, Tel. Kumd.), *suzāk* (<suza-aŋ) “susayan, susamış” (IV/786, Tel.).

2.1.2.1.11. Birleşik Kelimelerde Hece Kaynaşmasıyla Oluşan /ā/ ve /ē/

Ünlüleri

abāş (<ap aŋaş) “bembeyaz” (I/625, Alt.), *anār* (<an yār) “Oraya, o yöne” (I/229, Tel. Leb.), *klāt* (<kılāt< kelip yat) “geliyor” (II/1052, Tel.), *tersēk* (<ters ayak) “köstebek” (III/1076, Alt.), *prāt* (<parıp yat) “gidiyor” (IV/1414, Tel.), *nērek* (<ne kerek) “ne lazım, neden, ne için” (III/671, Alt. Tel.), *irāk* (<ıraŋ ok) “yeterince uzak” (I/1366, Tel.), *yadāl-* (<yad-a ŋal-) “uzanıp kalmak, yorgun olmak” (III/209, Alt.), *pāt* (<parıp yat) “gidiyor” (IV/1174, Tel.).

2.1.2.1.12. Çekimlenme Sırasında Oluşan /ā/ ve /ē/ Ünlüleri

I) Sonu düz-geniş veya dar-yuvarlak ünlülerle biten isimlere +gA yönelme hâli getirildiğinde iki ünlü arasında kalan /g/ ve /ğ/ ünsüzlerinin sızıcılaşarak erimesiyle /ā/ ve /ē/ ikincil uzun ünlüleri oluşmuştur.

Oļ yes aŋçanı terib aļıp odus arbā (<arbaŋa) *saļıb aļtır* “Onlar bu bakır paraları toplayıp otuz tane at arabasına yüklediler.” (I/632, P.d.V.I. 188,28)

Açınbas bolzoŋ mā (*maŋa*<*maŋa*<*menge*) *per*. “Eğer senin için zor değilse, bunu bana ver.” (I/506, Tel.)

Men ā (<*an+ga*) *yaman etken emes*. “Ben ona kötü bir şey yapmadım.” (I/952, Tel.)

Yarğā (<*yargı+ga*) *aļdırtıp* “Mahkemeye getirtip” (I/421, Tel.)

Üstū erdin teŋerē (<*teŋere+ge*) *yapşıra üstū erdin kadū bıla kaday aļala*. “Üst dudağımı gökyüzüne yapıştırtıp çivi ile çaktığında” (I/1885, P.d.V.I, 38,288).

Yürhē (<*yürgü+ge*) *yürdü*. “O askerde idi, hizmet ediyordu.” (III/607, Tel.)

konusu ekin muadili olan -Ooç(U)/-UUÇU yapısının kökeniyle ilgili açıklamada, ekin -gUçl'dan değil -(I)gçl ekinin geliştiği ihtimalinin kuvvetli olduğu belirtilmiştir (Kasapoğlu Çengel 2017: 146)

II) Sonu /-p/ ile biten fiillere -p zarf-fiil eki getirildiği zaman iki ünlü arasında kalan /-p-/ ünsüzünün sızıcılaşıp erimesiyle /ā/ ve /ē/ ünlüleri oluşmuştur.

Tāp (<taw-i-p<tap-i-p) aıldı. “Buldu.” (I/341, Tel.)

Pis abılıbıla yımjaķ yerdeñ çāp(<çaw-i-p<çap-i-p) aştı salıp yadıbıs. “Biz çapayla toprağı kazarız ve tohumu ekeriz.” (I/583, Tel.)

Pā kiji kılılı kazanın eñdere tēp (<tew-i-p<tep-i-p) iyele, kılızınañ tudūnıp alıp d’üre beret. “Bu insan ayağı ile kulplu kazanı devirdi ve kulpundan tutarak onu alıp kaçtı.” (I/717, P.d.V.I. 152,15).

III) *par-* “gitmek” fiiline -dı görülen geçmiş zaman eki eklendiği zaman /-r/ ünsüzünün düşmesiyle /ā/ ünlüsü oluşmuştur.

Pādı (<pardı) “Gitti.” (IV/1181, Tel.)

Çuğuldap arı pādı (<pardı), çuğuldap meý keldi. “Sinirli oraya gitti ve sinirli bir şekilde buraya geldi.” (III/2170, Alt. Tel.)

IV) Bazı örneklerde ünlüyle biten fiillere -gAn geçmiş zaman ya da sıfat-fiil eki getirildiği zaman hece kaynaşması neticesinde /ā/ ve /ē/ ünlülerinin oluştuğu görülmüştür

Pir ū! tūpāndır (<tog-pa-gan-dır <tog-ma-gan-dır), pir kıs tūpāndır (<tog-pa-gan-dır <tog-ma-gan-dır) “Onların ne oğlu ne de kızı vardı.” (IV/1329, Tel.)

2.1.2.2. /ī/ ve /ĩ/ Ünlüleri

Radloff, /ī/ sesinin Almanca “lieben” kelimesindeki /ie/ sesindeki gibi sonraki /i/ sesinin uzatılması şeklinde söylendiğini belirtmiştir. /ī/ sesi içinse *Abakan lehçelerindeki uzun /ı/ sesi, /ı/ sesinin uzatılması şeklinde değil, bir sonraki sesin uzaması şeklinde telaffuz edilir*, açıklamasını yapmıştır (C I 1960:XI).

/ī/ ünlüsüne OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde çok az rastlanmıştır. Hem ince sıradan hem de kalın sıradan kelimeler genellikle /ī/ ünlülüdür. /ī/ sesinin bu denli çok kullanılmasının nedeni, Eski Türkçe dönemindeki kelimelerin ilk hecelerinin sonundaki ve nadiren de olsa iki ünlü arasındaki /-g-/ ve /-ğ-/ ünsüzlerinin -g->-y-, -ğ->-y- aşamasından sonra erimesine bağlanabilir. Bilindiği üzere /y/ sesinin, ünlüler üzerinde inceltici ve darlaştırıcı bir etkisi vardır. Bu durumda OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde genellikle /y/ ünsüzünün erimesiyle ikincil /ī/ sesinin oluştuğu söylenebilir.

2.1.2.2.1. Hece sonunda /ğ/ (</ğ/, /g/) Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ī/ Ünlüsü

çī (<çığ) “çiğ, pişmemiş” (III/2105, Alt. Tel. Kumd.), *ī I* (<eg-) “eğmek” (I/1407, Tel.), *kī* (<kığ) “pislik, aşağılık, utanç, kötülük, rezalet, alçaklık” (II/1339, Alt. Tel. Leb.).

2.1.2.2.2. İki Ünlü Arasında /ğ/ ve /g/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ī/ ve /ĩ/ Ünlüleri

dīri- (<d’ıgırıl-) “sıkıştırılmak, kıvrılmak” (III/476, Tel.), *ī-* (<egil-) “eğilmek, bükülmek; büzülmek, buruşmak” (I/1474, Tel.), *tīn-* (<tegin-) “dokunmak, değmek” (III/1360, Tel.).

2.1.2.2.3. Hece Sonunda /ŋ/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

İlgi hâli ekinin +nİŋ, +dİŋ, +tİŋ şekillerinde görülen ikincil uzunluktur. Bu uzunluğun oluşumunda, ekin bünyesindeki /-ŋ/ ünsüzünün tamamen erimeden önce yarı ünlüleşerek /-y/'ye dönüşmesinin etkili olduğu düşünülmektedir.

mendī (<mendiŋ) "benim" (IV/2087, Alt. Tel.), *sendī* (<senniŋ) "senin" (IV/456, Tel. Alt.), *slerdī* (<slerdiŋ<sizlerniŋ) "sizin" (IV/856, Tel.)

Pu at kemdī? "Bu at kimin?" (II/1214, Tel.)

2.1.2.2.4. Hece Sonunda -ŋki Ses Grubunun Erimesiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

İlgi hâli eki üzerine +GI aitlik eki geldiği zaman oluşan bir uzunluktur.

Seniŋ kaŋçıŋ meniiden (<meniikiden<meniŋkiden) *artık*. "Senin kaŋçın benimkinden daha iyidir." (I/310, Tel.)

Pu at seni (<seniŋki), *tedī*. "Bu at seninki, dedi." (IV/454, Tel.)

2.1.2.2.5. Hece Sonunda /r/ Ünsüzünün Düşmesiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

Sadece *kir-* fiilinin *-Dir* ettirgenlik ekiyle türetilmiş şekilde tespit edilmiştir.

kādir-I (<kir-dīr-) "girdirmek" (II/1377, Alt. Tel. Leb.)

2.1.2.2.6. Hece Sonunda /y/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

andī (*anday*<*andağ*<*anı teg*) "öyle, böyle" (I/240, Alt. Tel.), *anī* (<*anay*-) "böyle yapmak" (I/233, Tel.), *arī* (<*aray*) "sessiz, yavaş, hafif, dikkatli; zahmetle, zar zor" (I/279, Leb.), *ila-* (<*iyıla*-<*ıgla*-) "ağlamak" (I/1474, Tel.), *ī* II (<*iy*-<*ıd*-) "göndermek" (I/1409, Alt. Tel. Leb.), *kaŋdī* (<*kaŋday*) "hangi, hangisi" (II/125, Alt. Tel.), *kaŋrī* (<*kaŋrıy*) "kasırğa" (II/185, Tel.), *kī* (<*kéd*- ~ *kéy*-) "giymek" (II/1339, Alt. Tel. Leb.), *çī* (<*çiy*-<*çiz*-) "yazmak, keskin bir şeyle oymak" (III/2106, Alt. Tel. Leb.), *pī* (<*bey*<*beg*) "bey, efendi; memur" (IV/1324, Alt. Tel. Leb.), *şīdam* (<*şıydam*) "sırık, çubuk" (IV/1080, Tel. Leb.), *tarī* (<*tariy*<*tariŋ*< Ar. *tārīh*) "süre, belli bir vakit" (III/849, Tel. W.).

2.1.2.2.7. İki Ünlü Arasında /y/, /y/(</d/) Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

kīk (<*kéyik*) "vahşi hayvan" (II/1340, Alt. Tel. Leb.), *kīm* (<*keğim* ~ *keyim*) "giyim" (II/1403, Alt. Tel.), *kīm* (<*kéđin* ~ *kéyin*) "arka, sonra" (II/1344, Alt. Tel. Leb.), *kīs* (<*kiyis*<*kiğiz*) "keçe" (II/1384, Alt. Tel. Leb.), *mīk* (<*mıyık*<*bıdıık*) "bıyık" (IV/2149, Tel.), *pīk* (<*bıyık*<*beğük*) "büyük" (IV/1325, Alt. Tel. Leb.).

Eski Uygur Türkçesinden itibaren görülmeye başlanan ve bir durum zarf-fiil eki olan *-mAyIn* (Eraslan 2012:403), tek şekilli biçimde *-bīn⁷* olarak tespit edilmiştir.

Üydö Çelmeş tiriğ poldı, ölbīn (<*ölmeyin*) *üydö oçardı*. "Çelmeş evdeydi, ölmeden (evvel) evde oturuyordu." (I/1135, P.d.V.I, 282,115)

Ülgönüñ üç kızı ot kabızar poļoļbīn (<*pola almayın*) *yat*. "Ülgen'in üç kızı da ateş yakamıyorlardı." (I/1096, Tub., P.d.V.I, 262)

2.1.2.2.8. Birleşik Kelimelerde Oluşan /i/ ve /i/ Ünlüleri

pī (<*pıyıl*<*bıyıl<bu yıl) "bu yıl" (IV/1337, Alt. Leb.), *sariğ* (<*sarı yığ*<*sarığ yağ*) "tere yağı" (IV/322, Leb.).

⁷ -bīn ekine Çağdaş Altay Türkçesi gramerlerinde rastlanmamıştır. Ancak bu ekin, Hakas Türkçesinde *-bin--min*, *-pin* şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Arikoğlu 1996: 132).

2.1.2.2.9. Çekimlenme Sırasında Ünlü Çatışması Sebebiyle Oluşan /i/ Ünlüsü

Ünlü çatışması, ünlüyle biten bir kelimenin son sesiyle ünlüyle başlayan bir kelimenin ön sesinin yan yana gelmesiyle oluşan ses olayıdır (Korkmaz 2017: 239). OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde, ünlü ile biten fiillere geniş/gelecek zaman eki veya sıfat-fiil işlevinde kullanılan *-Ir eki* veya ondan türeyen *-Irda zarf-fiil* eki getirildiği zaman geçici /i/ ünlüsünün oluştuğu tespit edilmiştir.

Paş koydı alığına kersik: 'Sen ondaylirsın (<ondayla-ır-sın)!' tēni. "O zaman akıllı, aptalın önünde boyun eğerek "Sadece sen bu zor durumdan kurtulabilirsin!" dedi. (I/1032, P.d.V.I, 286,113)

Yerhe salzam kırt yır (<yi-ir). "Eğer ben onu yere koyarsam onu kırtlar (tırtıl, kırtçuk) yer." (IV/344, Alt.)

Sayağ yürhen tayağ yır (<yi-ir). "Gammazı sopayla döverler. (atasözü)" (IV/289, Tel. Kumd.)

Yıştağı yatқан kijiler kırsak pıjırganda, kırsak yırde (<yi-irde) kıldarın yunbas. "Ormanlı dağlarda yaşayan insanlar yemek yaparken ve yerken ellerini yıkamazlar." (III/544, Alt. Tel.)

İçken ajiñ aş polzın! İçer yırñ (<yi-ir+iñ) köp polzın! "Yediğin yemek, yemek olsun, her daim yiyecek ve içecek olsun!" (I/1514, Tel.)

2.1.2.3. /ō/ ve /ö/ Ünlüleri

Radloff, Türk lehçelerindeki /ō/ sesinin Fransızca "or; mort" kelimelerindeki /o/ sesi gibi telaffuz edildiğini, /ö/ sesinin ise Fransızca "heure" kelimesindeki /eu/ sesine benzer bir şekilde söylendiğini belirtmiştir (C I 1960: X, XI).

2.1.2.3.1. İki Ünlü Arasında /b/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ō/ Ünlüsü

ōl (<*awıl<abıl) "çapa" (I/1080, Leb.), *ōrtı* (<*awırtı<obırtı) "bir çeşit bira" (I/1072, Tel.), *tōrgı* (<*tawırğa<tabırğa) "misk geyiği" (III/1185, Tel. Kumd. Leb. Alt.).

2.1.2.3.2. İki Ünlü Arasında /g/(>/ğ/) ve /ğ/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ō/ ve /ö/ Ünlüleri

çōnoğ (<*çowonoğ<çoğonoğ) "ayakkabı topuğu" (III/2018, Tel.), *çōrcı* (<*çowurçı<çoğurçı) "düdük çalan" (III/2021, Tel. Kumd.), *kolbō* (<*kolbowo<kolboğa) "yanında, bitişik" (II/603, Alt.), *ō* (<*awu<ağu) "zehir" (I/968, Leb.), *ōl* II (<*owul<oğul) "oğul" (I/1080, Leb. Tub.), *pōk* (<*powōk<pogōk<boğuk) "kuş kursağı, Adem elması, guatr (insanlarda)" (IV/1264, Leb.), *pōs* (<*bowus<boğuz) "gebe hayvan" (IV/1288, Alt. Tel. Leb.), *sōk* I (<*sowuk<soğuk) "soğuk" (IV/518, Alt. Tel. Leb.), *şōr* (<*şowor<şoğor) "düdük" (IV/1027, Tel. Kumd.), *çōrlo-* (<*şowurla<çoğurla<çoğurla-) "düdük çalmak" (III/2020, Tel.), *ōy* (<öhey<ögey) "üvey" (I/1173, Tel. Alt.), *tōl-* (<töhül<tögül<tökül-) "dökülmek" (III/1260, Alt.), *tōrōn* (<töröhön<törögön) "akraba" (III/1253, Leb.), *çōdök* (<çöhödök<çögödök) "diz çökme" (III/2045, Alt.).

2.1.2.3.3. Hece Sonunda /g/ ve /ğ/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ō/ ve /ö/ Ünlüleri

pōrop (<*powreb<Rus. pogreb) "mahzen, kiler" (IV/1270, Tel.), *pōrek* (<*bōwrek<bögreg) "böbrek" (IV/1301, Alt.).

2.1.2.3.4. İki Ünlü Arasında /ŋ/ Ünsüzünün /-y-/ye Dönüşüp Erimesiyle Oluşan /ō/ ve /ō̄/ Ünlüleri

kōs II (<*koyıs<koŋıs) “böcek” (II/623, Tub. Tel.), *mōs* (<*moyus<moŋus) “1. güçlü, yiğit, cesur, becerikli, 2. kahraman, savaşçı, 3. sinirli, öfkeli” (IV/2128, Alt.), *tōy* (<*tüyöy<tüŋöy<tüney) “çift, birbirine uygun eşyaların çifti” (III/1241, Töl.), *ōç* (<*öyüç<öŋüç) “nefes borusu” (I/1285, Tel. Alt. Leb.), *sōk* (<*süyük<süŋük) “kemik, soy” (IV/571, Tel. Alt. Leb.).

2.1.2.3.5. Hece Sonunda /p/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ō/ Ünlüsü

ō- (<*ow-<op-) “içine çekmek” (I/967, Tel. W.).

2.1.2.3.6. Hece Sonunda /r/ Ünsüzünün Düşmesiyle Oluşan /ō/ Ünlüsü

kōkuncaḳ (<korḳuncaḳ) “korkak” (II/510, Leb.).

2.1.2.3.7. İki Ünlü Arasında /v/ (< /b/) Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ō/ ve /ō̄/ Ünlüleri

kōk (<kavık<*ḳabıḳ) “idrar torbası, mesane” (II/508, Leb.), *tō* (< tevey<*tebe) “deve” (III/1241, Alt. Tel. Leb.).

2.1.2.3.8. Hece Sonunda /v/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ō/ Ünlüsü

ḳō- (<kov-) “takip etmek, kovalamak, peşinden gitmek” (II/499, Tub. Leb. Tel.).

2.1.2.3.9. İki Ünlü Arasında /y/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ō̄/ Ünlüsü

d'ōl- (<yöyül-) “ayrılmak, bölünmek” (III/450, Tel.).

2.1.2.3.10. Çekimlenme Sırasında Oluşan /ō/ ve /ō̄/ Ünlüleri

Geniş yuvarlak ünlüyle biten isimlere +gA yönelme hâli eki (dudak uyumuna dâhil olduktan sonra) getirildiğinde geçici /ō/ ve /ō̄/ ünlüleri oluşmuştur.

Olyō (*olyō+gō*) *tüştü* “O rehin düştü” (I/1088, Alt. Tel.)

Soḳḳordı soḳḳor yedİNze ekkizİ-bİle orō (<*oro+gō*) *tüjer*. “Kör köre eşlik ederse ikisi de çukura düşer (atasözü).” (IV/523, Alt. Tel.)

Örō (<*örō+gō*) *ḳaradı*. “O yukarı baktı.” (I/1220, Tel.)

2.1.2.4. /ū/ ve /ū̄/ Ünlüleri

Radloff, /ū/ ünlüsünün, Almanca “Tuch, Buch” kelimelerindeki /u/ gibi; /ū̄/ sesinin ise yine Almanca “Bücher, Tücher” kelimelerindeki /ü/ gibi telaffuz edildiğini belirtmiştir (C I 1960: XII).

Eski Türkçe döneminde hece ve kelime sonunda bulunan /g/ ve /ğ/ ünsüzleri OSTN'de Güney Altay ağızlarında sızıcılaşarak /w/ çift dudak ünsüzüne dönüşüp erimiştir⁸. Bu erime sürecinde /w/ ünsüzünün çevresindeki ünlüleri yuvarlaklaştırıp onlarla kaynaşmasıyla /ū/ ve /ū̄/ ünlüleri oluşmuştur. Bu ünlüler OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde en çok görülen ikincil uzunluklardır. Eski Türkçe döneminde ve daha sonraki dönemlerde çok işlek kullanılan *-(X)g fiilden isim yapma* ve *+lXg isimden sıfat yapma* eklerinin sonunda /-g/ ünsüzünün olması, söz konusu uzun ünlülerin Altayca Türkçesinde çok yaygın olmasının en önemli nedenidir.

⁸ /g/ ünsüzü OSTN'deki Kuzey Altay ağızlarında kelime ve hece sonlarında sızıcılaşarak /ğ/ ünsüzüne dönüşmüştür.

2.1.2.4.1. İki Ünlü Arasında /b/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ü/ Ünlüsü

kū I (<*kuwa<kuba) “1. rengi solmuş, sarımsı, devetüyü rengi, solgun, 2. kurumuş ağaç” (II/882, Alt. Tel.), *kūl-* (<*kuwul<kubul-) “dönüşmek” (II/967, Tel.).

2.1.2.4.2. Hece sonunda /g/ ve /ğ/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ü/ ve /û/ Ünlüleri

abraḷū (<*abralıw<abralıg) “arabalı” (I/633, Alt. Tel.), *aḷmandū* (<*almanlıw<*almanlıg) “vergi ödeyen” (I/437, Alt.), *açū* (<*açıw<açıg) “1. ekşimiş, acı, tuzlu; 2. acı keder” (I/511, Alt. Tel.), *ağastū* (<*ağaçlıw<ağaçlıg) “ağaçlı” (I/154, Alt. Tel.), *aḷsū* (<*aḷsıw<*aḷsıg) “beyazımsı, cins (atın göz, deri ve tüy rengi)” (I/127, Alt.), *aḷtanū* (<*aḷalanıw<aḷalanıg) “aḷlanma, beraat” (I/116, Tel.), *aḷū* (<*alıw<aalıg) “aptal” (I/387, Tel.), *arū* (<*arıw<arıg) “temiz, kutsal” (I/282, Alt. Tel.), *aydū* (<*aytıw<aytıg) “konuşma” (I/56, Tel. Alt.), *ayū* (<*ayıw<ayıg) “ay” (I/223, Alt. Tel. Leb.), *çaştū* (<*saçlıw<saçlıg) “saçlı” (III/1914, Alt. Tel.), *çū II* (<*çuw<çoğ ~ çuğ) “çocuk bezi, kundak” (III/2164, Tel.), *pū-* (<*bow<boğ-) “boğmak” (IV/1360, Alt. Tel.), *pūday* (<*buwday<buğday) “buğday” (IV/1382, Alt. Tel. Leb.), *sūri II* (<*sawrı<sağrı) “sağrı, atın kuyruğunun başladığı yer” (IV/769, Tel.), *sū* (<saw<sağ) “1. sağlıklı, 2. ayık” (IV/747, Alt. Tel.), *tū* (<taw<tağ) “dağ” (III/1421, Alt. Tel.), *ū* (<*aw<ağ) “ağ” (I/1591, Tel.), *çemettū* (<*çemetliw<*çemetlig) “veremli” (III/2002, Tel.), *çerū* (<*çerıw<çerıg) “ordu, asker” (III/1968, Alt. Tel.), *ūredū* (<*öwredıw<öğretıg) “eğitim, öğretim” (I/1830, Tel.), *pū* (<*baw<bağ) “bağ, ip” (IV/1360, Alt. Tel.), *ū-* (*üw<üg<ük-) “yığmak, biriktirmek” (I/1798, Alt. Tel.), *ıraksū* (<*ıraksıw<*ıraksıg) “yeterince uzak” (I/1366, Tel.), *d’ajılzū* (<*yaşılısw<*yaşılısg) “yeşilimsi” (III/257, Alt.).

2.1.2.4.3. İki Ünlü Arasında /ğ/ ve /g/ Ünsüzlerinin Erimesiyle Oluşan /ü/ ve /û/ Ünlüleri

kamçū (<*kamçıwıw<kamçıgu) “kangren” (II/495, Tel.), *kuḷūr* (<*kuluwıw<kuluğur) “küfür, sövme” (II/981, Alt.), *kurū* (<*kırawıw<kırağı) “kırağı” (II/927, Alt. Tel.), *pozū* (<*buzawıw<buzagu) “buzagu” (IV/1294, Tel. Alt. Kumd.), *pūr* (<*bawır<bağır) “karaciğer” (IV/1365, Alt. Tel.), *sūn* (<*sıwın<sıgın) “sığın, erkek maral” (IV/762, Alt.), *taştūş* (<*taştawıw<*taştaguç) “sapan” (III/944, Tel.), *tūs* (<*tıwız<tıgız) “tıkız, yoğun, sıkı” (III/1499, Tel.), *ūl* (<*owul<oğul) “oğul” (I/1674, Alt. Tel.), *ūr I* (<*awır<ağır) “ağır” (I/1647, Alt. Tel.), *ūs* (<*awız<ağız) “ağız” (I/1741, Tel. Alt.), *yū-* (<*yawıw<yağıw) “yaklaşmak” (III/535, Tel. Kumd.), *ekkū* (<*ekkiḷü<ekki+egü) “ikisi” (I/683, Alt. Tel.), *pejū* (<*beşehü<bêşegü) “beşin tamamı” (IV/1260, Tel.), *tūn* (<*tühün<tügün) “düğüm” (III/1548, Alt. Tel. Leb.), *ūr* (<*öhür<ögür) “sürü” (I/1824, Tel. Alt.), *kū III* (<*kuwıw<kuğıw) “kuğıw” (II/883, Alt. Tel. Leb.), *ū* (<*awıw<ağıw) “zehir” (I/1591, Tel. Alt.), *çulçı* (<*çuwulçı<çuğulçı<çuḷulçı) “kavgacı” (III/2179, Alt.), *orū* (<*orowıw<oroğıw) “1. sarma, 2. çocuk bezi, kundak” (I/1057, Tel. Alt.).

2.1.2.4.4. İki Ünlü Arasında /ŋ/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ü/ Ünlüsü

mūs (<*müyüz<müñüz<buynuz) “boynuz” (IV/2225, Alt. Tel. Leb.), *tūr* (<*tüyür<tüñür) “şaman tefi” (III/1555, Leb. Kumd.).

2.1.2.4.5. Hece Sonunda /v/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ü/ Ünlüsü

çū I (<çab ~ çav) “söylenti, haber” (III/2164, Tel.), *kū-* (<kov-) “takip etmek, birilerinin peşinden koşmak, birilerinin peşinden gitmek” (II/883, Alt. Tel.), *kū II* (<kav)

“kav” (II/883, Alt. Tel.), *ūja-* (<uvşa-<*uwşa-) “el ile bastırmak, yoğurmak, ovmak, ovuşturmak” (I/1779, Alt.), *sūluk* (<suvluk) “atın ağzına takılan gem” (IV/776, Tel. Alt.).

2.1.2.4.6. İki Ünlü Arasında /v/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ū/ Ünlüsü

kūk (<kavuk) “kabarcık; mesane, idrar torbası” (II/896, Tel.), *ūş-* (<uvuş-) “ovuşturmak” (I/1772, Tel.), *ūş II* (<avuç) “avuç” (I/1772, Alt. Tel.), *ūt-* (<avıt-) “çocuğu sallamak, sakinleştirmek” (I/1702, Tel.).

2.1.2.4.7. Hece Sonunda /y/ Ünsüzünün Erimesiyle Oluşan /ū/ Ünlüsü

çöçū (<çöçöy) “bardak, kupa” (III/2045, Alt. Tel.).

2.1.2.4.8. Kelime Birleşmelerinde Ünlü Çatışması ve Hece Kaynaşmasıyla Oluşan /ū/ ve /ū̄/ Ünlüleri

ayrūş (<ayrı ūş<ayrı ağaç) “yaba, dirgen” (I/31, Alt.), *paşkūn* (<paşkı kün) “dünden önceki gün” (IV/1203, Alt. Leb.), *pirzūn* (<pirzi kün) “yarından sonraki gün” (IV/1335, Leb.).

2.1.2.5. Uzun Ünlülü Ekler

2.1.2.5.1. -çāk ~ -çēk ~ çōk ~ -çōk

Bu ek, ses ve şekil özellikleri açısından büyük benzerlik gösteren Çağdaş Altay Türkçesinde ve Kırgız Türkçesinde hem normal süreli hem de uzun ünlüdür (Direnkova 1940: 56; Kasapoğlu Çengel 2017: 137). Kırgız Türkçesindeki uzunluklarla ilgili olarak fiillerden aşırılık ifade eden sıfatlar yaptığı zaman vurgudan dolayı ekin ünlüsünün uzadığı belirtilmiştir (Kasapoğlu Çengel 2017: 137).

açınçāk (<açın-çāk) “merhametli, acıyan” (I/507, Alt.), *d'alınçāk* (<d'alın-çāk) “yalvaran, isteyen” (III/168, Tel.), *kōñülçēk* (<kōñül-çēk) “kolayca karıştırılabilen, karıştırılmış, biraz üzgün kişi, kara kara düşünmeyi seven” (II/1239, Tel.), *kūnçēk* (<kūn-çēk) “kıskanç, çekemeyen” (II/1446, Tel.), *küymelçēk* (<küymel-çēk) “tereddüt eden, kararsız, kafası karışık” (II/1422, Tel.), *korlonçōk* (<korlon-çōk) “kibirli, gururlu” (II/575, Tel.), *oylonçōk* (<oylon-çōk) “çabuk anlayan” (I/982, Tel.), *kübürençēk ~ kübürönçōk* (<kübüren-çēk) “homurdanan, isteksiz” (II/1520, Tel.).

2.1.2.5.2. -çān, -çēn

-çāk ~ -çēk ~ çōk ~ -çōk eki gibi fiilden sıfat yapan *-çān ~ -çēn* eki Çağdaş Altay Türkçesinde *-çān ~ -çēn ~ -çāñ ~ -çēñ ~ -čan ~ -çen* şeklinde (Direnkova 1940: 57; Simpson 1955: 9) hem uzun hem de normal süreli ünlüdür. Bu ekin, işlev ve ses özellikleri açısından *-çāk ~ -çēk ~ çōk ~ -çōk* ekine benzemesi dolayısıyla bünyesindeki uzunluk vurguya bağlanabilir.

orolišçān (<oroliš-čan) “dolandırıcı” (I/1054, Tel.), *kaçaşçān* (<kaçaş-čan) “inadına bir şey yapmayı, birilerini üzmeyi seven insan” (II/337, Tel.), *uruşçān* (<uruş-čan) “kavgacı, dövüşçü, tartışmacı, kabadayı vb.” (I/1665, Tel. Kumd.), *uyalçān* (<uyal-čan) “utanan, çabuk utanan insan, utangaç” (I/1631, Tel.), *erikçēn* (<erik-çēn) “sıkıcı, can sıkıcı, tiksindirici, keyifsiz” (I/765, Tel.), *kerişçēn* (<keriş-çēn) “kavgacı” (II/1097, Tel.), *kıyışçān* (<kıyış-čan) “itaat etmeyen, söz dinlemeyen, karşı gelen, kaba” (II/723, Alt. Tel. Leb. Kumd.).

+çān ~ +çēn eki aşağıdaki örneklerde fiilden değil isimden sıfat yapmaktadır. Bu ek, Kırgız Türkçesinde de normal süreli ünlülü olarak aynı işlevde kullanılmaktadır

(Kasapoğlu Çengel 2017: 107). Yine bu örneklerdeki uzunluklarda vurgunun etkisi görülmektedir.

kajıqçān (<kajıq+çān) “kalın aşık kemikleri olan” (II/400, Tel.), *tomuqçān* (<tomuq+çān) “diz kapağı olan” (III/1238, Tel.), *künekçēn* (<künek+çēn) “sadece gömlek giyen, gömleği olan” (II/1439, Tel.).

2.1.2.5.3. -Gāk ~ -Gēk eki

Fiilden isim yapan bir ek olan -Gāk ~ -Gēk eki, Çağdaş Altay Türkçesinde ve ağızlarında normal süreli ünlüdür. Ekin OSTN’de uzun ünlülü olmasının nedeninin vurgu olduğu düşünülmektedir.

ağılgāk (<ağıl-ğāk) “akışkan” (I/165, Tel.), *kuđurgāk* (<kuğur-ğāk) “kudurma, delilik, öfke” (II/1004, Tel.), *çeçerkēk* (<çeçerke-gek) “güzel sözlerle övünmeyi seven” (III/1989, Tel.), *talğāk* “epilepsi hastalığı, sara” (III/891, Tel.), *tunğāk* (<tun-ğāk) “kapalı” (III/1441, Alt. Tel.), *karışkāk* (<karış-ğāk) “içeriye doğru eğilmiş diş” (II/181, Tel.), *kađalğāk* (<kağal-ğāk) “diken, böcek iğnesi” (II/315, Tel. Leb.).

2.1.2.6. Uzun Ünlülü Edatlar

2.1.2.6.1. dā ~ dē ~ tā ~ tē ~ dō ~ dō̄ ~ tō ~ tō̄

Türkiye Türkçesindeki da/de bağlama edatı, OSTN’de Altay Türkçesine ait cümlelerde hep *dā ~ dē ~ tā ~ tē ~ dō ~ dō̄ ~ tō ~ tō̄* şeklinde uzun ünlülü olarak kaydedilmiştir. Bu edat Çağdaş Altay Türkçesinde normal süreli olarak kullanılmaktadır (Direnkova 1940: 221; Güner Dilek 2015: 402).

OSTN’de bu edatın yazımında bir birlik yoktur. Bazen kendinden önceki kelimedenden ayrı, bazen birleşik yazılmış, bazen de kendinden önceki kelimeyle arasına “-” işareti konmuştur.

Pu yıldar ertkinçe açūğa dā çıdadım, tattū dā yidim. “Bu yıllar geçtikçe ben ne acılar ne iyilikler yaşadım.” (I/511, Tel.)

Kemdē połzo “Kim olursa olsun.” (II/1202, Alt.)

Telegej-dē kelze. “Belki de gelir.” (III/1082, Tel.)

Uļu pī raq połzo-dō piz anıη alkanında-bīs. “İmparator bizden uzakta olsa da, biz yine onun himayesindeyiz.” (IV/1324, Alt. Tel.)

Ūrlap yatқан kijinī kōrzōdō aypas. “Kimin çaldığını (hırsızlık) görse de, bunu söylemez!” (III/763, Alt.)

2.1.3. Kısa Ünlüler

Kısa ünlüler, normal süreli ünlülere göre biraz daha hızlı ve zayıf telaffuz edilen ünlülerdir. OSTN’de Altay Türkçesi ve ağızlarına ait kelimelerde ve örnek cümlelerde sadece /i/, /u/, /ü/ ünlülerinin kısa şekilleri (/i/, /u/, /ü/) tespit edilmiştir. Radloff, bu ünlülerin hızlı ve hafif telaffuz edildiğini belirtmiştir (C I 1960: X).

OSTN’de /i/ ve /ü/ ünlüleri için ayrı ayrı işaret (ÿ, ŷ) kullanılmasına rağmen /i/ ve /i/ ünlülerinin kısa şekilleri için tek bir işaret (İ) tercih edilmiştir. Üstelik “İ” işaretinin karşıladığı ses değeri için herhangi bir açıklama yapılmamış, sadece sesin bünyesinde düşen bir /i/ sesinin varlığından bahsedilmiştir. Radloff, daha önceki yıllarda (1866) Altay Türklerinin sözlü kültür ürünlerini yayımladığı eserinde (Proben I. Cilt) “İ” işaretinin /i/

ve /i/ arasında kısa bir sesi karşıladığını belirtmiştir⁹ (1866: XVIII). Yine aynı eserde “ÿ” (/ÿ/) işaretinin /ı/-/u/ arası bir sesi, “ÿ” (/ÿ/) işaretinin ise /i/-/ü/ arası bir sesi karşıladığını belirtmiştir (1866: XIX, XXI).

Kısa ünlülerin, Türkçenin genel kaidesine uygun olarak daha çok vurgusuz orta hecede görülmesi beklenirdi. Ancak OSTN'deki Altay Türkçesinde tespit edilen kısa ünlülerin, kesin bir kurala bağlanmadan ilk hece haricindeki hecelerde bulunduğu görülmüştür. Kelime kök ve gövdelerinde, eklerde ve yardımcı ünlülerde genel olarak kullanılmıştır. Bir kelimedede en fazla üç kısa ünlünün kullanılabilirdiği tespit edilmiştir. Belirli dar ünlülü eklerin veya kelimelerin kısa ünlülü olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü bir ek hem normal süreli hem kısa süreli şekliyle yazılmıştır. Yine aynı şekilde bir kelimenin kısa ve normal olmak üzere ikili şekilleri de kullanılmıştır. Kısa ünlüler arasında en çok kısa /i/ (/ÿ/) ünlüsü kullanılmıştır. Kısa /i/'yi kullanım oranı olarak sırasıyla kısa /ü/ (/ÿ/) ve kısa /u/ (/ÿ/) takip etmektedir.

OSTN'de kısa ünlüler, bir ayırım olmaksızın hem Güney hem de Kuzey Altay ağızlarında görülmektedir. Çağdaş Altay Türkçesi ağızlarında ise sadece /ı/, /i/ ve /o/ ünlülerinin kısa şekilleri tespit edilmiş ve özellikle Kuzey Altay ağızlarında yoğunlaştığı belirtilmiştir (Güner Dilek 2015: 110,112).

2.1.3.1. /i/ Ünlüsünün Kullanıldığı Örnekler

Madde başı olan örnekler: *çedirhen* “iğrenen, tiksinen” (III/1986, Tel.), *çedirke* “tikinti, iğrenme” (III/1986, Tel.), *çehelhı* “büyük çekirge” (III/1958, Tel.), *çehertkiş* “çekirge” (III/1957, Tel. Kumd.); *çekçil* “1. çevik, kıvrak, 2. düzenli, tutumlu” (III/1955, Tel.), *çibilçik* “herhangi bir kuş” (III/2155, Kumd.), *çimekçin* “hizmetçi kadın” (III/2158, Kumd.), *çimhirik* “sümük” (III/2160, Tel.), *çiyış* “kibrit, küçük kazık” (III/2119, Tel.), *çizineç* “şüpheli” (III/2149, Tel.), *çzinimdü* “şüpheli” (III/2149, Tel.), *çübirek* “paçavra, bez parçası” (III/2203, Kumd.), *d'edik-* “yeterli olmak” (III/372, Tel.), *d'edinış-* “birbirinin elinden tutmak, götürmek, birlikte ele ele tutunmak” (III/372, Tel.), *d'eksinç* “tikinti, nefret” (III/320, Tel.), *d'elbın-* “yelpaze vb. ile serinlemek” (III/358, Tel.), *d'elbirek* “rüzgârda savrulan, sallanan” (III/358, Tel.), *yeldir-* “yeldirmek, koşturmak, tırıs gitmeye zorlamak” (III/355, Alt. Tel.), *d'elişçi* “tırısa alıştırılmış at” (III/350, Tel.), *d'emheç* “bıktıran, can sıkı, yapışan, ilişen kişi” (III/394, Tel.), *d'etim* “ulaşma, başarı” (III/363, Tel.), *d'üreksı-* “bir şeyi önceden hissetmek, içine doğmak” (III/602, Tel.), *d'üzündeştir-* “eşleştirmek, benzetmek” (III/620, Tel.).

Cümle içindeki örnekler:

Kazandağı etti çarıp aldı. “O eti tencereden çıkardı.” (III/1861, Alt.)

At kıstıñ yanına kelip çödöp perdı. “At, genç kıza yaklaştı ve dizleri üstüne çöktü.” (III/2045, Alt.)

Uydü, maldı, akçanı onço ölen kō edip saıaı! Pu yanıs paıabıstı poro kuçuyak edip saıaı. “Hayvanlarımızı ve paralarımızı hepsini kül ve ota dönüştürelim, Bu tek kızımızı ise boz kuşa dönüştürelim!” (I/835, P.d.V.I. 49,669)

Pık tūdı yabıs edip, tereñ sūdı tayğıs edip “Büyük dağları alçaltıp, derin denizleri çok sığlaştırdı” (I/835, Tel.)

⁹ Tatar Türkçesi üzerine alan tecrübesine sahip olan Mustafa Toker, OSTN'deki Tatar Türkçesinde de kullanılan “ÿ” işaretinin /ı/-/i/ arası kısa bir sesi karşıladığını belirtmiştir (2003: 31).

Ūzına kirgeni p̄yarlayr ol emes, ūzunañ çıkkanı kijini p̄yarlayr. “Ağza giren değil, ağızdan çıkan insanı rezil eder.” (IV/1326, Tel.)

Öygunip kelir “O uyanacak.” (II/1109, Tel.)

Sanāzi kirış çığış polıp yat. “O şaşkınlık içerisindedir.” (IV/297, Tel.)

Çaçkan aştıñ yamğırğa tını kirip yat. “Tahıl yağmurun yağması ile canlandı.” (III/1312, Tel.)

Pis yısta turğan kişibis, abıl-bılan kırā çap yadırıs. “Biz, ormanda yaşayan insanlar toprağı çapayla işleriz.” (I/627, Alt.)

2.1.3.2. /ü/ Ünlüsünün Kullanıldığı Örnekler

Madde başı olan örnekler: *çūdūr-* “balık tutturmak” (III/2180, Tub.), *çuķulcū* “küfretmeyi seven” (III/2168, Leb.), *d’ülüt-* “toplamak, bir araya getirmek, toplatmak” (III/556, Tel.), *d’umüstūr-* “gözleri kapattırmak” (III/581, Tel.), *d’unğüş* “elde yıkama” (III/545, Tel.), *ķubuksū-~ ķubuksūra-* “eğlenceli olmak, mutlu olmak, sevinmek” (II/1037, Alt. Tel.), *ķubūl-* “dönüşmek, görünüşünü değiştirmek” (II/1038, Tel. Leb.), *ķunuķtūr-* “bitkin düşürmek, hâlsizleştirmek, üzme” (II/912, Tel.), *oduzünçi* “otuzuncu” (I/1133, Tel.), *otturğüş* “oturak, bank, sandalye” (I/1119, Tel. Kumd. Leb.), *purungū* “önceki” (IV/1366, Leb.), *susķū* “kepçe” (IV/784, Kumd. Alt. Tel.), *toğuzünç* “dokuzuncu” (III/1165, Alt. Tel.).

Cümle içindeki örnekler:

Ūlüm kiji alğan. “Oğlum evlendi.” (I/341, Tel.)

Tudüp aldım. “Kendim için yakaladım.” (I/341, Tel.)

Ançañdı uğüzüp turğanda ne unçukpaysın? “Senden bu kadar şikâyet ederken, sen neden susuyorsun?” (I/241, Alt.)

Yayğıda pis araktap yürüp turūbıs. “Yazın biz votka içerek zaman geçiriyoruz.” (I/250, Tel.)

Aydın kızı! toľünü “Dolunaydan önceki gün” (I/3, Alt. Tel.)

Yügürüp, uçügüp parıp keldi. “O koşarak, uçarak geldi.” (II/1109, Tel.)

Talçılap korboľop turzün! “O söğüt gibi sürgünlerini çıkarın!” (II/578, Tel.)

ķız bu kijini ķoynūna kirğizdi. “Genç kız bu insanı kucağına aldı.” (II/504, Alt.)

ķudaydın ķulūbın! “Allah’ın kuluyum!” (II/965, Tel.)

2.1.3.3. /ü/ Ünlüsünün Kullanıldığı Örnekler

Madde başı olan örnekler: *ködürülüş-* “birlikte kalkmak” (II/1286, Alt. Tel. Leb.), *kölötkülö-* “gölgelemek” (II/1272, Alt.), *körħüstūr-* “göstertmek” (II/1263, Tel.), *körūmzülū* “müthiş, güzel” (II/1259, Tel. Alt.), *közülük* “gözlük” (II/1303, Alt. Tel.), *köpşū-* “su altında buz oluşmak” (II/1315, Tel.), *kücūncilik* “zor, zahmetli” (II/1499, Leb.), *ķulğū* “gülüş, kahkaha” (II/1474, Leb.), *ķüşsūn-* “bir şeyi kendin için ağır zannetmek, güçsünmek” (II/1513, Tel.), *ķüzūntülū* “düzensiz, darmadağın, dağınık, karışık” (II/1509, Tel.), *öskūr-* “büyütmek, terbiye etmek, yetiştirmek” (I/1295, Tel.), *ösküzüre-* “öksüzlükten dolayı acı çekmek” (I/1295, Tel.), *sümölönüş-* “söz birliği yapmak, istişare etmek” (IV/854, Alt.).

Cümle içindeki örnekler:

ķızı! yüzü ağardı. “Onun kırmızı yüzü soldu.” (I/145, Alt.)

Özün aqtattı. “Kendini aklattı, beraat ettirdi.” (I/119, Tel. Leb.)

Alıp yürsün. “Bırak götürsün.” (I/341, Tel.)

Añ cürdüm. "Av kuşunu takip ettim." (I/182, Alt.)

Kıs künü-bile çalıp yatқан, kıs ayı-bıla çalıp yatқан. "Genç kız ay ve güneş gibi parladı." (III/1880, Alt. Tel.)

Kişi sōkko çarçadı, sōkko çarçap ölüp-tür. "Soğukta güçsüzleşen adam öldü." (III/1869, Tel.)

Teñiz çaybaılıp túbü körüner. "Deniz dalgaları dibi görünecek." (III/1830, Alt. Tel.)

Köksün çemettü polzın! "Göğsün verem olsun! (beddua)" (III/2002, Tel.)

Küçün çıdabaza öl! "Eğer gücün yetmiyorsa, öl!" (III/2091, Tel.)

E ülüm uk sözümdü. "Ey Oğlum, sözlerime kulak ver!" (I/653, Tel.)

til yügürügü "dil sürçmesi" (III/1379, Tel.)

2.1.4. İkiz Ünlüler

İkiz ünlüler, iki ayrı ünlünün aynı nefes baskısı altında telaffuz edilmesiyle oluşur (Üçok 1951: 91). Türkçenin fonetik eğilimlerine göre ikiz ünlüler, ikincil uzun ünlülerin ilk safhasını oluşturur (Yalçın 2011: 1598). OSTN'deki Altay Türkçesine ait az sayıda örnekte iki ünlü arasında /b/, /g/, /ŋ/ ünsüzlerinin erimesiyle oluşan ikiz ünlüler tespit edilmiştir. Radloff, OSTN'de hece ve kelime sonunda /y/ sesini hep /i/ ünlüsüyle yazmıştır. Bu çalışmada söz konusu /i/'ler, /y/ işaretiyle, -y'i değerinde bir ses olarak alındığından böyle kullanımlar ikiz ünlü olarak değerlendirilmemiştir.

2.1.4.1. Yükselen İkiz Ünlüler

suak (<*suw+ak<*sub+ağ) "arazileri sulamak için kullanılan kanal" (IV/747, Tel. W.), *kuakqay* (<*kuwaqay<qubaqay) "kıpkırmızı" (II/884, Tel.), *kuakqaylan-* (<*kuwaqay<qubaqay+lan-) "kıpkırmızı olmak" (II/884, Tel.), *tuaylunça* (<?) "gücü yettiği kadar, olduğu kadar, mümkün olduğu sürece" (III/1422, Tel. W.), *uak* (<ubak) "dulavrat otu" (I/1591, Tel. Kumd.), *ualağ* (<qubalak) "açık mavi" (I/1591, Kumd.), *örgüö* (<Moğ. örgüge) "saray, kahramanın çadırı" (I/1230, Tub.).

Ölgön süök (<sünük) "ölenlerin kemikleri" (I/1243, Alt.)

2.1.4.2. Alçalan İkiz Ünlüler

auçı (<awçı<agçı) "1. avcı. 2. örümcek" (I/81, Kumd.), *karauł* (<karawul<karağul) "bekçi, muhafız" (II/146, Tel.), *sağauılan-* (<*sağawlan-<*sağaglan) "kekelemek" (IV/261, Tub.), *eü'eş* (<eñüheş<egbegeç) "yüzük" (I/671, Tel.), *yaur* (<*yawır<yağır) "yağır, atın sırtındaki sıyrık" (III/17, Tub.).

2.1.5. Ünlü Uyumları

2.1.5.1. Kalınlık-İncelik Uyumu

Türkçenin en karakteristik dil benzeşmesi olayı olan (Gülsevin, 2002: 21) kalınlık-incecik uyumu (artlık-önlük uyumu, damak uyumu, büyük ünlü uyumu) bir kelimedeki kalın ünlülü heceyi kalın ünlülü hecelerin ve ince ünlülü heceyi de yine ince ünlülü hecelerin takip etmesi esasına dayanır. OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimeler genel olarak kalınlık-incecik uyumuna uymaktadır. Ancak bazı eklerin çeşitli ses olayları sebebiyle kalınlık-incecik açısından tek şekilli hâle gelmesi nedeniyle uyum dışı örnekler oluşmuştur.

2.1.5.1.1. Kalınlık Uyumunun Olduğu Örnekler

abağkaylū “evlenmiş, eşi olan” (I/622, Alt. Tel.), *açaptan-* “açgözlü olmak” (I/503, Tel.), *çānağ* “dirsek”, *kaṁçıcağ* “küçük kamçı” (II/494, Tel.), *kānırkat-* “birilerini han yapmak” (II/117, Tel.), *karbunçuk* “sifilis (frengi) hastalığı” (II/215, Tel. W.), *ornıktır-* “birilerine yer vermek, doğru yer belirlemek, yoluna koymak” (I/1063, Tel.), *puḷandağı* “kulan, eşek türü” (IV/1374, Tel. Alt.), *puğayrı* “işlenmiş deri” (IV/1376, Tel.), *yalbıştū* “ateşli” (III/188, Tel.).

2.1.5.1.2. İncelik Uyumunun Olduğu Örnekler

çergebiş “sarmaşık bitkisi” (III/1971, Leb. Tub.), *çünüreş* “çökük” (III/2193, Tel.), *erezinde-* “vidalamak” (I/759, Alt.), *içkerle-* “içeriye girmek, girmek, yaklaşmak” (I/1518, Tel.), *öskölön* “değişim” (I/1294, Tel. W.), *sözürmele-* “ağ ile balık tutmak” (IV/588, Tel.), *sümelen-* “tasarlamak, bir yolunu bulmak” (IV/853, Tel.), *sünezeñ* “ruh” (IV/804, Tel.), *sürnükçēn* “tökezleyen, kolay tökezleyen” (IV/824, Tel. Leb.), *d’üzündeştir-* “eşleştirmek, benzetmek” (III/620, Tel.).

2.1.5.1.3. Alıntı Kelimelerde Kalınlık-İncelik Uyumu

Altay Türkçesine Arapça ve Farsça kelimelerin Müslümanlığı seçen Kazakların lehçesi aracılığıyla girdiği muhtemeldir (Baskakov 1958: 35). Dolayısıyla bu tür sözcükler çok erken devirlerden beri Türkçenin ses özelliklerine göre şekillenmiştir. Bu kelimelerde ses uyumlarının olması tabii bir durumdur. Bunun yanında geç dönemde Rusçadan alınan kelimelerin tamamına yakınının da kalınlık-incecik uyumuna uyduğu görülmektedir.

kilki (< Rus. *клюка*) “ateş karıştırarak demir kol, ölçer, köseği” (II/1373, Tel.), *arçın II* (< Rus. *аршин*) “arşın, uzunluk ölçüsü” (I/324, Alt.), *çamıdan* (< Rus. *чемодан*) “bavul, valiz” (III/1940, Tel.), *ıspraynıq* (< Rus. *исправникъ*) “bir şeyi düzelten, yerel polis şefi” (I/1395, Alt. Leb.), *ızıyan* (< Rus. *изъянъ*) “kayıp, zarar, ziyan; felaket, talihsizlik” (I/1398, Leb. Alt.), *istene* (< Rus. *стена*) “duvar” (I/1533, Tel.), *kinihe* (< Rus. *книга*) “kitap” (II/1347, Alt. Tel.), *kīre* (< Rus. *гиря*) “ağırlık” (II/1354, Alt. Tel.), *manat* (< Rus. *монета*) “para, madenî para” (IV/2017, Tel.), *çaylnağ* (< Rus. *челнокъ*) “(dokuma tezgâhında) mekik” (III/1829, Leb.), *ezer* (< Ar. *hesāp*) “düşünce, görüş, niyet, hesap” (I/894, Tel.), *amanat* (< Ar. *emānet*) “borç” (I/644, Tel.), *qabar* (< Ar. *ḥaber*) “haber, mesaj, söylenti” (II/439, Tel.), *payda* (< Ar. *fā’ide*) “fayda, kâr, faiz” (IV/1123, Tel.), *murza* (< Far. *mirza*) “kalmuk hanlarının etrafındaki yüksek rütbe sahipleri” (IV/2196, Tel.), *tuşman* (< Far. *düşman*) “1. düşman. 2. yabancı” (III/1512, Tel.).

2.1.5.1.4. Birleşik Fiillerde Kalınlık-İncelik Uyumu

Birleşik fiiller büyük oranda kalınlık-incecik uyumuna girmiştir. Ancak bazı birleşik fiillerin uyuma girmediği görülmektedir.

Uyuma girenler: *Kel eldi* (< *kele aldı*) “Gelebildi.” (I/341, Alt.); *Körölmödü.* (< *köre almadı*) “Göremedi.” (I/341, Alt.), *kılat* (< *kelip yat*) “Geliyor.” (II/769, Alt. Tel.).

Uyuma girmeyenler: *ağkel-* “getirmek, bir şeyi alıp getirmek” (I/109, Tel. Leb.), *ağkir-* “girdirmek, getirmek, dâhil etmek” (I/110, Tel.).

2.1.5.1.5. Kalınlık-İncelik Uyumunun Bozulduğu Durumlar

I) Eski Türkçe dönemindeki *teg* "gibi" edatı OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde ekleşmiş olarak eşitlik hâli eki görevinde *+dī~ +tī*¹⁰ şeklinde kaydedilmiştir. Altay Türkçesinin ses özelliklerine göre ilk hece sonundaki bazı /g/ ve /ğ/ ünsüzleri /y/ sesine dönüşmüştür. Bir ileri safhada yarım ünlü değerindeki /y/ ünsüzü erimiş ve ek *+dī~ +tī* olmuştur. Böylece kalın ünlülü kelimelere eklenince uyumu bozmuştur.

andī "Öyle, böyle" (I/240, Alt. Tel.), **çıdağıdī** "güçlü, sert, sabırlı" (III/2092, Tel.)

Çırayı arı körzö aydı, perī körzö kündī "O bu tarafa bakarken onun yüzü ay gibiydi, öbür tarafa bakarken güneş gibiydi" (III/2075, Alt., P.d.V.I, 10,5)

Ḳandī alıp *ḳulıḳtıḳ adı sādağı poḳdı bu, tedī*. "Bu yay ve at hangi kahramanıdır, dedi" (II/125, Alt. Tel., P.d.V.I, 35,187))

İzī yüreḳimde posḳoḳgo pazıḳḳandī poḳdı. "Onun izleri benim kalbimde ezilmiş mum gibi kaldı." (IV/1197, Alt. P.d.V.I, 113,11)

II) Eski Türkçe dönemindeki *-mAyIn* zarf-fiil ekinin bünyesindeki /-y-/ ünsüzü Altay Türkçesinde eriyince ek *-bñ* şekline dönüşmüştür. Böylece kalın ünlülü kelimelere eklenince uyum dışı kalmıştır.

Üydö Çelmeş tiriğ poḳdı, ölbñ (<ölmeyin) üydö oçardı. "Çelmeş evdeydi, ölmeden evde oturuyordu." (I/1135, Tub., P.d.V.I, 282,115)

Ülgönüñ üç kızısı ot ḳabızar poḳolbñ (<poḳa almayın) yat. "Ülgen'in üç kızı da ateş yakamıyorlardı." (I/1096, Tub., P.d.V.I, 262)

III) Bazı kelimelerin bünyesindeki /y/ ünsüzü erirken etrafındaki kalın ünlüleri inceltmiştir.

anF (<anay-) "böyle olmak" (I/233, Tel.), arīa- (<arayla-) "yavaş yavaş harekete geçmek, yapmak" (I/281, Leb.), īa- (<iyila-<iğila-) "ağlamak" (I/1474, Tel.), ḳanīp (<ḳanayıp) "nasıl" (II/117, Tel.), sīa- (<siyila-) "armağan etmek, hediye vermek" (IV/709, Alt. Tel. Leb.)

IV) Birinci çokluk şahıs eki bazı cümlelerde uyum dışı kullanılmıştır.

Ḳuday ne ḳıḳḳanībistī körüp yat! "Tanrı her yaptığımızı görüyor!" (II/773, Tel.)

Ḳāmbis ne yaḳdū kiji? Isus Kristosko yaḳdū kiji. "Hanımız kime inanıyor? Hristiyan dinine inanıyor!" (III/70, Alt. Tel.)

Pis ḳaytkay emişne tep körüp yattıbis. "Biz orada muhtemelen bir şeyler olacak diye uzanıp bakıyorduk." (I/959, Alt. Tel.)

2.1.5.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumunu

2.1.5.2.1. Düzlük Uyumunu

OSTN'deki Altay Türkçesine ait kelimelerde kalınlık-incecik uyumuna uymak kaydıyla ilk hecede düz ünlü varsa devamındaki hecelerde de düz ünlü bulunmaktadır. Kelimeler genel olarak düzlük uyumuna uymaktadır. Ancak çeşitli ses olayları sebebiyle bazı eklerin sadece yuvarlak ünlülü şekillerinin olması düzlük uyumunu bozmuştur.

¹⁰ Çağdaş Altay lehçesinde bu ek *+diy~+diy~+tīy~+tīy* şeklindedir (Güner Dilek 2007: 1038; Nevskaya vd. 2017: 41-42)

açırkaç “doymayan, açgözlü” (I/507, Tel.), *çedimek* “mont, kazak” (III/1986, Tel.), *çekçilen-* “kendini mükemmel göstermek” (III/1955, Tel.), *ejilen-* “miras almak” (I/916, Tel.), *kaşından-* “kalınlaşmak” (II/242, Alt. Tel.), *katkınçı* “gülünçlük, komiklik, maskaralık” (II/294, Tel.), *kələndir-* “özgüven aşılacak, teşvik etmek, gururlandırmak” (II/1113, Alt. Tel. Leb.), *kıçığı* “uyuz hastalığı” (II/793, Tel.), *kıçıklıkta-* “ekşimek” (II/796, Leb.), *kilinçekte-* “günah işlemek” (II/1370, Alt. Tel.), *namıncı* “battaniye, yorgan” (III/630, Tub.), *ñemele-* “kınamak, suçlamak” (III/631, Tub.), *sağıştığ* “akıllı, sağduyulu” (IV/272, Leb.), *teksilik* “düzlük” (III/1026, Alt. Tel. Leb.), *yığırlıçak* “kırıksıklı, buruşuk” (III/470, Leb.).

Eski Türkçe döneminde hece sonunda veya iki ünlü arasında kalan /g/ ve /ğ/ ünsüzleri OSTN'deki Güney Altay ağızlarında (Altay, Teleüt, Tölös) sızıcılışıp erimiştir. Bu erime sonucunda dar-yuvarlak uzun ünlüler oluşmuştur. Ünlü sesler bakımından sadece iki şekilli olan bu tür yapılar düzlük uyumunu bozmuştur.

Sızıcılışıp eriyen /g/ ve /ğ/ ünsüzleri genel olarak kelimelerin kök ya da gövdelerinde, fiilden isim yapma eki -g'de, isimden isim yapan +AgU, +IXg ve +sXg eklerinde görülmektedir.

açınū (<açın-ı-ğ) “acıma” (I/507, Tel.), *açū* (<açı-ğ) “1. ekşimiş, acı, tuzlu, 2. üzücü, öfkeli, 3. acı, keder” (I/511, Alt. Tel.), *d'abūlū* (<yap-ı-ğ+lığ) “örtülü, kapalı” (III/285, Tel.), *d'ajılzū* (<yajıl+sığ) “yeşilimsi” (III/257, Alt.), *yıldistū* (<yıldız+lığ) “yıldızlı” (III/491, Alt.), *yıştū* (<yış+lığ) “savatla kaplanmış, ormanla kaplanmış” (III/498, Tel. Alt.), *açūrkan-* (<açığ+rka-n-) “hüzünlenmek, kederlenmek” (I/512, Tel.), *aqsū* (<ak+sığ) “beyzimsi” (I/127, Alt.), *arūla-* (<arığ+la-) “temizlemek” (I/283, Alt.), *karūl* (<karawul<karagūl) “bekçi, muhafız, sınır bekçisi” (II/188, Tel.), *keçirūci* (<keçirig+çi) “taşıyıcı, salcı, kayıkçı” (II/1147, Tel.), *kijizū* (<kişi+sig) “insana benzer” (II/1397, Tel.W.), *sehizū* (<sekiz+egü) “sekizinin hepsi” (IV/447, Tel.), *pejū* (<beş+egü) “beşin tamamı” (IV/1260, Tel.).

Sayıları az da olsa dudak ünsüzlerinin etkisiyle düzlük uyumunun bozulduğu örnekler de tespit edilmiştir.

mułtıq (<mułtıq) “tüfek” (IV/2197, Tel. Tub.), *mułta* (<mułta) “silah harbisi, silah temizlemede kullanılan harbi” (IV/2197, Tel.).

2.1.5.2.2. Yuvarlaklık Uyumu

Genel Türkçede yuvarlaklık uyumu, kalınlık-incelik uyumuna uymak kaydıyla yuvarlak ünlülerden sonra dar-yuvarlak ya da düz geniş ünlülerin gelmesi esasına dayanır. OSTN'deki Altay Türkçesi ağızlarında yuvarlaklık uyumu çok ileri safhadadır. Özellikle Asıl Altay ve Teleüt ağızlarında dudak uyumu sebebiyle düz-geniş ünlülerin yuvarlaklaştığı görülmektedir. Yuvarlaklaşma eğilimi, Güney Sibiryaya Türk lehçeleri içinde en fazla Asıl Altay ağızında görülmektedir (Menges 2009: 392). Altay Türkçesi ağızlarındaki yuvarlaklık uyumuna göre ünlülerin diziliş sırası aşağıdaki gibidir:

/o/ ünlüsünden sonra /a/, /o/ ve /u/

/ö/ ünlüsünden sonra /e/, /ö/ ve /ü/

/u/ ünlüsünden sonra /a/ ve /u/

/ü/ ünlüsünden sonra /e/, /ö/ ve /ü/

2.1.5.2.2.1. /o/ Ünlüsüne Göre Yuvarlaklık Uyumu

I) /o/ ünlüsünden sonra /a/ ünlüsünün gelmesi: Kuzey Altay ağızlarına (Kumandı, Lebed, Tuba) özgü bir durumdur. Güney Altay ağızlarında çok seyrek olarak Teleüt ağızında bu uyum görülmektedir.

çokta- “yalan konuşmak, kötü konuşmak, iftira atmak” (III/2008, Leb.), *koşarak* “tava, kızartma kabı” (II/521, Tub. Leb.), *koran* “zehir, acılık, felaket” (II/551, Tub. Kumd.), *oñdayla*- “zor durumdan kurtulmak, durumunu iyileştirmek, durumunu yoluna koymak” (I/1032, Tub.), *oñdaylığ* “rahat, kolay, ucuz” (I/1032, Tub.), *orağ*- “dolanmak, sarılmak” (I/1051, Leb. Kumd.), *çodray*- “çilli, çöpür yüzlü olmak” (III/2026, Tel.)

II) /o/ ünlüsünden sonra /o/ ünlüsünün gelmesi: Güney Altay ağızlarında dudak benzeşmesinden dolayı /o/ ünlüsünden sonra gelen /a/ ünlüsü kurallı bir şekilde yuvarlaklaşmıştır. Bu durum seyrek olarak Kuzey ağızlarında da tespit edilmiştir.

çoğto- “putlara içki sunma, ‘çok’ diyerek yiyeceğin ilk ısırığını ateşe atma” (III/2009, Tel.), *çoğçolo*- “yığmak, küme hâline getirmek” (III/2010, Alt.), *d'oñdonçök* “somurtkan, huysuz, kaprisli” (III/416, Tel.), *d'orgolo*- “sürünmek, tırmanmak” (III/426, Tel.), *çoğoldon*- “kekelemek” (III/2006, Alt. Tel.), *çoğçoy* “topuk” (III/2017, Alt.), *çoğmon* “Çoban yıldızı” (III/2025, Tel.), *çoğçok I* “kambur” (III/2021, Tel.), *koğotkoğa*- “zincirlemek” (II/592, Tel.), *çoğçogoy* “kozalak” (III/2026, Tel.), *yoboğdū* “üzüntülü” (III/445, Alt.), *oboğolot*- “yığın oluşturtmak” (I/1160, Alt.), *koşkoğ* “kürek” (II/625, Kumd.), *çoğlo*- “kamlamak” (III/2020, Leb.)

III) /o/ ünlüsünden sonra /u/ ünlüsünün gelmesi: Hem genel Türkçenin dudak uyumu kuralına hem de Altay Türkçesinin yuvarlaklaşma eğilimine uygun bir diziliş olduğu için Güney ve Kuzey Altay ağızlarında çok yaygındır.

çoğuluş “yığınla” (III/2015, Tel.), *koğuncağ* “korkak” (II/510, Leb.), *koğyur* “boyun omuru” (II/595, Alt.), *koğulan*- “korunmak” (II/560, Tel.), *koğkuruğa*- “horlamak, hırlamak” (II/626, Alt.), *oñdoğlū* “ucuz, kârlı, kazançlı” (I/1033, Tel.), *omurtka* (I/1168, Alt. Leb.), *çoğurğa*- “rengârenk yapmak” (III/2007, Tel.), *d'oruğla*- “avlanmak, ava gitmek” (III/423, Tel.), *otturgūş* “oturak, bank, sandalye” (I/1119, Tel. Kumd.), *koğurūğ* “hastalıklı, uyuzlu” (II/615, Leb.).

2.1.5.2.2.2. /ö/ Ünlüsüne Göre Yuvarlaklık Uyumu

I) /ö/ ünlüsünden sonra /e/ ünlüsünün gelmesi: Bu uyum Güney Altay ağızlarında neredeyse hiç görülmez. Kuzey ağızlarında ise çok seyrekdir.

örtten- “yanmak” (I/1237, Leb.), *çöpte*- “pisletmek” (III/2049, Tub.) , *öçke* “keçi” (I/1287, Kumd.).

II) /ö/ ünlüsünden sonra /ö/ ünlüsünün gelmesi: Dudak benzeşmesinden dolayı /ö/ ünlüsünden sonra gelen /e/ ünlüsünün kurallı bir şekilde yuvarlaklaşması hem Güney hem de Kuzey Altay ağızlarında çok yaygındır.

köbölök “kelebek” (II/1315, Alt. Tel. Leb.), *kökkör* “kımız için kullanılan deri kap, tulum” (II/1224, Tel.), *kölköğlō*- “gölgelemek” (II/1272, Alt.), *öçöştür*- “karşılıklı husumet yaratmak, birbirine düşürmek” (I/1286, Tel.), *çöhödöktön*- (<çögelekle-) “diz üstüne düşmek” (III/2038, Tel.), *töröhön* “akraba” (III/1253, Alt. Tel.), *çörçök* “masal” (III/2042, Tel.), *d'ölöştöndür*- “benzetmek” (III/451, Tel.), *köjögölū* “perdeli” (II/1307, Tel.), *örttön*- “yanmak” (I/1237, Alt. Tel.), *öskö* “özge, başka” (I/1294, Alt. Tel. Leb.), *çökönū* “umutsuzluğa düşme” (III/2036, Tel.), *kölköğlū* “gölgeli” (II/1272, Alt.), *önögöş* “küçük köpek” (I/1215, Tub.), *tügönök* “aralık ayı” (III/1539, Tub. Leb.).

III) /ö/ ünlüsünden sonra /ü/ ünlüsünün gelmesi: Hem genel Türkçenin dudak uyumu kuralına hem de Altay ağızlarının yuvarlaklaşma eğilimine uygun bir diziliş olduğu için Güney ve Kuzey Altay ağızlarında çok yaygındır.

köbürge “çayır gevezesi” (II/1317, Tel.), *öksürö* “öksüz kalmak” (I/1189, Alt. Tel. Leb.), *çöktür*- “daldırmak” (III/2037, Tel.), *çöyülçek* “uzayan, esnek” (III/2039, Tel.), *köçkün* “göçgün, yer değiştirme, yerinden oynama” (II/1290, Alt. Tel. Leb.), *ötkür* “keskin, sivri” (I/1271, Alt. Tel. Leb.).

2.1.5.2.2.3. /u/ Ünlüsüne Göre Yuvarlaklık Uyumu

I) /u/ ünlüsünden sonra /a/ ünlüsünün gelmesi: Hem Kuzey hem de Güney Altay ağızlarında /u/ ünlüsünden sonra gelen /a/ ünlüsü yuvarlaklaşmamaktadır.

çubat- “sıralanarak gitmek, peş peşe gitmek” (III/2185, Tel.), *çubalgı* “karınca” (III/2185, Kumd.), *çuranabay*- “borazan çalmak” (III/2173, Tel.), *çuranabaycı* “borazancı” (III/2173, Tel.), *uzadım* “devam eden, sürekli” (I/1766, Tel.), *tuzalığ* “yararlı” (III/1506, Leb.)

II) /u/ ünlüsünden sonra /u/ ünlüsünün gelmesi: Hem genel Türkçenin dudak uyumu kuralına hem de Altay ağızlarının yuvarlaklaşma eğilimine uygun bir diziliş olduğu için Güney ve Kuzey Altay ağızlarında çok yaygındır.

çuğulda “sinirlenmek” (III/2170, Alt. Tel.) *tuyuktandır*- “mahcup etmek” (III/1438, Tel.), *çulbur* “yular” (III/2179, Tel.) *çukulcu* “küfürbaz” (III/2168, Leb.) *d’umuştür*- “gözleri kapattırmak” (III/581, Tel.), *çulum* “tam, gerçek” (III/2176, Tel.), *kuýbulü* “çok eğlenceli” (II/895, Alt. Tel.), *kuýruktü* “kuyruklu, kuyruğu olan” (II/892, Alt. Tel.), *pułuttü* “bulutlarla kaplanmış, bulutlu” (IV/1375, Tel. Alt.).

2.1.5.2.2.4. /ü/ Ünlüsüne Göre Yuvarlaklık Uyumu

I) /ü/ ünlüsünden sonra /e/ ünlüsünün gelmesi: Asıl Altay ağızı haricindeki diğer Altay ağızlarında yaygın olarak görülen bir durumdur.

d’ükçülen- “kefil olmak” (III/591, Tel.), *türme* “hapisane, zindan” (III/1566, Tel.), *tüneyle*- “çiftlemek” (III/1542, Tel.), *çöyülçek* “esnek” (III/2039, Tel.), *d’ödülde*- “öksürmek” (III/453, Tel.), *köbükten*- “köpüklenmek” (II/1317, Tel.), *öründe*- “matkapla delmek” (I/1226, Tel.), *ösküre*- “solmak” (I/1295, Tel.), *çürmeş* “saç örgüsü” (III/2197, Tel.), *çürekey* “ördek türü” (III/2194, Tel.), *d’üdere* “kavak” (III/613, Tel.), *d’üleştendir* “sahteleştirme” (III/609, Tel.), *tüdek* “duman” (III/1574, Tel.), *tüneriktet*- “karartmak” (III/1551, Tel.), *tüneyleş* “çift oluşturan iki şey” (III/1542, Tel.), *türheksî*- “ağırdan kıvrılmak, ateş içinde yanmak” (III/1562, Tel.), *ühende*- “gem vurmak” (I/1807, Tel.)

tügen “tümüyle” (III/1535, Leb.), *ürediğci* “öğretici” (I/1830, Tub.), *üreleş*- “sürüye katılmak” (I/1829, Tub.), *ösküre*- “yetim kalmak” (I/1295, Kumd.), *köksüben* “mavimsi” (II/1230, Leb.)

II) /ü/ ünlüsünden sonra /ö/ ünlüsünün gelmesi: Asıl Altay ağızında /ü/ ünlüsünden sonra gelen /e/ ünlüsü, kurallı bir şekilde yuvarlaşıp /ö/ sesine dönüşmüştür. Bu durum, Asıl Altay ağızını diğer Altay ağızlarından ayıran en önemli özelliktir. Bu yuvarlaklaşma türü seyrek olarak Kuzey Altay ağızlarında da mevcuttur.

yükçülön- “kefil olmak” (III/591, Alt.), *türmö* “hapisane, zindan” (III/1566, Alt.), *tüneylö*- “çiftlemek” (III/1542, Alt.), *tüdök* “duman” (III/1574, Alt.), *tüneylöş* “çift oluşturan iki şey” (III/1542, Alt.), *köbüktön*- “köpüklenmek” (II/1317, Alt. Leb.), *köktüyök* “baştankara kuşu” (II/1228, Alt.), *öksürö*- “öksüz kalmak” (I/1189, Alt. Tel. Leb.), *türhöksü*- “ağırdan kıvrılmak, ateş içinde yanmak” (III/1563, Alt.), *öksürö*- “öksüz kalmak” (I/1189, Leb.), *köbüktön*- “köpüklenmek” (II/1317, Leb.), *türbö* “hapisane, zindan” (III/1566, Leb.), *tüdök* “duman”

(III/1574, Leb.), *tügönök* "aralık ayı" (III/1539, Leb. Tub.), *tülgönök* "küçük tilki" (III/1570, Leb.), *ügönnö-* "gem vurmak" (I/1808, Kumd.).

III) /ü/ ünlüsünden sonra /ü/ ünlüsünün gelmesi: Hem genel Türkçenin dudak uyumu kuralına hem de Altay ağızlarının yuvarlaklaşma eğilimine uygun bir diziliş olduğu için Güney ve Kuzey Altay ağızlarında çok yaygındır.

çöyülgür "esnek" (III/2039, Tel.), *ködürhü* "kurban" (II/1286, Tel.), *ködürhülü* "saygı gösterilen, şerefine kurban kesilecek olan" (II/1286, Tel.), *ködürülüş-* "birlikte kalkmak" (II/1286, Alt. Tel.), *kömüldürhe* "göğüslük, göğüs kemeri" (II/1322, Tel.), *ösküzüre-* "öksüzlükten dolayı acı çekmek" (I/1295, Tel.), *çünüş* "çökük" (III/2193, Tel.), *d'üzündeştir-* "eşleştirmek, benzetmek" (III/620, Tel.), *tüjümet*, "eğlenceli" (III/1595, Tel.), *tülküçek* "küçük tilki" (III/1570, Tel.), *üstündeği* "üzerinde" (I/1887, Tel.), *tüjüre-* "ses çıkarmak, tıngırdamak" (III/1543, Tel.), *tüjürö-* "ses çıkarmak, tıngırdamak" (III/1543, Alt.), *yüzündöştir-* "eşleştirmek, benzetmek" (III/620, Alt.), *tüñküldöt-* "boğuk ses çıkarmak" (III/1545, Alt.), *küzüntülü* "düzensiz, darmadağın, dağınık, karışık" (II/1509, Tel.), *d'ühürtküş* "çocukların oynadığı topaç" (III/596Tel.), *tüjügündür-* "sakinleştirmek" (III/1594, Leb.).

Ünlülerin Dizilişi	Güney Altay Ağızları		Kuzey Altay Ağızları		
	Altay	Teleüt	Lebed	Kumandı	Tuba
o+a	seyrek	seyrek	+	+	+
o+o	+	+	seyrek	seyrek	seyrek
o+u	+	+	+	+	+
ö+e	-	-	seyrek	seyrek	seyrek
ö+ö	+	+	+	+	+
ö+ü	+	+	+	+	+
u+a	+	+	+	+	+
u+o	-	-	-	-	-
u+u	+	+	+	+	+
ü+e	seyrek	+	+	+	+
ü+ö	+	seyrek	seyrek	seyrek	seyrek
ü+ü	+	+	+	+	+

Tablo 2: OSTN'deki Altay lehçesi ağızlarında yuvarlaklık uyumuna göre ünlülerin dizilişi

2.1.5.2.2.5. Yuvarlaklık Uyumunun Bozulduğu Durumlar

I) *İsimden isim yapma eki +çl* (Lebed ağızında +çl) genellikle düz-dar ünlülü olduğundan yuvarlaklık uyumunu bozmuştur.

çörçi "düdük çalan" (III/2021, Tel. Kumd.), *çukuçlçı* (III/2168, Tel.) "küfretmeyi seven, küfürbaz", *d'üşçi* "vergi toplayan" (III/567, Tel.), *korūçi* "koruyucu" (II/560, Tel.), *kojoñçı* "şarkıcı" (II/648, Alt.), *koqurçı* "şakacı" (II/511, Tel.), *d'oruqçı* "avcı" (III/423, Tel.), *köçürüçl* "tercüman" (II/1289, Tel.), *köşçi* "çömlekçi" (II/1306, Tel.), *ödükçi* "kunduracı, ayakkabıcı" (I/1280, Alt. Tel.).

II) *-Dir ettirgenlik eki* kalın ünlülü kelimelerde genellikle yuvarlaklık uyumunu bozmuştur. İnce ünlülü kelimelerde uyuma girmiştir.

çomdır- (<çomtur-) "sıvı bir şeyin içine daldırmak" (III/2033, Alt. Tel. Leb.), *koļboştir-* "birlikte bağlamak" (II/604, Tel.), *oşkoştir-* "benzerini yapmak, benzetmek" (I/1153, Tel.), *ķottondır-* "teselli etmek" (II/610, Alt.), *yondır-* "yontturmak, kazıtmak, sıyırtmak" (III/419, Alt.), *ķōļondır-* "uyumlu yapmak, uyumlu hâle getirmek" (II/592, Tel.), *ķondır-* (<ķontur-) "geceletmek, 2. birine gecelemek için yer vermek, misafirperverlik yapmak, 3. oturmaya izin vermek" (II/545, Tel. Alt. Leb.), *obōļondır-* "yığın oluşturmasını sağlamak, yığdırmak" (I/1160,

Tel.), *söldür-* “kurutmak” (IV/555, Tel.), *toğolondır-* “elinden düşürmek” (III/1161, Tel.), *koğboştır-* “birlikte bağlamak” (II/604, Tel.), *koğştir-* “ekletmek, çoğaltmak” (II/645, Tel.), *ottottır-* “hayvanları otlağa götürmek, otlatırmak” (I/1116, Alt. Tel.), *toğtır-* “doldurmak” (III/1204, Alt. Tel. Leb.), *d’oğtonıştır-* “taklit etmek” (III/407, Tel.).

III) *+sXrA-* isimden fiil yapma eki, bazı örneklerde yuvarlak ünlülü kök ve gövdelere düz ünlülü alomorfuyla eklenmiştir.

d’oğsıra- “fakirleşmek, parasız kalmak, ihtiyacı olmak” (III/408, Tel.), *omoğsıra-* “çevik ve dinç olmak” (I/1168, Alt. Tel.), *külümzire-* “gülümsemek” (II/1473, Tel.).

IV) *+GI aitlik* eki genellikle yuvarlaklık uyumuna girmemiştir.

çuğulğı “sinirli” (III/2170, Alt. Tel.), *üstündöği* “üzerinde” (I/1887, Alt.), *üstüğü* “üst kısım” (I/1886, Tel. Kumd.), *pōroğı* “yakın zamanda olan, önceki” (IV/1270, Tel.).

Pu sōndoğı üyeme çorçoğ polzın! “Bunlar benim sonraki nesillerim için gelenek olsun!” (I/1815, Tel.)

Pu aba yıstıñ içinde pu Tölöstöhi (<Tölöstegi) Nıyastı küç kam yok. “Benim yaşadığım ormanda Tölöslerdeki Nıyaz gibi şaman yok.” (I/476, P.d.V.I, 141,30)

V) *Fiilden fiil ve fiilden isim yapan* bazı eklerin yardımcı ünlüleri birçok örnekte düz-dar ünlülü kullanıldığından yuvarlaklık uyumu bozulmuştur.

ğodoriğ- “çıkarılmak, sökülme, koparılmak” (II/611, Alt. Tel. Tub.), *ğorkudım* “korku hissinin uyanması” (II/567, Alt.), *moğrığ-* “eğrilmek” (IV/2120, Tel.), *oroğış-* “kıvrılmak” (I/1054, Alt. Tel.), *ğorodiğ-* “küçültülmek, azaltılmak” (II/554, Tel.), *ğoyrığ-* “S harfi şeklinde bükülmek” (II/505, Tel.), *ğoyrığ* “Latincedeki S harfi şeklinde bükülmüş, kanca şeklinde bükülmüş, kıvrımlı” (II/505, Tel.), *ōdiğ-* “kırılmak, dağılmak” (I/1124, Alt. Tel. Leb. Tub.), *oyığ-* “oyulmak, delinmek” (I/1038, Tel. Alt. Leb.), *oyım* “ova, vadi, koyak” (I/1038, Tel.), *oyış-* “eğilmek, yamulmak” (I/1038, Tel.), *oyıt-* “oydurmak, deldirmek” (I/1038, Tel.), *sōdın-* “soğumak” (IV/556, Tel.), *çoliğ-* “eğilmek, bükülmek, kıvrılmak” (III/2023, Tel.), *ğoyığ-* “koyulaşmak, yoğunlaşmak” (II/527, Tel. Alt. Leb.), *oğğozın-* “uyanmak” (I/972, Alt.).

VI) Başta isimden isim yapma eki *+lık ~ +dık ~ tık* olmak üzere sonu *-ğ/-ğ* ile biten yapımların ünlüleri genellikle düz-dar ünlülü olduğundan bu ekler kalın ünlülü kelimelerde yuvarlaklık uyumunu bozmuştur.

oyolık “çukur, derinlik, ova, çukurluk” (I/1037, Alt.), *toylık* “evlilik, düğün” (III/1143, Tel.), *ürlik* “ağırılık, zahmet” (I/1669, Tel. Alt.), *sokğordık* “körlük” (IV/523, Alt. Tel.), *toğtığ* “yeterli, kâfi” (III/1155, Tel.), *tondık* “kürk için kullanılan post, kumaş” (III/1178, Tel.), *turüştığ* “kıymeti olan, hak eden” (III/1455, Tel.), *oğoylık* “ucuzluk; mümkün olma, imkân” (I/1029, Tel.), *pozontık ~ pozontık* “bulanık, bulutlu (hava)” (IV/1294, Tel.), *ğoltık* “koltuk altı” (II/596, Tel.), *yoğık-* “karşılaşmak” (III/432, Alt. Tel. Leb.), *yoğık* “adım, yürüme” (III/422, Tel. Alt.), *ğoyık* “gelir, kâr, faiz” (II/648, Tel.), *ğolozık* “kötü koku” (II/591, Tel.), *ğonık-* “çürümek, alevsiz yanmak” (II/539, Tel.), *omtık* “çatlamış tabak, kırığı olan tabak” (I/1171, Tel.), *oroğık* “kıvrık (bitkiler)” (I/1054, Alt. Tel.), *ortomıklık* “orta derecelik, vasatlık” (I/1072, Tel.), *oğnçık* “oynak, hareketli” (I/979, Alt. Tel.).

VII) Görülen geçmiş zaman eki *-DI*, genellikle düz-dar ünlülü olduğu için yuvarlak ünlülü kelimelere eklendiği zaman yuvarlaklık uyumu bozulmaktadır.

Türkçenin tarihî devrelerinde genel olarak dudak uyumuna uymayan görülen geçmiş zaman ekinin, OSTN’deki Altay Türkçesi ağızlarında hem uyumlu hem de uyumsuz örnekleri tespit edilmiştir.

Qandī alıp qulıqtıñ adı sādağı poldı bu, tedī. “Bu yay ve at hangi kahramanıdır, dedi.” (II/125, Alt., P.d.V.I, 35,187)

Paı poldı. “Ben zengin oldum.” (IV/1273, Alt.), *Yüs örö poldı.* “Başını kaldırdı.” (IV/1273, Tel.), *Oı kiji piğe naq poldı.* “Memurun arkadaşı oldu.” (IV/1273, Alt.), *Qaçan pelen poldıñ?* “Ne zaman hazır oldun?” (IV/1273, Tel.), *Kān poldı.* “Kağan oldu.” (IV/1273, Alt.), *Yān poldı.* “O büyük oldu.” (IV/1273, Alt.), *Öñü yok poldı.* “Rengi soldu” (IV/1273, Alt.), *Kīmim su poldı.* “Kıyafetim ıslandı.” (IV/1273, Tel.), *Ne poldıñ?* “Sana ne oldu?” (IV/1273, Alt.).

Qara ortokşın ya eleñide yölöp koyğon ul kördī. “Güzel yayını kapıya yaslayan oğlan çocuğu gördü.” (III/451, Alt.)

Teñere-yar kördī. “Gökyüzüne baktı.” (III/101, Alt.)

Kireynbe kirbeynbe tep sananıp otturdi. “Gireyim mi girmeyeyim mi diye düşünüyordu.” (II/1350,Alt.)

Yett'on yaştū öböğön yırgalap sanap kunuqtı. “70 yaşındaki ihtiyar adam sadece kendi zevkini düşündüğü için bitkin düştü.” (II/912,Tel.)

VIII) Üçüncü teklik şahıs emir eki bazı örneklerde *-sln, -zln* şeklinde düz ünlülü kullanıldığından yuvarlak ünlülü kelimelere (özellikle *pol-* “olmak” fiiline) eklenince uyumu bozmuştur.

Pałaļū çaydan köp polzın! “Kayın tavuğu kadar çok çocuklu olsun!” (III/1824,Tel.)

Nedeñ aqtanıp polorzın? “Neyle aklanabilirsin?” (I/116, Tel.)

Yettinçi amır kün kan qudayınıñ polzın. “7. gün barış günü Allah’ın günü olsun.” (I/647, P.d.V.I. 192)

Aytkan polbozınba. “Bu söylenmişti ama.” (I/43,Tel. W.)

Pałaļū çaydan köp polzın! “Kayın tavuğu kadar çok çocuklu olsun!” (III/1824, Tel.)

IX) *+nXñ ~ +dXñ ~ +tXñ* ilgi hâli eki birçok örnekte yuvarlak ünlülü kelimelere düz ünlülü alomorfuyla eklenerek uyum dışı kalmıştır. Bu durum, genellikle kalın ünlülü kelimelerde görülen bir uyumsuzluktur.

Öyrottıñ pādi çerū atkarıp çığardı, anıñ atqara-ñele ayttı. “Oyrot beyi orduyu donattı, sonra da şöyle dedi.” (I/464, P.d. V. I, 175,9)

Ottıñ yanında oro kazıp salğanın kördü. “O ateşin yanında birilerinin çukur kazdığını gördü.” (II/347, Alt., P.d.V.I, 29,89)

Tonıñ tejigin d’ömödü. “O giysisindeki delikleri tamir etti.” (III/455, Tel. W.)

Onğon tegen tüdın ağaştarınıñ köp sabazı kuzuk ağajı “Ongon dağındaki ağaçların büyük bir kısmı ladin ağacıdır.” (IV/411, Alt.)

Sudın yaqazı “Nehir kıyısı” (IV/743, Tel.)

2.1.5.2.2.6. OSTN’deki Altay Türkçesine Ait Kelimelerde Dudak Uyumunun Eski Türkçeye Göre Tam Olduğu Örnekler

OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde genel olarak yuvarlaklaşma hâkimdir. Ancak Eski Türkçe döneminin bazı yuvarlak ünlülü kelimelerinin tamamen düzleşmesi dikkat çekicidir. Bu düzleşmede ilerleyici ünlü benzeşmesi etkindir.

çımın (<çıbun) “sinek” (III/2103, Alt.), *azık* (<azuk) “azık, yiyecek” (I/564, Alt. Tel. Leb.), *kırgıy* (<kırğuy) “atmaca” (II/750, Tel.), *kapçık* (<kapçuk) “küçük torba, çanta, çuval” (II/429,

Tel.), *emīs-* (<emüz-) “emzirmek” (I/958, Tel.), *kaçırış-* (<kaçruş-) “takip etmek, birilerinin peşinden koşmak” (II/339, Tel.).

2.1.5.2.2.7. Alıntı Kelimelerde Dudak Uyumu

Ruşçadan alıntı bazı kelimelerin yuvarlaklaştığı görülmektedir.

körnöstö (<Rus. *горница*) “üst katta olan oda, misafir odası, çiftlik evlerinde mutfağın karşısındaki oda” (II/1264, Alt. Tel.), *pōrop* (<Rus. *нозребъ*) “mahzen, kiler” (IV/1270, Tel.), *pōlōnkō* (<Rus. *пеленка*) “bebek bezi” (IV/1303, Tel.).

3. Sonuç

1. OSTN’de Altay Türkçesi ve ağızlarına ait dil malzemesinde sekiz normal süreli ünlü (/a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/), sekiz uzun ünlü (/ā/, /ē/, /ī/, /ī̄/, /ō/, /ō̄/, /ū/, /ū̄/) ve üç tane de kısa ünlü (/ĩ/, /ũ/, /ũ̄/) tespit edilmiştir. Tespit edilen uzun ünlüler, genellikle çeşitli ses olayları sebebiyle oluşmuş ikincil uzun ünlülerdir. Ana Türkçe döneminde varlığı kabul edilen asli uzun ünlülerin genelde kısaldığı görülmüştür.

2. Eski Türkçe döneminde hece ve kelime sonunda bulunan /g/ ve /ğ/ ünsüzleri OSTN’de Güney Altay ağızlarında sızıcılaşarak /w/ çift dudak ünsüzüne dönüşüp erimiştir. Bu erime sürecinde /w/ ünsüzünün çevresindeki ünlüleri yuvarlaklaştırıp onlarla kaynaşmasıyla /ū/ ve /ũ/ ünlüleri oluşmuştur. Bu ünlüler OSTN’deki Altay Türkçesine ait kelimelerde en çok görülen ikincil uzunluklardır.

3. Kısa ünlüler arasında en çok kısa /i/ (/ĩ/) ünlüsü kullanılmıştır. Kısa /i/’yi kullanım oranı olarak sırasıyla kısa /ü/ (/ũ̄/) ve kısa /u/ (/ũ/) takip etmektedir.

4. Az sayıda örnekte iki ünlü arasında /b/, /g/, /ŋ/ ünsüzlerinin erimesiyle oluşan ikincil ikiz ünlüler tespit edilmiştir.

5. Kalınlık-incelik uyumu büyük oranda tamdır. Ancak bazı kelimelerin bünyesindeki /y/ ünsüzü erirken etrafındaki kalın ünlüleri inceltmesi, yine /y/ ünsüzüne bağlı olarak Eski Türkçe dönemindeki *teg* “gibi” edatının ekleşmiş olarak eşitlik hâli eki görevinde *+dī ~ +tī* şeklinde kaydedilmiş olması, Eski Türkçe dönemindeki *-mAyIn* zarf-fiil ekinin *-bñ* şekline dönüşmesi kalın ünlülü kelimelerde uyumu bozmaktadır.

6. Dudak uyumu Güney Altay ağızlarında Kuzey ağızlarına göre ileri seviyededir. /o/’dan sonra /o/’nun gelmesi Güney Altay ağızlarında yaygındır. Kuzey ağızlarında /o/’dan sonra /a/ korunmuştur. Hem Kuzey hem de Güney Altay ağızlarında /ö/’den sonra /ö/’nün gelmesi yaygındır. /u/’dan sonra /a/ bütün ağızlarda korunmuştur. /ü/’den sonra /ö/ sesinin gelmesi, Asıl Altay ağzının diğer ağızlardan ayrılan en belirgin özelliğidir.

7. Arapça, Farsça, Rusça ve Moğolcadan alıntı kelimeler büyük oranda Altay Türkçesinin ünlü uyumlarına uyumuştur.

4. Çeviri Yazı İşaretleri

OSTN’deki İşaretler	Çeviri yazı Karşılığı	Karşılacağı Ses Değeri
A a	A a	Normal /a/ ünlüsü
Ā ā	Ā ā	Uzun /a/ ünlüsü
Б б	B b	Normal /b/ ünsüzü
ц	c	Normal /c/ ünsüzü
Ч ч	Ç ç	Normal /ç/ ünsüzü
Д д	D d	Normal /d/ ünsüzü

j j	D' d'	Palatal /d/ ünsüzü(dy)
Ä ä	E e	Normal /e/ ünlüsü
E e	É é	Kapalı /e/ ünlüsü
Ä ä	Ē ē	Uzun /e/ ünlüsü
Г г	g	İnce ünlülerle hece kuran /g/ ünsüzü
ᠭ ᠭ	ḡ	Kalın ünlülerle hece kuran /g/ ünsüzü
ᠭ ᠭ	ḡ	Sızıcı /g/ (yumuşak /g/ (ḡ)) ünsüzü
ᠬ ᠬ	ḥ	İnce ünlülerle hece kuran, /g/-/h/ arası, sızıcı art damak-gırtlak ünsüzü
x	ḥ	Hırıltılı /h/ ünsüzü
Ы ы	ı	/a/-/ı/ arası, yarı geniş ünlü
İ і	ı	/ı/-/i/ arası, kısa, dar ünlü
Ы ы	Ī ī	/a/-/ı/ arası, uzun, yarı geniş ünlü
İ і	Ī ī	Uzun /i/ ünlüsü
И и	İ i	Kelime başında ve ünsüzlerden sonra normal /i/ ünlüsü (i); hece ve kelime sonlarında /yı/ bir buçuk ünlü (y)
ж ж	j	Normal /j/ ünsüzü
К к	K k	İnce ünlülerle hece kuran, ön damak /k/ ünsüzü
К к	Ḳ ḳ	Kalın ünlülerle hece kuran, art damak /k/ ünsüzü
Л л	L l	İnce ünlülerle hece kuran /l/ ünsüzü
Л л	Ḷ ḷ	Kalın ünlülerle hece kuran /l/ ünsüzü
М м	M m	Normal /m/ ünsüzü
н н	ń	Palatal /n/ ünsüzü (ny)
Н н	N n	Normal /n/ ünsüzü
ң ң	ŋ	Hem art damak hem de ön damak /n/ ünsüzü
О о	O o	Normal /o/ ünlüsü
Ō ō	Ō ō	Uzun /o/ ünlüsü
Ö ö	Ö ö	Normal /ö/ ünlüsü
Ō ō	Ō ō	Uzun /ö/ ünlüsü
П п	P p	Normal /p/ ünsüzü
Р р	R r	Normal /r/ ünsüzü
С с	S s	Normal /s/ ünsüzü
Ш ш	Ş ş	Normal /ş/ ünsüzü
Т т	ṭ	Palatal /t/ ünsüzü (ty)
Т т	T t	Normal /t/ ünsüzü
Ц ц	ts	/t/ ve /s/ seslerinin birleşiminden oluşan ses
ӧ ӧ	ü	/ı/-/u/ arası ses değerine sahip kısa /u/ ünlüsü
ӧ ӧ	ü	/i/-/ü/ arası ses değerine sahip kısa /ü/ ünlüsü
У у	U u	Normal /u/ ünlüsü
Ū ū	Ū ū	Uzun /u/ ünlüsü
Ӱ ӱ	Ü ü	Normal /ü/ ünlüsü
Ū ū	Ū ū	Uzun /ü/ ünlüsü
w	w	Çift dudak /v/ ünsüzü
Y y	Y y	Normal /y/ ünsüzü
З з	Z z	Normal /z/ ünsüzü

Kısaltmalar

Alt. Asıl Altay ağzı; Ar. Arapça; Far. Farsça; Kumd. Kumandı ağzı; Leb. Lebed ağzı; Moğ. Moğolca; OSTN W. Radloff (1960). *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy*. Gravenhage; P.d.V.I Radloff (1866). *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme I. Cilt*; Rus. Rusça; Tel. Teleüt ağzı; Töl. Tölös ağzı; Tub. Tuba ağzı; W. V. Verbitskiy (1884). *Slovar' Altayskago i Aladagskago Nareçiy Tyurkskago Yazıka*. Kazan.

KAYNAKÇA

- ALİMOV, Rusbek - Emil Shadyhanov (2013). "Teleütçe Yok Olma Tehlikesi Altındaki Bir Dilin Sosyolengüistik Durumu". *Tehlikedeki Diller Dergisi/Türk Dilleri*. 2: 49-73.
- ARIKOĞLU, Ekrem (1996). *Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiiil*. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- AŞCI, Ufuk Deniz (2003). "W. Radloff'un 'Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy' Adlı Eserinde Geçen Kazak ve Kırgız Lehçelerine Ait Sesler İle Çağdaş Kazak ve Kırgız Lehçelerindeki Sesler". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 14: 299-360.
- BASKAKOV, N. A. (1958). *Altayskiy Yazık (Vvedeniye v İzuçeniye Altayskogo Yazıka i Ego Dialektov)*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii AN SSSR.
- BASKAKOV, N. A. (1972). *Severniye Dialektı Altayskogo (Ojrotskogo) Yazıka- Dialekt Kumandintsev (Kumandı-Kiji)-Grammatičeskiy Oçerk, Teksti, Perevodi i Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- BİANCHİ (1835). *Dictionnaire Turc-Français*. Paris.
- BUDAGOV (1869). *Sravnitel'nyy Slovar' Turetsko-Tatarskih' Nareçiy*. S.-Peterburg.
- BURAN, Ahmet (2008). "Çağdaş Türk Yazı Dillerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarında İkincil Uzun Ünlüler". *Makaleler* (Yayına Hazırlayanlar: Ercan Alkaya, Süleyman Kaan Yalçın, Murat Şengül), Ankara: Turkish Studies Yayınları: 288-305.
- CAYIM, N. A. - Tıbıkova, A.T. - Tıbıkova, L. N. ve Tıdıkova, N. N. (2004). *Altay Tildiñ Tündük Dialektteriniñ Temalar Aayınça Sözligi*. Gorno Altaysk.
- DIRENKOVA, N. P. (1940). *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*. Moskva & Leningrad: Nauka.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNER DİLEK, Figen (2013). "Ağız Çalışmalarına Karşılaştırmalı Metodla Bakış: Altay Türkçesi Çalkandı Ağız". *Yalım Kaya Bitiği-Osman Fikri Sertkaya Armağanı* (Editörler: Hatice Şirin User-Bülent Gül). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 275-283.
- GÜNER DİLEK, Figen (2007). "Altay Türkçesi". *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri*. (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları: 1085-1148.
- GÜNER DİLEK, Figen (2015). *Güney Sibiryaya Altay Türkçesi Ağızları-Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNER DİLEK, Figen (2016). "Kumandılar ve Dilleri". *Tehlikedeki Türk Dilleri II B -Örnek Çalışmalar* (Editörler: Prof. Dr. Süer Eker - Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk). C III. Astana-Ankara: Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları: 1-13.
- KALAN, Ekrem (2008). *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2011). "Altay Türklerinin Dil Durumu". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8/3: 24-60.

- KİLLİ YILMAZ, Gülsüm (2016). "Etno-Demografik Veriler Işığında Sibirya Grubu Türk Dil Değişkeleri". *Tehlikedeki Türk Dilleri I -Kuramsal ve Genel Yaklaşımlar*. (Editörler: Prof. Dr. Süer Eker - Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk). C III. Astana-Ankara: Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları: 401-430.
- KORKMAZ, Zeynep (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MENGES, Karl H. (2009). "Güney Sibirya Türk Şiveleri". (Çeviren: Günay Karaağaç). *Dil Tarih ve İnsan*. İstanbul: Kesit Yayınları: 369-406.
- NEVSKAYA, İ. A. - Almadakova, N. D.- Mayzina, A. N.-Ozonova, A. A. ve Çumakayev, A. E. (2017). *Grammatika Sovremennogo Altayskogo Yazıkı-Morfologiya*. Gorno-Altaysk.
- OZONOVA, Aiiiana (2012). "Tubalarskiy Yazık v Trudağ N. A. Baskakov İ V Nastoyaşşeye Vremya". *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi: 389-396.
- OZONOVA, Aiiiana (2016). "The Altaians and the Altai Language". *Tehlikedeki Türk Dilleri II A -Örnek Çalışmalar* (Editörler: Prof. Dr. Süer Eker - Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk). C II. Astana-Ankara: Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları: 21-46.
- POTAPOV, Leonid Pavloviç (2014). *Altaylılar Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları Makaleler*. (Çeviren Atilla Bağcı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- PRİTSAK, Omeljan (1959). "Das Altaitürkische". *Philologiae Turcicae Fundamenta*. C I, Weisbaden: Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner: 568-598.
- RADLOFF, Wilhelm (1866). *Proben der Volkslitteratur Türkischen Stamme Süd-Sibriens*. Sanktpeterburg': Tipografin İmperatorskoy Akademi Nauk.
- RADLOFF, Wilhelm (1882). *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*. Leipzig: T.O. Weiggel's Verlag.
- RADLOFF, Wilhelm (1954). *Sibirya'dan* (Çeviren: Ahmet Temir) C I. İstanbul: Maarif Basımevi.
- RADLOFF, Wilhelm (1960). *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte*. C I-II-III-IV. Gravenhage: Mouton & Co.
- SIMPSON, Cyrill Gordon (1955). *Some Features of the Morfology of the Oirot (Gorno-Altai) Language*. Oxford: Central Asiatic Research Centre.
- TEKİN, Talat (1975). *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 149-271.
- TAZRANOVA, Alyona (2016). "The Telengits and the Telengit Language". *Tehlikedeki Türk Dilleri II B -Örnek Çalışmalar* (Editörler: Prof. Dr. Süer Eker - Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk). C III. Astana-Ankara: Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları: 409-420.
- TEMİR, Ahmet (1991). *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri Hayatı- İlmî Kişiliği-Eserleri*. Ankara: Türk Dil Kurmu Yayınları.
- TIDIKOVA, Nadejda (2012). "Altay Cumhuriyeti'nin Az Sayılı Yerli Halklarının Dilleri ve Kültürleri". *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Konulu*

4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi: 525-530.

TOKER, Mustafa (2003). "W. Radloff'un 'Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy' Adlı Eserinde Geçen Tatar Türkçesine Ait Kelimeler Üzerinde Genel Bir Değerlendirme". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14: 17-48.

TROYANSKİY (1830). *Slovar' Tatarskago Yazıka*. Kazan.

TURAYEV, V. A.- Sulyandziga, R. V.-Boçarnikov, V. N. ve Sulyandziga, P. V. (2005). *Entsiklopediya Korennih Maloçislennih Narodov-Severa, Severa i Dalnego Vostoka Rossiyskoy Federatsii*. Rusya.

ÜÇÖK, Necip (1951). *Genel Fonetik*. İstanbul: İbrahim Horoz Matbaası.

VAMBÉRY (1867). *Çagataische Sprachstudie*. Leipzig.

VERBITSKIY vd. (1869). *Grammatika Altayskago Yazıka*. Kazan.

YALÇIN, Süleyman Kaan (2011). "Türk Dilinde Ses Grupları ve Ses Gruplarının Ünlüleşmesi". *Turkish Studies*, Volume 6/3 Summer: 1597-1622.

YILMAZ CEYLAN, Emine (1991). "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü". *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, 151-165.

ZENKER (1862-1876). *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*. Leipzig.

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİYLE MANZUM BİR METİN: EMİRİ'NİN MEVLİD'İ

Uğur UZUNKAYA *

ÖZET

Bir terim olarak mevlit 'doğum yeri ve doğum zamanı' anlamlarını ihtiva etmektedir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde bir tür olarak değerlendirilen mevlit metinleri Hz. Muhammet'in doğumuna, miracına ve mucizelerine methiye niteliği taşıyan, çoğunlukla manzum ve mesnevi türünde kaleme alınan eserlere verilen bir addır. Mevlit metinleri yapısı itibarıyla tevhit, münacat, naat ile başlamaktadır. Bunu Hz. Muhammet'in doğumu, miracı, çeşitli mucizeleri ve vefatı izler. Mevlit metinleri dua faslıyla tamamlanır. İslam dünyasının hemen tamamında rastlanılan mevlit yazma geleneği İslam tarihinde, edebiyatında, sanatında ve musikisinde önemli bir yer tutar. Bu yazı kaynaklarda 15. yüzyıl şairi olarak kabul edilen Emîrî tarafından kaleme alınan mevlit metninin yazı çeviriminin ve dil incelemesinin yapılmasını amaçlamaktadır. Emîrî'nin Mevlid'inin bilinen tek nüshası İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu 3821/3'te korunmaktadır. Şimdiye kadar neşredilmemiş olan bu mevlit metni, içinde yer aldığı eserin 31^b-45^b sayfaları arasında bulunmakta ve 15 varaktan oluşmaktadır. Harekeli nesih ile kaleme alınan yazmanın her sayfasında 13 satır bulunmaktadır. Mevzubahis mevlit metni 345 beyit ve her bendi üç mısradan mürekkep 4 müsellesten oluşmaktadır ve aruzun remel bahriyle yazılmıştır. Başka bir nüshası tespit edilemediğinden eserin yazı çeviriminde yalnızca bu yazma esas alınmıştır. Eserin istinsah tarihi mevcut olmasa da dil özelliklerinden Eski Anadolu Türkçesinin dil hususiyetlerini taşıdığı tespit edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Eski Anadolu Türkçesi, Emîrî, Mevlid, Hz. Muhammed'in doğumu.

A POETICAL TEXT IN OLD ANATOLIAN: EMİRİ'S MAWLID

ABSTRACT

Mawlid as a term comes to mean 'the birthplace and the birthday'. Mawlid, which is evaluated as a poetical type during Old Anatolian Turkish, is the name given to the works that are mostly written in verse and in the form of a mathnawi and it has the characteristics of Prophet Muhammad's birth, his ascension and his miracles. Mawlid texts begin with the poetry of God's oneness and greatness, invocation, and the poem praising the Prophet Muhammad. This paper aims to present in Latin alphabet transcription, the orthographic characteristics and linguistic analysis of the mawlid text written by Emîrî, who is accepted as a 15th century poet in various anthologies. The only known copy of Mawlid by Emîrî is currently located in the Süleymaniye Manuscript Library in Istanbul and carries the identification number of Ayasofya 3821/3. Hitherto unpublished mawlid text is among the folios 31^b-45^b of the work in which it is bound and is composed of 15 folios. It was written in naskh style with vowel point of the Arabic script, each of the page contains 13 lines. The mawlid text in question consists of 345 couplets and 4 poetries composed of three verses written in the ramal meter. Since another copy could not be determined, this manuscript for the transcription of the text is taken as a basis. Although the text has no date regarding when it was copied, it is determined that the manuscript has linguistic characteristics of Old Anatolian Turkish in the light of linguistic points.

Keywords: Old Anatolian Turkish, Emîrî, Mawlid, the birthday of the Prophet Muhammad.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 26.05.2019; Yayına Kabul Tarihi: 10.06.2019

* Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ERZURUM,
ORCID: 0000-0003-4534-9305, E-posta: uguruzunkaya@gmail.com

Giriş

'Doğum yeri ve doğum zamanı' gibi anlamları ihtiva eden *mevlit* sözcüğü özelde bir edebî tür olarak Hz. Muhammet'in doğumuna, miracına ve mucizelerine methiye niteliği taşıyan, çoğunlukla manzum ve mesnevi türünde kaleme alınan eserlere verilen bir addır. Hemen hemen bütün İslam dünyasında rastlanılan bir edebî tür olarak mevlit ve mevlit metinleri temelindeki kutlamalar bölgesel ve kültürel anlamda farklılıklar gösterse de İslam tarihinde, edebiyatında, sanatında ve musikisinde önemli bir yere sahiptir. Tarihsel gelişimi bakımından Hz. Muhammet hayattayken ve vefatı sonrasında bir mevlid kutlaması gerçekleşmemiş olsa da İslam dünyasında mevlid kutlamalarına ilk kez hükümdar ve maiyetinin teşrihiyle Fatimî Devleti'nde (910-1171) rastlanılmıştır. Daha sonra Begteginlilerden Muzafferüddin Kökbörü'nin (1190-1232) egemenliğinde mevlit bir tören olarak kutlanmış ve Memlûklüler döneminde de devam edilmiştir.¹ Osmanlı'da ise mevlit törenleri III. Murad (hük.1574-1595) ile resmî bir devlet törenine dönüştürülmüş olsa da esasen I. Süleyman (hük.1520-1566) döneminden itibaren mevlit töreni saray protokolünde yer almıştır.²

Türk edebiyatında yaygın adıyla *Mevlid* olarak bilinen Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necât*'ı bu alanda başat bir rol üstlenmiş ve ondan sonra da bu türden yazılmış çokça eserde onun etkisi hissedilmiştir. Tarihsel olarak 15. yüzyıldan itibaren belgelenmeye başlanan mevlit metinlerinin bu tarihten sonra da var olması hem İslam peygamberine duyulan sevgi hem de bu türün sevilmesiyle ilgili olmalıdır. Mevlit metinleri yapısı itibariyle tevhit, münacat, naat ile başlamaktadır. Bunu Hz. Muhammet'in doğumu, miracı, çeşitli mucizeleri ve vefatı izler. Mevlit metinleri dua faslıyla tamamlanır.

Kaynaklarda 15. yüzyıl mevlitlerinden sayılan (Aksoy 2007: 326) Emîri'nin *Mevlid*'i Eski Anadolu Türkçesi döneminin ses, şekil ve söz varlığı hususiyetlerini yansıması bakımından oldukça önemli ve şimdiye kadar neşredilmemiş hacimce kısa bir mevlittir. Müstensihî ve istinsah tarihi mevcut olmasa da dil özelliklerinden Anadolu Türkçesi özelliklerini taşıdığı anlaşılan bu eserin bu çalışma kapsamında neşri ve dil özelliklerinin tespiti amaçlanmıştır. Bu yazı mevzubahis metnin müellifi ve yazma hakkındaki bilgilerin sunulmasıyla başlayacak eserin dil incelemesinin ve çeviri yazı alfabetiyle neşrinin yapılmasıyla sonlanacaktır.

1. Emîri Hakkında

Hasibe Mazıoğlu 1972 tarihli *Türk Dil Kurumu'nun 40. ve Divan-ü Lûgati't-Türk'ün 900. Yıldönümleri Dolayısıyla Düzenlenen I. Türk Dili Bilimsel Kurultayı*'nda sunduğu "Yeni Mevlid Metinleri" başlıklı bildirisıyla bu yazının konusunu oluşturan eseri kısa bir değerlendirmeye ilim alemine tanıtır ve yazmanın başından, ortasından ve sonundan toplamda 21 beyitin yazı çevirisini yapar (1975: 78-80). Bununla birlikte Mazıoğlu bu mevlit metninden bahsedilmemiş olsa da Sehî Beg, Laţîfî, 'Aşık Çelebi, Kınalızâde Hâsan Çelebi ve Gelibolulu Muştafâ 'Âlî'nin şuara tezkirelerinde anılan Emîri ile bu eserin müellifinin aynı kişi olacağı kanaatini taşıdığını ifade eder (1975: 78). Mezkur şuara tezkirelerinden Sehî Beg ve Laţîfî'de *Mevlânâ Emîri* diğer tezkirelerde ise *Emîri* olarak kaydedilen şairin gerçek adı Sehî Beg'de *Mevlânâ Seyyid Maḥmūd* (İpekten vd. 2017: 64), Laţîfî'de ve Gelibolulu Muştafâ 'Âlî'de *Seyyid Maḥmūd* (Canım 2018: 138; İsen 1994: 152), 'Aşık Çelebi'de *Seyyid Maḥmūd bin 'Abdu'llâh* (Kılıç 2018: 160) ve Kınalızâde Hâsan Çelebi'de *Maḥmūd bin Seyyid 'Abdu'llâh* (Sungurhan 2017: 210) olarak belirtilmiştir. Bahsi

¹ Mevlit törenlerinin tarihsel gelişiminin ayrıntılı bir analizi için bkz. Özel 2004: 475-479 ve Fuchs vd. 1989: 895-897.

² Osmanlılar'da mevlit törenleri için bkz. Şeker 2004: 479-480.

geçen tezkirelerde Bursa'da doğduğu, II. Bayezid ve I. Selim zamanında *naķibü'l-eşraf*³ olarak görev yaptığı, ilim, züht ve takva sahibi olduğu söylenmiş, riyazete çekilmiş ve nefsiyle mücadele eden biri olarak anılmıştır (Canım 2018: 138). Bunlara ek olarak şiir sahasında "Ĥassân-ı Şânî" kaside tarzında ise "Zahîr ü Ĥākânî" denilerek kendisinden övgü ile bahsedilmiştir (Canım 2018: 138; İsen 1999: 157). 16. yüzyıl şuara tezkirelerinin hepsinde yer alan bu şairin II. Bayezid için yazmış olduğu kasideden 7 beyite bu tezkirelerde yer verilir.

2. Eser Üzerine

Bu çalışmanın konusunu oluşturan yazma eser Türk edebiyatında kaleme alınan diğer mevlitlerle mukayese edildiğinde hacimce küçük bir metindir. Aruzun remel bahriyle yazılmış olup kimi beyitlerde vezin hataları mevcuttur. Eserin bilinen tek nüshası İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu 3821/3'te korunmaktadır. Mevlit metni bağlı bulunduğu eserin 31^b-45^b sayfaları arasında yer almakta ve 15 varaktan oluşmaktadır. Harekeli nesih ile kaleme alınan yazmanın her sayfasında 13 satır bulunmaktadır. Metinde 035-038. ile 158-160. beyitler arasında yedi Arapça beyit mevcuttur. Mesnevi türünde yazılmış olan bu eserin 200-203 arası numaralandırılmış kısımlarında her bendi üç mısradan mürekkep müselles bulunur. Başka bir nüshası tespit edilemediğinden eserin yazı çevirimi bu yazma üzerinedir. Eserin istinsah tarihi mevcut olmasa da dil özellikleri ışığında Eski Anadolu Türkçesinin dil hususiyetlerini taşıdığı söylenebilir.

3. Eserin Dil Hususiyetleri Üzerine Notlar

İstinsah tarihi bilinmemesine karşın Emîrî'nin *Mevlid*'inin elimizdeki nüshasının harekeli nesih ile kaleme alınmış olması eserin yazıldığı dönemin imlâ, ses ve şekil özellikleri hakkında fikir verir. Aşağıda da inceleneceği üzere eserin dilinin Eski Anadolu Türkçesi özelliklerini taşıdığı görülmektedir. Bu dönemle ilgili metin neşirlerinde ve dil bilgisi çalışmalarında dönemin dil hususiyetleri ayrıntılı olarak ele alındığından burada yalnızca eserden yansıyan ve nüshayı belirgin kılan hususlara değinilmekte yetinilecektir.

Arap harfli Türkçe metinlerin imlâsında hemen her dönemde karşılaşılan ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde de sıklıkla belgelenen ötümlü dudak ünsüzü /b/'nin ötümsüz dudak ünsüzü /p/ yerine yazıldığı örnekler metinde özellikle -(U)p zarf-fiil ekinin imlâsında dikkat çekmektedir: گلوب *gelüp* 032; قلوب *kıluḡ* 054; طورب *ṡurup* 061 vd. Mevzubahis metin ötümlü diş-damak ünsüzü /c/ ile ötümsüz diş-damak ünsüzü /ç/'nin Türkçe kelimelerdeki imlâsında bir tutarlılık göstermez: نچه *neçe* 002; نچه *neçe* 015; نچه *neçe* 018; نچه *neçe* 019 vd. Yine bir imlâ özelliği olarak kapalı /è/ sesi ye (ى) ile gösterilmiştir: ويرمز *vèrmez* 009; ديرسك *dèrisesē* 012; دینلدی *dènildi* 015 vd.

Dil uyumu bakımından metin sağlam bir görüntü arz eder; fakat Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında görülen *er-* fiilinden gelişen *i-* yardımcı fiiline eklenen {-ken} zarf-fiil ekinin uyuma girmediği görülmektedir: یوغیکن *yogiken* 023. Eski Anadolu Türkçesiyle kaleme alınan diğer dönem eserlerinde olduğu gibi bu metinde de dudak uyumu zayıftır. Eski Türkçede çok heceli sözcüklerin sonundaki /G/ sesinin sıfırla nöbetleşmesine metinden şu örnek verilebilir: *ķapusın* 050; *ķapusını* 302; *ķapūndur* 341. İsim ve fiil yapımında görev alan eklerin ünlüsünün düz yahut yuvarlak olması sebebiyle dudak uyumu dışında kalan durumlar için şu örnekler sıralanabilir: *artuķ* 153; *içerü* 291; *ilerü* 211; *dürlü* 002; *gizlü* 021; *sensüz* 260; *olındı* 338; *bulışdı* 198 (ayrıca krş. *buluşmadı* 206) vd. İsim ve fiil çekiminde görev alan eklerin ünlüsünün düz yahut yuvarlak olması sebebiyle de dudak uyumu dışı kullanımlara rastlanır: *dirilüp* 122; *bişirüp* 131; *dèyü* 176;

³ *Naķibü'l-eşraf* için ayrıca bkz. Buzpınar 2006: 322-324.

êtsünler 229; gelsün 247; geçsün 249; eylesün 168; nécedür 155; gibidür 231; yaraşur 194; sultānumuz 251; cānumuz 251; étdük 340; geldük 342; gözi 122; ömrince 275; varduğınca 272 vd.

Ünsüz değişimleri bakımından yazıldığı dönemin de bir özelliği olarak metinde söz başında /t/ > /d/ ötümlüleşmesi yaygın olarak görülmektedir; ancak art ünlülü sözcüklerde bu durum her zaman tutarlı değildir: *dérem* 019; *dağı* 024; *dikildi* 058; *döşek döşendi* 059; *düş* 062; *düşüp* 195; fakat *toğduğı* 049; *tırup* 061; *toğrı* 173; *toğsan* 219; *tağları* 276; *tolındı* 289; *tonını* 328 vd. Söz başında /k/ > /g/ ötümlüleşmesine ise şu örnekler verilebilir: *gök* 024; *gece* 051; *gerü* 055; *gözleri* 106 vd. Söz içi ve söz sonunda /k/ > /ğ/ sızıcılılaşmasına metinde iki örnekte rastlanır: *dağı* 024; *yoğsul* 096. Söz içi ve söz sonundaki /b/ ünsüzü bir dönem özelliği olarak /v/'ye değişmiştir: *severdi* 108; *evimüğ* 056 vd. Yine söz başındaki /b/ sesinin Eski Anadolu Türkçesinin bir özelliği olarak üç sözcükte /v/'ye değişmesine de rastlanır: *varduğça* 097; *varayın* 190; *vardı* 146; *vêrdüğ* 067 vd.

Metnin şekil bilgisi de dönem eserlerinden büyük bir farklılık göstermez. Durum ekleri bakımından incelendiğinde ilgi durum ekinin metinde {(n)Uğ} şeklinde olduğu görülür: *evlâdınuğ* 348; *anuğ* 346; *karınuğ* 138; *nûruğ* 071; *kulağnuğ* 130; *koynunuğ* 133 vd. Belirtme durumu eki {(y)I} şeklinde dönem özelliğini devam ettirir: *ümmetini* 081; *Muştafâ'yı* 082; *tuzını* 090; *kuzı* 120 vd. Yönelme durumu eki ise {(y)A} şeklinde tanıklanmıştır: *karıya* 140; *gayrıya* 256; *kâyinâta* 107; *ortaya* 122 vd. Bulunma durumu eki {+dA} şeklinde görülür: *anda* 002; *kaında* 079; *bucağında* 080; *yolında* 101; *anda* 328 vd. Ayrılma durumu eki dönem özelliğinden farklılaşmaz, {+dAn} şeklindedir: *kuzıdan* 121; *bundan* 129; *barmağında* 142; *aradan* 209; *ağlamağdan* 254 vd. Vasıta durumu eki olarak {+IA} belgelenmiştir: *aşhâbıla* 135; *rıfıkıla* 241; *kıyâsıla* 345; *yêrile* 024; *birle* 196; *şiddetile* 242 vd. Eşitlik durumu eki {+CA} şeklinde görülmektedir: *bunca* 154; *varduğınca* 272; *günâhınca* 287; *nêce* 002 vd. Yön gösterme durumu eki {+re}, {+rü} ve {+erü} olarak tespit edilmiştir: *içre* 089; *içerü* 291; *bêrü* 178; *gerü* 330 vd. Metinde geçen iyelik ekleri şahıslara göre örnekler üzerinden şöyle izlenilmektedir: *habîbüm* 045; *rabbüğ* 186; *anası* 138; *cānumuz* 251; *göñliñüz* 074; *oğulları* 299. Görülen geçmiş zaman şahıslar üzerinden örneklerle şöyledir: *şandum* 078; *buyurduğ* 293; *yarıldı* 041; *geldük* 342; *bağladılar* 191. Öğrenilen geçmiş zaman eki tespit edilebildiği kadarıyla şahıslara göre şunlardır: *getürmişem* 222; *gelmişdür* 060; *gelmişüz* 061; *saçmışlar* 090. Metinden yansıyan örneklerle geniş zaman çekimleri ise şöyledir: *bulur* 026; *bulurlar* 227. Gelecek zaman eki {(y)IsAr} yalnızca iki kez geçmiştir: *bulısar* 044 ve *gêdiser* 296. Emir kipinin çekimi için metinden yansıyan örnekler şunlardır: *uzadayın* 275; *bil* 223; *kılsun* 168; *varalum* 253; *bulsunlar* 228. İstek kipinin çekimiyle ilgili metindeki örnekler ise şöyledir: *koynam* 287; *varasın* 306; *şefâ'at êde* 346; *gireyüz* 295; *êdesiz* 266; *öldüreler* 124. Şart kipinin çekimi ise metinden yansıyan örneklerle şu şekildedir: *açarsağ* 014; *rāvī olsa* 269; *vêrmezisenğüz* 307.

4. Metin

[31b]

- 001 Allāh adın evvelâ zıkr êdelüm
ol kerîme bî-hisâb şükr êdelüm
- 002 bir kez ismu'llāhı zıkr êtseğ 'ayān
keşf olur anda nêce dürlü nihān
- 003 zîrâ oldur kâdir ü hayy u kadīm
hâlik ü ferd ü ahaddur hem raḥīm
- 004 fazlına anuğ nihâyet yok durur
kudretine ḥadd u gâyet yok durur

- 005 kâdir ü hayy u ebeddür ol ilâh
hem şameddür bî-zevâl ol pâdişâh
- 006 bir ulu sultândur ol şâh-ı cihân
rabb-i bâkî lâ-yemûtdur bî-mekân
- 007 hem münezzeh bir durur bî-şek hemân
bî-şebîh ü bî-mişâldür bî-gümân
- 008 rahmeti deryâsınuñ oranı yok
hikmetinüñ hadd ü pâyânı yok
- 009 evvelinden hiç ahad vèrmez nişân
evveli yok âhîridür bî-kerân
- [32a]
- 010 istedi kim rahmetin îşâr éde
kudretinüñ zerresin izhâr éde
- 011 cümle zî-rûh kâtib olsaydı hemân
haşr olinca kudreti olmaz beyân
- 012 rahmet étsün dériseñ bārî saña
eş-şalavâtu ve's-selâm dé sen aña
faşl fi-beyâni ricâ'i'd-du'â min-cemâ'ati'l-müslimîn
- 013 eydeyin ben Muştafâ'nuñ mevlüdün
aşlı ile diñle ey ehl-i yakîn
- 014 can kulağın ger açarsañ bu söze
bu eñâdîşdür ki naql édem size
- 015 néçe vech üzre dénildi bu kelâm
ol resülün medhîni ey bedr-i tām
- 016 ben de yazdum bir iki söz 'aczile uş
kim ki bu 'abdı du'âdan aña hōş
- 017 hayrıla halk anları yād eylesün
hazret-i Haq rûhların şād eylesün
- 018 diñleñ émdi Muştafâ'nuñ mevlüdün
néce geldi bu cihâna şâh-ı dîn
- 019 evvelâ néçe yaratdı Haq anı
ol resülün vaşfidur dérem bunu
- 020 istedi kim kudretin izhâr éde
birligine dü-cihân ikrâr éde
- [32b]
- 021 gizlü gencin dağı hem kıla zuhûr
gendi hâşşından yaratdı anda nûr
- 022 Ahmed'ün Haq nûrın evvel kıldı var
rûhını halk étdi andan âşikâr
- 023 yogîken bu 'arş u ferş ü kâyinât
evvelâ vèrdi habîbine hayât
- 024 şonra halk oldu bu varlık ey 'amû
yérile gök hem dağı uçmağ tamu
- 025 âdemi halk étdi şonra zi'l-celâl
nûr-ı Ahmed aña étdi intiķâl
- 026 şonra Havvâ alnına naql étdi nûr
her kime varsa o nûr bulur sürür
- 027 vaşf-ı nûra gerçi halk t̄alib durur
bu zamânda ihtîşâd maţlûb durur
- 028 seyr kıldı çün bu minvâl üzre nûr

- 029 enbiyā alnında hōş étđi zuhūr
vardı ‘Abdu’llāh’a sonra nūr pes
geldi ašla vāşıl oldı sözi kes
- 030 Āmine hatuna naql étđi hemān
cümle ‘ālem buldı hōş emn ü emān
- 031 pür-ziyādur ‘āleme nūr-ı resül
hem müsāfirdi elestden bērü ol
- 032 çün maķāmına gelüp buldı karār
nūr-ı Aḥmed oldı sâbık ber-karār
- 033 cümle zī-rūḥ kâtib olsaydı ‘ayān
ḥaşra dek evşāf-ı nūr olmaz beyān
- [33a]
- 034 raḥmet étşün dērisen bārī saḡa
es-salavātu ve’s-selām dē sen aḡa
medḡ-i resūlu’llāh ‘aleyhi’s-selām
- 035 *lehu’n-nesebu’l-‘ālī feleyse ke-mitlihi*
ḡasīb’un nesīb’un muḡsin’un mutekerrimu⁴
- 036 *celil’un bi-tāci’l-makrumāti muḡşşas’un*
cemil’un bi-ālā’i’l-bahāi mu’ammedet’un⁵
- 037 *femā’l-kevenu illā ḡulletun ve muḡammed’un*
ṡrāz’un bi-anvāri’n-nubuvveti mu’allimu⁶
- 038 *elā ḡul li-ḡam’in nāze’ū in erze’ū*
necāten bihi şallū ‘aleyhi ve sellimū⁷
rivāyet-i Āmine hatun
- 039 pes Āmine bir rivāyet eyledi
yazdı rāvīler rivāyet eyledi
- 040 dēr rebī’ü’l-evvel ayıydı benām
on ikinci gēcesiyidi bi’t-tamām
- 041 dārımuḡ dīvārı yarıldı hemān
oldı Meryem Āsiyā Hācer ‘ayān
- 042 dēdiler muştuluḡ olsun ey nigār
bir oḡul vērdi saḡa perverdigār
- 043 bir veleddür dēyelüm evşāfını
hem anuḡ etbā’ını elṡāfını
- 044 nāmıdur anuḡ Muḡammed Muştāfā
cümle ‘ālem bulısar andan vefā
- [33b]
- 045 hem anuḡ şānında Ḥaḡ levlāk dēdi
ol ḡabībüm çün durur eflāk dēdi
- 046 dēr resūlu’llāha olduḡ ana sen
ḡamdüli’llāh ḡalmadıḡ bī-gāne sen
- 047 sonra geldi ḡūrī anda bī-ḡiyās
hiç ḡisābın bilmez anuḡ ecinn ü nās
- 048 her birinüḡ var elinde bir ṡabaḡ

⁴ “O’nun (Hz. Muhammed) nesebi yücedir. O’nun gibi soylu, itibarlı, ihsan sahibi ve cömert kimse yoktur.”

⁵ “Keramet tacıyla yüksek makamlıdır. (Allah tarafından) ona isnat edilen zarafetin ihtişamı güzeldir ve ona mahsustur.”

⁶ “Dünya (onun yanında) zerre kadar kıymetli değildir. Hz. Peygamber nübüvvet nurlarıyla müstesnadır, (böyle) bilinir.”

⁷ “Haydi çekişen kavme söyle: (Çekişmeden) vazgeçin. Hz. Peygamber ile kurtuluşa ermek için salavat getirin.”

- 049 nûrıla tezyîn kılmış anı Hâk
anadan toğduğı sâ'at Muştafâ
050 saçalar ulu nûrı tâ bula şafâ
ba'dehu Cibrîl'e emr êtdi hüdâ
yap şamunuş şapusın gêtsün 'anâ
051 bu gece def'-i hicâb êt yâ emîn
aç dağı bâb-ı cinânı dër hemîn
052 ins ü cin de ğayra nâzır olmasun
cümle zî-rûh ğaflet êdüp yanmasun
053 ol ğabîbu'llâh gelürdi bu gece
ğağ size rağmet kıla uçdan uca
054 dağı rıdvâna kırup ol bir nidâ
cenneti tezyîn eyle dëdi Hüdâ
055 bir rivâyet kıldı Âmine gerü
bî-'aded hürî baña geldi berü
056 evimüş sağfın açdılar hemân
yërde gökde her nihân oldı 'ayân
057 üç 'alem dağı belürdi ol zamân
üç yère dikdiler anı bî-gümân
[34a]
058 ka'betu'llâha dikildi birisi
şarkıla ğarbda dikildi ikisi
059 bir döşek döşendi gökde hemîn
nâmı sündüsdür döşeyen anı emîn
060 ba'dehu üç hürî gelmişdür ezel
ğizmete göndermiş anı lem-yezel
061 tîz şurup geldiler anlar yanuma
gelmişüz dër ğizmete cânânuma
062 dëdi düş üstüme ey cânum canı
her belâdan gerçi şağlar Hâk seni
063 düşdüm üstine vü ğâyet şuşadum
hürilerden bir içim şu istedüm
064 bir lezîz şovuk beyâz şu vërdiler
ayağum tozına yüzler sürdiler
065 geldi bir ağ kuş kanad urdı baña
arğamı berk şığadı kaldum şaña
066 acı ağı görmedüm şâh-ı resül
toğdı ol sâ'at içinde pür-uşül
medğ-i resül 'aleyhi's-selâm
067 ey pāk-dîn ki gelüp cihâna vërdüş leşâfeti
şer'üş ğomadı 'adlile sürdi şekâveti
068 her kim şaña ümmet ola şıdkıla tâ ebed
gendi eliyle fetğ êder ebvâb-ı cenneti
069 şol ki ğomaz ri'âyet êder şer'-i sünnetüş
görmez 'azâb-ı nâr muğarrer bulur selâmeti
[34b]
070 çün kim müsâfir olduş cihâna ey emîn-i Hâk
Allâh şaña 'arş-ı pākî üzre kıldı ziyâfeti
071 bu 'âleme nûruş ziyâ vërdi şöyle kim
Ğudüs-i şerîfi kıble êdüp hüdâ vërdi sa'âdet

- 072 Ka‘betu’llāh rakşa girdi senünçün ey şāh-ı dīn
anuñçün bēş vaqtde secde éder islām cemā‘ati
- 073 bu bī-çāre ḥaķīr [ü] derd-mend Emīr
‘özr édüp sen şefī‘-i ḥalkdan umar ri‘āyeti
**faşl fi-beyāni rivāyeti Āmine ḥatun hiye vālidetü’n-nebī ‘aleyhi’s-
selām**
- 074 bir rivāyet eydelüm gūş eyleşüz
cān u dilden gönleşüz ḥōş eyleşüz
- 075 Āmine dēr eşitdüm ol vaqt şiddeti
aldı benden ‘aql u fehm ü kudreti
- 076 tīz gērü gendüme geldüm ey ‘amū
gétmiş andan ḥüriler gördüm kamu
- 077 hem yanumda Muşafā’yı bulmadum
ğam țārī oldı aşlā gülmedüm
- 078 ḥüriler şandum alup gétđi anı
āh édüp dēdüm ki ey cānum canı
- 079 kıanda gētdüñ ey ciger köşem benüm
ḥasretüñ nārıla yandı tenüm
- 080 nāgehān gördüm o maḥbūb-ı Ḥüdā
ev bucağında resūl-ı bā-şafā
- [35a]
- 081 ol mübārek başı varmış secdeye
ümmetini ya‘nī ki Ḥaķ‘dan isteye
- 082 Muşafā’yı çün ki gördüm böyle ḥōş
mevc urup baḥr-i maḥabbet kıldı cūş
- 083 istedüm alam elüme ey emīn
bir nidā erişdi hātifden hemīn
- 084 dēdi aña vērmesün kimse keder
Ḥaķ te‘ālā gör né rağbetler éder
- 085 ol dem içre bir melek geldi bērü
aldı gētdi anı getürdi gērü
- 086 yandı ḥikmet bilmedi kimse anı
böyle emr eyledi anda ol ganī
- 087 ba‘zılar dēdi Muşafā ol zamān
geldi bir aķ bulut aldı bī-gümān
- 088 dēr Āmine gēne bunda bir kelām
geldi gērü ol zamān ḥayrū‘l-enām
- 089 cümle ‘ālem içre bulmuş rağbeti
göbegi kesilmiş olmuş sünneti
- 090 tuzını saçmışlar şarıp bir aķ şūfa
nūra ğark olmuş ser-tā-pā Muşafā
- 091 geldi ol dem ‘āleme şāh-ı resūl
raḥmete’n-li‘l-‘ālemīn ol pür-uşūl
- 092 bildi ‘ālem-i ḥalk toğdı pür-şafā
raḥmete’n-li‘l-‘ālemīn mājā’ illā Muşafā
- 093 cümle eşyā çağrısup dēdi aña
merḥabā ey faḥr-i cümle enbiyā
- [35b]
- 094 diñleşüz ḥōş bir rivāyet-i mu‘teber
véreyin aḥlāķ-ı aḥmedden ḥaber

- 095 nêce vèrdi ‘alemler hulk-ı hasen
gör nè ‘izzetle yaratmış zü'l-minen
- 096 başladı hilâl iken bedr ola ay
şefkatı andan umar yohsul u bay
- 097 edeb ehli oldı varduqça tamâm
hep anı müteḥannin éderidi hâş u ‘âm
- 098 şöyle istiḥyâ éderidi halkdan ol
‘âleme rahmet vèrilmışken resül
- 099 şöyle medḥ étدی anı rabbü'l-enâm
ol celîl levlâk buyurdi ve's-selâm
- 100 érđi on dört yaşına ol emîn
ol şerîf ü rahmete'n-li'l-‘âlemîn
- 101 dîn yolında istikâmet étدی hem
daḥı hem kâfir içine düşdi ğam
- 102 hîç ḥarâmuḡ yèmedi bir zerresin
nehy édüp yèḡ dèmedi bir қаṭresin
- 103 dünyevî vü uhrevî kizb eylemedi
ümmetine daḥı eyleḡ dèmedi
- 104 lehvile laḡv étmedi şâh-ı nebî
kullu lu'bin hem ḥarâmundur dèdi
- 105 hîç tekebbür eylemezdi kimseye
‘izzet édüp şöyle yohsul u baya
- 106 söylese dürler olurdi sözleri
‘aynı Yûsuf'dı mübârek gözleri
- [36b]
- 107 kâyinâta ger çü kim ol şâhıdı
illâ efḡar nâsıla hem-râhıdı
- 108 cümle eytâmı severdi bî-gümân
anlara iḥsân éderidi her zamân
- 109 ol saḡî mâlin ḡomazdı yarına
‘âşıkıdı Ḥaḡ anuḡ dîdârına
- 110 dü-cihânda seyyid-i sâdâtıdı
cümle küfr ehli anuḡcün mâtıdı
- 111 ḡamu düşmişlerüḡ alurdi elin
gösterürdi cümleye ṡoḡrı yolın
- 112 dâyim iḥsân olmışıdı şan'atı
hem ṡabîb-i ḡâzıḡ idi ol ḡatı
- 113 çünki aḡlâḡından oldı bir iki söz
mu'cizâtından daḥı ḡüş eyleḡüz
- 114 cümle ḡalk râvî olursa ey hümâm
ḡaşra dek aḡlâḡı olmazıdı tamâm
- 115 rahmet étün dèrişenḡ bârî saḡa
eş-şalâtu ve's-selâm dè sen aḡa
faşl fi-beyâni mu'cizâti'n-nebî şalla'llâhu ‘aleyhi ve sellem
- 116 diḡleḡ èmdi ‘âşık u devletlüler
nêce ḡıldı Muştafâ bunda hüner
- 117 mu'cizâtıdur resülüḡ bu kelâm
n'èyledi gör bunda ol ḡayrû'l-enâm
- 118 bir ḡün ol ve's-şems ü ṡâḡa vü duḡâ
ya'nî kim Aḡmed u Muḡammed u Muştafâ

[36b]

- 119 ittifağ etdi münâfıklar kamu
da'vet êtdiler resûli ey 'amû
120 bir kuzı katl êtdiler 'uryân êdüp
ağü katdılar aña biryân êdüp
121 çok ta'am getürdiler kuzı bile
yeyüp Aḥmed kuzıdan ḥaşâ öle
122 ortaya geldi çün ol pişmiş kuzı
dirilüp ol kuzı açıldı gözi
123 dër bi-izni'l-lâh ki kuzı yâ resûl
yeme benden hem beni êtme kabûl
124 ağü katdılar münâfıklar baña
öldüreler kaçd kıldılar saña
125 çün bu ḥâli ol ḡanem kıldı 'ayân
zû'l-fikâr çekdi 'Alî ol dem hemân
126 kim kıra ehl-i nifâkuñ cümlesin
Muştafâ şavdı 'Alî'nüñ ḥamlesin
127 Ḥağ te'âlâ cümleye nâzır durur
her nê yërde isteseñ ḥâzır durur
128 çün ki ḥâfız ola vâcib bir kula
yâ 'Alî dër eylemeñüz ḡül kula
129 daḡı bundan soñra n'oldı anda ḡâl
mu'cizâtuñ cümlesi denmeñ muḡal
130 aç kulağüñ sen daḡı bu ḡikmete
vardı enşârı evine da'vete
131 bir dişi koyun boğazladı alup
bişirüp kodi öñine getürüp

[37a]

- 132 ḡişşe etdi ol koyunu Muştafâ
otuz üç biñ er yeyüp buldı şafâ
133 koyunuñ kemigin cem' etdi ol
cildine koyup du'â kıldı resûl
134 emr-i Ḥağıla koyun buldı ḡayât
gördiler anı nêce ehl-i menât
135 nêçeler görüp müsülmân oldılar
cümle aşḡâbıla ihvân oldılar
136 ol ḡabîbüñ 'izzetin gör ey ḡümâm
ol koyun altı yüze yêtdi tamâm
137 mu'cizâtın bir daḡı diñleñ gerü
Muştafâ'nun 'aşığı gelsün bërü
138 ehl-i da'vetüñ anası varıdı
ol karınuñ gözi ḡayet körüdi
139 ol koyunuñ çünki ḡâlin bildi ol
bir du'â kıldı benümçün yâ resûl
140 bir du'â kıldı karıya ol emîn
tîz anuñ gözleri açıldı hemîn
141 yine ol iḡsân-ı burc-ı salḡanat
hem kerem-ḡân o şâḡib-i memleket
142 şol mübârek barmağından aḡdı şu
ḡayrılar kâdir degil illâ ki ḡü

- 143 içdi andan néçe biñ asker tamām
néçe biñ hasta şifā buldı benām
- 144 şîşelere koyup ol şuyı 'ayān
bir iki yüz yıl tırdı bir yerde hemān
- [37b]
- 145 şöñra bir sultān eline girdi çün
kimse bilmez aşlını anuñ né çün
- 146 varıdı bir pîr-i fānī hem cüzām
şāh buyurdı tiz getürdiler benām
- 147 vérdiler ol şuyı aña içdi ol
'an-ķarīb buldı şihhat ey pür-uşül
- 148 ol pîrün aķ şaķalı ķarardı hem
dağı diñleñ n'eyledi Aħmed o dem
- 149 néçe gözsüzlere ve sözsüzlere
cümle şihhat buldı emr-i Ĥaķ'ıla
- 150 cümleden Ĥur'an-ı 'azīm mu'ciz durur
ya'nī kim her okıyan 'aciz durur
- 151 cümle ümmet tābi'üz furķāna biz
ol durur hem muķtedāmuz şeyhimüz
- 152 Ĥaķ buyurdı raṭb u yābis bī-gümān
derc olinmişdur kitāb içre hemān
- 153 dünyāda Ĥur'an'dan artuķ nesne yok
cümle 'izzet bunda durur az u çok
- 154 tā çü devlet āmennā Ĥur'an durur
bunca 'izzet Aħmed'e furķān durur
- 155 mu'cizin anuñ birez kılduķ beyān
hem 'urūcı nécedür diñleñ hemān
- 156 ger bu ĥalk rāvī olursa ey hümām
mu'cizātı ĥaşra dek olmaz tamām
- 157 raħmet etsün dërseñ bārī saña
eş-şalātu ve's-selām de sen aña
- [38a]
- medħ-i ĥazret-i resūlu'llāh şallā'llāhu 'aleyhi ve sellem**
- 158 şifātu'n-nebiyyi'l-muştafā ma'deni'l-vefā
cemīlu'l-vefā cellet 'ani'l-'addi ve'l-iḥşāi⁸
- 159 menāķibuhu ve'l-mu'cizāu 'azīmetun
laķad a'caztu fikran yadūmu lehā eşfāu⁹
- 160 fe-subḥāne men esrā bi-leyn'in bi-'abdihi
mine'l-mescidi'l-a'lā ile'l-mescidi'l-aķşā¹⁰
- faşl fi-beyāni mi'rāci'n-nebī şallā'llāhu 'aleyhi ve sellem**
- 161 diñleñüz ey 'āķilān-ı pür-hüner
néce mi'rāc kıldı gör ol mu'teber
- 162 māh-ı receb toğdı çün kim ey ĥvoca
oldı hem yigirmi yédinci gece
- 163 çün ki yokdur mābeyninde iftirāk

⁸ "Seçilmiş peygamberin sıfatları, mucizeler madenidir: Güzeldir, cana yakındır, düşmanlar bu sıfatları görmezler ve onlardan etkilenmezler."

⁹ "O'nun hasletleri de mucizeleri de yücedir. (Bunlar karşısında) aklım fikrim aciz kaldı, işin içinden çıkamadım."

¹⁰ "Kulunu bir gece Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya yürüten Allah'ın şanı yücedir."

- 164 illā cūş eyledi baħr-i iştiyāk
eyleyüp Cibrīl'e Allāh bir nidā
165 Aħmed'e vardı seni ister Ĥūdā
gizlü rāzum vardur aña söylerem
166 daħı 'arş üzre ziyāfet eylerem
ol ĥabībüm baña gelsün bu gece
167 gökleri seyr eylesün uçdan uca
'arş u ferş ü cenneti görsün dedi ol
168 hem beni görüp şeref bulsun resül
şoñra kılsun levĥ-i maħfūza nazar
aħz-ı ma'nā eylesün dēr māħazar
- [38b]
- 169 hem dedi Cebrā'īl'e kim yā emīn
cennete var ol ĥabībüm çün hemīn
170 al kemer [ü] ĥulle muraşşa' tāc ile
hem buyurdu bir Burāk al gêt bile
171 emr ile me'mūr olup biñ celīl
cennet içre girdi ol dem Cebrā'īl
172 gördi Cebrā'īl yörür kırk biñ Burāk
her biri mesrūr biri eyler firāk
173 şöyle maħzūn melūl olmış turur
ol Burāk'a Cebrā'īl toğrı varur
174 gezüp otlar cümle senüñ yoldaşuñ
sen nè turursın revān olmış yaşuñ
175 ol Burāk Cebrā'īle dēr ey cānum
şöyle kırk biñ yıl durur ĥālüm benüm
176 bir nidā eşitdüm anda ey emīn
yā Muħammed dēyü çağırdı hemīn
177 'aşık oldum cān u dilden ol ara
bilmezem kim 'ākābet-i ĥālüm n'ede
178 ol zamāndan bērü şöyle oldı ĥāl
kalmadı hīç bende iz'ān u mecāl
179 zāhir a'zālarum zī-rūħdur
illā 'ışkdan bu tenüm mecrūħdur
180 cennet içre gerçi mevt olmaz 'ayān
müteħarrık meyyitem şimdi hemān
181 gördi Cebrā'īl Burāk'ıñ şabrı yok
şindi cārī oldı saña emr-i Ĥaķ
- [39a]
- 182 ger ĥaķīķat 'aşık olsa bir gişi
ma'şūkına erişür erkek dişi
183 gel gedelüm ma'şūkıña yā Burāk
vāşıl ol maṭlūbuña gētsün firāk
184 aldı bir tāc [u] kemer [ü] ĥulle Burāk
'azm-ı Aħmed eyleyüp kıldı yaraķ
185 ol resül-ı mefĥar-ı nūr-ı cihān
ümmeħānī ĥücesindeydi hemān
186 érđi ol vaķt aña Cibrīl-i emīn
dēr selām étđi saña rabbüñ hemīn
187 da'vet étđi seni rabbü'l-'ālemīn

- 188 kıl yarağuş gèdelüm ey şâh-ı dîn
Muştafâ durdı yerinden ol zamân
189 rākib oldı ol Burāk üzre hemân
çün teveccüh eyledi Kudüs'e resül
190 yolda çok nesne görüp söyleşdi ol
varayın Kudüs-i Şerîf'e êrdiler
Mescid-i Akşâ içine girdiler
191 bağladılar ol Burāk'ı halkaya
cümle geldi anda rûh-ı enbiyâ
192 şöyle emr eyledi çün kim bî-niyâz
kılalar anda iki rek'at namâz
193 dağı Aḥmed anda oldı muḳtedâ
enbiyâ [vü] ervâh kıldı iḳtidâ
194 çün göke 'azm êtdi ol ḥurşid-i dîn
âfitâb göklerde yaraşur hemîn
- [39b]
- 195 peyk-i ḥazret bile oldılar revân
öñine düşüp delîl oldı hemân
196 emr-i Ḥaḳ birle urulmuş nerdübân
gördiler nûr-ı muşavver bî-gümân
197 nerdübâna çün ḳadem başdı resül
êrdi evvelki göke ol pür-uşül
198 çün gök ehline bulışdı Muştafâ
şayḥa êdüp dèdi anlar merḥabâ
199 merḥabâ ḥoş geldün ey şâh-ı cihân
senüñiçün yaradıldı kün-fe-kân
ğazel-i medḥ-i nebî 'aleyhi's-selâm
200 merḥabâ maḥbûb-ı ğaffâr merḥabâ
merḥabâ maḳbûl-ı settâr merḥabâ
merḥabâ ğâlib-i küffâr merḥabâ
201 merḥabâ sensin emîrû'l-mü'minîn
merḥabâ sensin şefî'ü'l-müznibîn
merḥabâ sensin imâmü'l-müttaḳîn
202 merḥabâ ey enbiyânuḡ serveri
merḥabâ ey evliyânuḡ dilberi
merḥabâ ey etkîyânuḡ rehberi
203 merḥabâ ey pâdişâh-ı dü-cihân
merḥabâ ey mefḥar-ı kevn ü mekân
- [40a]
- 204 merḥabâ derdine 'aşayân merḥabâ
bu Emîri bendeḡe yarın şefâ'at eyle kim
ey ḥabîbu'llâh budur senden ricâsı merḥabâ
faşl fi-beyâni iḥtitâmi mi'râci'n-nebî 'aleyhi's-selâm
205 cümle şâz oldı görüp ehl-i semâ
cân u dilden 'âşîḳ oldılar aḡa
206 hîç aḡad bunda gelüp êrişmedi
kimseye ḥaber vèrüp buluşmadı
207 yâ Muḥammed muştılıḳ olsun saḡa
hep senüñdür kâyinât öñden şoḡa
208 dağı andan gètdiler anlar tamâm

- 209 gördiler anda neçe a'la maḳām
müntehā-yı sidreye vardı bular
ol aradan Muştafā geçmek diler
210 ol maḳāmda ḳaldı çün peyk-i Hüdā
Muştafā Cebrā'îl'e ḳıldı nidā
211 dēr neçün maḳzūn ḳaldıñ sen gērü
bunda ḳalma gel gēdelüm ilerü
212 şimdiye dek baña olmışduñ refiḳ
bunda neçün ḳaldıñuz deñ ey şefiḳ
213 bu maḳāmı baña emr ētdi celil
bundan öte varmazam dēr Cebrā'îl
214 yā Muḳammed saña Allāh'dur refiḳ
hem ḫaşırdā cümleye sensin şefiḳ
[40b]
215 böyle dērken Muştafā'ya Cebrā'îl
geldi Refref Aḫmed'e oldı sebîl
216 ḳādir olmaz kimse vērmege cevāb
andan öte geçdi yétmiş biñ ḫicāb
217 cāzibe-i Ḥaḳ çekdi çün esdi nesim
ḫarf-i elif ḳaldı bāḳî gētdi mīm
218 mīm gētdi çün ki anda Aḫmed'ün
ḳaldı aḫad bāḳî aña ḫamd ēdün
219 ērdi vaḫdet milkine ol şāh-ı dīn
dēndi ḫoḳsan biñ kelām anda hemīn
220 cümleden Ḥaḳ çün münezzehdür tamām
ḫarf u lafz u şavt aña olmaz maḳām
221 armağanıñ var mı baña dēdi Ḥaḳ
dēdi Aḫmed Ḥaḳ'a lāyık nesne yok
222 nēye ḳādirden Ḥaḳ'a lāyık ola
'acz u küstāḫlık getürmişem bile
223 dēdi yā Aḫmed ḫabībümsin benüm
şöyle bil kim sen benümsin ben senün
224 Muştafā dēdi yā ilāhe'l-'ālemīn
her nē dēdümse 'atā ḳıldıñ hemīn
225 luḫf ēdüp ümmetüme vēr armağan
tuḫfe olsun anlara ol her zamān
226 dēr ḫabībüm anlara vērdüm şalāt
daḫı i'tā eyledüm şavm u zekāt
227 bu şalāti ḳılalar anlar tamām
cennetü'l-me'vayede bulurlar maḳām
[41a]
228 mällarına vērün anlar hem zekāt
şāyim olup daḫı bulsunlar ḫayāt
229 ümmetün terk ētmesün ḳılsun namāz
günde beş kez baña ētsünler niyāz
230 ger bu emrümile me'mūr olalar
yēdi [b]u gök ehli şavābın bulalar
231 şol ḳadar fazīleti vardur bunıñ
baña mi'rācuñ gibidür bu senün
232 elli vaḳtidi namāz bize ezel

- 233 sonra tahfif êtdi anı kim yezel
cümle maqşûdı anuñ oldı tamâm
234 gèrü döndi menziline ol imâm
yine şahrâ üstine kıldı nüzûl
şavma'asına varup oturdı ol
235 tayy-ı mekân olmışıdı çün o dem
gètmemişidi döşeginden issi hem
236 kaşr êdüp mi'râcı çün kılduğ beyân
hem vefât-ı Aḥmed'i diñleş hemân
237 cümle zî-rûḥ râvî olsa ey hümâm
ḥaşra dek mi'râc olmazdı tamâm
238 ger dilersen rahmet êde ḥaḫ saña
eş-şalâtu ve's-selâm de sen aña
faşl fi-beyâni marazî'n-nebî 'aleyhi's-selâm
239 diñleşüz ol rûḥ-ı pāk-i Muştafâ
hem leṭâfet ma'deni kân-ı saḥâ
- [41b]
240 gâhî aḡrırdı mübârek başı anuñ
ḥâlî degildi şudâ'dan işi anuñ
241 illâ incidüp zaḥmet êtmezdi ol
rıfkıla aḡrırdı hîç gètmezdi ol
242 şiddetile aḡrırdı def'âtıla
vèrdi ol gâyet şudâ'a kerrâtıla
243 işbu minvâl üzre birkaç gün hemîn
muḫtarib oldı resûl-ı pāk-dîn
244 'Âyişe ḥatun evine vardı hem
ḥasta oldı ol ḥabîb-i pür-kerem
245 çün şalât vaḫtı erişdi ol zamân
oḫudı cümle mü'ezzinler ezân
246 istimâ' êtdi ezânı Muştafâ
tîz turup kıldı vuzû ol pür-şafâ
247 gördi kim cisminde ḳalmamış mecâl
çaḡıruñ gelsün dèdi bunda Bilâl
248 tîz ḥaber vèrdiler aña geldi uş
dèdi şimdi olmadum ben ḳatı ḥōş
249 de Ebû Bekr'e niyâbet eylesün
yèrüme geçsün imâmet eylesün
250 tîz ḥaber vèrdi varup anda Bilâl
cümle aşḥâb içine düşdi melâl
251 dèdiler n'oldı bizüm sultânumuz
kim fidâ olsun yolına cânumuz
252 mescid içre âh u feryâd êtdiler
yaş yèrine anda ḳanlar döktiler
- [42a]
253 dèdiler ḳanda varalum ey ilâh
senden artuḳ yoḳ durur bize penâh
254 aḡlamaḳdan bir dem ârâm oldılar
ḥazret-i Ebû Bekr'e cümle uydılar
255 iḫtiyârı gètdi bu Bekr'ün hemîn
dèr 'Ömer'e gel imâm ol yâ emîn

- 256 ol Bilâl bu Bekr'e imâm ol dâdi tîz
ğayrıya me'zûn degilüz şimdi biz
257 cümleye bu Bekir oldı muqtedâ
hem gelüp resûl dağı kıldı iktidâ
258 çün namâzı kıldılar anlar tamâm
Muştafâ'yı gördi anlar ey hümâm
259 bildiler kim hasta olmuş ol şerîf
hem dağı cismi anuñ gâyetde nañîf
260 dâdiler kim ey bizüm sulţânumuz
kalmasun bir ân sensüz cânumuz
261 çün şadağa redd-i belâ durur hemân
hem dağı 'ömri ziyâd eyler 'ayân
262 kim senünçün bende-i 'uryân olalum
cümlemüz yoluña qurbân olalum
263 çün temelluq kıldı aşhâb-ı kirâm
çok şenâ êtdi resûl ey bedr-i tâm
264 böyle dâyüp çıqdı minber üstine
anlara va'z u naşîhat kaşdına
265 nêçe biñ va'az u naşîhat eyledi
cümlesin 'ilm-i ledünden söyledi
[42b]
266 dağı dâdi ey şahâb-ı kirâm
ümmetüme êdesiz benden selâm
267 emrümi benüm nehy bilmeyeler
nefsleri ârzûsına yelmeyeler
268 cümle emrümi ri'âyet kıllalar
hağa bende baña ümmet olalar
269 cümle zî-rûh râvî olsa ey hümâm
haşra dek fażîleti olmaz tamâm
270 rañmet êtsün dârişen bârî saña
eş-şalâtu ve's-selâm dâ sen aña
**faşl fî-beyâni 'aţâ'i'llâhi te'âlâ en-nebiyy 'aleyhi's-selâm li-ecli
ümmeti**
271 dağı dinlen ki nêye êrişdi hâl
nêce oldı ol resûl-ı pür-kemâl
272 hastalık vârdi resûla ki katı
varduğınca artdı gâyet rañmeti
273 ol dem içre nâzil oldı Cebrâ'îl
dâdi kim saña selâm êtdi celîl
274 hem dâdi benden nâ ister Muştafâ
cümle maqşûdın anuñ kıldum revâ
275 'ömrin anuñ uzadayın ben 'ayân
Nûh 'ömrince êdeyin dâ hemân
276 êdeyin tağları altun hem aña
dâ habîbüm cümleden yêgdür baña
[43a]
277 yâdi deryâ olup anuñ şerbeti
dağı yêg olsun şekerden lezzeti
278 Haq kelâmın Muştafâ eyledi güş
şâz olup bañr-i mañabbet kıldı cüş

- 279 bunda yüz biñ kerre yaşarsa bir gişi
şoñra ölmekdür anuñ lābūd işi
280 n'ederem ol 'ömri bākī olmaya
hem bu dünyā içre mü'min gülmeye
281 varısa bir zerre anuñ lezzeti
biñ ziyāde olur ancak zaħmeti
282 dēdi Aħmed Cebrā'il'e ey emīn
ümmetümdür dilegüm Hağ'dan hemīn
283 ğayrı için yok durur hiç minnetüm
minnet aña ümmetümdür ümmetüm
284 vardı geldi hażrete ol peyk-i rabb
dēr selām ētdi saña kādır çalab
285 dēr haḃībüm baña ētdi minneti
hep bağışladum ben aña ümmeti
286 ümmet-i evsātına edem 'atā
eşkıyāsın dağı gör n'eyler Hūdā
287 her gişi yana günāhınca tamām
şoñra koyam cennete dēr ey hümām
288 bu kelāmı eşidüp Aħmed 'ayān
şād u hañdān oldu ol şāhib-i zamān
faşl fi-beyāni vefāti'n-nebi şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem

[43b]

- 289 ğuş edüñ mevt-i resūlı siz ğerü
nece tolındı o şāh-ı māh-rū
290 geldi şoñra emrile Cibrīl-i emīn
bile gelmişidi 'Azrā'il hemīn
291 bir nidā kıldı gelüp rüḃu'l-emīn
var mı içerü girmege destür hemīn
292 dēdi anda Fātıma kim ey 'amū
ğam-ğīn olduğ şimdi biz bunda kamu
293 ne buyurduñ şimdi yok anda mecāl
māh-ı dīn bedriken olmışdur hilāl
294 luḡf edüp var işüne ey 'aziz
bī-ḃuzūruz bunda ğāyet şimdi biz
295 bir dağı kıldı nidā geldi ilerü
var mı icāzet gireyüz biz içerü
296 dēdi Aħmed bunu şanmağ siz ğarīb
geldi benümle ğedisler 'an-ğarīb
297 bu gelendür hażret-i rüḃu'l-emīn
cārī oldu emr-i Hağ 'ayne'l-yağın
298 bu gelendür 'ālemi kılan hażāb
dēr bi-izni'l-lāh neçeleri türāb
299 neçe oğulları hem ğardaşları
bir birinden ayıran yoldaşları
300 ata ana bağrını eyler kebāb
çün temennā ētdi senden fetḃ-i bāb
301 ey ciger köşem de gelsün içerü
emrile gelmişe dēnmez ğet ğerü

[44a]

- 302 Fātıma Zehrā turup biñ āhıla

- 303 hücrenüñ kapusını ya'nî gele
ol melek girüp aña vèrdi selâm
- 304 hâtırın şorup dèdi ey bedr-i tām
Hak te'ālā hazreti kıldı selâm
- 305 hem daħı gör dèdi ol hayrū'l-enām
kim eger izin vèrürse ol saña
- 306 al mübârek rûhını getür baña
ger icâzet vèrmezise key saķın
- 307 olmasun kim varasın aña yaķın
emr êderseñ şimdi kabz-ı rûh edem
- 308 vèrmezisenüz hemân dönüp gèdem
böyle dèrken hâzır oldı Cebrâ'îl
- 309 muntazırdan rûhına dèr ol celîl
hem dèdi lâyıķ degil fânî cihân
- 310 dergeh-i bâķide yaraşur hemân
dè ki gelsün şimdi baña rûh-ı mā
- 311 zîrâ 'ulyâda yörür dâyim hümā
hak nè buyurdısa anı eyle êt
- 312 emrini yèrine gètür de gèt
ol firişte otururken tîz turur
- 313 hem resûlün yanına yaķın varur
ol habîbi görse olmış nûra ğarķ
- 314 'Azrâ'îl hîç 'uzvunı kılmadı fark
oldı 'âciz kabz-ı rûha ol emîn
- 314 nür içinden bir nidā êrdi hemîn
- [44b]
- 315 dèdi 'Azrâ'îl'e çık sen aradan
alur ancaķ rûhumı ol yaradan
- 316 kanda idün Hak baña vèrmişidi cān
yaradılmamışdı bu kevn ü mekân
- 317 geldi ol sâ'atde hâtifden nidā
keff-i kudret açılup dèr ol Hüdā
- 318 dèdi ey rûh-ı Muhammed gel baña
ben senün 'aşıkunam öñden şoña
- 319 hem pîrün degil senün dâr-ı fenā
pes yèter çekdüñ fenā içre 'anā
- 320 revnaķı yok hâk içinde gevherün
nür-ı mā êriş ki budur cevherün
- 321 maħbesi tende nèce bir iftirāk
hem nèce nür-ı cemāle iştıyāk
- 322 Allāh aña bir nazar kıldı 'ayān
rûh-ı pākın teslim eyledi hemân
- 322 **faşl fi-beyāni muķaddemāti vefāti'n-nebī 'aleyhi's-selām**
- 323 yevm-i işneyn idi ol şāh-ı cihân
eyledi 'azm ilā-a'lā'l-cinān
- 324 rıhlet êtdi çün fenādan şāh-ı dîn
cümle aşhāb-ı kibār bildi hemîn
- 325 bir araya cem' olup ehl-i yaķın
mātem êtdiler aña ol dem hemîn
- 326 şol kadar feryād u efgān eylediler

- [45a]
- 327 göz yaşını anda 'ummân eylediler
- 328 gönüllere ağdı o dem feryād u vāh
mātem édüp her melek géydi siyāh
- 329 şol kadar kim anda oldı böyle yās
géydi mātem tonını hep cinn ü nās
- 330 eyle gün şöyle tütildi 'ayān
zülmetinden kapkara oldı cihān
- 331 gördiler gétđi cihāndan ol emīn
bildiler gelmez gèrü 'ayne'l-yaķın
- 332 hem dèdiler bu işe şabr édelüm
nefsimüze néçe gün cebr édelüm
- 333 cem' olup tanışdı aşhāb-ı kibār
kıldılar techiz ü tekfīn āşikār
- 334 gömlegi içinde yudı şāh-ı 'Alī
şīr-i haķdur ol velīler serveri
- 335 çün kefenlendi o şāh-ı kāyinat
evvelā vācib aña kıldı şalāt
- 336 ümmete raħmet durur bundan murād
böyle buyurdı resül-ı mümkināt
- 337 kıldılar üç gün namāzın muttaşıl
arası olmadı anuñ munfaşıl
- 338 yèrde gökde kim varısa geldiler
ol ħabībün hep namāzın kıldılar
- 339 sünnet üzre defn olındı ol resül
vèr şalāvāt rūhına bulsun vuşül
- 340 dönüben andan şahābi cāzi'ün
dèdiler innā ileyhi rāci'ün
- [45b]
- 340 çün tamām étdük Muħammed mevlüdın
cem' olup diñlediler ehl-i yaķın
- 341 Muştafā'nuñ ħürmetine ey ilāh
kim kapuñdur kamu miskīne penāh
- 342 bir bölük miskinlerüz hep geldük uş
yüzimüz kara elimüz daħı boş
- 343 bir uğurdan cürmimüz 'afv eylegil
raħmetün şuyı ile maħv eylegil
- 344 bu Emīri 'āşiye kıl raħmeti
çekmeye rüz-ı cezāda zaħmeti
- 345 raħmetün baħrinden eksilmez ebed
yoķ kıyāsıla aña zīrā ki ħad
- 346 pes anuñ haķkı bize eyle 'atā
hem şefā'at éde anda Muştafā
- 347 hem aña yüz biñ dil ü candan selām
dergehünde kıl 'atā bize tamām
- 348 hem daħı evlādınuñ ensābınuñ
ālinün aşhābınuñ aħbābınuñ
- 349 cümlesinden rāzī olsun ol mu'īn
raħmetu'llāhi 'aleyhim ecmā'īn

Sonuç

Emîrî'nin *Mevlid*'i, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ve sonrasında kaleme alınan mevlit metinleri içerisinde bir halka olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk edebiyatında Süleyman Çelebi'nin *Vesîletü'n-Necât*'ı ile birlikte başlayan mevlit yazma geleneği onun ardılları tarafından da devam ettirilmiştir. Süleyman Çelebi'den sonra yazılan mevlitlerde onun kuvvetli bir tesiri görülmekle beraber kullanılan dil, Arapça ve Farsça tamlamaların yoğunluğu değişmiş ve konu çoğunlukla aynı olsa da şairlerin üslubu meselenin aktarımında farklılıklar göstermiştir.

Bu yazının konusu oluşturan eser dikkatle incelendiğinde Eski Anadolu Türkçesinin temel imlâ özellikleri ile ses ve şekil özelliklerini taşıdığı görülmektedir. Bununla birlikte eserin söz varlığının Eski Anadolu Türkçesi son dönem metinlerinde rastlanılması gayet tabii olan Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalarla örülü olduğu göze çarpmaktadır. Yine de metnin söz varlığı Eski Türkçe unsurları ihtiva etmektedir. Bu sözcüklere metinden sırasıyla şunlar örnek olarak verilebilir. Soğdca kökenli olduğu kabul edilen Eski Türkçe döneminde *uşmak* olarak tanımlanmış olan (Zieme 1981: 224, 17. satır; ayrıca not için bkz. s. 229) *uçmak* 'cennet' 024 (< Soğd. *wštm*ʿyw, Gharib 1995: 415a, 10236. madde) ile *şam* 'cehennem' 024 (< Soğd. *tm-*, Gharib 1995: 387b, 9588. madde) sözcükleri metinde yer alır; ancak *uçmak* 'cennet' yanında Arapça *cennet* (054, 167, 169. vd. beyitler) sözcüğü de mevcuttur. Benzer bir durum olarak Eski Türkçe döneminde tespit edilen *armağan* 'hediye' 221, 225 (ED 232a) yanında Arapça *tuhfe* 'hediye' 225 sözcüğü de metinde yer almaktadır. Eski Türkçe döneminde tespit edilen '(kapı) kapamak' (ED 870b) anlamındaki *yap-* fiili metinde bir yerde *yap şamunun şapusun şetsün 'anā* 050 ifadesinde tespit edilmiştir. Eski Türkçe metinlerde görülen *ağ-* 'yükselmek' 327 (ED 77a), *ağu* 'zehir' 120, 124 (ED 78b), *şanda* 'nerede, nereye' 253, 316 (ED), *yarak* 'hazırlık' 184, 187 (ED 962a), *yél-* 'koşmak, gitmek' 267 (ED 918a) ve *yu-* 'yıkamak' 333 (ED 870a) sözcükleri de yine metnimizde tanıklanan Eski Türkçe ifadelerdendir. Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış bugün Türk ve dünya kütüphanelerinde mevcut olan ancak henüz neşredilmemiş muhtelif konulu nice eser Türk dilinin tarihsel gelişiminin seyrine katkı sağlayabilmesi açısından araştırmacısını beklemektedir.

KAYNAKÇA

- AKSOY, Hasan (2007). "Eski Türk Edebiyatı'nda Mevlidler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. V/9: 323-332.
- BUZPINAR, Ş. Tufan (2006). "Nakîbüleşraf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 322-324.
- CANIM, Rıdvan (2018). *Lâtîf-Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (Tenkitli Metin)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972) (ED). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- Emîrî. *Mevlid*. İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi. Ayasofya Koleksiyonu, 3821/3. vr. 31^b-45^b.
- FUCHS, H. – F. de JONG (1989). "Mawlid". *Encyclopaedia of Islam* 2nd ed., VI: 895-897.
- GHARIB, B. (1995). *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*. Tehran: Farhang.
- İPEKTEN, Halûk vd. (2017). *Sehî Beg – Heşt Bihişt*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İSEN, Mustafa (1994). *Kühü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısmı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- İSEN, Mustafa (1999). *Latîfî Tezkiresi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- KILIÇ, Filiz (2018). *Es-Seyyid Pîr Mehmed bin Çelebi – Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- MAZIOĞLU, Hasibe (1975). "Yeni Mevlid Metinleri". *Türk Dil Kurumu'nun 40. ve Divan-ü Lûgati't-Türk'ün 900. Yıldönümleri Dolayısıyla Düzenlenen I. Türk Dili Bilimsel Kurultayında Sunulan Bildiriler (27-29 Eylül 1972)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 73-95.
- ÖZEL, Ahmet (2004). "Mevlid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı: 475-479.
- SUNGURHAN, Aysun (2017). *Kınalızâde Hasan Çelebi - Tezkiretü'ş-Şu'arâ*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ŞEKER, Mehmet (2004). "Osmanlılar'da Mevlid Törenleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı: 479-480.
- ZIEME, Peter (1981). "Ein Hochzeitssegen Uigurischer Christen". *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern* (ed. Klaus Röhrborn - Horst Wilfrid Brands). Wiesbaden: Otto Harrassowitz: 221-232. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 14)

**KARADAĞ, Haluk (2018). Uluslararası İlişkilerde Yeni Bir Boyut
Kamu Diplomasisi, Ankara: Nobel Yayınevi, 284 s.,
ISBN: 978-605-320-458-9**

Ahmet Nafiz ÜNALMIŞ*

Kamu diplomasisi günümüz dünyasında değişerek gelişen ve uluslararası ilişkilerde kapladığı alan her geçen gün büyüyen bir faaliyet alanı olarak belirmektedir. Özellikle 1980'lerin sonunda Joseph Nye'in ortaya attığı yumuşak güç kavramının da etkisiyle, kamu diplomasisi devletler açısından daha önemli hale gelmiştir. Hüseyin Karadağ'ın kaleme aldığı "Uluslararası İlişkilerde Yeni Bir Boyut Kamu Diplomasisi" isimli kitapta kamu diplomasisinin meydana çıkışına, tarihte yaşanmış olaylar üzerindeki etkisine, Türkiye'de hangi kurumlar üzerinden yürütüldüğüne ve bu kavrama etki eden unsurlara, yönelik yapılmış tafsilatlı bir çalışmadır. Çalışmanın dikkat çekici özelliği konunun teorik bakımdan ve kavramsal açıdan detaylı bir şekilde incelenmesinin yanı sıra Türkiye başta olmak üzere tarihte yaşanan olaylar üzerinden diğer ülkelerdeki uygulama şekillerine yer verilmiş olmasıdır. Bu yönüyle Karadağ'ın yaptığı çalışma literatüre önemli bir katkı sağlamıştır.

Beş bölümden meydana gelen kitabın ilk bölümü kamu diplomasisi kavramının tarihini, oluşumunu, uygulama basamaklarını ve kamu diplomasisiyle ilişkilendirilebilecek diğer kavramları anlatmaktadır. Bu bağlamda psikolojik savaş, propaganda, yumuşak güç, kamu diplomasisi gibi birbirleri arasında benzerlik bulunmanın yanı sıra yöntem ve amaç bakımından birbirinden ayrılan, ancak çoğu kez karıştırılan bu kavramların "Diğer İlgili Kavramlar" alt başlığında incelenmesi kamu diplomasisiyle ilgili yaşanan kavram karmaşasına da açıklık getirmiştir.

Kamu diplomasisi tekniğinin anlatıldığı ikinci bölümde realizm ve idealizm bağlamında kamu diplomasisinin uluslararası ilişkiler teorilerindeki yeri anlatılmış ve kamu diplomasisi ile realizm arasında güce bakış açısından benzerlik bulunduğu tespiti yapılmıştır. Kamu diplomasisinin aşamalarını kısa, orta ve uzun dönemlere ayıran Karadağ, bu süreçlerin edilgen ülke üzerinde bir sonraki süreç için uygun alt yapıyı

Kitap Değerlendirme

Makale Gönderim Tarihi: 15.05.2019; Yayıma Kabul Tarihi: 01.06.2019

* Dr., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, YTSAM, ANKARA, ORCID: 0000-0001-5043-6396,

E-posta: nafizunalmis@gmail.com

hazırladığını vurgulamıştır. Bu bölümde ayrıca kamu diplomasisi araçları eğitim, kültür, ekonomi, teknoloji başlıkları altında incelenerek ülkeler düzeyinde örneklerle anlatılmıştır. Bu sayede okuyucunun, farklı ülkelerin uluslararası alandaki faaliyetlerini kamu diplomasisi bağlamında yorumlayabilmesine imkân sağlanmıştır.

Kamu diplomasisinin temel amacı etken ülkenin çıkarına yönelik edilgen ülkede dış politikayı yürütenlerin karar vermesini sağlamaktır. Bu görüşten hareketle Karadağ, üçüncü bölümde kamu diplomasisinin karar alıcıları etkilemek suretiyle hedeflerine nasıl ulaşacağını göstermeye çalışmıştır. Bu bağlamda Dışişleri Bakanlığı, lobiler, şirketler, uluslararası örgütler gibi kamu diplomasisi alanında etken ülke menfaatine faaliyette bulunabilecek yapıların karar alma süreçlerinde ortaya çıkarabileceği sonuçlar tarihsel örnekler eşliğinde anlatılmıştır.

Tarihte yaşamış birçok olayın içerisinde kamu diplomasisinin rolünün anlatıldığı dördüncü bölümde teoriden pratiğe kamu diplomasisinin nasıl aks ettiğini gözler önüne serilmiştir. Kamu diplomasisinin siyasi alanda karar alıcılara yönelik kamuoylarını kullanarak oluşturduğu etki bu bölümde somutlaştırılmıştır. Karadağ'ın çalışmasını kamu diplomasisine dair yapılmış diğer çalışmalardan farklı kılan en önemli içerik dördüncü bölümde yer almaktadır. Karadağ, bu bölümde tarihte yaşanmış olaylarda kamu diplomasisinin rolünü detaylı bir biçimde incelemiştir. İngiltere'nin ABD'yi Birinci Dünya Savaşı'na sokma çabaları, Marshall yardımları, füze krizleri, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi bu bölümün en dikkat çekici başlıkları arasında yer almaktadır. Geçtiğimiz yüzyılın olaylarının tarihsel sıraya bağlı kalınarak kamu diplomasisi perspektifinden ele alınması okuyucunun uluslararası ilişkilerin günümüze hangi dengelere bağlı geldiğini anlamasını sağlamaktadır. Aynı inceleme şekli tarihte Türkiye'nin yaşamış olduğu olaylar değerlendirilirken de yapılmıştır. Osmanlı'nın istimalet politikasında, 1853-1856 Kırım Savaşı'nda ve Kurtuluş Savaşı sırasında Müslüman dünyaya yönelik yürütülen kamu diplomasisi başarılı örnekler arasında gösterilirken; Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Türkiye'nin uluslararası alanda kendini yeterince anlatamaması başarısız örnekler arasında gösterilmiştir. Türkiye tarihinde başarılı ve başarısız örneklerin bir arada verilmesi kamu diplomasisinin hedeflenen sonuca tesirini göstermesi bakımından yerinde bir anlatım olmuştur. Öte yandan bu bölümde Türkiye'deki kamu diplomasisi uygulamalarına tarihsel sıra içerisinde yer verilmesi ve kitabın genel anlatımında kavramsal düzeyden uygulama sahasına aşamalı bir şekilde geçilmesi alanında uzman olamayan bir okuyucu nezdinde bile konuyu muhakeme edilebilir kılmıştır.

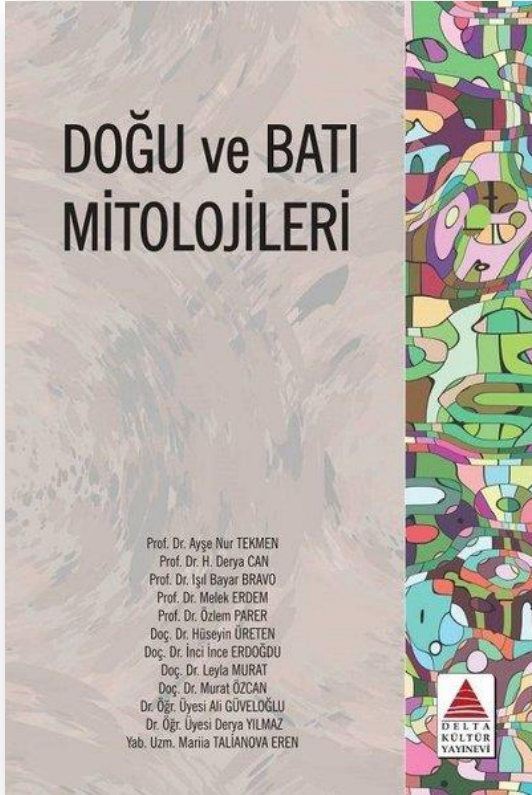
Türkiye'deki kamu diplomasisinin kamu kuruluşları nezdinde nasıl işlediğinin anlatıldığı beşinci bölümde her kuruluşun organizasyon şeması verilerek kurum içi işleyişi ve kamu diplomasisine yaptığı katkı anlatılmıştır. Bu bölümün sonunda ek olarak verilen belgelerle kitap içerisindeki iddiaların ve anlatımın desteklenmesi çalışmanın akademik bir sorumlukla yapıldığını gösterir niteliktedir. Karadağ'ın yapmış olduğu bu çalışma kitabının sonuç bölümünde de belirtildiği gibi kamu diplomasisi kavramını ayrıntılı bir biçimde açıklığa kavuşturmuş ve kamu diplomasisinin karar vericiler ve devlet politikaları üzerindeki etkisini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda kamu diplomasisi alanında yapılmış birçok çalışma olmasına karşın Karadağ'ın çalışması önemli bir boşluğu doldurmuştur. Kitaba yönelik yapılabilecek tenkit ise kamu diplomasisi uygulamalarına tarihsel bakışta konunun fazla detaylı anlatılması sonucu ana konudan uzaklaşma riskinin ortaya çıkmasıdır. Bu bölümün içerik bakımından ayrı bir kitap yazmayı gerektirecek kadar geniş olması muhtemelen Karadağ'ın bu bölümü kısaltmasını zorlaştırmıştır.

Ayşe Nur TEKMEN vd. (2018). Doğu ve Batı Mitolojileri. (Editörler: Esra KÖKDEMİR, Ayşe Gül FİDAN). Ankara: Delta Kültür Yayınevi. 206s., ISBN: 978-605-226-757-8.

Hüseyin ÜRETEN*

Değerlendirme çabasına girişeceğimiz bu eser, proje yürütücüsü Dilek BALKAN'ın da kendi ifadesiyle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi mezunları olan ve birçoğu hala aynı fakültenin ilgili bölümlerinde, çok azı da başka üniversitelerde kendi alanlarına ilişkin bölümlerde akademik hayatına devam eden, akademik anlamda uzman kişilerin kaleme aldığı "Doğu Batı Mitolojileri" başlığından oluşmaktadır.

Delta Kültür Yayınevi tarafından çıkan ve "Doğu Batı Mitolojileri" ana başlığı altında tasarlanan kitap, esasında kendi alanında uzman kişilerin kaleme aldığı başlıklardan anlaşılacağı üzere, **Giriş** hariç **X Bölüm**dür.

"Felsefede Mitolojinin Yeri Üzerine" başlığı altında karşımıza çıkan **Giriş** (s. 7 - 13) bölümünde Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü öğretim üyesi Sayın Prof. Dr. Işıl BAYAR BRAVO, felsefe ile ilgilenen kimi

düşünürlerin hatta kimi filozofların, *logosa* dayalı felsefi düşünme başladıktan sonra *mitos*larla düşünme geleneğinin ortadan kalktığı yollu değerlendirmeleriyle sıklıkla karşılaşıldığını ancak felsefe tarihine bakıldığında verilen Platon örneğinde de görüleceği üzere, kopuşlara ilişkin bu tür kesin ifadelerin çok da yerinde görünmediğini söylemektedir.

Bilindiği üzere, insanlar tarih boyunca *mitos*lar üzerine düşünmüş, kendilerini anlamak ve ifade edebilmek için onlar üzerine çalışmalar yapmış, onları düşünceleri anlatmada bir araç olarak kullanmıştır. Felsefede de filozofların bir kısmı *mitos*ları, insanı insana göstermek, insanı anlamak için kullanmıştır. Buna karşın, felsefenin *logosa* dayalı bir düşünme biçimi olduğunu, *logosa* dayalı düşünme biçiminin kullanılmaya

Kitap Değerlendirme

Makale Gönderim Tarihi: 26.03.2019; Yayına Kabul Tarihi: 01.05.2019

* Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü ve Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, AYDIN, ORCID: 0000-0001-5633-7102, E-posta: hureten@adu.edu.tr

başlanmasıyla birlikte, *mitos*lara yer olmadığını düşünen pek çok filozof da olmuştur. Onlara göre insan, felsefi düşünmeye ancak *mitos*larla düşünme biçimini aştıktan sonra geçmiştir; felsefe yapılacaksa, *mitos*larla düşünmeyi bir kenara bırakmak gerekir.

Ancak *mitos*ları, insanların hem içine doğdukları toplumu hem de doğayı anlamak için kendilerini onlarla özdeşleştirerek ürettikleri önemli birer toplumsal ve kültürel öge olarak görmek yerinde olacaktır.

İşte bu nedenle *mitos*ları sadece duyguların anlatıldığı tekil anlatı biçimleri olarak ele almak yanılıdır. Çünkü *mitos*larda ortaya konan duygular, neredeyse tüm insanlara ortak olan imgelere dönüşmüş, yani nesnelleşmiş haldedir. Bu bakımdan tümeldir. Kısacası, *mitos*lar felsefe de dâhil olmak üzere bütün düşünsel etkinliklerde, geçmişte olduğu gibi bugün ve gelecekte de var olacak gibi görünmektedir.

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere, kitap *Giriş* bölümünün ardından *X Bölüm* altında tasarlanmıştır. “*İslamiyetten Önce Arap Mitolojisi*” (s. 15 – 24) *I. Bölüm*’dür. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arapça Mütercim-Tercümanlık Bölümü’nde görev yapmakta olan Sayın Doç. Dr. Murat ÖZCAN, bu bölümde çalışmanın başlığından da anlaşılacağı üzere, tarihte bulunan en eski, büyük ve günümüzde de varlığını sürdüren milletlerden birisi olan Arap milletinin İslamiyet öncesi mitolojisi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

ÖZCAN, söz konusu bölümde, Arap milleti hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra “İslamiyetten Önce Araplarda Din” alt başlığı altında da Cahiliye Dönemi’nde yaşayan Arapların tanrıları, putları, inançları hakkındaki bilgileri bizlerle paylaşmaktadır. Örnek vermek gerekirse, Cahiliye Dönemi Araplarında güneşe tapınmanın başlangıcı milattan önceki zamanlara kadar uzanmaktadır. Yazar, bu bölümde “Kahramanlar”, “Tanrı Olduğuna İnanılan Putlar” ve “Tabiatüstü Varlıklar” başlığı altında ise Arap Mitolojisinin Figürlerini tanıtmaktadır.

II. Bölüm’ün yani “*Çin Mitolojisi*” (s. 25 – 37) bölümünün yazarı ise Doç. Dr. İnci İnce ERDOĞDU’dur. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Sinoloji Anabilim Dalı’nda görev yapan ERDOĞDU, Çin Mitolojisi başlığı altında Çin’de insanın yaratılış mitolojisini, insanın doğa ile mücadelesini anlatan mitolojileri ve özverili olma, fedakârlık etme erdemlerini öne çıkaran mitolojileri anlatmaktadır.

Çin mitolojisi, Çin halk ve kültürünün biriktirdiği mitolojik ve efsanevi söylence, inanç ve tarih anlayışının bütünüdür. Çin mitolojisinde yer alan birçok anlatı Çin’in günlük yaşamında bayramlar, geleneksel Çin tıbbı, edebiyat ve alışkanlıklar gibi sayısız alanda karşımıza çıkar. Yazarın da belirttiği üzere, hemen belirtelim ki, Çincenin ve Çin Uygarlığının üç temel özelliği vardır. Bunlar: derinlik, genişlik ve sadeliktir.

Bu cümleden olmak üzere, Çin Uygarlığını anlamak için derin, geniş ve sade bir kavrayış gücüne sahip olmak gerekir. Bir başka deyişle, Çin’i anlamak için Çin kültürünü yakından tanımamız gerekmektedir. Çin kültürünü en güzel yansıtan Çin mitolojilerini bilmek bize Çin düşünce sistemi hakkında çok şey kazandıracaktır. Dolayısıyla Çin mitolojisine baktığımızda bu erdemlerin öykülerde sıklıkla işlendiğini de görmekteyiz. Nitekim Çin mitolojilerinde adaletli olma, doğru olma, adil davranma konuları işlenir. Bu erdemleri uygularken incelik konusu da sıkça vurgulanır. Çin’de klasik kitaplarda “iyi insan ol ama incelle” vurgusu yapılmaktadır.

Kitapta yer alan *III. Bölüm*, “*Yunan Mitolojisi Ne Anlatıyor?*” (s. 39 – 54) başlığını taşımaktadır. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

öğretim üyesi Sayın Dr. Öğr. Üyesi Ali GÜVELOĞLU, bu bölümde bize Yunan mitolojik sistemini baştan sona anlatmanın bu boyuttaki bir çalışmanın amacı olamayacağını, tanrı, tanrıça ve kahramanların soy ağaçlarını ve birbirleriyle bağlantılarını açıklamanın da günümüz için demode bir çalışma olacağını belirterek, artık mitolojiyi anlatmak yerine anlamlandırmaya çalışacağını söylemektedir. Kısacası, GÜVELOĞLU, çalışmasında “Toprak Ana’dan Savaşçı Baba’ya”, “Tanrısal Özellikler & İnsani Boyutlar”, “Kahraman, Tanrı ve Tanrısal Kahraman” başlıkları altında klasik Yunan mitolojisini anlamlandırma gayreti içinde olmuştur.

GÜVELOĞLU’nun da yazdığı üzere, mitolojik öyküler tek bir seferde bir kişinin eliyle yazılmadığı gibi bu öykülerin yorumları da bir oturuşta yapılamaz, zamanın getirdikleri ve gereklilikleri doğrultusunda sık sık yeniden ele alınıp yorumlanmaları gerekir. Kusursuz bir örüntü içinde birbirine bağlanmış tanrıların hiçbiri kusursuz değildir, onlar insan aklından çıkan kusurları paylaşırlar. Buna karşın ölümsüz bir yaşam sürerler. Tanrıların ölümsüzlüğü aslında onların temsil ettiği güçlerin ölümsüzlüğü anlamına geliyordu, yani Zeus ölümsüz olunca onun temsil ettiği adalet, Demeter ölümsüz olunca da onun yönetimindeki doğa ölümsüz oluyordu. Hades’in ölümsüzlüğü insanlara ölümü hatırlatmak içindi. Aphrodite ve onun haylaz oğlu Eros aşkı ve sevgiyi temsil ettiği için bu ikisinin ölümsüz bir yaşamla kurgulanmış olması da aşkın ve sevginin her zaman var olacağı anlamına geliyordu. Örnekleri çoğaltmak mümkündür.

“*Hint Mitolojisine Genel Bir Bakış*” yani **IV. Bölüm** (s. 55 – 68) de yine alanında uzman bir başka akademisyen tarafından kaleme alınmıştır. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Hindoloji Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Sayın Prof. Dr. H. Derya CAN, çalışmasında Vedik Dönem ve Epik Dönem olarak iki başlık altında ele alınan Hint mitolojisinin bu her iki dönemi üzerinde durmaktadır.

CAN, Vedik Dönemi’ni şöyle anlatmaktadır: Vedik Dönemi’nin ilk yazınsal dönemi olan Samhitalar aynı zamanda bu döneme adını veren Vedalar’dır. Vedalar’ın ne zaman ve nasıl ortaya çıktıkları konuyla ilgili kesin bir kanı yoktur. Ancak bu dönem hakkında yapılan araştırmalar, bunların yaklaşık olarak MÖ 1500 ve 1000 yılları arasında meydana gelmiş olduklarıdır. Hatta onların daha eski dönemlerde de var olduğu tahmin edilmektedir. Hindular’ın hayatlarında önemli bir yeri olan Vedalar, ilk olarak sözlü yayılmış, daha sonra yazıya geçirilmiştir. “Bunların uzun süre sözlü olarak yayılması, o dönem de Hintlilerin sözlü geleneği yazılı gelenekten daha güvenilir bulmalarıdır. Bu nedenle de Vedalar şrti “ışitme, duyma” olarak ifade edilir.

Veda kelimesi etimolojik açıdan Sanskrit vid “bilmek” fiil kökünden türemiş “bilgi” anlamına gelir. Bu bilgi; kurban törenleri, dini ritüeller ve özellikle de sonsuz bilgiyi ifade etmektedir. İlahilerden meydana gelen bu büyük eserdeki ermişlerin, kendi isimlerini taşıyan ilahileri kendilerinin söylediği kabul edilir.

CAN, Hint mitoslarının en renkli olduğu Epik Dönem başlığı altında ise destanlar ve Puranalar hakkında bilgi vermektedir. CAN’ın da dediğine göre, Hintlilerin hayatında önemli bir rol oynayan üç büyük destan mevcuttur. Bunlar: Ramayana Destanı, Muhabharata Destanı ve Harivamşa Destanı’dır. Bu üç büyük destan için W. Ruben şöyle söylemektedir: “*Hintliler, üç büyük epopelerini yani Ramayana, Mahabharata ve Harivamşa’yı özel bir isimle anarlar: Onların epopelere verdikleri bu ismi ‘evvel zaman içinde’ diye çevirmemiz gerekir.*” Bu üç büyük destan, gerçekten de Hintliler tarafından sevilen kahramanlara aittirler ve epik vezinle yazılmışlardır. Yazarları mitolojik olan destanlar, Vishnu dinine ve mitolojisine aittirler.

Puranalar ise Şiva ve Vishnu inançlarını yayan ve destekleyen eserlerdir. Purana kelimesi Puranam akhyanam yani eski öyküler anlamına gelmektedir. Puranalar, Hinduizm dinine ait metinlerdir. Bu eserlerin Hint Edebiyatı'ndaki yerini tam olarak söylemek mümkün değildir. Puranalar konuları işleyiş açısından destansı bir özellik taşırlar. Nitekim Mahabhrata'nın birçok bölümü, Ramayana'nın bazı bölümleri, Harivamşa'nın ise tamamının Purana olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Puranalar içinde yer alan bazı mitosların kökenleri de Rgveda ve Brahmanalar'a dayanmaktadır.

V. Bölüm, "Japon Mitolojisi –Kami'lerin Dünyası–" (s. 69-77), Ankara Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Japon Dili ve Edebiyatı öğretim üyesi Sayın Prof. Dr. Ayşe Nur TEKMEK tarafından kaleme alınmıştır. Japon mitolojisi, TEKMEK'in de belirttiği üzere, tamamı Nara Dönemi'nde (710-794) yazılmış Kojiki, Nihon shoki ve Fudoki eserlerinde betimlenmektedir.

TEKMEK, mitolojilerde, genellikle öncelikle tanrıların varoluşu, sonra tanrıların "insanoğlu"nun dünyasını oluşturduğunu belirterek, Japon Mitolojisi'nin de bu şekilde geliştiğine dikkat çekmektedir.

Ayrıca TEKMEK, bu çalışmada "Yerin ve göğün oluşumu", "Adaların doğuşu", "Kami'lerin doğuşu", "Amaterasu'dan İmparator Jinmu'ya" ve "Japon Mitolojisi ve Anime Dünyası" alt başlıklarının yardımıyla Kojiki eserini temel alarak Japon mitolojisinin genel hatlarını bize aktarmaya çalışmaktadır. Çünkü Japon mitolojik öğelerine en çok yer veren Kojiki eseridir.

Kitapta ilgi çeken bölümlerden bir tanesi de **VI. Bölüm**'de karşımıza çıkan "Hitit Mitolojisi" (s. 79-96)'dir. Söz konusu bölümün yazarı Sayın Doç. Dr. Leyla MURAT, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Anabilim Dalı'nda görev yapmaktadır.

Hitit Mitolojisi de diğer Eskiçağ toplumlarında olduğu gibi, Hititlerin yaşamında çok büyük öneme sahiptir. Doğrusun söylemek gerekirse, Hitit mitosları konu ve anlatım bakımından çeşitlilik göstermekle birlikte, ne yazık ki Hititlerin kendilerine özgü mitosları yok denecek kadar azdır. Çünkü Hititlerin diğer toplumların yani Hatti, Hurri, Mezopotamya ve Kenan halklarının kültür ve edebiyatından etkilendikleri inkâr edilemez bir gerçektir.

Ancak hemen belirtelim ki, Hitit kültür ve edebiyatının vazgeçilmez mitosları üç grup halinde sınıflandırılmıştır: 1- Hatti/Anadolu Kökenli Mitoslar. 2- Hurri Kökenli Mitoslar ve 3- Mezopotamya ve Kenan Kökenli Mitoslar.

Bu cümleden olmak üzere, MURAT, "Hatti/Anadolu Kökenli Mitoslar" başlığı altında Illuyanka ve Kayıp Tanrı Mitosları, efsanelerine; "Hurri Kökenli Mitoslar" başlığı altında ise Kumarbi Efsanesi'ne yer vermektedir. MURAT, aynı eserin son bölümünde ise yukarıda sözü edilen mitler dışında var olan ve Eskiçağ toplumları tarafından çok sevilen bir motif olan ırmağa çocuk bırakılması ve onların tanrılar tarafından bulunup büyütülmesini anlatan masallara değinmektedir.

Görülüyor ki, Anadolu tarih boyunca Doğu ve Batı kültürleri arasında çok önemli bir konuma sahip olmuştur. Hititler kendilerinden önce Anadolu topraklarında yaşayan Hatti Uygarlığının kültüründen etkilenmiş, kendisi ile çağdaş Mısır, Mezopotamya ve Hurri gibi kültürlerden etkilenmiş ve bu kültürleri etkileyerek çok yüksek bir kültür yaratmışlardır. İşte bu kültürün bir parçası olan söz konusu mitolojik öyküler Mezopotamya'da ilk defa yazılmaya başlamış ve Hurriler aracılığıyla Hititlere geçmiştir. Hititler de bu mitolojik öykülerin kendinden sonra Anadolu topraklarında yaşayan Yunan ve Roma gibi diğer

toplumlara aktarılmasını ve günümüze kadar kültürel bir devamlılığının oluşmasını sağlamışlardır.

Kitapta yer alan **VII. Bölüm**, “Eski Roma Mitolojisi” (s. 97 – 109) başlığını taşımaktadır. Söz konusu bölüm, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı’ndan mezun olan ve şimdi Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı’nda görev yapmakta olan Doç. Dr. Hüseyin ÜRETEN tarafından yazılmıştır.

ÜRETEN, “Doğu ve Batı Mitolojileri” adını taşıyan kitabın ölçüsüzce büyümesinden kaçınmak adına çalışmasında sadece eski Roma toplumunun dünya görüşünü ve önemli inançlarını temsil eden mitoslarını özet şeklinde sunmaya gayret etmiştir. Dolayısıyla okuyucuların burada bulacakları da eski Roma’da yaşayan insanların mitolojik inançlarıdır.

“Romalı dindar adamdır” cümlesinden hareket ederek Roma dini hakkında ön bir bilgi veren ÜRETEN, Yunan panteonundaki tanrı(ça)ların çoğunu Latince adlar vererek benimseyen Romalıların mitolojisinde Roma’nın kendine özgü iki (kuruluş) mitosunu ele almıştır. Bunlar Roma’nın kuruluşuyla ilgili olan Roma’nın kendine özgü iki mitosudur: Birincisi Romulus ve Remus mitos; ikincisi ise Romalı şair Publius Vergilius Maro’nun Roma’yı yüceltmek amacıyla kaleme aldığı Aeneis destanıdır.

VIII. Bölüm yani “Slav Mitolojisinde Animistik Düşünce ve Büyü” (s. 111-129) başlıklı çalışmanın yazarları ise Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Slav Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı’nda görev yapan Yabancı Uzman Mariia TALİANOVA-EREN ve Sayın Prof. Dr. Özlem PARER’dir.

Slav paganizmi tarih öncesi çağlara kadar gitmekte ve eski inanç, dünya anlayışı, ritüel ve ayinlere dayanmaktadır. Dünyadaki bütün dinler bu tür anlayışlar üzerinde gelişmiştir. Slav paganizmini incelemeyen Slavların ideolojisini anlamak güçtür. Bu nedenle TALİANOVA-EREN ve PARER, kendilerine ayrılan bu bölümde ‘Animizm’, ‘Güneş’, ‘Yer Ana, Toprak Ana’, ‘Şafak’, ‘Gök, Ay, Yıldırım’ ‘Rüzgâr’, ‘Ateş ve Su’, ‘Slavlarda Büyü’, ‘Şifacılıkla İlgili Büyü’, ‘Kara Büyü’, ‘Aşk Büyüsü’, ve ‘Ziraat-Zanaat Büyüsü’ başlıkları altında Slav mitolojisinde animistik düşünce ve büyü konularını incelemişlerdir.

Söz konusu çalışmanın sonucunda da Doğu Slav grubunu oluşturan Rus, Ukraynalı ve Beyaz Rusların inanışlarıyla ilgili materyallerden elde edilen ilgi çekici sonuçlardan birinin de üç kardeş halk için ortak özelliklerin var olduğunu tespit ettiklerini yazmışlardır. Nitekim bu ortak özellikler, yaşam tarzlarının farklı doğa ve tarihi şartlara rağmen Doğu Slav halklarının aynı damardan gelmelerinden kaynaklanmaktadır.

“Türk Mitolojisi” başlığını taşıyan **IX. Bölüm** ise Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Dilleri ve Lehçeleri Bölümü öğretim üyelerinden Sayın Prof. Dr. Melek ERDEM tarafından yazılmıştır.

Türk mitolojisinde mitler; paylaşılan bir geçmiş, çok manidar, hayatı besleyen bir şimdiki zaman ve önceden kestirilebilir bir gelecek zaman içerisinde, Türk kültürünün mensuplarını birleştirerek uğrunda millet fertlerinin hayatlarını bile gözden çıkarabileceği idealleri, prensipleri, değerleri ve mühim davranışlarının menşeleridir ve Türk milletinin inançlarının ve manevi değerlerinin somut ve anlaşılabilir bir tezahürü olarak ortaya çıkar.

Bu cümleden olmak üzere, Türk mitolojisi; Türk milletinin manevi değerlerini ve inanç sistemini yansıtan ve eski Türk inanışının izlerini taşıyan mitlerle çevrelenmiş bir

bütünlük göster **II. Bölüm**'ün ir. Bu bütünlük içinde, Kök Tengri İnanışı ve Kök Türk Yazıtları, Yakut Dairesi ve Ağaç Motifi, Eski Uygur Dairesi, Saka Dairesi, Hun-Türk Dairesi, Kuzey Hun Türk Dairesi, Güney Hun-Türk Dairesi, Hun Oğuz Dairesi, Türk Moğol Dairesi, Kıpçak Dairesi, Kazak-Kırgız Dairesi, Tatar-Başkurt Dairesi ve Sibiryaya Dairesi yer almaktadır.

Kitapta yer alan son bölüm yani **IX. Bölüm** ise “*Doğudan Batıya Tanrıların Dönüşümü: Tanrıça İnanna Athena’ya Nasıl Dönüştü?*” başlığını taşımaktadır. Söz konusu bölümü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Sayın Dr. Öğr. Üyesi Derya YILMAZ kaleme almıştır.

Arkeolojik açıdan tanrıların çağlar boyunca dönüşümüne baktığımızda aslında çok karmaşık ilişkiler ağının varlığını anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle, Yakınoğuş’da ortaya çıkan tanrıların çoğu, doğudan batıya aktarılarak Yunan Dünyası’nda ana özelliklerinin büyük bir kısmını koruyup, adları değişerek çağlar boyunca varlıklarını sürdürmüştür. Gerçekten de doğu kökenli birçok tanrının Yunanlı tanrılar arasında da varlığını sürdürdüğü bir gerçektir. YILMAZ, bu çalışmasında söz konusu dönüşümün genel olarak nasıl olduğunu, dönüşümde Anadolu’nun rolünü; Mezopotamya’da Tanrıça İnanna’nın batıda Yunan Dünyası’nda Tanrıça Athena’ya nasıl dönüştüğü örneği ile değerlendirmektedir. Nitekim doğudan batıya tanrıların dönüşümünde etkiler hem yaratılış mitoslarında hem de tanrıların ikonografisinde çok yoğun bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ancak burada şu gerçeğin altını çizmekte fayda vardır: Yunanlılar, köklerini doğudan alan birçok tanrı için yeni mitoslar, hikâyeler üreterek bunların Roma’ya aktarılmasını da sağlamışlardır.

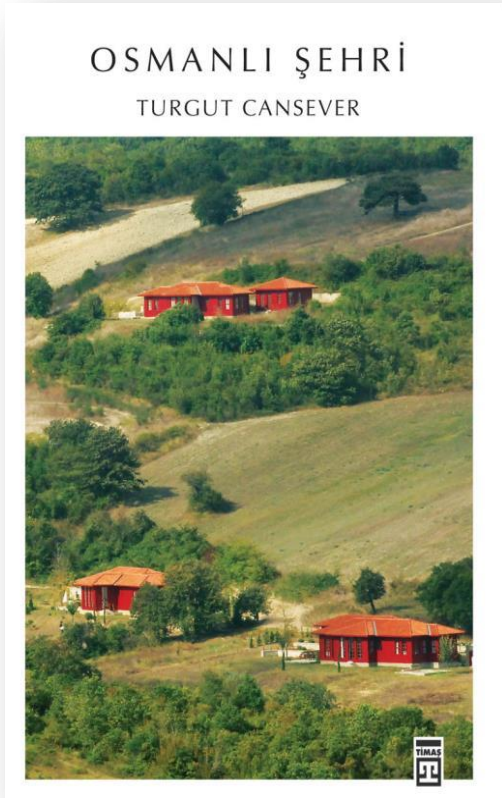
Bütün bunlar bize gösteriyor ki, doğa olaylarıyla ve insanlık tarihiyle ilgili hayal ürünü öykülerin toplamı olan mitoloji aslında, tıpkı bilim gibi, insanın evreni ve dünyayı anlama, açıklama çabasının bir ürünü bir bilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Tek bir cümle ile özetlemek gerekirse, Doğu ve Batı Mitolojisi, her şeyi anlamaya çalışan insanoğlunun yaratıcılığının kaynaklarını gözler önüne sermektedir. Çünkü bu kitapta belirli konuların olağanüstü etkisinin gösterildiği ürünler farklı alanlardan bir araya getirilmiş olup bir bütünlük taşımaktadır.

Sonuç olarak, Delta Kültür Yayınevi tarafından 2018 yılı sonunda yayınlanan **Doğu ve Batı Mitolojisi** kitabı üzerine kısa bir değerlendirme yapacak olursak; hem doğu hem de batı mitolojilerine konunun uzmanları tarafından akademik bir perspektiften bakılmıştır. Diğer bir deyişle, değerlendirme çabasına giriştiğimiz bu eser, gerçekten de, yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, *Giriş* bölümü hariç *X Bölüm* barındırmakta ve her bir bölüm, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi mezunu akademisyenler tarafından akıcı ve sade bir dil kullanılarak aktarılmıştır. Eserin mitoloji literatürüne önemli katkılarda bulunacağı şüphesizdir.

CANSEVER, Turgut (2013). Osmanlı Şehri, İstanbul: Timaş Yayınları, 240 s., ISBN: 978-605-114-1633.

Harun BIÇAKCI*

Esere bakıldığında eserin temelde 3 ana bölümden oluştuğunu görmekteyiz. Bunlar, şehir-sanat-mimari, Osmanlı şehri ve son başlık olarak da sorunlar ve çözümlerdir. Eserin ilk basımı 2010 yılında yapılmıştır. Yıl itibarıyla bakıldığında kitabın içeriğinin şekillendirilmesi yazarın vefatından sonraya denk gelmektedir. Toplam 24 adet makale, yazı ve bildiriye oluşan derlemedeki konu başlıklarının seçimini ve sıralanışını yazarın kızı Emine Ögün ve damadı ve aynı zamanda öğrencisi Mehmet Ögün yapmıştır.

Eserin içeriğine bakıldığında, 1. Bölüm olan Şehir, Sanat ve Mimari başlığı altında 11 adet yazı ve makale bir araya getirilmiştir. Yazar şehri "insanın, hayatını düzenlemek üzere meydana getirdiği en önemli, en büyük fiziki ürün ve insan hayatını çerçeveleyen yapı" olarak betimler (17). Yazara göre şehirdeki bütün sistemlerin bir bütünlük halinde hareket etmesini sağlayacak olan üst bilginin kaynağı olarak ahlak ve din öne çıkar. Ayrıca, şehir, dini düşüncenin, ahlakın,

sanatın ve felsefenin geliştiği ortamdır (18-19). Güzelleştirme görevinin yerine getirilmesinde üst kuralların konulması ile de bireysel ve mahalli olan ile merkezi-emredici olanın çelişkisinden sıyrılıp cennetin kapıları açılacaktır. (25). Bu noktada yazar Osmanlı cennetlerinin (şehirlerinin) her birinin aynı kurallarla meydana getirildiğine dikkat çekmektedir.

Kur'an-ı Kerim ve Kabe'nin ebedi değişmezliğin sembolleri olarak "her idrak düzeyine göre yeni boyutlar kazanan bir sonsuzluğa sahip" olduğunu ifade ettikten sonra mimarinin de bütün insancıl tavırları ve sorumlulukları bir kenara atmaması ve alınacak her işle birlikte de mesleğin yeni soytarılıklar yapmaya dönüştürülmemesi vurgulanmaktadır (27-28).

Kitap Değerlendirme

Makale Gönderim Tarihi: 30.04.2019; Yayına Kabul Tarihi: 15.05.2019

* Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, SAMSUN, ORCID: 0000-0002-9222-6124, E-posta: harunbicakci@gmail.com

Bu bağlamda eserin devamında mimarın görevinin güç sahipleri için yeni anıtlar dikmek olmadığına altı çizilmektedir. Çünkü, “bir eser, ancak, sanatkarın varlık tasavvurunu, kozmik sezişiyle eriştiği realiteyi yansıttığı zaman sanat eseri düzeyine ulaş”makta ve sanatı bir olayı, konuyu zarif ve zeki bir biçimde çözümlenme başarısı olarak betimlemektedir (33). Bu bağlamda da eser de yazarla benzer görüşlerine sahip olan ressam Ömer Uluç ve resimlerinin analizi yapılmaktadır. Uluç’un resimlerinin sonsuzluğu temsil ettiğini, tek tek etmenler ve genel oluşumu bağlamında aslında aynı genetik temelin üzerine inşa edildiğini okuyucuların dikkatine sunmaktadır (37). Cansever’e göre, “her varlık kaimdir” biçimindeki metafizik gerçeklik ressamın eserlerine yansımaktadır (39).

Diğer yandan, Cansever, varlığın sadece güzellikten ve ahenkten ibaret olmadığını; bilgi ve inanç alanına ait yanılgılarımızın güzele ulaşma imkanımızı engellediklerini hatırlar. Bu noktada, sanat eleştirisi ahlak ve din alanında var olduğunu ve sanatın din ve ahlak alanına ait bilginin eşliğinde gelişir (44-46). Ona göre mimari ve yapı da “her adım şuurla atılmalı, mekan-zaman ve toplumsal hayat ölçülerinde bütünlüğe öncelik tanınmalıdır” (49). Onun için “... üslup, tekabül ettiği varlık telakkisinin fiziki muadilidir” (68). Ancak, 19. Yüzyılın ortasından sonra tüm birikim ve tarihi tecrübenin yok sayıldığı Batılı mağrur devrimcilerin dünyayı cennete çevirme ideallerinin hep sonuçsuz kaldığı ve dökme demir ve çelik yapı tekniklerinin egemenliğinin cennet yerine bir felakete yol açar (57). Bu bağlamda, bugünkü kültürümüzü ve şehirlerimizi değerlendirdiğinde ise 10 asırda oluşturulan kültürün son parçalarının da tehdit altında olduğunu söyler. Bütüncülük içermeyen, sakat ve tek yönlü uzak yaklaşımların kentlerimizi tahrip ettiğini vurgular (72). Bunun aşılması için “bak her şeye bak” biçimindeki İslami kuralının yerine getirilmesi ve yaradılışın yapısında bulunan ilahi iradeye kayıtsız şartsız uyulmasının altını çizer.

Osmanlı Şehri başlığını taşıyan ikinci bölümde ise İslam şehirlerinin en gelişmiş ve en güzeli olarak nitelediği Osmanlı şehirlerinin kuruluşunda yatan temel dinamikleri, felsefeyi sunmakta ve “insanlık tarihinde benzeri çok az olan, müstesna bir kültür ürünü” olarak tasvir etmektedir (87). Ona göre Le Corbusier gibi Batılıların Osmanlı kentlerine büyük bir hayranlıklarının olduğunu ve bu şehirlerden alıp kullandıkları ölçülerdir (89).

Ayrıca, Osmanlı şehrinde yolların bir cetvelle çizilmiş gibi olmadığı, Osmanlı’nın bir nevi varlığın kuvvetler hiyerarşisine göre hareket ettiği; örneğin, yamacın tesviye eğrilerine göre uygun yol çizimleri olduğu vurgulanmaktadır (95). Cansever’e göre ilahi iradenin yaratımının bir göstergesi olarak topoğrafyanın insan eliyle değiştirilmesi yerine realiteyi yaratan iradeye uyarak çözüm yolunu bulunduğunu görmekteyiz (96). Birinci bölümde de değinildiği üzere, Osmanlı’da herkesin kendi evini yaparken dünyayı güzelleştirmekle mükellef olduğu” bu bölümde de yinelenmekte ve standartların varlığına dikkatleri çekilmektedir. Örneğin, pencerelerin yapımı, inşai sistemlerde ve komşularla karşılıklı ilişkilerde vücuda getirilmiş olan standartlara, kurallara yer verilmektedir.

Genel olarak Osmanlı şehrine bakıldığında “mahalle merkezinde caminin yanında hamam da yer alıyor sosyal müessese olarak. Caminin yanında ticaret yapıları, medrese, dersane vb. bir aaraya geliyor. Kural şöyle: evvela hamamın inşası; ardından medrese inşası; sonra cami, daha sonra etrafında evler ve mahalleler inşa ediliyor.” (103). Bu noktada, kentte standardizasyonu sağlayan bir yapı olarak Hassa Mimarlar Ocağı olduğu görülmektedir. Bu kurumun başında devletin başmimarı bulunmaktadır. İki bilgi kaynağı olarak kent başmimarı ve kalfaları vardır. Kentin yapılanmasında bir başka etmen de vakıflardır. Bunlar, kentte üretilen artı değerın kişiler yerine kente geri dönmesi için kentlilere hizmet etmektedir. Örneğin, camiler, mescitler, hamamlar, dükkanlar vb. nin vakıflara ait olduğu ifade edilmektedir (104-105). Cansever, bu noktada da Osmanlı’nın bir

vakıflar medeniyeti olduğunu özenle vurgulamaktadır. Ancak daha sonra özellikle Tanzimat'ın tahribata yol açtığına değindikten sonra Beyazıt, Fatih ve tarihi İstanbul yol sebekesinin tahribini örnekler olarak sıralanmaktadır.

Kitapta bir diğer başlık olarak görülen Osmanlı Evi bölümünde, ev bir kültür üretim mekanı, kainat tasavvurunun, ibadetin mukaddes bir yaşama biçiminin çerçevesi olarak bakılmaktadır. Yazara göre Osmanlı evi bir standartlar sisteminin ürünüdür ve bulunduğu konuma, ailenin ölçüsüne, gelirine göre bir kimlik edinmektedir (144). Bu çerçevede de evin mimarisinin kültürel bütünlüğü kuran bir sanat eseri olduğu vurgulanmaktadır. Cansever, bölgelerin, şehirlerin farklılıklarına karşılık kullanılan farklı malzeme çeşidine rağmen aynı üslubun devam ettirildiğini, evlerin çekingenliğe, sadeliğe uygun olarak inşa edildiğini belirtmektedir. Bu bağlamda da Osmanlı evini “ilahi iradenin bir tezahürü olarak tasarlanması” olarak görmektedir (129-134). Ayrıca, Osmanlı evinde asıl yaşam alanı ve yaşamının bütünü olan odaların tasarımında da büyük ölçüde sadelik olduğu vurgulanır (145).

Bu noktada da eserde tamamlayıcı olmasını bağlamında yazarın Osmanlı kent ve devlet yönetimini biçimlendiren ilkelerine yer verilmektedir. Yazar, bu makalesinde bu ilkeleri şöyle sıralamaktadır (149):

- Hükümdarın iyisi alimin ayağına giden; alimin kötüsü hükümdarın ayağına gidendir.
- İnsanların en iyisi alimin iyisi, insanların en kötüsü alimin kötüsüdür.
- Yakın kolay, uzak zor idare edilir.
- Halkın hak olduğu şeklindeki İslami ontolojik gerçektir.

Bu ilkelerin uygulanmasının takibinde Hassa Mimarlar Ocağı'nın yanı sıra Loncalar önem arz etmektedir. Evin mimarisini yapan kalfalar yüksek bilgiyi buradan almakta ve bu bilginin tatbik edilip edilmediği doğrudan loncalar tarafından denetlenmektedir (155).

Eserde yazarın günümüze dair çözümlerini içeren makalelere de yer verilmiştir. Bu makalelerde Tanzimat ile birlikte eski kültürden kopuşun yaşandığı Osmanlı'da artık bütüncül görüşün yitirildiği, Cumhuriyet'ten sonra ise eski kültürün tamamen reddi hareketinin mimari ve yapı alanında en geniş şekilde uygulandığı belirtilmektedir (180-193). Yazara göre bugün kentler “korku verici sosyal çöküntü ve çatışmaların hızla genişlediği ortamlar haline dönüşmüştür”. Ortaya çıkacak toplumsal problemlerin varlığını tehdit eden boyutlara erişebileceğini de hatırlatmaktadır (201). Çözüm olarak ise yeni kentlerin oluşturulması, yeni kent arazilerinin spekülasyonlardan arındırılarak yatırıma açılması gerekliliğini savunmakta ve bu yeni şehirlerin 2-3 katlı evlerden vücuda getirilen mahalleler olarak inşa edilmesini önermektedir (206).

Bu noktada bir diğer model olarak Orta Avrupa'ya atıf yapmakta ve “en büyük odak noktasında 1 milyon kişinin yaşadığı, onun etrafında 500-600 bin kişilik 5-6 şehir, onların etrafında 200 bin kişilik, 200 bin kişiliklerin etrafında 100 bin, 50 bin, 30 bin kişilik şehirlerin bulunduğu yıldız kümelerinden oluşan metropoller kurmak mecburiyetinde” olduğuna dikkat çekmektedir (216). Eserin son kısmında ise tasarımını kendisinin yaptığı ve ödüllü projeleri olarak Demir ve Erteğün evlerine dair de yazıları bulunmaktadır (228). Bunların yanı sıra Cansever'e göre davranış standartlarımızı da yeniden inşa etmemiz gereklidir.

Genel olarak eseri değerlendirdiğimizde nostaljik bir havanın esere hakim olduğu görülmektedir. Geçmişin bir nevi yüceltilerek Osmanlı şehrine bakarken sadece güzelliklere vurgu, yazarın sıkça değindiği bütüncül yaklaşıma tezat oluşturmaktadır.

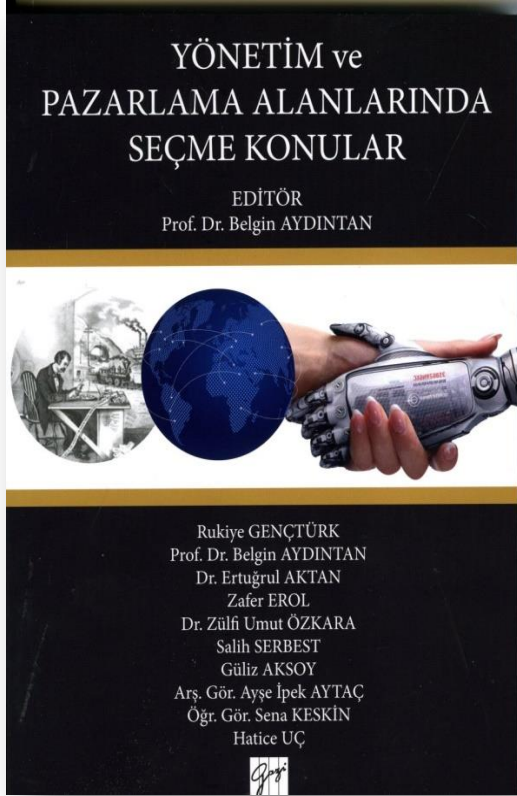
Diğer yandan, Osmanlı şehrinin üzerinde geliştiği kültürel mirasın eserdeki makalelerde neredeyse hiç yer almayışı bir diğer sorun olarak değerlendirilmektedir. Sadece 92. Sayfada bir kelime olarak Selçuklu ifadesini görmekteyiz. Davranışlarımızdaki standartları belirleyen ve Osmanlı şehrini mükemmelleştiren ve daha önce de ifadesini bulan Selçuklu şehir tasarımlarına dair yüksek bilginin belirtilmesinin gerekliliği görülmektedir. Başka bir deyişle eserde yer alan çalışmalar dikkate alındığında Osmanlı şehri içinden neşet ettiği geçmiş uygarlıkların deneyim ve birikimleri dikkate alınmadan sanki bir boşlukta doğmuş, kurulmuş ve yaşamaya devam etmiş yapıtlar olarak analiz edilmiştir. Bu da esere fazlasıyla nostaljik ve romantik bir hava katmaktadır.

**AYDINTAN, Belgin (2018). Yönetim ve Pazarlama Alanlarında
Seçme Konular, Ankara: Gazi Kitapevi, 291 s.,
ISBN: 978-605-344-738-2**

Mehmet Akif KARA*

Bir ülkenin iktisadi sisteminin en önemli mikro birimlerinden birisi işletmelerdir. İşletme sözcüğü çok çeşitli anlamları içermektedir. Bazen topluma mal veya hizmet sunan bir örgüt, bazen de iş yaşamı ile ilgili bilgileri sunan bir sosyal bilim dalı anlamı taşıyabilmektedir. Üretim faktörlerini tedarik eden, bu faktörler ile birlikte insanların ihtiyaçlarını karşılayacak olan mal ve hizmetleri üreten işletmeler; temelinde yönetim olmak üzere üretim, pazarlama, finans, insan kaynakları, muhasebe, halkla ilişkiler ve araştırma geliştirme gibi fonksiyonlardan da destek alırlar. Bu çalışmada da işletmenin iki önemli fonksiyonuna (yönetim ve pazarlama) ilişkin araştırmalar bir araya getirilmiştir. Yönetim konusu insanlık tarihi kadar eski bir konudur. İlkel topluluklardan milattan önce kurulmuş büyük devletlere, milattan sonra ve sanayi devrimi öncesi kurulmuş imparatorluklardan sanayi devrimi sonrası kurulan ulus devletlere hemen her "toplulukta" "yönetim" konusu temel

alan olmuş ve büyük bir bilgi birikimi oluşmuştur.

Değerlendirmesini yaptığımız kitap çalışması, yönetim ve pazarlama alanlarını temel almak üzere 2 kısımdan oluşmaktadır. Yönetim alanına ilişkin olarak, 7 ayrı çalışma içermektedir. Yine ikinci kısımda pazarlama alanına ilişkin 4 çalışma yer almaktadır.

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü öğretim üyesi Prof.Dr. Belgin Aydınant tarafından editörlüğü üstlenen çalışmada Rukiye Gençtürk, Prof.Dr. Belgin Aydınant, Dr.Ertuğrul Aktan, Zafer Erol, Dr.Zülfi Umut Özkara, Salih Serbest, Güliz Aksoy, Arş.Gör. Ayşe İpek Aytaç, Öğr.Gör. Sena Keskin ve Hatice Uç yazar olarak yer almaktadır. Gazi Kitapevi tarafından yayınlanan çalışma 291 sayfadır.

Kitap Değerlendirme

Makale Gönderim Tarihi: 12.11.2018; Yayına Kabul Tarihi: 30.11.2018

* Öğr. Gör., Giresun Üniversitesi, Eynesil Kamil Nalbant MYO, GİRESUN, ORCID: 0000-0003-4308-9933,

E-posta: mehmetakif.kara@giresun.edu.tr

Kitabın ilk çalışması Rukiye Gençtürk tarafından hazırlanan “*Osmanlı’da Sanayi Devrimi Oldu mu?*” başlıklı çalışmadır. Bu çalışmada, klasik dönem Osmanlı ekonomisi üzerinden Osmanlı esnaf kurumu olarak değerlendirilen Ahilik ve Lonca Teşkilatı ele alınmıştır. Sonuç olarak çalışmada Osmanlı İmparatorluğu’nun sanayileşmesinin önündeki engeller değerlendirilmiştir. Çalışmada belirtildiği üzere; 15.yy. ortalarından 18.yy. sonlarına kadar Batı üzerinde hakimiyet kazanmış olan Osmanlı İmparatorluğu; Avrupalı ülkelerde yaşanan bilim devrimi, coğrafi keşifler ve sanayi devrimi ile birlikte olumsuz olarak etkilenmiştir(s. 24). Sanayisi “tarıma ve el zanaatlarına” dayalı olan Osmanlı İmparatorluğu’nun idarecileri sanayileşmenin önemini biraz geç farketmişlerdir (s. 25). Yazar, Osmanlı’da endüstrinin gelişmemesini iki sebebe bağlamaktadır (s. 21). Bunlar; (1) Avrupa devletlerinde merkezi idare hakimiyetini sağlamlaştırmak için yapılan bilgi akışının kısıtlanmasının Osmanlı’da merkezi idarenin çöküşüne denk gelmesi, (2) Osmanlı endüstrisi için gerekli olan hammaddelerin merkantilist politikalar nedeniyle azalması. İşletme tarihçiliği alanına ilişkin bir çalışma olarak nitelendirebileceğimiz bu çalışmada Türk işletmeciliğinin kökenleri arasında yer alan lonca teşkilatı ve ahilik çalışmada “işletmecilik” üzerinden değil “iktisadi” temel olarak ele alınmıştır.

2. makale ise aynı zamanda kitabın editörü olan Belgin Aydıntan tarafından kaleme alınmıştır. “*Stratejik Yönetim Sürecinin Temeli: Çevresel Tarama*” başlığı altında dış çevresel tarama, çevresel tarama modelleri metin içerisinde okuyucuya sunulmuştur. Çevresel tarama, bir örgütün içinde yaşadığı evreni izlemesi, kendisini saran fırsat ve tehditlerin farkına varması ve bunları belirleyebilmesi amacıyla yaptığı sistematik faaliyettir. Yazar, çalışmasında dış çevresel tarama konusuna ilişkin literatür taraması yapmaktadır (s. 32). Daha sonra çevresel taramanın yöneticiler tarafından önemi kapsamlı bir biçimde okuyucuya aktarılmaktadır. Buna göre, sistem ve durumsallık yaklaşımları temelinde, yöneticilerin örgütsel süreklilik için çevreyi tam olarak anlamak zorunda oldukları belirtilmektedir (s. 41). Çalışmanın devamında tarama şekilleri dört biçimde ele alınmakta ve ayrıntılandırılmaktadır. (1)yönlendirilmeyen gözlem, (2) duruma bağlı gözlem, (3) informel araştırma, (4) formel araştırma. (s. 43). Çalışmanın sonucunda ise, bir örgütün dış çevrede yaşanan değişimlerden yararlanmak istiyorsa erken bir uyarı sistemine sahip olması gerektiği ve bu süreci de ancak çevresel faktörleri izleyerek yapabileceği belirtilmektedir (s. 52).

3. makale Ertuğrul Aktan tarafından kaleme alınan “*Bilgi Yönetimi ve Örgütsel Süreçleri*” başlığını taşımaktadır. Çalışmanın içeriğinde bilgi kavramı, bilgi yönetimi ve bilgi yönetimi süreçleri ele alınmıştır. Stratejik yönetim tanımlarına göre işletmelerin sürdürülebilir olması ve yaşam eğrilerini “uzatmaları” ve rekabet edebilirlik düzeylerini yükseltmeleri gerekmektedir. Bu noktada karşımıza çıkan en önemli kavram ise “bilgi” olmaktadır. Dolayısı ile bilginin yönetimi 21.yy. işletmeciliği için önemli ve elzemdir. Yazarın aktardığına göre; etkili bir bilgi yönetimi için, insanlar, süreçler ve teknoloji bir bütün olarak ele alınmalıdır (s. 85). Çalışmada; öncelikli olarak bilgi kavramı ele alınmıştır. Bilgi, veri ve enformasyon arasındaki ilişki literatür taraması ile ayrıntılandırılmıştır(s. 59). Böylelikle bilginin oluşum süreci aktarılmıştır (s. 62). Ardından bilgi türleri kapsamlı olarak değerlendirilmiştir. Daha sonra ise bilgi yönetimi, bilgi yönetimi süreci ele alınmıştır (s. 65). Çalışmanın sonuç kısmında, etkili bir bilgi yönetiminin bilgi güvenliği ile birlikte bütünlüklü sergilenmesi ve bu noktada bilginin korunması gerektiği vurgulanmaktadır (s. 86).

4. bölümü Zafer Erol tarafından hazırlanan “*Bilgi Paylaşımında Kişisel Ağlar ve Grup Üyeliğe Etkisi*” başlıklı çalışma oluşturmaktadır. Bir önceki çalışmadan farklı olarak kişisel ağlar ve grup üyeliği ele alınmış ve bilgi paylaşımındaki etkileri değerlendirilmiştir. Çalışmada vurgulanan sonuca göre; sosyal sermayenin örgütler için öneminin arttığı ve

örgütlerdeki kişisel ağ ve grup üyeliği sayesinde bireylerin sosyal sermayelerinin geliştiği ve bütün bu sürecinde bilgi paylaşımı üzerinde olumlu bir etki sağladığı açıklanmaktadır (s. 115).

5.Bölüm Zülfi Umut Özkara tarafından hazırlanmıştır. Bölümün başlığı “*Yönetim ve Organizasyon Alanındaki Çeşitli Konulardan Hareketle Lider ve Yönetici Kavramlarına İlişkin Bazı Çıkarımlar*”dır. Bu çalışmada, liderlik ve yönetim kavramları temel olarak ele alınmıştır. Yazar, çalışmanın amacını “*yönetim ve organizasyon alanındaki bazı konulara ilişkin teorik bilgilerden hareketle lider ve yönetici kavramlarını, bu kavramlar arasındaki bağı ve bu ağın günümüzdeki önemini açıklamak*” olarak ifadelendirmiştir (s. 123). Liderlik çalışmaları özellikle son yıllarda giderek artan ve ilgi uyandıran araştırmalar olmaktadır. Yönetim alanında da lider ve yönetici kavramlarına ilişkin çok sayıda kuramsal yaklaşım söz konusudur. Yazar, çalışmanın kavramsal ve kuramsal çerçevesini oluştururken liderlik ve yönetim kavramlarının tanımlarını ve literatürde konuya ilişkin çalışmalara yer vermektedir. Aynı şekilde, lider ve yönetici kavramlarının yönetim fonksiyonları, güç kaynakları ve örgütsel verimlilik konuları ile bağlantısı olduğu vurgulanmaktadır (s. 125).

6.Bölümde ise “*Edimsel Koşullanma Teorisinin Örgütsel Davranış Alanındaki Yeri ve Önemi*” başlıklı çalışma Zülfi Umut Özkara tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmanın amacının “*Edimsel Koşullanma Teorisi’nin örgütsel davranış alanındaki yeri ve öneminin açıklanması*” oluşturmaktadır. Yazar, çalışmaya öğrenme teorilerini açıklayarak başlamaktadır. Bu noktada Edimsel Koşullanma Teorisi üzerinde durulmuştur. Daha sonra bu teorinin kuramcısı olan Skinner’ın hayatı anlatılmaktadır (s. 150). Çalışmanın devamında, Klasik Koşullanma Teorisi ve kuramcısı olan Pavlov üzerinde durulmuştur (s. 155). Yine, Edimsel Koşullanma Teorisi’nin dayandığı Etki Kanunu ve kuramcısı olan Thorndike’nin yaşamı ele alınmıştır (s. 158). Yapılan bu açıklamalardan sonra Edimsel Koşullanma Teorisi ve yöneticilerin motivasyon amacıyla bu teoriyi kullanabilecekleri belirtilmiştir. Çalışmanın sonucunda ise yöneticilerin edimsel koşullanma yöntemlerinde yararlanarak örgütsel başarıyı yakalayabilecekleri ve örgüt çalışanlarını motive edebilecekleri öngörülmektedir (s. 172).

7.Bölümde Salih Serbest tarafından hazırlanan “*İş Yerinde Karanlık Üçlü*” başlıklı çalışma yer almaktadır. Çalışma, kişilik özellikleri arasında karanlık üçlü olarak değerlendirilen narsizm, Makyavelizm ve psikopatili örgütsel davranış bağlamında incelemektedir. Yazar, çalışmanın kuramsal çerçevesinde kişilik kavramının açıklamasına değinmektedir (s. 178). Yapılan literatür araştırmaları neticesinde özellikle toksik çalışanlar üzerine yapılan çalışmaların arttığı ve bu çalışmalarda “karanlık üçlünün” iş yeri sonuçları üzerindeki etkilerinin incelendiği ifadelendirilmektedir (s. 179). Narsizm, Makyavelizm ve psikopati kavramları çalışmada ayrı ayrı ele alınmaktadır. Sonuç olarak, bu konuyu irdeleyen uluslararası çalışmaların sayılarının giderek arttığı ve çeşitli araştırmalarda elde edilen bulguların paylaşıldığı görülmektedir (s. 192).

Kitabın 2.Kısımını oluşturan Pazarlama Alanı’na ilişkin 4 tane çalışma yer almaktadır. Bu çalışmalar sırasıyla şunlardır:

Güliz Aksoy tarafından hazırlanan “*Endüstri 4.0’ın Pazarlamaya Etkisi*” başlıklı ilk çalışmada pazarlama alanında yaşanan gelişmeler Endüstri 4.0 tartışmaları bağlamında ele alınmaktadır. Özellikle, üretim ve pazarlama alanında yaşanan değişimlerin ve “teknolojinin” tüm bu süreçlerden özne haline gelmesine vurgu yapan çalışmada yazar, çalışmada Endüstri 4.0’ı tarihsel olarak ele almaktadır. Endüstrinin gelişim yolculuğundan kesitler başlığı altında endüstri devrimi sonrası yaşanan gelişmeler ele alınmaktadır (s. 210). Nihayetinde, Endüstri 4.0 döneminde temel olarak internet, birbirine bağlı makine ve sanallaştırmanın yer aldığı belirtilmektedir (s. 212). Günümüzde özellikle Endüstri

4.0'da kullanılan teknolojiler; Siber Fiziksel Sistemler (s. 216), Büyük Veri (s. 216), Nesnelerin İnterneti (s. 218), Üç Boyutlu Yazıcı (s. 219), Bulut Bilişim Sistemleri (s. 220) ayrıntılandırılarak aktarılmaktadır. Endüstri 4.0'ın yeni mesleklerin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı ve bu mesleklerin şunlar olduğu belirtilmektedir: Endüstriyel Veri Uzmanı, Robot Koordinatörlüğü, Veri Güvenliği Uzmanlığı ve 3D Yazıcı Mühendisliği.

Ayşe İpek Aytaç tarafından kaleme alınan “*Deneyimsel Pazarlama: Müşteriyi Sahneye Davet Etmek*” başlıklı çalışmada geleneksel pazarlama, deneyimsel pazarlama ve deneyimlerin sonuçları başlıkları altında bir yol izlenmektedir. Müşteri deneyimine önem verilmesi, tüketim sürecine odaklanması, yöntemlerin eklektik olması gibi nedenlerden dolayı deneyimsel pazarlamanın geniş ve bütünlüklü bir bakış açısına sahip olduğu vurgulanmaktadır (s. 242).

Sonuç olarak, modern pazarlama anlayışının çeşitli nedenlerden dolayı yetersiz kaldığı ve postmodernizmin pazarlama alanındaki etkileri neticesinde deneysel pazarlamanın önem kazandığı ifade edilmektedir (s. 243).

“*Evren Dijitalleşiyor: Dijital Pazarlama*” başlıklı bölüm Sena Keskin tarafından kaleme alınmıştır. Küreselleşme ile birlikte Dünyanın tek bir Pazar haline geldiği ve bunun da rekabeti arttırdığı tespitinden hareket ederek işletmelerin yeni pazarlama teknikleri geliştirdiği söylenmektedir. Bu yeni pazarlama tekniklerinden birisi de “dijital pazarlama”dır. Çalışma dijital pazarlama kavramının çerçevesi ve örneklendirilmesi ile başlamaktadır (s. 248). Daha sonra, dijital pazarlamada kullanılan teknikler ele alınmıştır. Bu teknikler şunlardır: Arama motoru optimizasyonu ve arama motoru pazarlaması, görüntülü reklamcılık, satış ortaklığı, içerik pazarlaması, mobil pazarlama, viral pazarlama ve sosyal medya pazarlamasıdır (s. 262). Sonuç olarak, Geleneksel pazarlama ile dijital pazarlamanın farkları ele alınmış ve özellikle “iletişim” boyutu değerlendirilmiştir (s. 266).

Çalışmanın son makalesi ise “*Pazarlamanın Nostalgik Rüzgarı: Retro*” başlığını taşımaktadır. Hatice Uç tarafından hazırlanan bu bölümde, öncelikle değişen tüketici davranışları ve postmodernizm kavramları açıklanmaktadır. Ürün ve marka çeşitliliğinin artması ile birlikte tüketici davranışlarının değiştiği ve tüketicilerdeki sadakat düzeyinin azaldığı vurgulanmaktadır (s. 270). Bilindiği üzere, tüketici davranışlarına ilişkin yapılan araştırmalardan çıkan sonuçlara göre, teknolojinin gelişmesi ve yaygınlaşması, buna bağlı olarak sosyal medya kullanımının artması gibi olgular tüketici davranışlarının da değişmesine neden olmaktadır. Yazar, çalışmada, modern ve postmodern dönemin özelliklerini karşılaştırmıştır (s. 272). Nostalji ve nostalgik pazarlama başlığında ise nostalji kelimesinin dilsel kökenlerine değinilmiştir (s. 274). Tarihi Vefa Bozacısı, Orhan Gencebay'ın 60.sanat yılına dair çıkartılan müzik albümü bu başlık altınca örnek olarak değerlendirilmiştir (s. 277). Ardından ise Retro pazarlama kavramı ele alınmış ve literatür taraması yapılmıştır. Retro, kelime anlamı olarak, geçmiş ile şimdiki zamanın birleştirilmesi anlamına gelmektedir (s. 279). Ardından Retro pazarlama örnekleri olarak; Volkswagen markasına ait Beetle ile New Beetle modelleri, BMW 1959 ile Mini Cooper modelleri, Coca Cola'nın farklı şişe tasarımları, Eski ve Yeni Nokia 3310, Fruko Gazos, Habamam Sınıfı eski ve yeni versiyonları gibi birçok örnek ele alınmıştır (s. 280). Sonuç olarak, işletmenin önemli alt dalları olarak ele alınan Yönetim ve Pazarlama alanına dair güncel, kapsamlı ve birbirinde değerli araştırmalar bir araya getirilmiş ve okuyucuya sunulmuştur. Kitabın hazırlanmasında emeği geçen değerli yazarlarımızı tebrik ederim.

